

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА РАДА
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЧЕРКАСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали

Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини
(до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.)

Черкаси
"Ваш Дім"
2005

УДК - 94 (477.46)
ББК - 63.3 (4 УКР-4 ЧЕК)
Ч48

Відповідальний редактор:

В.М. Мельниченко – голова правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Редакційна колегія:

В.М. Лазуренко – кандидат історичних наук, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету (*заступник відповідального редактора*);

М.І. Борщ – науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців (*відповідальний секретар*);

А.Г. Морозов – доктор історичних наук, професор;

О.Г. Перехрест – кандидат історичних наук, доцент;

Г.М. Голиш – кандидат історичних наук, доцент.

Ч48

ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Черкаси: "Ваш Дім", видавець ПП Дикий О.О., 2005. – 476 с.

ISBN 966-8751-09-4

Пропонований увазі читачів збірник науково-краєзнавчих праць складають матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., яка відбулася 7 квітня 2005 р. у місті Черкаси. У збірнику висвітлюються різні аспекти та окремі події періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. на території Черкащини.

Розрахований на науковців, викладачів, вчителів, краєзнавців, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться минулим свого рідного краю.

Матеріали збірника подаються у авторській редакції. Висловлені авторами думки не обов'язково співпадають з позицією редколегії.

Видання матеріалів конференції здійснене за сприяння Черкаської обласної ради, обласної державної адміністрації і управління у справах преси та інформації облдержадміністрації, за що редколегія висловлює їм щирю вдячність.

© Черкаська обласна рада, 2005

© Черкаська обласна державна адміністрація, 2005

© Черкаський національний університет

ім. Б. Хмельницького, 2005

© Черкаська обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, 2005

© Черкаський державний технологічний університет, 2005

© Черкаський інститут післядипломної освіти педагогічних працівників, 2005

ISBN 966-8751-09-4

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Серед багатьох дат нашої історії особливе місце належить Перемозі у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., довгий і неймовірно тяжкий шлях до якої був позначений радістю перемог і гіркотою поразок, великими тріумфами і біллю непоправних втрат.

На сучасних дослідників покладено нелегку і відповідальну місію – розширювати хронологічні і тематичні межі всебічного і об'єктивного вивчення подій і явищ воєнного часу. У цьому контексті особливого значення набуває творча співпраця науковців і краєзнавців-аматорів, спільними зусиллями яких робиться велика і суспільно значима справа по дослідженню та популяризації знань про історію своїх регіонів.

Приємно констатувати, що у розвиток регіональних досліджень все вагоміший внесок роблять краєзнавці Черкаської області. Підтвердженням цього є Друга науково-краєзнавча конференція Черкащини, присвячена 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Цим представницьким заходом продовжується започаткована обласною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців і підтримана обласною владою масштабна робота по створенню повноцінної, науково обґрунтованої історії Черкащини - унікального історичного регіону України.

Впевнений, що матеріали цієї конференції сприятимуть поширенню знань про багату своїм минулим Черкащину, вихованню у її жителів почуття гордості за свій край і державу, поваги до нашої історії, шанобливого ставлення до усіх, хто боронив рідну землю і творив Перемогу. Священний обов'язок і справа честі кожного з нас – берегти світлу пам'ять про наших співвітчизників, полеглих у боротьбі з ворогом.

Щиро вдячний організаторам і учасникам Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, усім, хто причетний до її проведення та видання матеріалів.

Бажаю ентузіастам краєзнавчого руху міцного здоров'я, невичерпного оптимізму, нових здобутків у благородній і дуже потрібній людям справі.

**Директор Інституту історії України
НАН України, академік НАН України**

В.А. Смолій

ДРУГА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ ЧЕРКАЩИНИ

7 квітня 2005 року в Черкасах відбулася Друга науково-краєзнавча конференція Черкащини "Черкащина в контексті історії України", присвячена Перемозі у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Цею конференцією обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців спільно з гуманітарними кафедрами Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаського державного технологічного університету та обласного інституту післядипломної підготовки педагогічних працівників продовжила започатковану системну роботу по створенню повноцінної і науково-обґрунтованої історії Черкащини.

Учасники конференції — краєзнавці області — науковці, працівники музеїв, архівів, історико-культурних заповідників, учителі, студенти та аспіранти, ветерани Великої Вітчизняної війни, керівники міст і районів області, представники громадськості. Відбулося пленарне засідання і робота в чотирьох тематичних секціях.

На початку конференції було оголошено привітання: голови Всеукраїнської спілки краєзнавців, академіка НАН України, Героя України, учасника Великої Вітчизняної війни П.Т.ТРОНЬКА; директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В.А.СМОЛІЯ; народного депутата України, голови партії "Єдина Україна" Б.В.ГУБСЬКОГО.

Зі вступним словом виступив голова Черкаської обласної Ради Г.І.КАПРАЛОВ. В роботі конференції взяли участь заступник голови облдержадміністрації М.С.ОВЧАРЕНКО, заступник голови обласної

Ради М.І.ТИМОШЕНКО, працівники апарату обласної Ради та облдержадміністрації, голови рад ветеранів.

Доповідь доктора історичних наук, професора, завідувача відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України О.Є.ЛИСЕНКА присвячувалася методологічним аспектам дослідження історії Другої світової війни. Спідоповідь доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького А.Г.МОРОЗОВА присвячувалася актуальним проблемам вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; кандидата історичних наук, доцента кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців В.М.МЕЛЬНИЧЕНКА – історико-краєзнавчим дослідженням історії Черкащини періоду війни; кандидата історичних наук, декана історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького О.Г.ПЕРЕХРЕСТА – соціально-економічним наслідкам війни для українського села; кандидата історичних наук, доцента кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Г.М.ГОЛИША – трагедії неповнолітніх жителів Черкащини в умовах окупаційного режиму 1941–1944 рр.

Учасники конференції ознайомилися з виставками архівних документів періоду війни та краєзнавчою літературою черкаських авторів цієї тематики.

За підсумками конференції прийнято звернення до науковців, краєзнавців-аматорів, усієї громадськості області із закликом посилити народжений в ході підготовки до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні патріотичний рух, спрямований на всебічне і правдиве вивчення історії краю періоду війни, активізацію патріотичного виховання на прикладах стійкості, мужності і героїзму земляків у роки суворих воєнних випробувань.

ЗВЕРНЕННЯ
УЧАСНИКІВ ДРУГОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ ЧЕРКАЩИНИ, ПРИСВЯЧЕНОЇ 60-РІЧЧЮ
ПЕРЕМОГИ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—1945 рр.

Серед величних дат нашої історії особливе місце по праву належить Перемозі у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. За своїм характером та наслідками вона стала подією світового масштабу, позначилась на долі усього людства і впливає на неї зараз. Завдяки їй ми шістдесят років живемо в мирі, пам'ятаючи світлі і гіркі уроки історії, пам'ятаючи, якою ціною завойовано сьогоднішній день нашої держави.

Нинішнє 60-річчя — це пам'ять про велич народного подвигу, про нездоланну стійкість, мужність та волю воїнів-фронтовиків, партизанів і підпільників, про тяжку і жертвну працю трудівників тилу. Це вічна пам'ять про мільйони полеглих у жорсткій битві з фашизмом.

Справа честі кожного — не тільки берегти світлу пам'ять про тих, хто віддав своє життя за мир на землі, а й популяризувати знання про Велику Вітчизняну війну, виховувати у молодого покоління повагу до нашої історії, шанобливе ставлення до ветеранів.

Учасники конференції звертаються до громадськості, передусім до науковців і краєзнавців-аматорів, викладачів вищих навчальних закладів, студентів, учителів шкіл, працівників архівних і музейних установ, усіх, хто займається краєзнавчими дослідженнями і виховною роботою. Ми закликаємо посилити народжений в ході підготовки до 60-річчя Перемоги масовий рух, спрямований на всебічне і правдиве висвітлення історії нашого краю періоду війни, активізувати патріотичне виховання на прикладах стійкості, мужності і героїзму наших земляків у роки суворих воєнних випробувань.

Ця робота може знайти втілення у поновленні і створенні

нових експозицій у музеях та музейних кімнатах, книжкових виставках, присвячених Великій Вітчизняній війні та участі в ній черкащан, підготовці і виданні книг воєнної тематики, виступах у засобах масової інформації, проведенні науково-практичних конференцій та зустрічей з ветеранами. Наш святий обов'язок — догляд за братськими могилами та місцями поховань полеглих воїнів, усіх, хто віддав своє життя у боротьбі з ворогом, повсякденна турбота про ветеранів.

Сподіваємось, що наше звернення знайде відгук та підтримку усіх черкащан, а конкретні справи стануть важливою складовою частиною реалізації державної програми по відзначенню 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945 рр.

м. Черкаси, 7 квітня 2005 року.

ЗНАТИ І ШАНУВАТИ СВОЮ ІСТОРІЮ

(вступне слово голови
Черкаської обласної ради Г.І.Капралова)

Шановні учасники конференції! Дорогі наші ветерани!

Все менше часу залишається до 9 травня – дати, яка є однією з найважливіших опорних віх як у нашій вітчизняній, так і у всесвітній історії. За своїми наслідками здобута 60 років тому Перемога над нацизмом позначилася на долі усього людства і впливає на неї і зараз.

Велика Вітчизняна Війна стала трагічною і водночас героїчною сторінкою в історії України. Українською землею, у тому числі і нашим краєм, двічі прокотився руйнівний військовий вал, не обминувши жодної родини, жодного, навіть найменшого населеного пункту.

Характерними рисами того часу були масовий героїзм на фронті і в боротьбі з ворогом на окупованій території. Світ ще не знав такої єдності і взаємодії між армією і населенням, такого немислимого напруження і жертвовності на трудовому фронті.

Віддаляючись від нас у часі, Велика Вітчизняна війна і виборена в ній перемога не відходять у небуття. Бойовий і трудовий подвиг людей воєнного покоління – взірець для усіх нас, заповіт берегти мир, зміцнювати злагоду у суспільстві, спільними зусиллями долати усі незгоди і будувати краще життя.

Тема війни та повоєнної історії не вичерпана і нині, через шість десятиліть. З огляду на це особливого значення набуває всебічне та об'єктивне дослідження і висвітлення подій воєнного часу, в тому числі і на Черкащині, жителі якої, як і весь український народ, з честю пройшли через усі випробування і зробили свій вагомий внесок у Перемогу над ворогом. Важливими віхами на шляху до неї стали оборонні бої та наступальні операції, які точилися на території Черкащини.

Наш край став ареною запеклих кровопролитних боїв як на початку війни, так і в період визволення від німецько-фашистських загарбників. Ціною свого життя, стражданнями полону воїни 6-ї і 12-ї армій Південно-Західного фронту зірвали у липні-серпні

трагічного 1941 року плани гітлерівців, які хотіли блискавично захопити Київ та інші життєвоважливі центри. А взимку 1944 року саме на землі Черкащини була здійснена Корсунь-Шевченківська операція, яка увійшла в історію як "Сталінград на Дніпрі".

22 з'єднанням і частинам на відзнаку їх перемог у боях за визволення черкаського краю було присвоєно звання "Черкаських", 23 – Корсунських, 20 – Уманських, 6 – Звенигородських. 160 черкащан удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а І.Д.Черняхівський і І.Н.Степаненко – двічі.

Дорогою ціною заплачено за Перемогу. Понад 168 тисяч черкащан загинули на фронтах війни, в партизанських загонах і від рук карателів. При визволенні території краю полягло понад 210 тисяч воїнів. Понад 85 тисяч жителів Черкащини примусово були вивезені на каторжні роботи до Німеччини.

Обов'язок усіх нас – свято шанувати пам'ять полеглих, турбуватися про тих, хто залишився живим. Завданням першочергової ваги є посилення громадянсько-патріотичного виховання молоді на героїчних традиціях воїнів Великої Вітчизняної війни. Їх мужність і героїзм – приклад для наслідування.

Складовою частиною багатогранної роботи, яка проводиться у нас в області по вивченню історії Великої Вітчизняної війни та популяризації знань про неї, є Друга науково-краєзнавча конференція Черкащини, яка проводиться відповідно до заходів обласної Ради і обласної державної адміністрації до 60-річчя Перемоги.

В нашій конференції беруть участь краєзнавці області, які представлені викладачами вищих навчальних закладів, вчителями, працівниками історико-культурних заповідників, музеїв, архівів, культурно-освітніх установ, студентами. Нинішня конференція, як і попередня, засвідчує, що за останні роки значно зросла кількість людей, які за велінням серця і без будь-якої винагороди ведуть активну краєзнавчу роботу і не тільки поширюють знання про історію рідного краю, а й виховують повагу до неї.

На конференцію запрошені керівники міст і районів області. Нам приємно вітати ветеранів Великої Вітчизняної війни, які разом з нами беруть участь у роботі конференції.

Бажаю учасникам конференції плідної роботи, змістовних дискусій, міцного здоров'я і нових творчих здобутків.

*Лисенко О.Є.,
доктор історичних наук, професор, завідувач відділу
історії України періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАН України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У пам'яті кількох поколінь Друга світова війна закарбувалась як подія, що розколола їх життя на довоєнний, воєнний і повоєнний періоди, кожен з яких сприймається як окрема епоха. Та особливим поєднанням трагізму і героїзму вирізняється саме воєнна доба.

Вперше в історії людства збройний конфлікт набув тотального характеру, захопивши у свій вир кожную сферу господарського й суспільного життя, кожную родину і кожную людину, незважаючи на її вік, стать і соціальне становище. Та особливо жорстокою ця війна виявилася для народу України. Україна стала одним з вирішальних театрів бойових дій на суші, в небі й на морі, її територією двічі прокотилися смертоносні фронтові вали. В історії людства важко знайти аналогі людиножерному гітлерівському окупаційному режимові.

Нацистська верхівка III рейху відводила Україні роль невичерпного резервуару сільськогосподарської продукції, енергоносіїв, сировини та людських ресурсів. Плани колонізації та онімечення нашої країни відводили українському народу незавидну роль безправних рабів. А зайві "роти" і "неповноцінні" з расової точки зору етноси прирікалися на цілеспрямоване фізичне винищення.

Те, що це були не пусті балачки, засвідчили вже перші місяці війни. Агресор з несамовитою впертістю рвався вглиб країни, кинувши лише на південно-західному напрямі ударні сили німецької групи армії "Південь": 1-шу танкову, 6-ту і 17-ту польові армії та майже всі літаки 4-го повітряного флоту, у яких налічувалося 57 дивізій і 13 корпусів, їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського воєнних округів, з початком війни перетворених у Південно-Західний та Південний фронти. Співвідношення у бойовій техніці було на користь радянських військ. Німці та союзні їм армії мали 850 танків, 16000 гармат, 1300 літаків, натомість радянська сторона задіяла 5625 танків, 17000 гармат і 2700 літаків. Однак переважно застарілі зразки

бойової техніки, а також вади в організації стратегічної оборони завадили реалізації даної переваги.

Болісні поразки щоразу повертають нас до причин, які їх викликали. Переважаючи за кількісними показниками (особового складу, танків та літаків) усі європейські армії, радянські збройні сили водночас виявилися неготовими відразу зламати несприятливий розвиток подій. Давалися взнаки непоправні втрати, завдані "чистками" 30-х років, повільне запровадження новітніх видів зброї і бойової техніки, хиби військової доктрини, зовнішньополітичні прорахунки. Як наслідок – відступ по всьому фронту, оточення і полон цілих частин і з'єднань, величезні втрати особового складу, техніки, зброї, боєприпасів. Протягом перших трьох тижнів війни радянські збройні сили втратили 850 тис. солдатів та офіцерів, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат.

Незважаючи на ці та інші несприятливі умови, бійці та командири Червоної Армії ціною надлюдських зусиль і масового героїзму зуміли зупинити ворога, зірвавши його плани "блискавичної війни".

Подолавши розгубленість перших днів, керівництво держави зуміло вжити заходів до організації оборони, переведення економіки і всього життя на військовій рейки, евакуації вглиб країни матеріальних цінностей і людей. Суспільство стало жити під гаслом "Все – для фронту, все – для перемоги!"

Могутній мобілізаційний потенціал доповнювався прагненням переважаючої частини населення республіки взяти посильну участь у відсічі агресору.

Багатотисячні черги добровольців, які записувалися до діючої армії, народного ополчення, винищувальних загонів, самовіддана праця цивільного населення на спорудженні оборонних укріплень, трудовий ентузіазм селян, робітників та службовців, внески до фонду оборони – все це стало незаперечним виявом патріотичного піднесення радянських людей, їх непідробного бажання допомогти державі у час важких випробувань.

І нині вражає здатність цих людей до самопожертви в ім'я перемоги над коричневим наїзником. Звісно, були й ті, які хотіли пересидіти війну в тихому закутку, а то й, свідомо перейшли на бік окупантів. Та не вони визначали загальний настрій народу, що прийняв виклик і вступив у боротьбу з ворогом всього людства. Це усвідомлення власної місії, масштаби війни та її характер цілком точно відбиває сповнене глибокого внутрішнього змісту означення

– “Велика Вітчизняна”. Народ сприйняв напад гітлерівців як спільну біду, а відсіч їм — як власну справу. Керівництво держави отримало кредит довіри, яким змогло скористатися.

Інкони можна почути: мовляв, і мобілізації здійснювалися з порушеннями вікового цензу і до інших оборонних акцій влада залучала людей здебільшого примусовими засобами. На війні без примусових заходів не обійтися, але не слід скидати з рахунку й ту обставину, що понад 200 тис. з 2 млн. мобілізованих до армії громадян республіки були добровольцями, а мільйони працівників радянського тилу не за страх, а за совість “кували” перемогу в цехах заводів і на полях.

Спільними зусиллями армії і тилу вдалося досягти зламу у війні. Вже восени 1941 р. звиклі до легких перемог на Західному фронті генерали вермахту визнавали, що такого противника як Червона Армія вони ще не зустрічали, а досягнені успіхи далися ціною втрат 70% кадрового складу і 90% літаків, танків і артилерії.

Та ворог все ще був сильний. Захопивши значну територію європейської частини Радянського Союзу, в тому числі майже всю України гітлерівці та їх союзники встановили тут наджорстокий режим. Геноцид щодо цивільного населення, радянських військовополонених доповнювався пограбуванням матеріальних, історико-культурних цінностей, духовних надбань нашого народу. 2,4 млн. нашим співвітчизникам довелося скуштувати гіркого хліба “остарбайтерів”. Багато українців так і не повернулися з чужини, остаточно втратили зв’язок з рідними, зазнали каліцтв.

Окупанти карали за найменший непослух чи порушення встановлених приписів. “Новий порядок” насправді став узаконеним правом займанців визискувати й нищити безборонне населення. Обезлюдення великих міст внаслідок голоду, холоду і хвороб, відсутність елементарних умов життя, медичного і комунального обслуговування доповнювалося гнітючою картиною загальної руйнації і запустіння. Безсоромним обманом виявилася обіцянка передати селянам землю.

Однак окупаційна адміністрація жодного дня не почувалася безроздільним господарем становища. У тилу німецьких військ розгортався антифашистський Рух Опору. Патріоти зривали поставки на фронт, пускали під укіс військові ешелони, перешкоджали вивезенню сільськогосподарської продукції і сировини, радянських людей до Німеччини, всіляко підтримували віру людей в повернення

Червоної Армії та вигнання загарбників, виконували завдання військового командування.

Тим часом перебіг подій перейшов у іншу фазу.

Новостворений військово-промисловий комплекс у східних районах Радянського Союзу, до якого влилося обладнання 550 евакуйованих індустріальних об'єктів, став давати фронту нову техніку й необхідну кількість боєприпасів. Унікальне за масштабами переміщення промислової бази та її відтворення на нових місцях і якісно вищому технологічному рівні, завдяки звитяжній праці мільйонів інженерів, техніків, робітників, дозволило компенсувати втрачені виробничні потужності і перевершити військово-економічний потенціал Німеччини, союзних і поневолених нею країн. Це стало одним з вирішальних чинників перелому у війні.

З великою віддачею працювали на оборону наукові установи України очолювані всесвітньо відомими академіками Є.О.Патоном, О.О.Богомольцем, О.В.Палладіним, В.П.Філатовим, М.Д.Стражеско, Г.Ф.Проскурором. Евакуйована до Уфи (Башкирія) у складі співробітників Академії Наук УРСР, тут працювала група українських літераторів, художників, композиторів. Та більша їх частина воювала в діючій армії (В.Сосюра, А.Малишко, Л.Первомайський, І.Ле та інші).

Оборонно-патріотична діяльність української інтелігенції сприяла зміцненню бойового духу радянських бійців, розгортанню масових рухів серед населення республіки, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни. Кошти і матеріальні цінності, зібрані до фонду оборони у 1942 р. і вже в ході визволення України, дозволили збудувати кілька танкових колон й авіаційних ескадрилій.

Цивільне населення взяло шефство над військовими госпіталями. А скільки поранених і хворих радянських воїнів життів урятувала кров, здана донорами!

Невдачі генерального наступу згідно плану "Блау", який, на думку нацистської верхівки, повинен був вирішити долю війни, мав наслідком затяжні й виснажливі воєнні операції на Волзі та Північному Кавказі. У цих боях брали участь війська, що відійшли з України, у складі яких налічувалося чимало воїнів-українців. Саме тоді закладалися передумови для визволення України, яке почалося в грудні 1942 р.

Український військово-стратегічний чинник ще більше зріс після Курської битви, що 23 серпня 1943 р. завершилася визволенням

Харкова. Надалі події перемістилися на територію УРСР. Навальний наступ радянських військ на Лівобережжі дістав логічне продовження у т. зв. штурмі “Східного валу” – лінії оборони по Дніпру, яку у німецькому Генштабі вважали неподоланною.

Протягом 1943–1944 рр. на території України відбулася 1 оборонна, 11 стратегічних і 23 фронтових наступальних операцій, у яких з обох сторін були задіяні мільйони солдатів та офіцерів, величезна кількість техніки. Південний сегмент Східного фронту виявився вирішальним на всьому загальноєвропейському театрі бойових дій.

У визволенні території республіки було задіяно війська шести фронтів – 1, 2, 3, 4-го Українських і 1 та 2-го Білоруських, Чорноморський флот, три військові флотилії, кілька авіаційних армій. Значну допомогу регулярним військам надали народні месники. Партизанські з'єднання під командуванням О.Ф.Федорова, С.А.Ковпака, О.М.Сабурова та інших влаштували справжню “рейкову війну”, що спричинило дезорганізацію на ворожих комунікаціях, забезпечували переправи через водні артерії, надавали командуванню цінні розвідувальні дані про розташування та кількість військ і техніки противника, пліч-о-пліч з підрозділами Червоної Армії брали участь у визволенні міст і сіл республіки.

Однією з найбільших баталій не лише Другої світової, а й інших воєн, які знало людство, стала битва за Дніпро. Майже на всьому своєму протязі ця водна перешкода стала зоною впертих боїв, безприкладної мужності й самовідданості. Попри всі труднощі, пов'язані з розтягненістю тилових комунікацій, відсутністю плавзасобів, браком боєкомплекту, танкового й артилерійського підкріплення, невдалим рішенням командування щодо вибору стратегічних напрямків для форсування Дніпра в районі Букрина, радянські війська зуміли прорвати “Східний вал” й оволодіти столицею України – Києвом і правим берегом водної магістралі.

“Дніпро – ріка героїв”. Тих, які подолали і вибили гітлерівців з берегів сивого Славутича, і тих, хто знайшов останній спочинок у його бурхливих водах восени 43-го. Серед 2438 Героїв Радянського Союзу, які отримали цю найвищу відзнаку на Дніпровських схилах, багатьох представили до нагород посмертно.

Донбаська, Київська, Корсунь-Шевченківська, Нікопольсько-Криворізька, Львівсько-Сандомирська, Ясько-Кишинівська, Східно-

Карпатська операції – такий шлях радянських військ, який проліг через всю територію України від райцентру Мілове на сході до станції Лавочне на західних її рубежах. Кожна п'ядь української землі густо полита кров'ю наших воїнів. 3,5 млн. вбитих і поранених червоноармійців – таку ціну заплачено за її визволення від “коричневої чуми”.

Просування армії на захід супроводжувалося підвищенням частки громадян республіки у її лавах. Окремі частини і з'єднання на 50–70% склалися з українців. Міцніла в боях армія, зростала майстерність її полководців, 300 з яких мали українське коріння. Серед них – І.С.Конєв, Р.Я.Малиновський, Ф.І.Толбухін, П.С.Рибалко, К.С.Москаленко, І.Черняхівський та багато інших.

28 жовтня 1944 р. радянські війська визволили останній населений пункт — ст. Лавочне в сучасній Івано-Франківській області.

Оцінюючи місце і роль українського народу у війні, перш за все слід сказати про його військові зусилля. Близько 7 млн. громадян України одягли червоноармійську уніформу, десятки тисяч були активними учасниками антинацистського Руху Опору. 2,5 млн. синів і дочок України за мужність та відвагу, виявлені в боях з агресором, були нагороджені орденами і медалями, понад 2 тис. воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу, в тому числі 32 – двічі і один – тричі Героя.

У визволенні території республіки від гітлерівських загарбників взяли участь представники 130 національностей. 3755 воїнів отримали звання Героя Радянського Союзу за самовідданість, виявлену у боях за Україну.

На відзнаку стійкості людей, які захищали свої міста від загарбників, почесні звання “місто-герой” присвоєно Києву, Одесі, Керчі, Севастополю. А скільки великих і малих населених пунктів багатостраждальної української землі варті того, щоб бути відзначеними. Лише в одному з них — Геройську (колись – Прогної) Голопристанського району Херсонщини народилися чотири кавалери Золотої Зірки Героя – матрос Чорноморського флоту К.Г.Висовин (посмертно), капітан 1-го рангу М.Г.Танський (Північний флот), капітан 1-го рангу Г.Я.Оводовський (Балтійський флот) і кавалер трьох орденів Слави моряк-чорноморець П.Х.Дубинда.

Український народ заплатив за свою свободу життям кращих своїх синів і дочок. За різними оцінками від 8 до 10 млн. громадян

республіки загинули в роки війни, мільйони зазнали каліцтва і невимовних душевних страждань. 27 тис. пам'ятників та обелісків нагадують про ту війну у всіх куточках України. У братських могилах по всій Європі покояться безіменні воїни, які взяли на себе історичну місію – знищити наці-фашизм назавжди. Справою честі для нинішніх поколінь є встановлення прізвищ усіх полеглих у боях за батьківщину. Вчені, слідопити середнього і старшого віку, яким не байдуже наше минуле, багато зробили для повернення з небуття невідомих героїв. Та ще більше треба зробити для увічнення пам'яті всіх, хто не пережив ту страхітливую війну.

Історія Другої світової війни має багато суперечливих гірких сторінок, які неоднозначне сприймаються сучасним суспільством. До таких належать проблеми військового полону, дезерції, колаборації, діяльність ОУН і УПА.

Історичні особливості західноукраїнського регіону, що сформували своєрідні світоглядно-політичні орієнтири місцевих мешканців, значною мірою визначили його специфічне ставлення до війни та її учасників. Певна частина людей, яка негативно ставилася до радянської влади, сподівалася, що прихід німців створить можливості для національного державотворення. Це було вирішальною помилкою самостійницьких сил. Однак у питанні про місце і роль ОУН не все так просто. Звичайно, не можна стверджувати, що бандерівське крило Організації та Українська повстанська армія перебували на боці антигітлерівської коаліції (хоча вони намагалися встановити контакти з західними альянтами). Ставлення Берліну до відновлення української державності було наскрізь і послідовно негативне, що спричинило конфронтацію між німецькою владою і ОУН-УПА. Незрідка повстанські загони, не здогадуючись про таємні політичні маневри своїх провідників, вступали в сутички з нацистами, захищаючи свої села від грабунку, вивезення людей на роботу до рейху, каральних акцій.

Після вигнання гітлерівських військ повстанський рух спрямував своє вістря проти утвердження сталінських порядків. Криваве протистояння з радянською владою продовжувалося понад 10 повоєнних років.

Полишаючи науковцям аналіз причин, перебігу і наслідків діяльності ОУН і УПА, мусимо зазначити, що на покарання й осуд заслуговують всі, хто вчинив злочини проти людства. Однак кидати таке звинувачення на всіх учасників самостійницького руху

було б несправедливим. Адже Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі не вніс ОУН і УПА до числа тих інституцій, які вчинили злочини проти людства.

Приклад цивілізованого розв'язання подібних проблем подають дії державних, громадських і наукових установ України і Польщі з приводу відзначення 60-річчя Волинської трагедії. Попри всі намагання радикальних сил в обох країнах два народи-сусіди зуміли знайти в собі сили переступити через взаємні кривди і образи і дати зважену оцінку українсько-польському протистоянню часів Другої світової війни. Ще одним зразком подолання суперечностей може бути взаємне вибачення учасників громадянської війни в Іспанії.

Пошук можливостей до компромісу і взаємного примирення різних політичних сил – це єдиний шлях до консолідації сучасного українського суспільства.

Правда про війну – одна і освячена вона багатомільйонними жертвами наших співвітчизників. Тому монополізувати її, а тим більше, – спекулювати на ній не має права жодна політична сила.

Пам'ять про війну – це той місток, що єднає сучасні і прийдешні покоління з поколіннями, обпаленими війною, робить безперервним процес утвердження української нації в якості повноправного члена світової спільноти і захисника загальногуманістичних цінностей.

Не важко помітити, що викладений вище матеріал є таким, що до певної міри лежить на поверхні, для його розуміння не потрібні якісь надзусилля. Та чи відображають вони всю складність того, що відбувалося в ті часи? Чи вистачає чорно-білих фарб для змалювання тієї багатобарвної, мінливої картини не лише в її батальному, але й інших – політичних, економічних, соціокультурних та інших виявах? Чи можна втиснутий в прокрустове ложе будь-якої схеми цей багатоплановий, суперечливий феномен, назва якому – війна?

Якби це були тільки урочисті збори, я б не ставив ці питання. Та оскільки ми перебуваємо на науковому форумі, призначення якого за визначенням полягає не лише у постановці проблем, а й у спробі їх розв'язання, дозволю собі продовжити у полемічному ключі.

Стартовою позицією для цього можемо взяти історичне знання про війну. Воно існує у двох взаємозв'язаних, а в певному сегменті суміщених формах: історичній пам'яті та науковому знанні.

Вказані форми істотно відрізняються за низкою параметрів, зокрема генезою, технологією функціонування та зовнішніми виявами. Історична пам'ять у своїй основі орієнтована на історичну перспективу шляхом апологетики минулого. Для неї притаманні вибірковість, глорифікація, героїзація, романтизація, міфологізація подій та історичних постатей, відчутний вплив ідеології та політичної кон'юнктури. В результаті синтезу пережитого особистого й колективного досвіду витворюється своєрідний генетичний код сприйняття всього, що пов'язане з воєнною добою, який лягає в основу рефлексій у формі пісень, картин, кінофільмів, літературних творів, архітектурних композицій і суспільно-політичних акцій. Тільки до межі заангажована людина не визнає надзвичайно потужного креативного потенціалу системи військово-патріотичного виховання радянської доби.

Кілька поколінь 1940–1980-х років формували особистість, громадську позицію через історичну пам'ять про війну. Відчленувавши складні, неоднозначні епізоди війни, ідеологічний апарат залишив те, що своїми імпульсами формувало у молоді гордість за свій народ і країну, вдячність тим, хто пройшов війну і відвоював право на життя, давало впевненість у дні прийдешньому. Назагал позитивні результати таких технологій важко переоцінити і тільки тепер (а надалі – ще більше) ми відчуваємо втрату надзвичайно ефективних важелів впливу на свідомість молоді.

З іншими явищами доводиться мати справу, коли мова заходить про наукові знання. На відміну від пам'яті про війну наука оперує усталеними категоріями, має власний понятійний апарат і спрямована на системне, комплексне і всебічне вивчення усіх без виключення виявів війни. Сучасна наука покликана виявляти й формулювати не лише загальні закономірності, окремі тенденції нижчого порядку, але й фіксувати те унікальне, своєрідне, одиночне, індивідуальне, що часом не вкладається у типологічний подієвий ряд.

Ми ще повернемося до методик і оперативного інструментарію, та перед тим обумовимо необхідність вдумливого їх підбору для виконання тих чи інших дослідницьких завдань.

Інерція ідеологічних підходів до висвітлення подій Другої світової війни є одним з головних каталізаторів суперечок не скільки у науковому середовищі, скільки у широких колах поляризованої громадськості, відбувається це тому, що ті, хто сприймає війну через призму радянської концепції, не хочуть іти далі, я б сказав

абсолютних істин та ідеологем, у той час як нова генерація публіцистів від науки у критикантському ражі "разом з водою виплескує дитину", відкидаючи очевидні речі.

Для ілюстрації становища, що склалося, наведу кілька прикладів. До незаперечних істин можна віднести те, що Німеччина у червні 1941 р. виступила в якості агресора проти Радянського Союзу, війна для якого набула оборонного, справедливого характеру. Таким є твердження про вирішальний внесок народів Радянського Союзу, в тому числі, у розгром нацизму і фашизму, масовий героїзм і самопожертву радянських людей, які стали визначальним фактором перемоги над ворогом. Нині з міркувань політкоректності не говорять про керівну роль комуністичної партії у розгромі гітлерівської Німеччини. Не спростовуючи даної аксіоми, все ж потрібно наголосити, що в цьому випадку ми маємо справу з більш складним явищем, оскільки предмет розмови передбачає аналіз методів і засобів реалізації владних повноважень ВКП(б). У зв'язку з цим перебуває ще одна ідеологема "про переваги соціалістичної системи над капіталістичною", які нібито обумовили переможне завершення для СРСР. З наукової точки зору це – некоректна екстраполяція здатності військово-комуністичної за характером організації суспільства відповідати таким викликам як війна на соціально-економічний та політичний лад сталінського зразка, далекого від ідеалів, про які твердила більшовицька пропаганда.

Водночас, необхідно визнати, що війна продемонструвала надзвичайні мобілізаційні властивості радянської системи та її адаптації до екстраординарних умов. У поєднанні з масовим героїзмом на фронтах, трудовій звитязі в тилу, стоїчній витривалості населення, яке звикло до регулятивних випробувань, це дозволило вистояти, не схилити коліна перед загарбниками.

Візьмемо ще одну проблему, що постала на повний зріст якихось 10–15 років тому. Вкладаючи в уста народу слова популярної пісні "А нам нужна всего одна Победа, одна на всех, мы за ценой не постоим", автори не стільки творили художній образ, скільки соціальне замовлення у вигляді індульгенції керівництву країни, яке щедро по-гамбурзькому рахунку, сплачувало данину Молоху війни солдатськими життями. Коли говорити про тодішні загрози для нашого народу, то можна сказати, що перемога не мала ціни. Але це алегорія. А з точки зору військової науки існує система критеріїв оцінки відповідності

військової доктрини вимогам часу й міжнародній ситуації, ефективності довоєнної підготовки оборонних укріплень та особового складу, стратегії і тактики управління військами, зв'язку розвідки і оперативного планування, постачання, інженерного забезпечення, медико-санітарного обслуговування військ, нарешті якості зброї та військової техніки. Комплексний аналіз усіх цих та інших чинників дозволяє дати доволі точну характеристику дій керівництва держави та командування збройних сил на всіх етапах війни, початковий період війни засвідчив цілий ряд прогалин і недоліків в організації відсічі агресору.

Не вдаючись у деталі (про це написано десятки книг) зазначимо, що як на початку війни, так і на завершальному етапі, Ставка ВГК, командувачів фронтів і армій, командири середньої ланки нерідко воювали, як кажуть шахісти, "жертвою пішаків", тобто не вмінням, а числом, розплачуючись і за невдачі і успіхи солдатським життям. На підтвердження цього можна взяти гірку статистику втрат, обраховану колективом російських військових істориків, зовсім не схильних перевищувати ці показники. У Київській стратегічній оборонній операції (1941 р.) радянські війська безповоротно втратили 616,3 тис. осіб, Харківській битві (травень 1942 р.) – 171 тис., Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції (грудень 1943 – квітень 1944 р.) – 270,2 тис.; Східно-Пруській стратегічній наступальній операції – 126,5 тис., Берлінській стратегічній наступальній операції – 78,3 тис. осіб. Навіть ці, в багатьох випадках занижені дані про втрати, засвідчують одну з характерних рис управління військами: освоюючи новітні методи ведення бойових дій, вже в ході самої війни, радянський генералітет домагався виконання наказів Ставки Верховного Головнокомандування будь-якою ціною.

Дехто може заперечити: та по-іншому, мовляв, не могло бути! Звісно, після того, як катастрофічний розвиток подій на фронті вочевидь продемонстрував непридатність військової доктрини, технічну відсталість, брак досвідчених офіцерських кадрів, репресованих у 30-ті роки, коли була втрачена значна частина європейської території Союзу, в тому числі й Україна, було вже не до того, щоб особливо замислюватися над вибором засобів протидії ворогу. От і кидали роти і полки, дивізії й армії у жорстоку м'ясорубку, в лобову, замість того, щоб підготувати наступ артилерійською й авіаційною вогневою підтримкою, підвезти засоби

переправ, підтягнути техніку, пальне, боєприпаси. Водночас, було б відхиленням від істини не визнати оволодіння висотами військового мистецтва багатьма генералами і польовими командирами. Та і Генеральний штаб, і Ставка ВГК з часом стали діяти більш зважено й відповідально. Однак до кінця подолати рапортоманію, магію "червоних дат" календаря, нехтування солдатським життям так і не вдалося.

Повертаючись до заявленого питання про методологію і методику історичного дослідження, слід зазначити, що саме їх неструктурованість стає причиною абсолютно надуманих суперечок, інспірує протистояння в суспільстві. Як правило, недосвідчені автори не вирізняють макро, мезо- і мікрорівні, на яких відбуваються ті чи інші суспільні процеси, еkleктично зміщують характеристику різномірних явищ, наприклад, правових і моральних, соціально-економічних і духовно-культурних, етнічних і релігійних. Кожне з цих явищ має власну генезу, зміст і спрямування, закономірності виявів і потребує локального інструментарію. Хіба можна оцінювати з одних позицій політику і мораль, бойові дії і християнську етику тощо? Скажімо, вересневі дії 1939 р. Радянського Союзу проти Польщі з точки зору міжнародного права кваліфікуються як агресія, а з міркувань геополітичної доцільності – акт історичної сатисфакції, повернення відторгнутих Польщею територій. З позицій інтересів польського народу – це акція, що позбавила його незалежності й права на суверенну державність, а візія західних білорусів та українців обумовлена їх прагненням возз'єднатися зі своїми етнічними материками в межах однієї (нехай і квазі-) держави.

Інтерпретуючи ті чи інші події, слід постійно мати на увазі їх юридичну оцінку в міжнародно-правових актах. Так, вермахт, згідно рішень Нюрнберзького процесу, визнаний злочинною організацією, але його особовий склад у своїй основній масі й кожен окремих солдат – ні. За злочини проти людства судили тільки окремих генералів та офіцерів вермахту.

У нас інколи можна почути, що ОУН і УПА – злочинні організації, оскільки вони співдіяли з гітлерівцями. Якщо бути об'єктивним, слід нагадати, що не вся ОУН і не вся УПА, а лише деякі керівники націоналістичного підпілля й командири Повстанської армії співпрацювали з німецькими військово-політичними чинниками. Крім того, Нюрнберзький процес не кваліфікував дії ОУН і УПА

як злочинні, хоча враховуючи авторитет Радянського Союзу, його представники могли б домогтися прийняття такого рішення. Більшість тих, хто боровся за УССД, фактично не були або не вважали себе громадянами СРСР і вже з цих причин не можуть вважатися колаборантами. Але й ті повстанці, які мали радянське громадянство і не мали його, були комбатантами, тобто учасниками нерегулярних військових формувань і в цьому статусі не підлягають переслідуванню. Виключення становлять ті випадки (і вони були непоодинокі), коли ці люди до того, як стали до лав повстанців, чи після того, чинили злочини проти людства.

Як бачимо, науковці мають бути свідомими того, в якій ніші працюють, аби підбирати відповідну пошукову й аналітичну методику. Оволодіння різними методами досліджень, освоєння всіх здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографії, формування почуття відповідальності перед суспільством – є головним завданням тих, хто обрав нелегкий "хліб" історика.

Насамкінець необхідно звернути увагу на ще одну нагальну проблему – джерельної бази історичних досліджень. Аналіз архівних документів й археографії в її сучасному вигляді – предмет окремої розмови. Хочеться сказати про інше.

Відразу по війні була створена спеціальна Комісія з історії Великої Вітчизняної війни, члени якої збирали спогади учасників війни. В поле її зору потрапляли в першу чергу Герої Радянського Союзу, орденоносці. Однак, пересічний воїн, трудівник тилу та інші категорії людей, які пройшли і пережили війну, залишилися "поза кадром". Потім, збирати спогади припинили – на авансцену вийшла партійна, генеральська й партизанська мемуаристика, у якій редактори і цензори залишали тільки те, що працювало на офіційну концепцію війни.

Неухильно зменшується коло тих, хто став живою частинкою тих вікопомних подій. Наш обов'язок – розгорнути системне опитування всіх, хто жив у той буремний час – військовослужбовців Червоної Армії і партизанів, "остарбайтерів" і полонених, повстанців і партійно-радянський актив, людей, які перебували на окупованій території. Лише так ми можемо зберегти мозаїчну, багатовимірну картину цього масштабного дійства, зв'язок поколінь і наступність історичної пам'яті, без якої народ перетворюється на масу і натовп.

Морозов А.Г.,
*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії
Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Ніколи не згасне потяг народу України до повномасштабного осмислення великих, складних і трагічних подій 1939–1945 рр. Дискусія щодо їх сутності та оцінки вийшла за межі вузького кола спеціалістів. Це не дивно. Адже одночасно і паралельно відбувалися події прямо протилежного змісту. Чесне, розумне, героїчне нерідко прямо перепліталось з мерзенним, підлим, боягузливим. Цей драматично складний синтез явищ та процесів є однією з найскладніших перепон на шляху до адекватного відтворення історичної істини як наукової і суспільної цінності.

Це тим більш необхідно за умов швидкого переходу від тоталітаризму до демократії. Чи не більшість сучасних авторів, що так чи інакше мають тепер змогу вільно тиражувати свою думку, вирости і сформувались в суспільстві, далекому від плюралізму. Крайнощі в оцінках явищ стали, на жаль, характерною рисою “творчого” методу ряду авторів як правих, так і лівих переконань.

Є немало авторів, які з незбагненною претензією на власну непогрішимість поспішають висловлювати категоричні судження, не маючи на те ні відповідних знань, ні доброї волі. Користуючись демократичними свободами вони нерідко досить суттєво переінакшують історію Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Одним із найяскравіших прикладів цьому стали писання такого собі “Суворова” – В.Резуна. На сьогодні, щоправда з деяким запізненням, його брудний “бізнес-проект” завдяки змістовним глибоко аргументованим роботам Г. Городецького [1], О. Ісаєва [2], Ю. Мухіна [3], В. Гризуна [4], О. Помогайбо [5] показано у всій його непривабливості. Вказані автори ґрунтовно, спираючись саме на глибоке знання деталей, завдяки чому сукупно з усілякими літературними викрутасами, роздмухував свої тираж;, Резун,

показали абсурдність його тверджень. Повертатися до них не варто.

Слід, однак, зазначити, що комерційний успіх В. Резуна в часи, коли, як співалося у модному в середині 1990-х років шлягері, "когда потерял идеал, быстрее копите капитал" не дає спокою його епігонам.

Оскільки можливість спекуляцій на проблемі початку Другої світової війни фактично вичерпана, такі автори як Б. Соколов [6], В. Бешанов [7], певною мірою і О. Лебедінцев [8] з суто комерційним запалом взялися і за перемогу. Тепер читачам пропонують вже сюжети, пов'язані із Курською битвою, форсуванням Дніпра, Корсунь-Шевченківською та Умансько-Ботошанськими оперціями. Лейтмотив добре знайомий.

Читаючи чисельні опуси плодового філолога Б. Соколова з подивом дізнаєшся, наприклад, що не Червона Армія вийшла переможцем в Курській битві (після переможного завершення якої і розпочалось історичне визволення України), а вермахт. До якого сюжету він не звертається, зміст вичерпно характеризується одним добре відомим віршованим рядком В.Висоцького "Все не так, не так ребята".

Читаючи його творіння з подивом ловиш себе на думці – щось дуже знайоме! Потім починаєш розуміти – та це ті самі оди "10 сталінським ударам" тільки із прямо зворотним знаком. Метод фактично той же, що і у В. Резуна. Топлячи за допомогою цифрової акробатики суть проблеми, автор будь-що прагне довести абсурдну тезу, що займаючи максимально підготовлені оборонні рубежі, на літо 1943 р., вже добре обстріляні та споряджені на той час радянські війська в ході Курської битви понесли неспівставно більші втрати, ніж німецькі. Особливо живоописує Б. Соколов начебто мізерні втрати німецьких танкістів і навпаки, величезні радянських у найбільшій танковій битві Другої світової війни під Прохорівкою.

Те, що втрати з обох сторін були великі ніхто не суперечить.

Розпочинаючи Курську битву, Гітлер добре розумів, що він робить свою останню ставку на перемогу. Тому стягнув під Курськ все, що лиш можна було стягнути: кращі з'єднання, найкраще озброєння, кращих командирів. Ніде і ніколи в ході Другої світової війни вермахт не був так добре оснащений і налаштований на перемогу як тут. Це був сильний і рішучий противник. В наказі

фюрера, зачитаному військам рано-вранці 5 липня, прямо говорилося: "Сьогодні Ви починаєте операцію, яка буде вирішальною для долі війни".

Німецько-фашистське командування зробило основну ставку на масоване застосування новітніх зразків бронетанкової техніки танків Т-VI – "тигр", Т-V – "пантера" та надважких самохідних гармат "фердінанд". Це була дійсно грізна зброя на додаток до високої бойової майстерності злагоджених танкових екіпажів та штабів. На певний час німецькі танкісти отримали і якісну перевагу в технічному оснащенні.

Слід прямо сказати, що слава Т-34 як кращого танка Другої світової війни відноситься власне до моделі Т-34/43/85, яка з'явилася лише наприкінці 1943 року. Цей танк мав значно просторішу башту, ніж його попередник та значно потужнішу гармату. Саме ця модель, яку ми, до речі, і бачимо сьогодні на всіх пам'ятниках, увібравши в себе весь досвід попередніх боїв, і стала уособленням вершин радянського танкобудування.

На час же Курської битви основним радянським танком залишався Т-34 зразка 1942 (модифікація заводу № 183), який хоч вже і позбавився деяких вад початкової моделі 1939-го року проти ще ніс в собі немало її недоліків. А вони були досить суттєві.

Довгий же час у нас вважалися просто неприпустимими якісь критичні зауваження на адресу Т-34, але знати правду потрібно. Адже це ніяк не применшує, а навпаки возвеличує героїзм радянських танкістів, які-таки на слабших танках зупинили під Прохорівкою небезпечний ривок 2-го танкового корпусу СС.

Але ось що з цього приводу говорить людина, яку вже ніяк не можна звинуватити у тенденційності, довголітній з 1941 по 1965 рр. нарком, згодом міністр оборонної промисловості, а потім в 1970–1980-х рр., не менш тривалий час міністр оборони СРСР маршал Д. Устинов.

У своїх мемуарах він прямо зазначає, що через конструктивні прорахунки танкістам, зокрема навіднику і заряджаючому доводилося у бою виключно незручно. І як результат "Бойова скорострільність гармати була в 5 разів нижча, ніж то було потрібно" [9, 225]. Я вже нічого не кажу про якість оптики у навідника, яка нічого іншого, крім сміху у німецьких танкістів не викликала. Та плюс фактична відсутність радіозв'язку.

Саме ці "тридцятичетвірки" і кинулись під Прохорівкою на перехват компактній масі новітньої німецької бронетехніки. Сучасні мудрагелі звинувачують тепер радянських танкових командирів, що вони не так як потрібно організували цей бій. Кинули, мовляв, Т-34 в лоб проти непробивної лобової броні "тигрів" та "фердинандів". Як би ж то кожен бій можна було організувати саме так як хочеться того одній стороні, то, власне, і війни не було б. Гладко це робити на папері. Начебто досвідчені німецькі танкові командири, маючи чудовий радіозв'язок, постійну авіарозвідку дивилися навсе склавши руки, і не приймали ніяких контрзаходів.

Радянські танкісти фактично змушені були перехоплювати ворога, який міг вийти на оперативний простір. Бій, однак, командуєчий 5-ю гвардійською танковою армією генерал-полковник П.Ротмістров, вдумливий, всебічно освічений командир, побудував, настільки це було можливо, грамотно. І ніхто його як це знічев'я заявляє Лебедінцев після битви під Прохорівкою з посади командувача танковою армією не знімав. Він і надалі успішно командував своїми гвардійцями, чудово показавши себе під час проведення Корсунь-Шевченківської операції.

Річ в іншому. Довгий час характеризуючи "тигри", "пантери" і, особливо, "фердинанди", радянські автори майже виключно вели мову про їх надтовсту лобову броню, яку не брали 76 мм гармати. Ні танкові, ні дивізійної артилерії. При цьому чомусь мовчали, що німецькі "тигри" і "фердинанди" мали на озброєнні потужну і далекобійну власне унікальну 88 мм напівавтоматичну гармату. Скорострільність 12–15 пострілів хвилину. В поєднанні з чудовою оптикою, просторою, тобто добре прилаштованою для ведення бою баштою, це давало змогу німецьким танкістам вражати Т-34 з дистанції 2000 метрів, тобто вчетверо більшої, ніж то могли робити екіпажі тридцятичетвірок.

Виходячи з прикладу одного цього зустрічного танкового бою, добре подумаймо, перш ніж судити Жукова і Василевського (це теж стало для декого модою), що було б, якби радянські війська не вдалися до тактики обдуманого оборони з метою вибити попередньо основу німецьких танкових військ, що їм і вдалося у кінцевому разі зробити.

Героїчні радянські танкісти, які, незважаючи на недостатню початкову підготовку, набули вже немало бойового досвіду,

разом із артилеристами, піхотинцями, саперами зуміли-таки в ході Курської битви (в широкому розумінні цього слова), за словами генерального інспектора німецьких бронетанкових військ Г. Гудеріана “переломити їм становий хребет”. “Ніколи вже, після Курська – зазначає він, – німецькі танкові сили не змогли відродити свою колишню міць” [10, 431].

Натомість сучасному молодому читачеві підсовують всілякі історичні анекдоти про те, що втрати радянських танкістів в боях на Курській дузі в десятки разів (!) переважали втрати німецьких.

Це, до речі, стосується і авіації. Втративши всякий здоровий глузд, Б.Соколов заявляє, що з 5-го по 10-те липня 1943 р. пілоти люфтваффе збили 1269 радянських літаків, втративши при цьому... 62 своїх [6, 191]. Думається, що коментувати тут нічого.

Крім хіба наявності якогось прямо-таки шизоїдного презирства власного народу. Бо робити сьогодні десятки тисяч бойових танкістів і льотчиків 1943 р. суцільними нездарами це відверте хамство.

На підтвердження своєї, інакше не скажеш як холуйської запопадливості перед битими гітлерівцями, ці автори люблять посилатися на те, що от, мовляв, на полях Курської битви радянським бійцям мало доводилося бачити підбитих німецьких танків. Набагато більше стояло радянських. Це справді так. Проте ніякого протиріччя тут немає.

Річ у тому, що маючи у своєму розпорядженні надзвичайно розвинуту промислову інфраструктуру, німецьке командування, готуючись до війни із Радянським Союзом, достатньо добре розуміло, що велетенські простори майбутнього театру військових дій унеможливлять оперативний ремонт танків на заводах Німеччини, як через їх віддаленість, так і стан залізничної мережі, і вже у 1940 р. придало кожній своїй танковій дивізії потужний польовий танкоремонтний завод. Вони мали також спеціально прилаштовану евакуаційну техніку, завдяки якій негайно евакуювали підбиті танки з поля бою. Оснащений спеціальною лебідкою довгими надміцними тросами німецький евакуатор на основі танка Т-У міг тягти тяжкий “тигр” навіть боком.

На відміну від бідненьких радянських польових майстерень німці мали справжні пересувні танкоремонтні підприємства. Чудово обладнані, з повним набором всіх необхідних агрегатів і запасних частин, завдяки чому могли в короткий час повністю відновити підбитий танк аби лиш корпус уцілів.

Про це, наприклад, прямо писав генерал-полковник Н. Чистяков, який на Курській дузі командував 6-ю гвардійською армією: "Коли бій скінчився, потрібно було підібрати танки (підбиті). Німці вночі свої танки забрали, відремонтували і знову на нас кинули. А я подивився: далеко йти, втратимо людей..." [11,72].

А бити німецьких танкістів, – так били. І добре били. Ось що, наприклад, зафіксував у своєму бойовому журналі командир 503-го важкого танкового батальйону. Його датовано 8 липня 1943 року. 39 "тигрів" почали бойові дії 5 липня. Ще 5 "тигрів" були в бойовий готовності до 6 липня. З 5-го по 8 липня із ладу вийшли 34 "тигри", всі вони потребували ремонту протягом більш, ніж 8 годин (7 були підбиті, 16 підірвалися на мінах і 9 вийшли з ладу по технічним причинам) 2 "тигри" згоріли і були втрачені безповоротно" [2, 284]. Як бачимо, не такі вже були радянські воїни 1943 року безпорадні. Навіть перед самою кращою німецькою бойовою технікою.

Інша річ, що доводилося їм тяжко, оскільки німецькі танкові частини", як ми вже зазначили, на додачу до доброї зброї мали ще і чудову ремонтну базу, яка дозволяла їм у разі втрат не чекати місяцями надходження нових танків із заводів, а тут же на місці негайно усувати на пересувному танкоремонтному заводі навіть самі складні пошкодження. Читаємо вищезитований документ далі. "На 12 годину дня 8 липня 1943 року ситуація була така: 33 "тигри" були знову боєготові, 8 потребували короткого ремонту (менш, ніж 8 днів), 2 потребували тривалого ремонту (більше 8 днів), 2 рахувалися втраченими безповоротно".

Оскільки у радянської сторони матеріально-технічних можливостей для організації серйозного ремонту у польових умовах просто не було, то радянські танки і залишилися стояти на полях битв, чекаючи поки тилові служби, а це можна було зробити лише після відновлення роботи залізниць зможуть відправити їх у глибокий тил (Челябінськ, Свердловськ, Горький) на танкоремонтні заводи.

Звідси і така невтішна картина. Вона витікала із простого факту. Німеччина, Європа в цілому були багаті, СРСР – бідний. Радянський народ напруживши всі сили зміг вирішити найголовніші проблеми створення індустріально-оборонної бази, але зрівнятися із Німеччиною за загальним розвитком промислової інфраструктури безумовно не міг. Це об'єктивна реальність. Така, приміром як

те, що вже з 1902 року у Німеччині у широкому вжитку були електричні плитки і чайники. (Сам я, до речі, читаючи в кінці 50-х років на табличках трофейних німецьких тепловозів, які водили кар'єрні вагони з автоматичним саморозвантаженням, які обслуговували Юрківську ТЕЦ, що тепловози і вагони із саморозвантаженням були випущені в 1905 році ніяк не міг цього зрозуміти. Як то таке можливо?).

Цікаво, що у згаданих вже писаннях, незрозуміле чому непогрішимим джерелом "правди про війну" постали биті гітлерівські генерали. Пішла навіть своєрідна мода апелювати до Манштейна. Його мемуари "Втрачені перемоги", в 1999 році знову перевидані досить широким тиражем, оголошуються мало не критерієм істини.

Необхідність згадати про це виникла у зв'язку з тим, що на них постійно посилаються вказані автори, описуючи битву за Дніпро та намагаючись довести, нібито ніякої суттєвої перемоги в ході Корсунь-Шевченківської операції радянські війська так і не досягли, оскільки героїчні солдати фюрера під мудрим командуванням своїх генералів вийшли із оточення мало не з розгорнутими прапорами.

Втягнувши німецький народ у криваву авантюру, безславно програвши війну, биті німецькі генерали і фельдмаршали заднім числом валять тепер всі невдачі на Гітлера, намагаються будь-що виграти її хоч на папері. Це, до речі, у повній мірі стосується і тих епізодів, у яких Манштейн описує ту ж Курську битву, форсування Дніпра, Корсунь-Шевченківську операцію.

Описуючи хід Курської битви Манштейн буквально через рядок вказує, яких великих успіхів добилися війська під його командуванням, яких великих втрат вони завдали радянській стороні і як то Гітлер буквально вирвав у нього, Манштейна, перемогу, наказавши 17 липня вивести з бою 2-й танковий корпус "СС", а 18-го ще дві танкові дивізії. Як би не цей наказ Гітлера, Манштейн був би у Курську.

Як це однак кореспондується з тим, що тут же, але дещо нижче, повідомляє той же Манштейн, вказуючи, що на кінець боїв під Курськом лише війська його групи "Південь", не кажучи про рядових солдат втратили: 7 командирів дивізій (нагадаємо, що німецька дивізія фактично оперувала проти радянського

корпусу, оскільки чисельно вони були практично рівні), а також 38 командирів полків і 252 командири батальйонів [12, 546].

Далі протягом кількох десятків сторінок фельдмаршал живоописує як зразково було організовано відступ під його керівництвом німецьких військ до Дніпра, як він при цьому буквально диктував радянським військам свою волю.

Далі однак знову зустрічаємося з незрозумілим пасажем. Завдавши таких значних втрат радянській стороні під Курськом, так чудово відступивши за Дніпро, Манштейн тут же скаржить на те, що чисельний склад німецьких з'єднань скоротився в "жахливих розмірах". Наводить при цьому конкретні цифри: "Середній чисельний склад дивізії першого ешелону складає... 1000 чоловік. І лише після отримання обіцяного поповнення склад дивізії досягне 2000 солдат". Нагадаємо, що на цей момент, штатна чисельність німецької дивізії, яку німецька сторона завжди намагалася підтримувати складала... 15 000 чоловік [12, 576].

Ми наводимо це для того, щоб можна було краще оцінити і правдивість повідомлення Манштейна про те, що в ніч із 16 на 17 лютого із Корсунь-Шевченківського котла вийшло 30–32 тис. німецьких солдат і офіцерів [12, 616]. Щоправда, він чомусь делікатно заявляє, що чисельність військ, що вийшли із оточення штаб групи "Південь" узнав лише 28 лютого. При цьому німецькі війська, що сприяли виходу 42-го і 11-го німецьких армійських корпусів із оточення в ході операції по деблокуванню, яка так і не вдалася, що змушений визнати так і Манштейн, зуміли, за його словами знищити 700 радянських танків [12, 614].

Нагадаємо, що на момент початку німецького наступу по деблокуванню "котла" радянська 5-та ТА мала 218 танків і 18 САУ, а 6-та 107 танків і САУ. Всього 343 одиниці. Манштейн же примудрився знищити 700! І так раз–по–раз. Описуючи попередню спробу німецьких 3-го і 26 танкових корпусів відтіснити 1-шу танкову армію Катюкова він без тіні сумніння заявляє про те, що вона також втратила... 700 танків [12, 608].

Виходить, що введена у бій 24 грудня з 600 танками армія Катюкова, провоювавши у безперервному наступі місяць зуміла під час німецького наступу втратити понад 700 машин! А щось же повинно б і залишитися. Адже ж деблокада провалилась. Ні з району с.Лебедина, ні від с.Товмач, ні від станції Єрки звідки поперемінне міняючи напрям головного удару, танкові дивізії

Хубе намагались пробити коридор до оточених, їм це так і не вдалось зробити.

Спробуємо все ж дати об'єктивну оцінку того, що відбулося у ніч з 16 на 17 лютого на засніжених полях біля сіл Почапінці, Верещаки, Хільки.

Насамперед зазначимо, що в оточення попали не 6 дивізій і 1 бригада як зазначає Манштейн, а 9: 112, 88, 82, 72, 167, 168, 57, 332 піхотні дивізії, 213 охоронна дивізія, а також танкова дивізія СС "Вікінг" і мотобригада СС "Валонія". Таким чином загальна чисельність оточених складала 70–80 тис. чоловік. Цифра ця не є завищеною. Вона цілком реальна. Річ у тім, що вказані піхотні і охоронні дивізії у жовтні – грудні 1943 року, перебуваючи на "Дніпровському виступі" фактично не брали активної участі у бойових діях. В ході проведеного у цей час німецьким командуванням переводу піхотних дивізій на нові штати, які передбачали зменшення кількості особового складу з 15–17 тис. до 11 тис. вони були практично доведені до нової штатної чисельності [13, 413].

Для цього, наприклад, у грудні 1943 року у склад 88-ї піхотної дивізії було включено рештки розформованої 323-ї хдивізії. А в склад 168-ї піхотної дивізії, тоді ж у грудні 1943 року були передані рештки 223-ї дивізії [13, 747].

Манштейн стверджує, що всього обидва оточені корпуси нараховували 54 тис. чоловік, а оскільки ряд тилових служб не попав у оточення, то в котлі було не більше 40 тис. чоловік. При цьому 30 тис. вийшли з оточення. Виникає логічне запитання, а де тоді взялися 18 тис. полонених. А тілами, яких солдат були геть всіяні поля у коридорі, по якому йшли німецькі колони в ніч з 16-го на 17-те лютого між селами Хільки, Петровська Гута, Журлинці з одного боку та Комарівка, Почапінці з другого.

Довгий час про це мало писали. Проскакували лише глухі натяки. Але ж саме на цій ділянці на німецькі колони, що витягнулися вздовж широкої долини, не кажучи про стрілецькі, артилерійські, кавалерійські частини із Журжинців у напрямку на Почапінці вдарили 18-й і 20-й танкові корпуси, а із Шендерівки прямо по дорозі відступаючі німецькі колони наздогнав 29-й танковий корпус. Картина, про яку згадують очевидці, була просто страшною.

Слід також зазначити, що якщо погодиться з тим, що пише Манштейн, тобто, що в оточення попало 6 дивізій, і вийшло 30

тис. їх особового складу, тобто в середньому дивізії мали по 5 тис. чоловік, то, вони повинні були б і далі вести активні бойові дії. Згадаймо, що Манштейн вважав за добро, коли на Дніпрі його дивізії будуть поповненні до 2 тис. А тут вже 3-го березня радянські війська розпочали Умансько-Батошанську наступальну операцію. Нагадаємо ще раз, Манштейн твердить, що дізнався про 30–32 тис. військ, що вийшли із оточення 28 лютого.

Назрівала нова криза і всі наявні дивізії потрібні були німецькому командуванню як повітря. А що ж корсунські оточенці. Яку вони беруть участь у спасінні фронту групи армій "Південь", який у березні-квітні 1944 року почав тріщати по всіх напрямках. Спробуємо прослідкувати.

57 піхотна дивізія - в березні 1944 р. розгромлена (с. 742)

72 – " - відомостей немає [ніколи вже не згадується] (с. 743)

82 – " - в травні 1944 розформована (с. 744)

88 – " - в березні 1944 злита з корпусною групою "Б" (с. 744)

167 – " - в лютому 1944 розгромлена (с. 747)

168 – " - відомостей немає [ніколи вже не згадується] (с. 747)

332 – " - в березні 1944 [розформована] (с. 753)

213 ... охоронна дивізія відведена в тил та розформована (с. 761).

А щодо танкової дивізії СС "Вікінг" та мотобригади "Валонія", то їх бойові машини, що вітчизняні дослідники ніколи і не заперечували, зуміли таки пробитись до Лисянки. Але ж тільки танки і гусеничні транспортери. Все інше залишилось.

Це є правда війни, яка з боку радянського народу була війною справедливою, і справді вітчизняною. Такою вона залишилась у пам'яті українського народу. Ніякій ревізії це не підлягає. А тим більш, коли ревізувати беруться люди, які не розуміють елементарної сутності подій.

В історичну науку все сміливіше приходять молодь, яка, на щастя, ніколи не бачила реальної війни. Грунтовний науковий пошук здатний вирватися за межі усталеного, відкрити нові перспективи досліджень. Не слід лише забувати про величезну відповідальність науковця, про масштаби впливу, який він чинить на суспільну свідомість. Тут потрібні абсолютна правдивість, дійсно об'єктивний аналіз та вічна вдячність ветеранам Великої вітчизняної війни за те, що вони врятували світ від страшного нацистського рабства.

1. Городецкий Г. Миф ледокола. - М.: Прогресе-Академия, 1995. - 352 с.
2. Исаев А. Антисуворов. Десять мифов Второй мировой войны. - М.: ЗКСМО, 2005.-416с.
3. Мухин Ю. Асы й пропаганда. Дутые победы Люфтваффе. - М.: ЗКСМО, 2004. - 480 с.
4. Грызун В. Как Виктор Суворов сочинял историю. - М.: Олма-Пресс, 2003. - 608с.
5. Помогайбо А. Псевдоисторик Суворов й загадки Второй мировой войны. -М.:Вече, 2002.-480с.
6. Соколов Б. Тайны Второй мировой. - М.: Вече, 2000. - 480 с.
7. Бешанов В. Танковый погром 1941 г. - М.: АСТ, 2001. - 528 с.
8. Лебединцев А. Отцы - командири. - М.: ЗКСМО, 2004. - 608 с.
9. Устинов Д. Во имя победы. - М.: Воениздат, 1988. - 320 с.
10. Гудериан Г. Воспоминания солдата. - М.: Русич, 1998. - 656 с.
11. Чуев Ф. Полудержавный властелин. - М.: Олма-Пресс, 1988, С.72.
12. Манштейн З. Утерянные победы. - М.: АСТ, 1996. - 896 с.
13. Мюллер - Гиллебрандт. Сухопутная армия Германии. - 1933 - 1945. -М.: ЗКСМО, 2002. - 799 с.

Мельниченко В.М.,
*кандидат історичних наук, доцент Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького,
голова правління обласної організації
Всеукраїнської спілки краєзнавців*

ЧЕРКАЩИНА ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР. В СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., як і Друга світова війна в цілому, є не тільки вражаючим своїми масштабами, а й надзвичайно складним, багатоплановим і значною мірою суперечливим явищем. Відповідно – складною і справді невичерпною для сучасних дослідників, і в той же час дуже потрібною і суспільно значимою, є розробка теми війни. З огляду на це, зазначу, що в дослідженнях історії воєнного часу умовно можна виділити, принаймі, два рівні.

Перший – охоплює вивчення макросистем, тобто глобальних історичних проблем, пов'язаних з геополітикою, особливостями військово-політичних доктрин, суспільного устрою тощо. Другий рівень передбачає вивчення мікросистем, тобто з'ясування і оцінку подій і процесів війни крізь призму регіональної (або місцевої) історії. На історіографічному аспекті саме другого рівня я хотів би зупинитися, взявши за основу стислий аналіз історико-краєзнавчих досліджень Черкащини як одного з регіонів України, історична доля якого безпосередньо пов'язана з Великою Вітчизняною війною.

Системні дослідження цього періоду історії Черкащини, територію якої умовно окреслюємо межами сучасної Черкаської області, мають традиції, початок яких ми відносимо до 1960-х років. В цей час з'являються перші видання, які носять переважно узагальнюючий характер і помітно позначені ідеологічним впливом того часу. Насамперед, це видані у 1967 році книга "Партії вірні сини" Володимира Шпака (нині – професора Черкаського державного технологічного університету) [1] і колективний збірник нарисів "Слава Черкащини" за редакцією тодішнього секретаря обкому КПУ О.Л.Стешенка [2]. В обох виданнях містяться матеріали про події війни на території краю та черкащан, які воювали на її фронтах.

Значний, ґрунтований на архівних джерелах, фактичний матеріал зосереджено у томі “Черкаська область” з багатотомної серії “Історія міст і сіл України” [3], що побачив світ у 1972 році. В 1970-х роках вийшли друком книги “Партизан Іван Калашник” черкаських авторів Миколи Дашківського та Петра Жука [4] і “Заграва над Тясмином” Григорія Гончара [5], “Партизани Холодного Яру” і “Холодноярці” Миколи Тимка, в яких висвітлюється історія партизанського руху на Черкащині. Цій же темі присвячена видана у 1980-х роках книга “Третій десант” Героя Радянського Союзу Олександра Тканка [6]. Перебіг подій Корсунь-Шевченківської операції 1944 року висвітлюється у першому та наступних виданнях книги “Корсунь-Шевченківська битва” [7].

Цінні біографічні відомості містяться у виданих в 1980-х роках перших збірниках про Героїв Радянського Союзу – черкащан “Вони відстояли мир” [8] і воїнів-визволителів нашого краю [9].

Тема Черкащини і Великої Вітчизняної війни знаходила відображення й в інших історико-краєзнавчих виданнях та періодиці. В цілому позитивно оцінюючи ці напрацювання, водночас не можна не помітити переважаючі в них пропагандистських підходів і поверховості викладу, відсутність належних науково-дослідницьких навиків у більшості авторів.

Помітного піднесення справа дослідження історії Черкащини періоду війни набула з початку 1990-х років після проголошення незалежності України і організаційного оформлення краєзнавчого руху в осередки спілки краєзнавців.

Утвердженню наукових підходів в історико-краєзнавчих дослідженнях окресленої нами проблематики сприяло налагодження тісних зв'язків краєзнавчих осередків з вищими навчальними закладами та науковими установами, передусім Інститутом історії України Національної академії наук України. Особливо активізувалася ця робота з відкриттям у 1994 році історичного факультету в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, історичні кафедри якого стали центром формування наукових засад в історико-краєзнавчих дослідженнях.

Поштовх у розробці проблем історії Черкащини періоду Великої Вітчизняної війни дала проведена у 1995 році обласна науково-практична конференція до 50-річчя Перемоги, на пленарному і секційних засіданнях якої з повідомленнями виступило понад 60

дослідників історії краю [10]. Активізації краєзнавчих досліджень цього та інших періодів історії регіону сприяло проведення цього ж року у Черкасах VII Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність" за участю провідних вчених і краєзнавців України та дослідників Черкащини.

Помітною подією стала проведена у червні 2001 року на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького міжнародна наукова конференція з актуальних проблем історії Великої Вітчизняної війни [11]. У цьому авторитетному науковому форумі за участю вчених України, Росії, Польщі, Білорусії і Японії взяли участь і дослідники історії Черкащини. Безумовно, що такі заходи сприяють професіоналізації історико-краєзнавчих досліджень та взаємозбагаченню громадських і професійних дослідників.

На поєднання наукових і громадських форм дослідницької роботи спрямована і наша сьогоднішня конференція, в якій беруть участь як науковці, так і дослідники-аматори. Серед учасників конференції, що мають виступити на пленарному і секційних засіданнях – 4 доктори і 8 кандидатів історичних наук, 16 наукових співробітників історико-культурних заповідників і музеїв, 14 аспірантів, слухачів магістратури і студентів вищих навчальних закладів, 12 вчителів загальноосвітніх шкіл, а також представники інших категорій краєзнавчого активу. Такий склад учасників підтверджує не тільки потужний дослідницький потенціал нашої області, а й зростаючий інтерес черкащан до місцевої історії взагалі і до воєнної зокрема.

Цей висновок підтверджує й аналіз краєзнавчих видань останнього десятиріччя, серед яких – чимало змістовних книг, присвячених Великій Вітчизняній війні. Серед них – колективний збірник смілянських краєзнавців "Невмирущий подвиг смілян" (О.Б.Котькало, С.Є.Гайван, Я.П.Кривошея, С.П.Маруніч, О.С.Шевченко, М.С.Шматко, М.Д.Натальченко, А.Ф.Миронович, О.О.Новіков, І.М.Горшанов, В.І.Нікіфоров, М.Л.Костенко) [12]. Привертає увагу документальний нарис "Шляхами нескорених" лауреата обласної краєзнавчої премії, учасника війни з Монастирища Івана Івановича Волошенка [13]. Він на основі ретельного опрацювання архівних матеріалів відтворив картину підпільно-партизанського руху в західній частині нашої області, уточнив багато епізодів і сюжетів того часу.

Підсумком багаторічної і невтомної праці педагога і краєзнавця, учасника війни Федора Петровича Людного з Кам'янки стала книга "Дорогами війни" та "Черкащани в роки війни" [14], в якій автор вмістив документально-біографічні нариси про близько 150 наших земляків – учасників Великої Вітчизняної війни. Таке ж спрямування має й книга "Їхній подвиг житиме у віках" дослідника молодшого покоління Олександра Шамрая [15], теж з Кам'янки.

Багато змістовних праць, присвячених бойовим діям на Канівщині, вийшло з-під пера знаного канівського краєзнавця М.Є.Щенка. Тема війни і її учасників – черкащан, посідає помітне місце в краєзнавчих студіях М.І. Борща з Черкас.

Не можна обійти увагою і добрих справ краєзнавців Івана Сергійовича Городинця з села Безпальча Драбівського району і Леоніда Сергійовича Панченка з Паланки Уманського району, які поряд зі значною кількістю краєзнавчих публікацій, створили Книги Пам'яті своїх сіл [16]. В них значно повніше ніж в офіційних виданнях подаються матеріали про полеглих в роки війни односельчан.

Значний масив інформації про події воєнного часу містяться в комплексних працях про історію окремих регіонів Черкащини. На сьогодні такі праці видано у Ватутіному, Смілі, Жашківському, Кам'янському, Корсунь-Шевченківському, Лисянському, Монастирищенському, Смілянському, Тальнівському, Уманському, Шполянському, Черкаському і Чигиринському районах.

Біографічні дані про черкащан, чия мужність і героїзм в роки війни відзначені урядовими нагородами, наводяться в започаткованій професором Черкаського державного технологічного університету М.І.Бушиним серії книг "Черкаський край в особах", яка присвячується кожному району і місту. Ним у співавторстві з Р.К.Загоріною і А.І.Лисенко завершена робота над книгою, в якій містяться уточнені і доповнені біографічні матеріали про Героїв Радянського Союзу – черкащан.

До 60-річчя Перемоги вийшла документально-публіцистична книга науковців Черкаського державного технологічного університету кандидата історичних наук, доцента В.М.Лазуренка і викладача Ю.М. Вовкотруба "Без права на забуття" [17]. Значну увагу вивченню бойових дій Дніпровського загону Пінської військової флотилії приділяє В.Б. Страшевич.

Повнішому використанню документальних джерел в дослідженні воєнного періоду історії Черкащини сприяє здійснене інститутом післядипломної освіти педагогічних працівників в 1993–2000 рр. видання 5 хрестоматійних збірників “Наш рідний край” і “Духовна спадщина Черкаського краю”, головним упорядником яких був Г.В.Суховершко. В них зосереджено матеріали про хід бойових дій на території області і партизанський рух, черкащан-учасників війни та відбудови, безчинства окупаційного режиму та збитки, завдані окупантами.

Відрадно констатувати започаткування такого напрямку як видання збірників документів та матеріалів. У 2000 році державним архівом області видано збірник “Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [18]. В ньому вміщено понад 100 документів, більшість яких публікується вперше. Побачив світ і збірник “Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” Його упорядники – відомі на Черкащині краєзнавці Г.М.Голиш і М.Ф.Пономаренко [19].

Суттєво доповнює документальний літопис війни обласне видання серіалів “Книга пам’яті України” і “Книга скорботи України”, в яких зібрані узагальнюючі відомості про внесок жителів Черкащини у розгром німецько-фашистських загарбників. В третьому підсумковому томі “Світло безсмертного подвигу” дається інформація про черкащан – Героїв Радянського Союзу і повних кавалерів ордена Слави. Віддано данину пам’яті синам усіх народів СРСР, які боронили і визволяли Черкащину від фашистів, а також землякам, полеглим у воєнних конфліктах за рубезем та загиблим при ліквідації аварії на ЧАЕС [20].

Слів вдячності заслуговують дослідники історії нашого краю старшого покоління, на рахунку яких велика кількість публікацій у науковій періодиці, збірниках матеріалів та пресі. Війна була не тільки темою їх досліджень, а й частиною життя. Воєнному періоду історії краю присвятили свої пошуки П.Соса, М.Пшеничний, В.Сердюк (Черкаси), Г.Храбан, М.Мельниченко, М.Комарницький (Умань), С.Гайван, В.Княжев (Сміла), М.Шкаліберда (Кам’янка), О.Найда, Г.Міхненко (Чигиринський район), М.Гупало (Корсунь-Шевченківський) та багато-багато інших відомих і менш відомих авторів у містах і районах нашого багатого своєю історією краю.

Аналізуючи історико-краєзнавчі видання останнього часу, присвячені темі Великої Вітчизняної війни, можна зробити такі висновки.

По-перше, помітно розширилися їх тематичні і хронологічні межі. Зокрема, більше уваги приділяється оборонним боям 1941 року і взагалі початковому етапу війни. Більшість досліджень ґрунтуються на архівних документах. Змінюються підходи до вивчення місця і ролі особистості в історії війни. Краєзнавчі дослідження все частіше торкаються простої, звичайної і водночас великої людини, яка витримала усі виробування, ставши ключовою дієвою особою війни.

По-друге, дослідницька робота позбавляється пропагандистського пафосу у висвітленні війни, спрямовується на заповнення "білих плям". Цьому сприяє демократичний характер краєзнавчих пошуків, можливість розкриття будь-яких тем, відкритість архівних документів.

На завершення, я хотів би наголосити на важливості такої роботи як записи спогадів учасників бойових дій, відбудовчих процесів, інших подій, пов'язаних з війною. Таких людей, на жаль, стає все менше і менше.

Спогади очевидців – не тільки безцінне джерело історичної інформації, а й душа окремої людини, зі своїм розумінням і своєю оцінкою оточуючої її дійсності. Такі, збережені і зібрані воєдино матеріали допоможуть донести до нинішніх і прийдешніх поколінь об'єктивне відчуття нашої історії.

Цей, далеко не повний огляд праць про історію Черкащини періоду Великої Вітчизняної війни, засвідчує їх широку дослідницьку палітру, а творчий доробок краєзнавців є доброю основою для подальшої розробки цієї важливої пізнавально-виховної проблематики.

1. Шпак В.Т. *Партії вірні сини.* – Черкаси, 1967.

2. *Слава Черкащини.* – Дніпропетровськ, 1967.

3. *Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область.* – К., 1972.

4. *Дашківський М.З., Жук П.М. Партизан Іван Калашник.* – Дніпропетровськ, 1997.

5. *Гончар Г. Заграви над Тясмином.* – К., 1978.

6. *Тканко О.В. Третій десант.* – Дніпропетровськ, 1985.

7. *Корсунь-Шевченківська битва.* – К. 1974.

8. *Вони відстояли мир.* – Дніпропетровськ, 1985.

9. *Герої – визволителі Черкащини.* – Дніпропетровськ, 1980.

10. *Велич подвигу народного. Тези матеріалів обласної науково-*

- практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. – Черкаси, 1995.
11. Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей /НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6.
12. Невмирущий подвиг смілян. – Сміла, 1995.
13. Волошенко І.І. Шляхами нескорених. – Монастирище, 1999.
14. Людний Ф.П. Дорогами війни. – Черкаси, 2003.
15. Шамрай О.Г. Їхній подвиг житиме у віках. – Черкаси, 2000.
16. Городинець І.С. Книга пам'яті села Безпальче Драбівського району. – Сімферополь, 1994; Панченко Л. Книга пам'яті села Паланка. – Умань, 2005.
17. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Без права на забуття. – Черкаси, 2005.
18. Черкащина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів і матеріалів. – Черкаси, 2000.
19. Голиш Г.М., Пономаренко М.Ф. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. – Черкаси, 2000.
20. Світло безсмертного подвигу. Книга пам'яті України. Книга скорботи України. Черкаська область. 3 том (підсумкове видання). – К., 2005.

*Перехрест. О.Г.,
кандидат історичних наук, доцент,
декан історико-юридично-філософського факультету
Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 РР. ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Війна, криваві злочини німецьких окупантів та їх сателітів завдали величезної шкоди економіці та соціальній сфері українського села, забрали мільйони життів селян. На час визволення території України від загарбників українське село знаходилося у стані неймовірного спустошення, занепаду та зубожіння. Майже повністю були зруйновані матеріально-технічна база та цілі галузі сільськогосподарського виробництва. У 1943 році валова продукція сільського господарства України становила лише 16 відсотків довоєнного рівня [1, 155]. Тільки прямі збитки завдані колгоспам України становили 88,11 мільярдів карбованців [2], з них видів майна (в мільярдах карбованців): будівлі та споруди – 8,818; сільськогосподарський інвентар і різне обладнання – 1,011; посіви та урожаї – 45,334; сади, ліси та лісозахисні насадження – 4,017; худоба та птиця – 21,459; запаси насіння, продуктів і матеріалів – 7,469; грошова готівка – 2,0 [3, 102]. Прямі збитки радгоспів та МТС становили 4,476 мільярдів карбованців. 53,4 % цих збитків (понад 2,390 млрд. крб.) належать до основних фондів, з яких 18 % (430,23 млн. крб.) припадають на будівлі та споруди і 15,5 % (370,5 млн. крб.) на робочу і продуктивну худобу [4, 265]. У загальній сумі прямих збитків 285 мільярдів карбованців, заподіяних гітлерівцями народному господарству і населенню України [1, 155], прямі збитки колгоспів, радгоспів та МТС складають майже 32,5 %.

Але ж прямі матеріальні збитки, заподіяні війною та окупантами сільському господарству України, становлять лише частину тієї величезної шкоди, якої вона зазнала в результаті загарбницької політики нацистської Німеччини. В суму, що виражає прямі збитки, не ввійшли такі втрати як зменшення доходу від виробництва продукції в результаті припинення і скорочення роботи колгоспів,

радгоспів, МТС та інших структурних підрозділів галузі; прямі та додаткові витрати, викликані перебудовою роботи галузі відповідно до умов війни; витрати на евакуацію та реєвакуацію ресурсів сільського господарства; втрати прибутків населення під час війни тощо. Як відомо, гітлерівське нашествя та "господарювання" обійшлося Україні в 1 трильйон 200 мільярдів карбованців [1, 156] і в цій астрономічній цифрі частка втрат українського села становила досить значну частину.

Такі величезні збитки були результатом багатьох руйнівних явищ і наслідків війни. Їх спричинили багаточисельні і широкомасштабні бойові дії, що двічі прокотились по території республіки, евакуація на Схід ресурсів сільського господарства в 1941–1942 рр., різного роду "мобілізації", поставки та вилучення для задоволення потреб фронту та військових частин з обох воюючих сторін, цілеспрямоване знищення майна, техніки, худоби та продовольства радянською стороною під час вимушеного відступу Червоної армії на початку війни і загарбниками під час їх вигнання з території України, дії партизанів та формувань ОУН–УПА на окупованій ворогом території.

Та найбільших збитків українському селу та його господарству завдали нацисти. Саме на період окупації припадають найбільші втрати у майже повністю знищеній за роки війни матеріально–технічній базі сільського господарства України. Окупанти зруйнували і пограбували майно 27910 колгоспів, 872 радгоспів, 1300 МТС [5, 187]. В колгоспах вони знищили понад 230 тис. господарських споруд, спалили і отруїли 18 млн. га посівів сільськогосподарських культур, вирубили 144 тис. га садів і виноградників. У радгоспах гітлерівці знищили і пошкодили 21 тис. споруд, з них – 3,9 тис. будівель виробничого призначення; 6,4 тис. тваринницьких; 8,1 тис. житлових.

У всіх колгоспах, радгоспах і машинно–тракторних станціях на території України нацистські загарбники та їх спільники розграбували або вивезли до Німеччини величезні запаси сільськогосподарських продуктів: 7887 тис. т зерна і борошна, 2056 т картоплі, овочів і фруктів, у т.ч. з колгоспів – 4415 тис. т зерна і борошна, 1310 тис. т картоплі, овочів та фруктів, з радгоспів – 750 тис. т зерна, 230 тис. т картоплі, овочів і баштанних культур, 458 тис. т сіна.

У населення України, переважно в селян, окупантами було відібрано 9420 тис. т зерна, 600 тис. т борошна і крупи, 6250

тис. т картоплі, овочів і фруктів, 200 тис. т фуражу, 2,1 тис. т різних продуктів [4, 264–266].

Особливо велика кількість продовольства була відправлена для фронтових частин вермахту та до Німеччини із рейхскомісаріату "Україна". Як слідує із звіту, підготовленого за наказом рейхскомісара "України" Е. Коха, від початку окупації до початку березня 1943 року кількість заготовленого продовольства в Україні для Німеччини виражалась у таких цифрах: 3,46 млн. т зерна і борошна, 80 тис. т бобових, 610 тис. т соняшникового насіння, 260 тис. т великої рогатої худоби або м'яса, 320 млн. шт. яєць [6, 133–134]. А вже на кінець червня 1943 року, за свідченнями того ж Е. Коха, з рейхскомісаріату Німеччина отримала: зернових – 3600 тис. т, бобових – 100 тис., олії – 50 тис., меду та варення – 25 тис., цукру – 155 тис., бавовни – 5 тис., вовни – 7 тис., коноплі та льону – 55 тис. тонн [5, 187].

Не гребували привласненням сільськогосподарського майна окупаційні органи та війська сателітів Німеччини. Так, румунськими окупаційними властями до початку 1944 року було вивезено тільки з "Трансністрії" 10154 вагони різних вантажів, переважно з продовольством. Загальна вартість награбованого румунськими окупантами в Україні майна, за їхніми ж даними, становила 948 млрд. лей у довоєнній валюті (для порівняння – видаткова частина держбюджету Румунії в 1941–1942 роках становила 160 млрд. лей) [5, 188].

Нищівного удару за роки війни та окупації було завдано технічній базі сільського господарства республіки. У 1941 році в сільському господарстві УРСР працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. зернозбиральних комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів [7, 227] і понад 200 тис. інших складних сільськогосподарських машин [8, 11], які знаходилися на балансі МТС, радгоспів та інших господарств промислових та господарських галузей, котрі в системі Наркомзему УРСР обслуговували потреби сільського господарства. До евакуації на території республіки вдалося підняти тільки 50 тисяч тракторів МТС, а вивести за межі України – лише 20302 [9, 287–288]. Радгоспних тракторів за межі України було евакуйовано 3182 [8, 62]. На жаль, більша частина українських тракторів улітку 1942 року в ході подальшої евакуації з сусідніх областей РРФСР була перехоплена наступаючими німецькими військами біля переправ через річку Дон.

Окупаційному режиму ціною великих зусиль вдалося зібрати,

відремонтувати та запустити в роботу чималу кількість тракторів, комбайнів та іншої сільськогосподарської техніки, відновити роботу частини МТС, опорні пункти і бази яких обслуговували землю "громадських господарств". Ця техніка майже повністю була безповоротно втрачена під час відступу окупантів з території України, коли за вказівками керівників рейху цілеспрямовано грабувалось і вивозилось до Німеччини все, що являло хоч якусь цінність [8, 187; 3, 104; 5, 187]. Село залишилося навіть без таких простих транспортних засобів, як вози та сани: гітлерівці вивезли їх 1278 тис. одиниць (у т.ч. 664,4 тис. возів), а також до 80 % шкіряної збруї [4, 264; 10, 36–37].

Румунські загарбники також вивезли до Румунії 1741 трактор, 4860 різних сільськогосподарських машин, 1134 комбайни і локомотива [11, 228]. За офіційними даними уряду І. Антонеску, до початку 1943 року більшість тракторного парку Румунії були машини з України. У Румунії опинилось також майно 19 МТС, 30 майстерень по ремонту тракторів і сільськогосподарської техніки, велика кількість колгоспного реманенту [5, 188].

За період з початку війни до визволення території України від окупантів було повністю зруйновано базу для ремонту складної сільськогосподарської техніки. Були зруйновані майстерні поточного ремонту, які в довоєнний період діяли в кожній МТС, 22 ремонтні заводи та 102 машинно–тракторних майстерні капітального ремонту [12, 172], безповоротно втрачено більшу частину парку верстатів, енергетичного та іншого обладнання.

Одним із трагічних наслідків війни для українського села були величезні втрати, яких зазнала одна із провідних галузей його господарства – тваринництво.

На час визволення території України (у порівнянні з довоєнним періодом) поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 54 %, свиней – на 85 %, коней – на 85 % [1, 155]. В окремих регіонах України показники втрат тваринницької галузі були такими. У Сумській області кількість великої рогатої худоби зменшилась на 87 % (на 147246 голів), свиней – на 82 % (на 125195 голів), овець і кіз – на 99 % (на 158717 голів), коней – на 87 % (на 165792 голови) [13, 114; 14, 153]. У Миколаївській області тільки в колгоспах кількість великої рогатої худоби скоротилась на 78,3 %, свиней – на 94 %, овець – на 86,7 %, коней – на 80,1 % [15, 50].

Подібна картина була і в тваринництві радгоспів звільненого

Лівобережжя. Так, у радгоспах системи Наркомрадгоспів УРСР кількість великої рогатої худоби порівняно з довоєнним періодом скоротилася з 88,0 тис. голів до 3,0 тис. голів, або на 96,6 %, у т.ч. корів з 34,2 тис. голів до 1,4 тис. голів, або на 95,9 %, свиней з 136,2 тис. голів до 1,9 тис. голів [12, 96].

У західних областях України (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській та Тернопільській) за майже трирічний період окупації поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 48 %, свиней – на 83 %, коней – на 44 % [16, 7], а у Чернівецькій області поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 51,5 %, робочих коней – на 55,7 % [17, 46].

Значна частина втрат тваринницької галузі сільського господарства України – це реквізиції та пограбування худоби німецькими окупантами з метою вивезення її до Німеччини та для постачання вермахту. Особливо великими вони були під час відступу загарбників з території України. Одночасно, не маючи змоги вивезти всю худобу, окупанти вдавалися до її масового знищення.

Всього ж у колгоспах України гітлерівці знищили і вивезли до Німеччини 3442 тис. голів великої рогатої худоби, 3730 тис. свиней, 4781 тис. овець і кіз, 2692 тис. коней, а також 17 829 тис. шт. різної домашньої птиці, а у радгоспах – 174 тис. голів великої рогатої худоби, 316 тис. свиней, 335 тис. овець і кіз, 56 тис. коней [4, 264–265].

Велику кількість худоби окупанти відібрали у сільського населення. На території України практично не залишилось жодного села, де б селяни не зазнали пограбувань, особливо під час відступу загарбників. Так, наприклад, у селян Полтавської області було відібрано 146993 голови великої рогатої худоби, 2986 коней, 92922 свині, 56112 овець і кіз, 2260054 шт. домашньої птиці [3, 109–110].

Всього ж за даними Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів нацистських загарбників та їх спільників окупантами на території України у населення було відібрано 3722 тис. голів великої рогатої худоби, 4941 тис. свиней, 1825 тис. овець і кіз, 326 тис. коней, 40246 тис. шт. домашньої птиці [4, 266].

Масові пограбування та забій худоби здійснювали і румунські окупанти, які тільки з території Одеської області вивезли до Румунії 87649 голів великої рогатої худоби, 45227 коней, 31821 свиней, 64778 овець [11, 228]. До початку 1944 року румунськими

окупаційними властями із "Трансїстрії" до рейху було перегнано 217 тис. голів великої рогатої худоби [5, 188].

Грабували худобу також угорські, словацькі та італійські військові частини, які переміщувалися у тиллові райони та розквартирувалися на території України. Причому забирали її не лише у селян, а й у господарствах, які підпорядковувались німецьким управлінням сільського господарства. Так, наприклад, в зоні господарського командування "Чернігів" за період з 24 листопада 1942 року по 15 березня 1943 року італійцями було привласнено: 3920 коней, 44 голови великої рогатої худоби, 163 свині, 190 овець, 3497 шт. птиці; угорцями привласнено: 2194 коней, 41 голову великої рогатої худоби, 61 свиню, 200 овець, 2988 шт. птиці. А словацькі військові підрозділи, які розташовувались на північ від Житомира, здійснювали, за оцінкою самого Е. Коха, "надмірні напади на стійла коней і стоянки підвід корінного населення" [6, 152–153].

Загальна кількість реквізованої окупантами худоби в усіх групах господарств в Україні становила 3,3 млн. коней, 7594 тис. шт. великої рогатої худоби, 9333 тис. свиней, 7,3 млн. овець і кіз [5, 187], що дорівнювало відповідно 70,6 %, 69,2 %, 101,6 % і 99,7 % їх кількості на 1 січня 1941 року, а також 59,3 млн. шт. домашньої птиці [5, 187].

Надзвичайно негативні наслідки принесла окупація і рослинницькій галузі сільського господарства України. Колишні колгоспні і радгоспні поля в переважній більшості пришли в запустіння, заросли бур'яном, виснажились із-за порушення правильних сівозмін та недостатнього внесення добрив.

В результаті восени 1943 р. у колгоспах визволених від окупантів районів Лівобережної України із 11193 га посівів озимої пшениці в колгоспах лише 224 га були засіяні елітним насінням і 378 га – насінням першої репродукції, тобто тільки 5,1% від загальної потреби [12, 147]. Сукупність вказаних чинників призвела до різкого зниження врожайності зернових і технічних культур. Якщо, наприклад, колгоспи Малодівичького району Чернігівської області до війни збирали зернових культур по 10 ц з га, то в період окупації – по 4–5 ц [21, 17]. У 1942 році середній урожай зернових в Україні склав лише 6,8 ц з гектара [22, 344]. У Київській області в 1940 р. збирали цукрових буряків по 159 ц з га, а у 1943 р. – по 50,5 ц. [12, 155].

Значно скоротилися посівні площі. У 1944 р. загальна посівна

площа по всіх категоріях господарств у визволених від окупантів областях становила 20,9 млн. га – лише 69% довоєнної. [23, 54].

Зниження врожайності та зменшення посівних площ призвели до великого недобору рослинних продуктів харчування, яких не вистачало у достатній кількості для потреб фронту та населення, а недобір кормової продукції негативно позначався на темпах відродження тваринницької галузі.

За роки окупації величезних втрат зазнала плодово–ягідна та виноградна галузь сільського господарства. Тільки на Лівобережжі загинуло близько 15% старих та 30–35% молодих садів. А у ряді районів Чернігівської та інших областей процент загибелі садів був значно вищий [12, 23]. У Харківській області, наприклад, окупанти знищили сади на площі 9517,32 га, що спричинило збитки на суму 1895211, 1 тис. крб. [25, 183]. Окупанти навіть викопали та вивезли до рейху більше 1 млн. фруктових дерев, мільйони кущів ягідників [5, 187].

Справжньою трагедією для села стали втрати у соціальній сфері. За роки війни значно скоротилося сільське населення України. Напередодні війни в Україні проживало 41,9 млн. чоловік, а після її завершення – 27,4 млн., із них – 7,6 млн. мешканців міст і 19,8 млн. мешканців села. Скорочення сільського населення становило майже 8 млн. (55% від загального зменшення населення в республіці за цей період) [26]. У селах налічувалося менше половини довоєнного працездатного населення, основну масу якого складали жінки, підлітки, діти та люди похилого віку.

Однією із причин цих втрат було цілеспрямоване нищення сільського населення нацистами при здійсненні ними окупаційної політики, направленої на реалізацію положень плану "Ост" та директивних вказівок керівництва рейху. Масово воно здійснювалося і як покарання за зв'язки з партизанами та у відповідь на їх дії, за невиконання розпоряджень окупаційної влади та будь–який вчинений їй опір, за несплату податків та невиконання завдань по обов'язковим поставкам сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та від мобілізації на роботу до Німеччини і т.п. Значна кількість сільських жителів загинула в часи окупації від голоду та інфекційних хвороб, а також під час відступу окупантів з України.

Понад 250 українських сіл були спалені разом з їхніми жителями [27, 230]. Першу Хатинь Україна (і вся Європа) пізнала у жовтні 1941 року: було спалено село Обухівку на Полтавщині,

а все населення розстріляне у відплату за партизанську діяльність. Через декілька днів було повністю спалене разом з жителями сусіднє село Баранівка [28, 167]. Така ж трагічна доля спіткала у Волинській області – жителів 97 сіл, Чернігівській – 21, Житомирській – 32, Київській – 17, Сумській – 21 [1, 155]. Всього ж в Україні окупантами були перетворені на руїни понад 28 тис. сіл [27, 230]. Тільки в 197 районах Лівобережної України із 10295 сільських населених пунктів окупантами було спалено і зруйновано 6226, або 60,5 %, у т.ч. 1148 (11,2%) – повністю і 5078 (49,3 %) – частково. Із загальної кількості 1402,2 тис. садиб колгоспників було спалено і зруйновано 319,4 тис. (22,8 %) [12, 64,80].

Одним із найтрагічніших наслідків окупації для соціальної сфери села було масове руйнування і знищення житлового фонду, що неймовірно ускладнило життя селян як у часи війни, так і в перші післявоєнні роки. Так, у Харківській області нацисти спалили 57,7 тис. житлових будинків селян [29, 51], у Полтавській області – 106863 [12, 82], у Вінницькій області – 39762 [30, 56], у Львівській області – 25 тис. [31, 1], у Волинській області – 35 тис. [32, 36], у Станіславській області – 30 тис. [33, 37]. Рятуючись від погибелі, селяни, які втратили житло, були вимушені роками проживати у землянках, льохах, хлівах, стайнях та інших мало пристосованих приміщеннях, підселялися до родичів, знайомих та зовсім чужих людей. Тривале проживання в таких антисанітарних умовах негативно позначилося на здоров'ї людей, особливо дітей. Навіть на початку 1946 р. в селах України нараховувалося 61836 сімей, які проживали в землянках і 117674 сім'ї, котрі проживали на чужій площі [37, 151].

Тяжкі наслідки для села мало руйнування в період окупації системи охорони здоров'я сільського населення. Майже повна ліквідація сільських медичних закладів, зменшення кількості медичних працівників у сільській місцевості (з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29) [38, 40].

В результаті серед сільського населення великим був рівень захворюваності та смертності. Особливо поширились інфекційні хвороби, зокрема, тиф, дизентерія, туберкульоз, венеричні хвороби. У 1944 році у селах було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на тиф, дизентерію [39, 103].

Негативно позначилося на усіх сторонах життя сільського населення та підірвало й без того надто слабку соціально–побутову інфраструктуру села майже повне руйнування за роки окупації мережі торгівельного та побутового обслуговування, культурно–освітніх установ.

Проте нацистська окупація заподіяла українському селу й таких збитків, які не можна виразити в цифрах. Йдеться про фізичні та морально–психологічні наслідки окупації для мільйонів сільських жителів. Для багатьох з них це були роки безповоротно втраченої молодості й творчої діяльності, тривалих, часом дуже тяжких, захворювань й інвалідності, сирітства й овдовіння, роки тяжкої підневільної праці, голоду й нестерпних страждань, душевних травм і потрясінь від баченого й пережитого, від втрат дітей, рідних та односельчан, наслідки яких наклали відбиток на все їх подальше життя. Наслідки нацистської окупації українське село відчувало не одне десятиліття. Знадобилося багато років напруженої праці, щоб ліквідувати збитки та загоїти фізичні й душевні рани нанесені нею.

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3–х. Томах. – К; 1969. – Т.3.

2. Тут і далі суми подані у цінах 1941 року.

3. Київський процес: Документи і матеріали / Упор. Л.М. Авраменко. – К., 1995.

4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трёх томах. – К., 1985. – Т.3.

5. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.

6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943): Т.3. / Упоряд. В.М. Косика. – Львів, 1999.

7. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К., 1972.

8. Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965.

9. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Т.1.

10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 30, спр. 33.

11. Сборник сообщений Черезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко–фашистских захватчиков. – М., 1946.

12. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 30, спр. 62.

13. Макухін І.Я. З історії розвитку сільського господарства в післявоєнній період (на матеріалах Сумської області) // Український історичний журнал.–1962.–№4.

14. Нариси історії Сумської обласної партійної організації. — Харків, 1981.
15. Носиков Ю.В. З історії відбудови народного господарства України в 1943—1945 рр. (За матеріалами Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей) // Український історичний журнал.—1971.—№7.
16. Івасюта М.К. Соціалістична перебудова сільського господарства в західних областях Української РСР // Український історичний журнал. — 1959. — №4.
17. Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. — К., 1979.
18. Черниговщина в період Великої Отчественной війни (1941—1945 гг.). — К., 1978.
19. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. — Одеса, 1972.
20. Радянська Ровенщина 1939—1959 (документи і матеріали). — Львів, 1962.
21. Буцько М., Лавринович М. Відродження колгоспного села. (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни).—К., 1968.
22. История Украинской ССР: В 10—ти томах. — К., 1984.— Т.8.
23. Канєвський О.П. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР.—Київ—Харків, 1947.
24. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник.—К., 1960.
25. Харьковщина в годы Великой Отчественной войны. Июнь 1941—1943 гг. Сборник документов и материалов. — Харьков, 1965.
26. Вираховано за даними, що наведені в: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. — Т. 3. — С. 155; Безсмертя. Книга пам'яті України 1941—1945.
27. Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Горань, О.І. Гуржій та ін; під ред. В.А. Смолія. — К., 1997.
28. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К., 1967.
30. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. — К., 1973.
31. ЦДАГО України. — Ф.57, оп. 4, спр. 235.
32. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. — К., 1970.
33. Історія міст і сіл Української РСР. Івано—Франківська область. — К., 1971.
34. Днепропетровская область в годы Великой Отчественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962.
35. Донецкая область в годы Великой Отчественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Донецк, 1980.
36. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р—863, оп. 2, спр. 39.
37. Марзеев А.Н. Записки санитарного врача. — К.,1965.
38. Коган С.С. Основные итоги здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. — 1947. — № 10—11.
39. Рибак І.В. Соціально—побутова інфраструктура українського села (1921—1991 рр.) — Кам'янець—Подільський, 2000.

*Голиш Г. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої
історії Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького*

ТРАГЕДІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖИТЕЛІВ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЮ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1944 рр.

Особливим характером і своєрідними рисами відзначаються виміри трагедії неповнолітніх громадян в умовах нацистського окупаційного режиму. Страждання дітей і підлітків у період окупації були незмірно більшими, ніж дорослого населення, а злочини нацистів на окупованих територіях особливо рельєфно і повно виявилися саме в їх ставленні до наймолодшої частини українського суспільства.

Трагедія українських дітей і підлітків в умовах нацистського окупаційного режиму є актуальною, науково значущою і малодослідженою проблемою історії Другої світової війни. Ця важлива тема ще не стала предметом спеціального вивчення і на рівні регіональних досліджень.

Оскільки діти і підлітки є невід'ємною частиною українського соціуму, їх становище слід розглядати у контексті аналізу загальних питань окупаційної політики нацистів на території тодішнього рейхскомісаріату "Україна".

Одним із провідних напрямків нацистської політики антиукраїнського етноциду стало теоретично "обґрунтоване" і цинічно сплановане дітовбивство, що набуло масового і повсюдного характеру. Ця лінія окупаційних заходів відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану "Ост" та маніакальним ідеям верховод гітлерівського рейху. "Йдеться про боротьбу на знищення, – наголошував А. Гітлер. – На Сході жорстокість є благом для майбутнього" [Цит. за: 1, 17]. Рейхскомісар України Е. Кох вимагав "найжорстокішого ставлення до місцевого населення", а сумнозвісна "Пам'ятка німецького солдата" відверто орієнтувала на знищення дітей: "вбивай кожного росіянина, не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець" [Цит. за: 2, 174, 179].

Уже на третій день після свого приходу в м. Золотоношу – 21 вересня 1941 р. окупанти розстріляли 300 мирних жителів, в тому числі й десятки дітей. На стінах місцевого бурякопункту, де здійснювалася ця жахлива екзекуція, пізніше знайшли такі написи: "Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину" [3, 79]. Жахлива трагедія сталася у с. Цибуліві Монастирищенського району, де нацистські нелюди відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх, без будь-яких очевидних мотивів, знищили. Частина приречених на смерть юних цибулівчан возили селом у клітках, а потім закопали живцем [4, 33].

Діти єврейської національності ставали жертвами холокосту. З повними на це підставами жителі Золотоніщини називають урочище Ярки золотоніським Бабиним Яром, адже тут у листопаді 1942 року нацисти розстріляли 3,5 тис. євреїв, серед них було кількасот дітей і підлітків [3, 26].

Як засвідчують документи та спогади, з метою економії набоїв нацисти вдавалися до "безкровного умертвіння" дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [5, 42]. Досить широко кати практикували знищення неповнолітніх шляхом змазування їхніх вуст сильнодіючою отрутою, "пригощання" отруєними цукерками або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах "Gaswagen" [6, 255].

Неповнолітні масово гинули під час проведення окупантами та колабораціоністами каральних акцій проти населення за дії партизанів. На це націлювала, зокрема, груднева директива В. Кейтеля "Про боротьбу з бандитами" (1942 р.), яка рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати "будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей, якщо це буде сприяти успіху" [7, 268].

На території сучасної Черкащини налічується щонайменше 10 населених пунктів, які спіткала трагічна доля білоруської Хатині [8, 7]. Так, 18 червня 1943 року карателі дотла спалили хутір Буда на Чигиринщині, знищивши всіх його 82 мешканців. Есесівський офіцер вирвав із рук жительки хутора М. Проценко одноденне немовля і розбив йому голівку об камінь. Троє маленьких хуторян заховались у погребі, але їх життя обірвала граната [9, 26]. 19 жовтня 1943 р. каральна експедиція окупантів вчинила розправу

над мешканцями відразу трьох хуторів на Чигиринщині – Ленінського, Вдовина і Дяків. Їх було спалено дотла, а 1070 жителів розстріляно. Хуторянку Анастасію Ворону нелюди вбили разом із двотижневим сином, Софію Ворону – разом з шестирічною донькою Олею і півторарічним сином Михайликом. Було вбито однорічного Андрійка Семиноженка, а його брата Толю, який ледь навчився ходити, окупанти спалили на вогнищі. Карателі втопили в колодязі 11-річного Іванка та 2-річного Саву Рисаків [10, 1]. Так жорстоко окупанти помстилися за дії Чигиринського партизанського загону П.А. Дубового.

Жорстока розправа чекала дітей і підлітків за щонайменше сприяння діям учасників антинацистського руху опору. Так, на Монастирищині за допомогу місцевим підпільникам після жорстоких тортур було розстріляно 14-річного Льоню Стратієвського [11, 34]; куля карателів обірвала юне життя 12-річного Володі Стопхая за підозрою в його сприянні діяльності Верхняцької підпільної організації (Христинівський район) [12, 614]; під час облави загинув 13-річний член Тальнянківської підпільної групи Коля Пороховський [13, 30]; у с. Стеблеві (Корсунь-Шевченківський район) за розповсюдження зведень радінформбюро нацисти розстріли неповнолітнього Павлика Янчевського [14, 12], а в селі Сушки (Канівщина) – Яшу Киктя, з яким розправились за переховування радянського офіцера Комарова [15, 7].

Наведені вище тільки деякі факти масових розправ окупантів з неповнолітніми переконливо засвідчують людоїдський характер і терористичну сутність окупаційного режиму.

В умовах окупації діти страждали від хронічного недоїдання, а то й багатоденного голодування. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що "про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови" [16, 71]. А генерал-фельдмаршал Рейхенау визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: "Забезпечення харчуванням місцевих жителів... є непотрібною гуманністю" [2, 553]. З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано "виголюджувала" Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих запасів до рейху. Наслідки такої політики окупантів були жахливими. Для прикладу, в Умані за "нового порядку" на дитину видавали лише 100 г неякісного

пшонаного хліба [17, 330]. Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який, особливо в містах, був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю чи пшона, а до тіста часто додавали й тирсу. Постійне голодування, незбалансованість харчового раціону, майже повна відсутність в ньому білків, жирів і вуглеводів спричинили тяжкі розлади здоров'я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії цивільного населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз тощо. [2, 553]. Абсолютна занедбаність профілактично-медичної системи за окупації, руйнація комунального господарства поряд з вказаними вище та іншими чинниками викликало у неповнолітньому середовищі масові інфекційні захворювання, зокрема, кір, скарлатину, тиф, дифтерію, дизентерію, коклюш та ін. Це спричиняло досить високий рівень дитячої смертності.

Окупантами вживалися широкомасштабні заходи для обмеження природного приросту населення краю. Керівництво відділу колонізації "Східного міністерства" рекомендувало окупаційній владі "заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, всіляко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім'ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам" [16, 131–132]. З метою обмеження народжуваності гітлерівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Завдяки цим нелюдським акціям здобув сумну славу Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено десятки вагітних жінок, в тім числі й жительок Черкащини [11, 6].

Жертви нацистського окупаційного режиму серед неповнолітнього населення Черкащини були досить значними. Так, лише в м. Черкасах за окупації загинуло близько 1800 дітей [18, 11–12]. Через відсутність узагальнюючих даних у розрізі інших регіонів краю можемо хіба що гіпотетично припустити, що за тієї трагічної доби з різних причин обірвалося життя декількох тисяч наших юних земляків. Вихід на бодай приблизну статистику демографічних втрат серед наймолодших краян вимагає інтенсифікації наукового пошуку із застосуванням сучасних методів кліометрії та історичного комп'ютингу.

Неповнолітніх масово залучали до примусової праці, часом

навіть із 9- і 10-річного віку [6, 200]. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль "білих рабів". Обґрунтовуючи необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску, А. Гітлер наголошував на тому, що "без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися" [Цит. за: 19, 86].

Особливо широко застосовувалась праця неповнолітніх на сільгоспроботах. Так, у серпні 1943 року до робіт на полях і фермах "гродворів" Жашківського району було притягнуто 2110 дітей та підлітків, при цьому ними сумарно було відпрацьовано 49268 дітоднів (в середньому по 23,3 днів на кожну дитину). Юні працівники брали участь у обробітці ґрунту, догляді за посівами, боротьбі зі шкідниками, зборі врожаю, догляді за худобою, птицею тощо [20, 4]. Дітей зобов'язували збирати кольоровий металобрухт як стратегічну сировину для німецької воєнної промисловості [21, 18–19], а також лікарські рослини для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичного виробництва [17, 326].

Про експлуататорський характер дитячого працевикористання свідчить значна тривалість робочого дня (часом – 12–14 годин), відсутність оплати, високі норми виробітку, призначення наглядачів, жорстокі репресивні заходи за ухиляння від праці тощо [22]. Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх "пригощали" юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба [23, 324]. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх "білих рабів" мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Одним із виявів антигуманної сутності нацистського окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке вивезення цивільного, в тому числі й неповнолітнього, населення на роботи до гітлерівського рейху з метою поповнення його трудових ресурсів та підриву генетичного потенціалу України. Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини і для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи "щасливого" життя у "тисячолітньому рейху". Не відставали від окупантів і

колабораціоністи, які закликали молодь 14–18 років добровільно виїздити "на роботу до прекрасної Німеччини". При цьому "гарантувалося" "добре харчування та культурні умови житла", "набуття кваліфікації", "європейська освіта" тощо [21, 13–14].

Незважаючи на потуги окупантів і заповзятливість колабораційних елементів та в міру поширення не вельми втішної інформації про дійсний стан речей, що надходила в Україну від перших "остарбайтерів" з рейху, чисельність добровольців почала різко зменшуватись. Аби зарадити даній ситуації, 26 січня 1942 р. нацистський Господарський штаб командування на Сході у таємній інструкції за № БР 98510 (42) поставив досить недвозначну вимогу: "Якщо число добровольців не виправдає очікувань, то згідно з наказом під час вербування слід застосовувати найсуворіші заходи" [24, 6]. Це була пряма установка на зміщення акцентів у бік насильницької мобілізації.

Нерідко вивезення неповнолітніх українців до Німеччини носило цілеспрямований і самодостатній характер. Так, спеціальним секретним меморандумом, схваленим А.Гітлером, передбачалася відправка на територію рейху щонайменше 40–50 тис. підлітків віком 10–14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання у промисловості рейху [25, 52]. У 1943 році окупаційною владою України була проведена спеціальна операція під кодовою назвою "Сіно", в ході якої до Німеччини було відправлено десятки тисяч малолітніх "білих рабів" [26, 246]. Здійснюючи одіозну програму "Lebensborn" (букв. – "життєве джерело" – Авт.), спрямовану на поповнення титульних людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях юних українців з "еталонними" расовими ознаками, нацисти відібрали у батьків тисячі українських дітей [27, 419]. Такі вигнанці назавжди втрачали своє родове коріння, ставали об'єктом денационалізації та онімечування і готувалися на роль яничарів новітньої доби.

Аби врятуватися від перспективи відправки в німецький "рай", юні краяни (часто з ініціативи чи за згодою їхніх батьків) вдавалися до різноманітних, часом відчайдушних, дій: вони переховувалися на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо [17, 332–333]. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

Досить поширеною була практика насильницької відправки на чужину цілими сім'ями. Для прикладу, мешканка м. Черкас Н. Г. Піскова у 1942 р. була вигнана до рейху разом з 3-річною донькою Оленкою та 4-річним сином Толею [28, 5].

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх "остарбайтерів", часу і місця їх перебування на чужині та характеру праці, автором було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноші. У результаті даного соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) – у 1929, по одному (3,8 %) – 1930 і 1931 років народження. Переважну більшість опитаних – 25 осіб (65,8 %) було вивезено безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1 %) – до Австрії, а 5 (13,1 %) – до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири – 3 роки (10,5 %) і 2 – півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні "остарбайтери" м. Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, а 4 (10,5 %) відбували трудову повинність в інших галузях, переважно у сфері обслуговування [29].

Прямим продовженням злочинних дій нацистів стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр. По суті це була депортація, що проводилась з винятковою безсердечністю: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і гнали під конвоем у спеціальні пересильні табори [2, 215]. Жертвами цієї нелюдської акції стали й десятки тисяч неповнолітніх жителів нашого краю.

Духовним геноцидом проти українського народу стала освітньо-виховна політика нацистів, котра позбавляла юних українців можливості здобути повноцінну освіту і належне виховання.

У відповідності з директивними документами верховод рейху та розпорядженнями окупаційної влади, юні країни здебільшого могли навчатись лише у початкових та поодиноких 7-річних школах, котрі давали елементарні знання і мали формувати в учнів колабораційні орієнтири [30, 3]. Освітня мережа мала досить жалюгідний вигляд, а діючі школи часто закривались через дріб'язкові

причини. Певне уявлення про зміст та рівень освіти у "народних" школах за окупації дає таблиця 1 [31, 27].

**Навчальний план 3-го класу
початкової школи (1942–1943 навчальний рік)**

<i>Назва навчальних предметів</i>	<i>Кількість годин на тиждень</i>
Закон Божий	2
Українська мова	10
Каліграфія	2
Арифметика	7
Малювання	1
Співи	1
Фізкультура	1
Всього:	24

Про низьку якість освіти за окупації засвідчують, зокрема, дані по Жашківському району: в 1942 - 1943 навчальному році відсоток відвідування шкіл учнями склав лише 42, а успішності - 76 [20, 60]. У "народних" школах спостерігався великий відсів учнів. Саме з цієї причини, як повідомляла, зокрема, газета "Золотоніський голос", навесні 1943 р., чимало освітніх закладів було закрито і діти опинилися поза школою [32]. Причинами такого становища була переважаюча недовіра населення до "народних" шкіл та фактичне небажання окупаційної влади суттєво поліпшити ситуацію в освітній галузі.

Трагічною була доля дітей-сиріт, кількість яких за жорстокої воєнної пори незмірно зроста. Поодинокі дитбудинки і притулки для сиріт ледь животіли, бо окупаційна влада фактично їх не фінансувала [33, 571].

У період окупації функціонував, зокрема, сирітський притулок у м. Черкасах з контингентом 75 дітей (в тому числі й 13 - єврейської національності, що, зрозуміло, старанно приховувалося від окупантів). Завідувачкою цієї установи стала медична сестра за спеціальністю, людина великої душі О.М. Шулежко. Необхідні засоби на утримання закладу забезпечувалися в основному працею його вихованців. Показово, що попри неймовірні труднощі й випробування окупаційного часу, життя всіх дітей було збережено. По війні в Ізраїлі високо оцінили внесок Шулежко у порятунок єврейських дітей: Інститут Пам'яті жертв фашизму і героїв Опору присвоїв їй почесне звання "Праведник миру", а її ім'я викарбувано

на Стіні Пошани [34, 7-10]. А жителька с. Домонтова Золотоніського району Г. Ф. Черес під час окупації взяла під свою опіку і надала притулок у своїй власній оселі 29 дітям-сиротам. У 1971 р. цей подвиг "домонтівської чайки" було відзначено Почесною Грамотою Президії Верховної ради УРСР [35, 60]. Переважна ж більшість осиротілих дітей краю залишалася безпритульною і була приречена на голодне й холодне поневіряння, а часто й на смерть.

Як впливає із наведених вище фактів, політика та конкретні дії нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях, в тому числі й нашого краю, носили антигуманний характер і були спрямовані своїм вістрям проти національного генофонду України. Це дає цілковиті підстави оцінювати нацистський "новий порядок" як злочинний і відверто антиукраїнський. Проблема, яку через обмежений формат даної розвідки розглянуто лише пунктирно, потребує подальшої наукової розробки.

1. Коваль М.В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура - могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників. - К., 1964.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 - 1945. - К., 2000.
3. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 - 1943 рр.): Збірник документів. - Полтава, 1947.
4. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО), ф. П-1132, оп. 1, спр. 381.
5. Першина Т.В. Фашистський геноцид на Україні 1941 - 1945 гг. - К., 1985.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. - К., 1963.
7. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 - 1944: В 2-х кн. - К., 1985. - Кн. 2. Партизанская борьба.
8. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. - Черкаси, 2000.
9. Гончар Г.М. Заграви над Тясмином. - К., 1978.
10. ДАЧО, ф. Р-800, оп. 1, спр. 6.
11. ДАЧО, ф. Р-4313, оп. 6, спр. 2.
12. Історія міст і сіл УРСР в 26 т.: Черкаська область. - К., 1972.
13. ДАЧО, ф. П-4619, оп. 8, спр. 2.
14. Орлята вилітали в грозу. - Черкаси, 1968.
15. ДАЧО, ф. П-4619, оп. 1, спр. 8.
16. Преступные цели - преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 - 1945 гг.): 2-е изд. - К., 1968.

17. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. - К., 1996.
18. ДАЧО, ф. Р-604, оп. 1, спр.5.
19. Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). - К., 1965.
20. Державний архів Київської області (далі - ДАКО), ф. Р-2198, оп. 1, спр. 70.
21. ДАКО, ф. Р-2356, оп. 3, спр.9.
22. Зірка. - 1944. - 13 травня. - № 8.
23. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945: Сборник документов. - К., 1963.
24. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 242.
25. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324.
26. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов: В 7 т. - М.,1961. - Т. 7.
27. Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів - жертв нацизму та спогади. - К., 2001.
28. ДАЧО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 5.
29. Дані опитування колишніх малолітніх "остарбайтерів" м. Золотоноша // Особистий архів автора.
30. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 232.
31. Державний архів Полтавської області, ф. Р-2298, оп. 1, спр. 5.
32. Золотоніський голос. - 1943. - 4 липня. - № 53.
33. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 3094
34. ДАЧО, ф. Р-2475, оп. 1, спр. 56а.
35. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр.: Документи. Спогади. Статті. - Черкаси, 2000.

**Бойові дії
на території сучасної
Черкаської області**

Загоріна Р.К.,

*завідувач сектору історії краю в період
Другої світової війни та відбудови (1939–1954)
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

ОБОРОНА ЧЕРКАС В СЕРПНІ 1941 РОКУ

Тема оборони Черкас влітку 1941 року є однією з найменш досліджених в контексті загальних воєнних подій, що відбувалися на території нашого краю початкового періоду Великої Вітчизняної війни. В науковій історичній літературі немає жодної узагальнюючої роботи по цій проблемі. Найбільше уваги приділено висвітленню оборонних подій 1941 року на Черкаському плацдармові (центром оборони якого і було місто Черкаси) у виданій в 1974 році в Москві у видавництві “Наука” книзі “В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945”. Окремі епізоди оборони Черкас та Черкаського плацдарму влітку 1941 року розкриваються у таких роботах, як книга воєнних мемуарів колишнього військового комісара 15-ї змішаної авіадивізії Л.А.Дубровіна “Пикировщики” та в деяких журнальних статтях, зокрема в статті І.Локтіонова “Вогонь з Дніпра. Рік 1941...”, надрукованій в журналі “Дніпро” № 5 за 1967 рік, а також – в статтях в ряді місцевих черкаських газет (“Місто”, “Черкаський край” та інші). В цих роботах їх автори здебільшого висвітлюють окремі епізоди та події оборони Черкас і Черкаського плацдарму, не намагаючись їх проаналізувати та узагальнити. Все вищезгадане дає право сподіватися, що тема оборони Черкас і Черкаського плацдарму у 1941 році ще стане об’єктом уваги серйозного наукового дослідження істориків Великої Вітчизняної війни і в першу чергу – науковців Черкащини.

Звертаючись до теми оборони міста Черкаси влітку 1941 року, ми не претендуємо на всеохоплююче висвітлення цієї проблеми у даній роботі, але ставимо за мету привернути увагу науковців-істориків нашого краю до цієї теми.

Як же розгортались воєнні події літа 1941 року на Черкаському плацдармові, зокрема – під час оборони Черкас? Насамперед необхідно згадати, що відбувалось у той час на цій ділянці радянсько-німецького фронту. Гітлерівські війська з боями просувались вперед, група армій “Південь” мала намір оволодіти Україною з її багатими

родючими землями і вугільною базою Донбасу. Згідно фашистського плану "Барбаросса" Україна мала бути окупованою військами вермахта в липні 1941 року. Та наміри фашистів захопити Київ з ходу, лобовим ударом, провалились. Тоді вони вирішили оточити з флангів наші війська, що обороняли місто, і знищивши їх, оволодіти столицею України. Щоб перешкодити ворогу у здійсненні цих планів в кінці липня – на початку серпня 1941 року південніше Києва були утворені Канівський та Черкаський плацдарми. На початковому етапі боїв Черкаський плацдарм охоплював 60 км по фронту і 20–25км у глибину [1,9].

Для організації його оборони в м.Ніжині згідно Директиви Генштабу Червоної Армії від 22 липня 1941 року почалось формування 38-ї армії. Командуючим армією був призначений генерал-лейтенант Дмитро Іванович Рябишев (1894–1986), кадровий військовий, учасник громадянської війни, один з небагатьох на той час командирів Червоної Армії, удостоєний трьох орденів Червоного Прапора. До призначення на цю посаду Д.І.Рябишев командував 8-м мезанізованим корпусом, на базі управління якого і створювалось польове управління 38-ї армії. Формування армії відбувалось у дуже складних умовах. Ось що повідомлялось у Директиві Ставки ВГК Червоної Армії від 28 липня 1941 року: "...Противник уперто продовжує розвивати наступ на стик Південно-Західного і Південного фронтів у загальному напрямку на Звенигородку, Черкаси.

Головна мета противника, вочевидь, полягає в тому, щоб відкинути війська Південного фронту у південному напрямку і, захистившись з півдня, оволодіти переправами через Дніпро між Києвом та Черкасами і розвивати удар проти Донбасу.

...Головному командуванню Південно-Західного напрямку Ставка наказує зосередити в районі Черкас, Кіровограда, Кременчука сильну групу резервів за рахунок новосформованих дивізій (не менше 4-х) і відступаючих частин 6-ї і 12-ї армій Південного фронту і підготувати зкоординований контрудар на стику фронтів в загальному напрямку Черкаси, Вінниця.

Сталін. Жуков". [2, 436].

Та ситуація на фронті змінювалась настільки швидко, що поки війська отримали цю Директиву ВГК, ніякої мови про "зкоординований контрудар" наших військ вже не могло бути й мови.

Третього серпня 1941 року штаб 38-ї армії, яка ще не

закінчила свого формування, прибув у Черкаси, де вже точилися жорстокі бої на підступах до міста. Штаб розмістився у невеличкому будинку по вулиці Воровського. Бойова обстановка вимагала негайних дій. На той час тут тримали оборону 116-та стрілецька і 212-та мотострілецька дивізії, вони і були підпорядковані командуванню 38 армії. Пізніше сюди були переведені частини 196-ї стрілецької дивізії генерал-майора К.Куликова і полк 97-ї стрілецької дивізії полковника Ф.В.Мальцева [1,15]. В середині серпня 1941 року на підтримку захисникам Черкаського плацдарму прибули 445-та і 555-та гаубичні артилерійські полки РГК (Резерву Головного Командування). 20 серпня в бій за Черкаси вступили частини 4-ї повітряно-десантної бригади (переведеної з Канівського плацдарму). 45-й мотоінженерний батальйон капітана Г.Зайцева прикривав позиції стрілецьких дивізій мінно-вибуховими загородженнями спочатку з боку Ірдинського болота, а потім – на шляхах від Соснівки до цукрового заводу і до залізничного та дерев'яного мостів через Дніпро [1,15–16]. З повітря наші війська на плацдармі прикривали льотчики змішаної авіадивізії генерал-майора А.Демидова. На Дніпрі відважно діяли моряки Дніпровського загону кораблів Пінської воєнної флотилії.

13 серпня ворог підтягнув у район Черкаського плацдарму три піхотних дивізії: 24-ту, 57-му і 297-му 44-го армійського корпусу вермахту, а 18 серпня гітлерівці ввели у бій 125-ту піхотну дивізію СС "Вікінг" та інші резерви.

Бої ставали дедалі запеклішими. До 10 атак ворога на добу доводилось відбивати захисникам плацдарму. Стримуючи натиск фашистів, наші бійці не тільки оборонялись, а й переходили у контратаки, в тому числі – багнетні й рукопашні.

З бійців і командирів 6-ї та 12-ї армій, що вийшли із оточення з-під Умані, був створений зведений полк під командуванням майора Іллі Івановича Рябишева (молодшого брата командуючого 38-ю армією генерала Д.І.Рябишева). Полк відразу ж вступив у бій.

Із спогадів колишнього командира зведеного полку І.І.Рябишева: "Командир батальйону І.Т.Овчаренко вміло керував боєм, виявляючи розумну ініціативу і хоробрість. Під час однієї з нічних атак він особисто знищив кілька вогневих точок ворога.

... Рядовий Мігулін три доби вів бій з фашистами в оточенні,

прикриваючи відхід своїх товаришів. Хоробрий воїн загинув, до кінця виконавши свій воїнський обов'язок.

... Комсомолец П.Захаров у критичний момент бою... обв'язався пляшками із запалювальною сумішшю і кинувся під гусениці німецького танка" [3].

Напруження боїв на плацдармі зростало, сили захисників танули... На 17 серпня 1941 року 38-й армія обороняла смугу фронту довжиною 180 км. Гітлерівці мали перевагу в авіації, танках, артилерії. Бої за місто не вщухали ні вдень, ні вночі. В донесенні начальника Політуправління Південно-Західного фронту начальнику Головного Політуправління РСЧА від 20 серпня 1941 року повідомлялось (мова оригінала): "... Черкасская группа (196-я, 116-я стрелковые дивизии, 212 мотострелковая дивизия) ведет упорные бои с противником, наступающим на Черкассы. 116-я стрелковая дивизия в 19.00 19 августа перешла в штыковой бой. Брошены все резервы. Тракторы «Комсомолец» использованы в бою как танки...

В результате атаки противник отошел на Белозерье. Бой продолжается» [4, 32]

На кінець 20 серпня 1941 року смуга оборони наших військ в районі Черкас значно скоротилась: на північному заході від міста оборонялись залишки 196-ї стрілецької дивізії, 4-та повітряно-десантна бригада і батальйон 116-ї стрілецької дивізії (в районі Соснівки). На півдні оборону тримали стрілецькі батальйони 116-ї стрілецької дивізії (у 4–6 км від міста), на південному сході оборонялись бійці 212-ї мотострілецької дивізії (в районі цегельного заводу). З цих дивізій лише 116-ї стрілецька була повністю укомплектованою.

Колишній учасник оборони Черкас і острова Королевиць (місцева назва – Кролевець), ветеран 116-ї стрілецької дивізії М.М.Дерявко зібрав безцінні спогади багатьох своїх бойових побратимів, які у 1941 році обороняли Черкаський плацдарм. З цих спогадів ми дізнались про хвилюючі епізоди героїчної оборони Черкас, зокрема – подробиці оборони залізничного мосту через Дніпро.

Фашисти намагались розбомбити міст, особливо вони шаленіли у другій половині серпня. Чотири зенітні установки відбивали повітряні атаки "Юнкерсів-88", не знаючи відпочинку. Ворог кидав на знищення мосту до 50 літаків і більше. Наше командування зняло з оборони дерев'яного та наплавного мостів батарею зеніток

лейтенанта Сорокіна з 305-го зенітно-артилерійського дивізіону і перекинуло їх на оборону залізничного мосту, але і цього було замало. Наші бійці вдалися до хитрощів, використавши солдатську винахідливість разом із долею доброго бойового гумору: вони зробили дерев'яні макети зеніток і встановили їх поряд з мостом, тут же поставили набиті соломою опудала в червоноармійському одязі і касках, а справжні зенітки добре замаскували. Фашисти накинулись на "легку здобич", але як тільки вони скинули на них свої бомби, по них відкрили вогонь справжні зенітки і кулемети. Кілька літаків ворога було підбито, один з них упав в Дніпро, а міст лишився неушкодженим. Гітлерівцям так і не вдалося його розбомбити [5].

На південно-східній і східній околиці Черкас тримали оборону війська 212-ї мотострілецької дивізії, яка була дуже виснажена у попередніх боях. До речі, ця дивізія двічі проходила формування саме в Черкасах і тому в ній було багато черкащан. Командиром дивізії був уродженець с.Тарасівки Звенигородського району полковник Володимир Васильович Бардадін, досвідчений військовий, учасник Першої світової і громадянської воєн, людина вольова і енергійна. Він не раз особисто водив своїх бійців в атаку.

Серед воїнів дивізії були й юні дівчата-черкащанки Ольга Безугла, Женья Журба, Варя Собко, Марія Бесєдіна й багато інших. Білоруска Марія Бохан, санінструктор 379-го медсанбату 212-ї мотострілецької дивізії, в одному з боїв на західній околиці Черкас під шаленим вогнем ворога винесла в ліс (Соснівку) групу поранених і віддала одному з них 400 грамів своєї крові, врятувавши бійцю життя [6].

Молодший лейтенант П.В.Акаєв в боях за Черкаси був командиром артбатареї, що обороняла місто з боку чигиринського шляху. Фашисти безуспішно штурмували батарею, навіть застосовували "психічні атаки", але батарея стояла непохитно. І лише наказ командування змусив артилеристів відійти на нові позиції в районі цегельного заводу [7].

У боях на Черкаському плацдармі здійснив свій безсмертний подвиг старший політрук 66-го штурмового авіаполку 15-ї змішаної авіадивізії Петро Семенович Битюцький. 13 серпня 1941 року, в самий розпал боїв за наше місто, він здійснив повітряний таран і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 5 листопада 1942 року.

Льотчики 15-ї змішаної авіадивізії під час боїв на плацдармі робили по 7–8 вильотів на день. Лише льотчики 66-го штурмового авіаполку цієї ж дивізії в липні-серпні 1941 року знищили більше 30 танків і бронетранспортерів ворога, десятки автомашин і цистерн з паливом. У бойових донесеннях штабу ВПС Південно-Західного фронту дивізії не раз відзначалась як краща [8, 33-39].

Безсмертною славою вкрили себе при обороні Черкас і Черкаського плацдарму і моряки Дніпровського загону кораблів Пінської військової флотилії. Вогнем своїх бронекатерів, моніторів і канонерських човнів вони прикривали дніпровські мости й переправи і навіть вели бої з танками ворога, що діяли на березі Дніпра.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 квітня 1942 року командир канонерського човна "Верный" старший лейтенант О.Ф.Терьохін (по смертно) і боцман цього ж корабля, старшина другої статті Л.С.Щербина (по смертно), а також весь екіпаж "Верного" були удостоєні вищої нагороди – ордена Леніна. "Верный" загинув, але не здався ворогові.

Гітлерівцям в середині серпня 1941 року вдалося прорватися до дніпровських переправ південніше Черкаського плацдарму (в районі м.Кременчук). Створилась загроза проникнення в тил військам Південно-Західного напрямку. Враховуючи ці обставини, Ставка ВГК віддала наказ про евакуацію наших військ з Черкаського плацдарму. І в ніч на 22 серпня 1941 року війська 38-ї армії відійшли на лівий берег Дніпра, залишивши Черкаси. Та бої за дніпровські острови в районі Черкас (зокрема – оборона о.Королевиць) тривали ще до 16 вересня 1941 року.

Так закінчилась героїчна оборона Черкас і Черкаського плацдарму. Вона відіграла важливу роль у загальному ході воєнних подій літа 1941 року. Плани фашистів щодо оволодіння Києвом та всією Україною в липні 1941 року були зірвані. Героїзм і стійкість захисників Черкаського плацдарму дали змогу евакуювати в тил майно промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, культурні цінності. Доля Києва вирішувалась і під Черкасами.

В цілому ж оборона Черкаського плацдарму також сприяла зриву німецько-фашистського плану "блискавичної" війни.

1. В сражениях за Победу. Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – М., 1974. –с.9, 15,15-16.

2. *Лето 1941. Украина: Документы и материалы. Хроника событий. / Коллектив.авт. — сост.:Замлинский В.А. и др. /-К., 1991.*
 3. *Особистий архів Р.К.Загоріної. Із листа І.І.Рябишева, квітень 1986 року.*
 4. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945рр. Збірник документів і матеріалів. Черкаси: Брама — ІСУЕП, 2000.*
 5. *Особистий архів Р.К.Загоріної. Спогади учасників оборони Черкас в 1941 році (М.Дерявко).*
 6. *Там само, лист М.С.Бохан від 17 березня 1985 року.*
 7. *Там само, спогади П.В.Акаєва.*
- Дубровин Л.А. Пикировщики. — М., 1986.*

Страшевич В.Б.,

краєзнавець, лауреат обласної літературно-краєзнавчої премії імені М. О. Максимовича, заслужений працівник фізичної культури і спорту України, виконавчий директор федерації футболу Черкаської області

УЧАСТЬ ДНІПРОВСЬКОГО ЗАГОНУ ПІНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ФЛОТИЛІЇ В ОБОРОННИХ БОЯХ ЛИПНЯ-ВЕРЕСНЯ 1941 РОКУ

Після включення до складу СРСР у 1939–1940 рр. Західної України, Західної Білорусії, Північної Буковини та Бессарабії перед радянським урядом постало нагальне завдання по зміцненню оборони нового кордону. Одним з них стало створення нових прикордонних річкових військових флотилій. З цією метою наказом наркома ВМФ СРСР від 17 червня 1940 року була розформована Дніпровська військова флотилія і на її основі утворюються дві військові одиниці – Дунайська і Пінська військові флотилії [1, 378].

Діяльність Пінської військової флотилії поширювалася на ріки і притоки Дніпровського басейну. Командуючим флотилією було призначено капітана I рангу (з 1941 р. – контр-адмірал) Д.Д. Рогачова, військовим комісаром – полкового комісара Г.В. Татарченка (після його загибелі – 15 липня 1941 р. – дивізійного комісара І.І. Кузнецова), начальником штабу – капітана II рангу Г.І. Брахтмана [2, 8]. Оперативно флотилія підпорядковувалася командуванню Західного Особливого військового округу (на початку війни – напрямку, а згодом – фронту) на чолі з генералом армії Д. Г. Павловим [3, 41].

До початку Великої Вітчизняної війни флотилія закінчила своє формування і нараховувала в своїх лавах понад 2300 червонофлотців, старшин і офіцерів. Крім допоміжних суден та двох штабних кораблів, річкові сили флотилії склалися з 49 бойових суден (7 моніторів, 4 канонерських човнів, 30 бронекатерів, мінного загороджувача "Піна" і 7 тральщиків). Сухопутні частини флотилії включали артилерійсько-зенітний дивізіон з трьох батарей, флотський напівекіпаж, роту морської піхоти, авіаескадрилю з 18 літаків та інші підрозділи [5]. Під час війни флотилія збільшилася за рахунок мобілізованих суден на 4 канонерських човнів, 4 тральщика, 8 сторожових кораблів і 10 катерів. У липні з Дунаю на Дніпро перейшли два монітори. Всі кораблі входили в дивізіони, загони та групи однорідних кораблів. Така форма організації у мирний час дозволяла зробити управління кораблями досить гнучким і ефективно використовувати флотилію [6, 290]. Її кораблі були озброєні морськими гарматами, крупнокаліберними кулеметами та іншими видами зброї.

З перших днів флотилія брала участь в бойових діях проти передових підрозділів фашистської Німеччини, війська якої віроломно напали на СРСР. Кораблі підтримували своїм вогнем сухопутні частини, які вели важкі оборонні бої і відходили по берегах Прип'яті на схід.

До 11 липня основні сили флотилії знаходилися в районі Мозиря. Вже на цей час флотилія мала в своєму складі понад 150 бойових кораблів і допоміжних суден [7]. До цього періоду виявилось, що форми організації корабельних з'єднань за однорідним тактичним призначенням, які були правильні в мирний час, не справили себе в ході військових дій. Крупні артилерійські кораблі (монітори) не були захищені та прикриті більш легким маневреними кораблями (бронекатерами).

Тому з метою оперативності ведення бойових дій, а також ефективного використання флотилії на широкому фронті для більш всебічної допомоги частинам Червоної Армії, 11 липня 1941 року спільною директивою наркома ВМФ СРСР М. Г. Кузнецова і начальника Генерального штабу Червоної Армії Г. К. Жукова Пінська військова флотилія була розподілена на три загони – Березинський, Прип'ятський і Дніпровський. [8, 424]. Кожний із загонів отримав окреме завдання діяти спільно з сухопутними військовими з'єднаннями в заданому напрямку.

Дніпровський загін флотилії, що перебував на шляху наступу ворожого угруповання "Південь", повинен був взаємодіяти з частинами 26-ї армії генерал-лейтенанта Ф.Л. Костенка, 37-ї армії генерала О. І. Лопатіна та 38-ї армії генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева, намагаючись створити стійку оборону на рубежі Дніпра – від Києва до Кременчука. Але обставини склалися так, що кораблі загону дійшли лише до с. Тарасівка, що на Чигиринщині (зараз село в зоні затоплення).

Дніпровський загін флотилії очолив капітан I рангу І. Л. Кравець, комісаром був призначений О. М. Шохін, начальником штабу капітан III рангу К. І. Оляндер [3, 66]. Загін безпосередньо підпорядковувався командувачу Південно-Західного фронту Маршалу Радянського Союзу С. М. Будьонному. [1, 378–379].

В складі Дніпровського загону були монітори "Левачов" і "Флягін", канонерські човни "Передовий", "Смольний", "Кремль", "Каганович", "Трудовий", "Білорус", "Вірний" (вимпел командувача ПВФ був на цій канонерці), 2 тральщика, 2 плавучі зенітні батареї, сторожового корабля, мінного загороджувача "Піна" та інших. Загін мав рухому базу в складі барж з двотижневим витрачанням і двотижневим незменшуючим запасом палива і продовольства, а також плавучу майстерню [9, 11–12].

В кінці липня Дніпровський загін поповнився двома потужними моніторами "Жемчужин" і "Ростовцев", які прийшли з Одеси, де перебували в складі Дунайської флотилії, а починаючи з 31 липня кораблі брали участь в боях на південних підступах до столиці [3, 82].

Вже 11 липня о 16 г. 00 хв. увесь Дніпровський загін згідно з наказом Маршала Радянського Союзу Будьонного прийшов в район Київ – Канів із завданням не допустити переправи ворога в районі Київ – Канів [9, 12] та забезпечити артилерійську підтримку військ в обороні передмістних позицій, прикрити переправи наших військ і руйнувати ворожі переправи через Дніпро. Кораблі загону також надавали вогневу підтримку прирічковим флангам сухопутних військ при їх обороні і контратаках. [1, 379-880].

13 липня 1941 року командир Дніпровського загону капітан I рангу І. Л. Кравець для ефективного використання кораблів та їх мобільності поділив загін на три бойові групи, що зайняли позиції в районі Плюти-Ржищів-Канів для охорони переправ і оборони району [9, 12] та підпорядкуванню сухопутним підрозділам, з якими діяли спільно.

1-ша група кораблів перебувала на рубежі Дніпра в районі Трипілля – Стайки, 2-га група була в районі Ржищів – Ходорів. 3-ья група кораблів в складі монітора “Левачов”, канонерських човнів “Вірний” і “Передовий”, плавучої зенітної батареї та п’яти бронекатерів зайняла позиції біля переправ від Ходорова до Канева. [9, 12]. Кораблями третьої групи командував капітан-лейтенант Л. Д. Анастасьєв (він же командир канонарки “Передовий”).

В середині липня основні сили ворожої групи армій “Південь” підійшли до Канева, але взяти його з ходу не змогли. Війська 37-ї радянської армії вперто захищали плацдарм на правому березі Дніпра західніше столиці. Німці змінили напрямок удару, і південніше Канева намагалися вийти до Дніпра в районі Кременчука і Черкас. У зв’язку з цим, наші війська, розташовані на південно-захід та північ від столиці, почали відхід за Дніпро. Кораблі загону флотилії відіграли значну роль у прикритті переправ, які ворог намагався захопити. Особливо жорстокі бої за переправи розгорнулися в кінці липня – на початку серпня. За наказом командування Південно-Західного фронту кораблі Дніпровського зазону ПВФ перекидали вихід військ південніше Києва – у районі Трипілля, Ржищева, Канева, Черкас [10, 125–130]. Вогонь кораблів загону був дошкульним. “6-а армія дуже повільно просувається до Києва, – зізнається в своєму щоденнику 8 серпня 1941 року начальник генерального штабу ворожих військ генерал-полковник Ф. Гальдер. – Артилерія противника із східного берега і кораблі флотилії протидіють нашим частинам, що наступають. Особливо дошкуляють своїм вогнем монітори...” [11, 85].

Всі кораблі Дніпровського загону флотилії в період з 13 по 30 липня 1941 року не мали бойового зіткнення з наземними силами ворога, а лише прикривали переправи і мости через Дніпро від Києва до Черкас, відбиваючи нальоти ворожої авіації та підтримуючи наші війська вогнем гармат головного калібру [3, 82]. Так, 14 липня зенітна батарея загону флотилії збила бомбардувальник, що летів на висоті 750 м [9, 13]. Крім того, 17 липня бойова група загону, що діяла в районі Канева, відбила наліт 10 бомбардувальників ворога на міст. Бомбардування шкоди мосту не завдало: жодна бомба не впала на нього. Наступного дня зенітною батареєю був збитий ворожий бомбардувальник [9, 14].

Про ці нальоти ворожої авіації в цей час згадує в своїй повісті про ратний подвиг В. Кондратенко: “Юнкерси” йшли хвиля за

хвилину. Відходила дев'ятка бомбардувальників – на заміну з'являлася нова. Чорні свастики і хрести на літаках вимальовувались різко, зловісно. Канівський міст не постраждав, кораблі теж...

...В небі показуються "Юнкерси", такою ж довгою лавою ідуть бомбити міст. В колі бінокля стрибають, немов поплавки, мачти кораблів, темніють горбаті ферми мосту, стрічка Дніпра. Все заповняє дим. На допомогу команді бронепоезда приходить корабельна артилерія, і ворог відходить ... [13, 115, 122–123].

Наприкінці липня гітлерівці, зазнавши рішучої відсічі біля Києва і Коростеня, розгорнули наступи на Білу Церкву, Звенигородку, Кіровоград, водночас загрожуючи Києву з півдня. Переправи біля Трипілля, Ржищева, Канева, Черкас захищали кораблі загону, відіграючи велику роль та прикривали за наказом командування Південно-Західного фронту та командування Пінської військової флотилії (штаб якої з 18 липня розміщувався на київському Подолі) відхід радянських військ.

"Один батальйон 27-го мотострілецького полку обороняє Трипілля, – повідомляв 22 липня штаб Південно-Західного фронту начальнику Генерального штабу. Угрупування ворога налічує до 150 мотоциклістів та 15–20 гармат. Поруч – у Щербинівці – до двох ескадронів кінноти, у Дерев'яній – 20-30 мотоциклістів, в районі Козина рухається колона фашистів завдовжки до 6 кілометрів: мотоциклісти, танки, мотопіхота і кіннота, рухається на північ. Загін річкової флотилії взаємодіє з батальйоном 27-го мотострілецького полку, веде вогонь по районах зосередження ворога" [16, 244]. Вогонь був ефективним і приніс багато шкоди фашистам.

31 липня почалися уперті бої за Трипілля, поблизу Канева. Село обороняли частини 7-ї механізованої дивізії. Вони забезпечували переправу наших військ. Дивізію підтримували вогнем група кораблів в складі монітора "Флягін" і канонерських човнів "Вірний" і "Передовий" та придані бронетанкери. Протягом восьми діб частини 7-ї дивізії разом з екіпажами кораблів втримували Трипілля й переправи до повного відходу наших військ з правого на лівий берег Дніпра і допомогли закріпитися на новому рубежі оборони. Вони успішно відбивали атаки ворога. Тільки за перший день кораблі з піхотою відбили понад 20 ворожих атак, під час яких знищено десятки гітлерівців [12, 65].

Про ці бої командир загону капітан I рангу І. Л. Кравець

згадує: “Щоденно на Трипілля налітала фашистська розвідувальна авіація, але їй не вдалося знайти добре замасковані кораблі. Ще важче було помітити кораблі з берега”. Монітор “Флягін” і дві канонерки відкривали вогонь по ворогу, що наступав, але німці, не дивлячись на втрати в живій силі і техніці, не залишали спроби заволодіти Трипіллям. Вони підвезли і встановили 3 артилерійські гармати. Вогонь корабельної артилерії незабаром розбив цю ворожу батарею, а також розтрощив 16 танків німців, багато автомашин і радіостанцію [3, 82–83].

Не діставши переваги біля Трипілля, фашисти спустилися нижче – під Ржищів, де був стик 6-го і 64-го стрілецьких корпусів. Безпосередньо район Ржищева обороняли полки 146-ї та 159-ї дивізій. Переважаючі сили ворога 2 серпня потіснили 159-ту дивізію, в районі села Гребені вийшли до Дніпра. Одразу ж сюди рушили резервні сили ворога, засоби для переправи. Створилася загроза форсування ворогом Дніпра і оточення 26-ї армії, значні частини якої ще перебували на правому березі.

Успішно діяв біля села Пирогове канонерський човен “Кремль” (командир – лейтенант Ф. Я. Градинович). Своім вогнем він знищив спостережний пункт ворога, який панував над місцевістю, і давав можливість фашистам коригувати свій вогонь по наших частинах. Це дало змогу 147-й стрілецькій дивізії піти в атаку і відкинути фашистів на 2–3 кілометри. Сам командувач Південно-Західним фронтом Маршал Радянського союзу С. М. Будьонний виніс подяку екіпажу канонерського човна [17].

З великим напруженням діяли бойові групи кораблів Дніпровського загону біля Ржищева, Ходорова, Трахтемирова, Канева, Черкас з 1 по 15 серпня, тоді як головні сили 26-ї та 38-ї армій відходили з правого на лівий берег Дніпра. Кораблі, незважаючи на запеклі нальоти ворожої авіації, прикривали переправи наших військ.

Вже з 27 липня Дніпровський загін почав взаємодіяти з 7-ю мотодивізією та 146-ю стрілецькою дивізією. Потім ще з 6-м стрілецьким корпусом, 199-ю та 196-ю стрілецькими дивізіями [3, 18]. Для посилення загону йому були надані 4 тральщика для несення дозорної служби, які розміщено в Трахтемирові та Григоровці (по два), плавбаза “Білорусія” перебувала біля протоки Яворка.

31 липня командир загону через штаб ПВФ було вранці

передано бойове розпорядження штабу Південно-Західного фронту терміново привести в бойову готовність загін, бути готовим до знищення десанту на східному березі Дніпра і відбити наступ ворога, якщо він буде форсувати ріку. А наступного дня 1-а група кораблів Дніпровського загону зайняла позиції на дільниці Плюти – Трипілля – Стайки, вела вогонь по фашистських танках, що прорвалися в напрямку Трипілля. Ворог тиснув, і 165-а стрілецька дивізія вимушена була відійти на р. Струмінь, відкривши цим підступи до лівого флангу Київського укріпрайону. Командир Дніпровського загону посилив напрям двома кораблями групи.

В районі Ржищева, біля села Гребені, гітлерівцям вдалося 2 серпня вийти до Дніпра, відтіснивши 159-ту стрілецьку дивізію. В ніч на 3 серпня за завданням армійського командування монітор "Левачов" канонерка "Смольний", плавбаза "Білорусія" та два бронетанкери протягом півтори години завдавали ударів по скупченню ворожих військ, понтонних парках і танках, примусивши ворога відійти. Наші частини, скориставшись допомогою кораблів, знову зайняли свої позиції. А на місці бою ворог залишив розбиті понтони, автомашин та понад сто велосипедів [9, 20].

А в районі Трипілля артилерійським вогнем головного калібру монітор "Флягін" знешкодив танк, бронемашину, радіостанцію, 8 вантажівок з боєприпасами й піхотою, розсіяв 100 чоловік мотопіхоти та подавив батарею ворога. Успішно діяла і канонерка "Каганович", яка в районі Щербанівки знищила своїм вогнем укріплення ворожих частин і кавалерії, мінометну батарею та гармату. Від прицільного вогню корабельної артилерії ворог втратив багато солдат вбитими і пораненими.

Посилившись потужними моніторами "Ростовцев" і "Жемчужин", загін ще активніше почав діяти проти воєнної групи ворога від Трипілля до Ржищева, не допускаючи ворожі частини до Дніпра. Вони ж разом з монітором "Левачовим" підтримували вогнем наступ 146-ї та 159-ї стрілецьких дивізій в районі Ржищева. Бронекатер № 44 біля Козина вів бій з танками ворога, в результаті чого отримав пробоїну, але залишився на плаву [3, 20].

4 серпня з частини кораблів Дніпровського загону був виділений Київський загін. Його завданням стало не допустити форсування ворогом ріки. До загону ввійшли канонерки "Димитров", "Каганович", бронекатери та сторожові кораблі. Вони зосередилися на дільниці Пирогово – Ходорів [9, 21].

А 6 серпня вранці на всій ділянці розташування Дніпровського загону – від Ржищева до Ходорова ворог розпочав наступ. Він потіснив наші частини і вийшов до Дніпра в районі стику наших частин – Щучинка – Монастирськ, зайняв Гребені, Ржищів. Кораблі загону підтримували 146-ту і 159-ту стрілецькі дивізії і забезпечували переправи наших військ в районі Монастирськ – Ходорів. Для прикриття переправ були направлені монітори “Левачов” і “Жемчужин”. Проходячи повз травез Щучинки, їх обстріляли з берега. Вогнем гармат монітори подавили ворожі вогневі точки, і стали на позиції південніше Воронового гаю, звідки проводили обстріл Ходорова і Щучинки. До них приєдналася й інша група кораблів. Потім більша частина загону перебувала південніше Щучинки. Тому командир загону вирішив відійти кораблями 2-ї групи до Трахтемирова, залишивши канонерку “Вірний” в Ходорові для прикриття наших частин і для підтримки 41-ї стрілецької дивізії [9, 21].

7 серпня згідно з наказом командування ПВФ Дніпровський загін був поділений на дві групи, що необхідно було для оперативності дій. Перша (Канівська) – розташовувалася в районі Канева в складі моніторів “Левачов”, “Ростовцев”, “Жемчужин”, канонерських човнів “Вірний”, “Передовий”, “Смольний”, сторожового корабля “Ворошилов”, двох плавучих зенітних батарей, кількох бронетанкерів і підтримувала вогнем 41-у дивізію та охороняла дніпровські переправи. Друга група розташовувалася в районі Пирового в складі монітора “Смоленськ” і канонерських човнів “Димитров”, “Каганович”, “Кремль”, “Пушкін”, бронекатерів. Вона підтримувала артилерійським вогнем лівий фланг Київського укріпрайону [9, 22].

6 серпня вогнем моніторів “Жемчужин” і “Левачов” під вимпелом командира загону капітана I рангу І. Кравця була зірвана спроба прорива ворога до Дніпра на ділянці Монастирськ – Щучинка. Було подавлено понад десять артилерійських і мінометних батарей та знищено до батальйону гітлеревців [14, 78]. Після завершення відходу радянських військ на ділянці Трипілля – Ржищів 9 серпня майже всі кораблі Дніпровського загону зосередилися біля канівських переправ і до 15 серпня своїм вогнем допомагали частинам 26-ї армії генерала Ф. Я. Костенка відводити їх на лівий берег.

З 10 по 15 серпня десять кораблів загону флотилії під

командуванням капітан-лейтенанта Л. Д. Анастасьєва підтримувати вогнем частини 97-ї дивізії, яка в районі Канева прикривала відхід 26-ї армії. Шість разів фашисти переходили в наступ. Але всі атаки були відбиті. Кораблі також своєю зенітною артилерією прикривали Канівський міст і дві переправи через Дніпро, які німецька авіація намагалася розбомбити і зірвати переправу радянських військ і техніку.

Начальник застави 94-го прикордонного загону М. Паджев, що обороняв Канівський оборонний рубіж, згадував, що "як тільки голова ворожої колони наближалася до нашої оборони, повітря потрясли сильні вибухи. Усією міццю своїх гармат обрушилися на ворога бронепоезди та кораблі Пінської флотилії (мається на увазі: Дніпровського загону)... Бронекатери так майстерно маневрували і маскувалися, що німцям не вдавалося їх виявити. В перші дні боїв за дніпровські переправи вони були невлітими для ворога ... Потім різкими, дзвіними залпами вдарили по танках замасковані біля островів бронекатери. Згубний вогонь примусив фашистські танки укритися у луговині..." [15, 104–105].

В зв'язку із загрозою прориву ворожих військ до Дніпра в районі Черкаси – Кременчук, до Черкас для оборони трьох переправ був направлений черкаський загін під командуванням капітан-лейтенанта Я. З. Павлова в складі моніторів "Жемчужин", "Левачов", канонерок "Передовий", "Вірний", сторожовика "Ворошилов", бронекатерів та інших.

Монітор "Левачов" не раз вночі пробивався у тил ворога в районі сіл Змагайлівка, Червона Слобода, Бужин, завдавав нищівних ударів ворогу і висаджував тактичні десанти. Кораблі, взаємодіючи з 212-ю та 196-ю дивізіями, вели точний, згубний вогонь по ворогу. Корабельні гармати допомагали сухопутним військам Черкаського плацдарму ще на підступах до міста, що значно зменшувало їхній натиск, дозволяло поступово переправляти на лівий берег живу силу, техніку, обладнання підприємств тощо. А ще евакуйовувати людей. І все це відважні дніпровці загону робили під безперервним ворожим вогнем, під бомбардуванням фашистських літаків...

Про подвиг моряків дізналася вся країна. У зведенні Радінформбюро від 14 серпня 1941 року відзначалося, що кораблі флотилії, що діяли під Каневом, разом з бронепоездом НКВС знищили понад три тисячі ворожих солдатів та офіцерів, багато

бойової техніки, а під Черкасами не дали ворогу пошкодити жодної переправи [17].

Високу оцінку бойовим діям дніпровців дав і командувач 38-ї армії генерал-лейтенант Д. І. Рябишев. У військових мемуарах "Первый год войны" він згадував: "...В смугу оборони армії надійшов з півночі Дніпровський загін Пінської військової флотилії, який не міг залишатися в смугі оборони 26-ї армії під Каневом в зв'язку з захопленням правого берега Дніпра ворогом. В обставинах, що склалися у нас, загін кораблів міг надати нам велику допомогу. Не поспішаючи запрошувати дозвіл командувача, я зразу ж тимчасово підпорядкував загін собі і виклав йому завдання підтримувати артилерійським вогнем бойові дії резервного мотострілецького полку та 212-ї моторизованої дивізії. Дружними зусиллями війська армії у взаємодії з Дніпровським загеном відбивали танкові атаки ворога ще два дні..." [18, 73].

Вранці 11 серпня кораблі були обстріляні ворожою артилерією з правого берега ріки в районі сіл Тарасівка – Мудрівка, що на Чигиринщині. Командир групи кораблів (він же командир канонерки "Передовий") капітан-лейтенант Я. З. Павлов вважав, що обстріл веде небагатовчисельний передовий загін ворога, який вийшов до Дніпра. Зав'язався бій між кораблями та ворожою артилерією і танками. Кораблі знешкодили до десятка танків і автомашин, подавили кілька батарей, але й самі дістали сильні пошкодження. Під покриттям "Вірного" пошкодження були усунені і вони продовжували бій. При цьому особливо відзначився боцман "Вірного" Л.С. Щербина, який проявив мужність і винахідливість в боротьбі за живучість корабля. Коли ж монітор та канонерка "Передовий" були дуже пошкоджені ворогом і стали рухомою мішенню, їх довелося підірвати, а канонерський човен "Вірний", витримавши чотиригодинний бій з ворогом, повернувся в Черкаси.

На запитання офіцерів штабу та політвідділу в Черкасах увечері 12 серпня про те, хто найбільше відзначився в цьому бою, він мовив: "Мені важко назвати кращих. Усі моряки діяли винятково хоробро. І я, як командир, схилиюсь перед ними."

До 16 серпня кораблі Дніпровського загону прикривали вихід за Дніпро військ 26-ї і 38-ї армій. [1, 381–382; 19, 28–29].

Німецькі війська, що вийшли до правого берега ріки, відрізали кораблі Дніпровського загону від Києва на фронті понад 200 км

– від Черкас до Пирогова. Відтято було дорогу і до Чорного моря. Здавалося, кораблі були приречені. Але радянське командування розробило сміливий план – прорив кораблів до Києва. Керівництво проривом здійснювала оперативна група офіцерів, очолювана начальником штабу флотилії капітаном II рангу Г. І. Брахтманом і военкомом флотилії І. І. Кузнецовим. В ніч з 17 на 18 та з 18 на 19 серпня кораблі здійснили прорив, перед цим зібравшись у Бубнівській Слобідці Канівського району. Прорив проходив під ворожим вогнем, з втратою кількох кораблів, але майже всі основні сили загону були збережені, і вони дісталися Києва, й до 19 вересня продовжували обороняти столицю України, а потім, піднявши вимпели “Гину, але не здаюсь”, були підірвані екіпажами, які згодом продовжували боротьбу, влившись в лави морських піхотинців.

В Черкасах був залишений невеличкий загін у складі сторожового корабля “Ворошилов”, кількох бронекатерів, тральщиків і плавучої батареї, який допомагав захисникам острова Королевець з 38-ї армії. 20 вересня кораблі Черкаського загону теж були знищені нашими моряками.

Так закінчив свою бойову діяльність Дніпровський загін Пінської військової флотилії, який за невеликий період свого існування вніс значний вклад в оборону Черкаського Подніпров’я, допомагаючи в перекиданні військ, у здійсненні тактичних десантів, розгромі ворожої живої сили і техніки, у вогневій підтримці сухопутних військ.

Військова Рада Південно-Західного фронту високо оцінила бойову діяльність флотилії, надіславши командуючому контр-адміралу Д. Д. Рогачеву телеграму: “Завдання вами виконані в дусі традицій радянських моряків. Гідних товаришів представте до нагородження” [1, 384]. На той час отримати подяку було нелегко.

Велику групу моряків-дніпровців було представлено до нагород, серед них командир канонерського човна “Вірний” О. Ф. Терьохін та боцман Л. С. Щербина – орденом Леніна (посмертно) та багато інших. До нагороди був представлений і “Вірний” [3, 86], який загинув в двобої з фашистською авіацією.

1. Боевой путь Советского Военно-Морского Флота – М., – 1988.

2. 60 лет создания Днепровской военной флотилии. Справочный материал Совета ветеранов ДВФ – К., 1979.

- 3.Павлович Р. К., Речные военные флотилии в Белорусии (1940–1951 гг.). – Минск, 2001.
- 4.Гриф секретности снят: потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М. 1993.
- 5.Центральний Військово-морський архів Росії, ф. 4887, оп.1,спр.20,лл 4, 8-10, 21, 34, 42-45, 50, 170-172.
- 6.Кузнецов Н. Г., На флотах боевая тревога – М., 1978.
- 7.Газета «Водник», - 1999, – 20 березня.
- 8.Боевая летопись Военно-Морского Флота СССР 1941- 1942 гг. – М., 1992.
- 9.Хроника боевых действий ПВФ в ВОВ в 1941 г. (22.06.-28.09.1941г.) – Управление ВМИ НКВМС СССР. – М., 1945.
- 10.Архів історичного відділення Генштабу ВМФ СРСР. – Спр. 129.
- 11.Военно-исторический журнал. – 1960. - №8.
- 12.Український історичний журнал. – 1970. - №5.
- 13.Кондраченко В. Без объявления войны. – Повесть о ратном подвиге. – К., 1981.
- 14.Лактионов И. И., Пинская и Днепровская флотилии в ВОВ, - М., 1958.
- 15.Паджев М., Через всю войну. М., 1976.
- 16.Лето 1941. Украина. К., 1991.
- 17.Газета «Водник» - 1996. – 17 серпня.
- 18.Рябышев Д. И. Первый год войны. – М., 1990.
- 19.Журнал «Дніпро». – 1967. - №5.

Спіріна Т.М.,

науковий працівник Бібліотеки-музею
А.П. Гайдара у м. Каневі

ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ ТА БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Черкаська область розташована в центральній частині України, в середній течії Дніпра. На її просторах творилась велика й славна історія, кувався народний характер – мужній і щирий. Впродовж віків віддавала Черкащина на олтар Вітчизни, коли нависала небезпека, кращих своїх синів і дочок. Але найбільше ця самопожертва проявилась в роки Великої Вітчизняної війни.

У середині липня 1941 року на території області розгорнулися запеклі бої 6-ї та 12-ї армій під Уманню і Христинівкою. В бій йшли також і бійці народного ополчення.

Кавалеристи 1-го гвардійського корпусу під час контрнаступу

гнали гітлерівців від Канева до Миронівки. Пам'ятну сторінку в історії оборони Канева вписали бійці бронепоезда № 56 під командуванням старшого лейтенанта В.К.Іщенка. Майже півмісяця на ділянці Миронівка-Канів відбивав він танкові групи гітлерівців, забезпечуючи евакуацію наших військ на лівий берег Дніпра.

У районі Звенигородки на значну відстань відступили гітлерівці під час контратаки 196-ї стрілецької дивізії на початку серпня. Начальником її штабу був В.М.Шатилов, чия дивізія наприкінці війни першою увірвалась в рейхстаг.

Тоді ж, у серпні 1941 року бійці відбили місто Корсунь і залізничний вокзал.

У небі над Черкасами прославився пілот П.С.Битюцький із 66-го авіаційного полку. Тяжкі бої точилися за Черкаси. Майже місяць воїни 38-ї армії і народне ополчення обороняли місто. Гітлерівці, що наступали з боку Сміли, планували з ходу захопити Черкаси.

Наприкінці серпня ускладнилося становище на фронтах України. Пряма загроза нависла над Києвом. У цих умовах командування вирішило відвести з району Черкас наші війська на лівий берег. У лісах біля Черкас почав діяти об'єднаний партизанський загін під командуванням Феодосія Савченка – колишнього військового керівника технікуму. Він і троє його братів віддали своє життя за визволення рідної України.

З вересня 1941 року в Ліпльавському лісі під Каневом діяв партизанський загін імені Чапаєва. Командував загоном Ф.Д.Горелов, начальником штабу був І.С.Тютюнник Бійцем – кулеметником у цьому загоні воював відомий дитячий письменник А.П.Гайдар. Він брав участь у розробці планів бойових операцій, ходив у розвідку. Особливо відзначився у бою біля циркулярки, вогнем свого кулемету зупинив наступ гітлерівців.

Озвірілі фашисти доклали всіх зусиль, щоб знищити партизанів. На світанку 26 жовтня 1941 р. А. П. Гайдар загинув. Пізніше був схоплений і закатований командир загону Ф.Д.Горелов, який мужньо витерпів тортури і не зрадив товаришів.

У Канівському районі гітлерівці знищили 482 чоловіка. У роки війни на Черкащині боролися 39 підпільних патріотичних груп, 24 партизанські загоны, 2-га Українська партизанська бригада.

Вікопмна битва за Дніпро – одна з найвизначніших операцій Великої Вітчизняної війни 1943 року. Її виграла наша армія, переможно відкривши шлях на захід. Авангардну роль у ній

Генеральний штаб Червоної Армії відводив Воронежському (згодом перейменованому в 1-й Український) фронтові.

22 вересня 1943 р. до Дніпра в районі Канева вийшли частини центрального угруповання Воронежського фронту і 3-тя гвардійська танкова армія генерала П.С.Рибалка. Вони почали підготовку переправи в районі Великого Букрина.

Першими Дніпро форсували комсомольці 3-ї гвардійської танкової армії. Вони вступили в нерівний бій і дали можливість переправитись через Дніпро головним силам. Так було покладено початок завоювання плацдарму в районі Великого Букрина. У вересневих боях Букринський плацдарм був розширений до 11 км по фронту і на 6 км в глибину. На ньому було зосереджено основні сили 40-ї армії і 27-ї армії генерала С.Г. Трофименка, мотострілкової частини 3-ї гвардійської танкової армії. Осколками були поранені командир полку і начальник артилерії, та вони не залишили поля бою і продовжували керувати підрозділами.

Збиваючи ворога на проміжних рубежах, до Дніпра проривалась 206-та стрілецька дивізія. Її воїни першими форсували Дніпро біля Канева, захопили три плацдарми на правому березі і кілька місяців вели кровопролитні бої за визволення Канівщини.

Фашисти принесли на Канівщину смерть і руїни. Жертвами ворога стали тисячі мирних жителів. Лише в Берестовецькому яру на околиці Канева гітлерівці розстріляли близько 1200 стариків, жінок та дітей. У правобережних селах було спалено 1300 дворів. Музей генія українського народу Т.Г.Шевченка окупанти перетворили на концтабір. Але терор не зламав волю народу, його опір ворогу. Люди вірили у свою перемогу і докладали всіх зусиль, щоб наблизити її.

Канів було визволено 31 січня 1944 р.

Найвидатнішою операцією на території України під час Великої Вітчизняної війни треба вважати Корсунь-Шевченківську битву. Корсунь-Шевченківське угруповання ворога налічувало дев'ять піхотних дивізій, танкову дивізію СС "Вікінг" і моторизовану бригаду "Валлонія", окремих танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат. Маючи тут 80 тис. солдатів та офіцерів, 1640 гармат, 140 танків гітлерівські генерали сподівалися не допустити оточення своїх військ.

Ставка Верховного ГК готувала сюрприз: імітація підготовки головного удару на кіровоградському напрямку дезорієнтувала

противника, що дозволило непомітно перегрупувати сили. З 2-го Українського фронту 1-му було передано 2-гу танкову армію і загальна кількість готових до операції радянських військ зросла до 27 стрілецьких дивізій, чотирьох танкових, моторизованого та кавалерійського корпусів.

За планом радянського командування ударні сили у складі 40-ї, 27-ї і 6 –ї танкової армії генералів П.Ф.Жмаченка, С.Г.Трофименка, А.Г.Кравченка, наступаючи в напрямі Звенигородки, мали повністю оточити вороже угруповання. Авіаційне забезпечення операції здійснювали 2-га і 5-та повітряні армії генералів С.Я.Красовського та С.К.Горюнова.

Аби дезорієнтувати гітлерівців, Корсунь-Шевченківську операцію було розпочато 24 січня, дещо раніше від запланованого терміну. Стрімкий наступ військ 1-го і 2-го Українських фронтів примусив німців терміново перекидати танкові з'єднання з кіровоградського напрямку. Двома ударними угрупованнями вони 27 січня атаками з півночі та півдня спробували перешкодити утворенню Корсунь-Шевченківського котла. Однак, механізовані підрозділи 20-го гвардійського танкового корпусу генерала І.Г.Лазарева не тільки відбили ці атаки, але 28 січня зайняли Звенигородку, де зустрілися з танкістами 233-ї бригади 6-ї армії. Кільце замкнулося. Зовнішній обвід кільця на ділянці Звенигородка–Водяники утримувало ударне угруповання 2-го Українського фронту, а на ділянці Тинівка–Рижанівка – війська 1-го Українського фронту. У ході ліквідації Корсунь-Шевченківського угруповання самовіддано діяли воїни 254-ї стрілецької дивізії, багато з яких були мобілізовані саме з Черкаської області. 17 лютого з оточеним угрупованням було покинчено.

За даними 2-го Українського фронту, в полон було взято 18 тис. чоловік. Захоплено бойову техніку. Підсумком Корсунь-Шевченківської операції стало оточення близько 10 дивізій та бригад. Майже 50 тис. солдатів та офіцерів вермахту було вбито та поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль вирвалися з кільця, покинувши всю важку зброю. Корсунь-Шевченківську битву навіть німецькі генерали порівнювали із Сталінградською, з поправкою на масштаби.

Велике угруповання ворога перестало існувати. Лише війська 2-го Українського фронту захопили 41 літак, 167 танків, 618 польових гармат, 267 мінометів, 10 тис. автомашин.

Корсунь-Шевченківська битва – це масовий героїзм наших воїнів, партизанів, цивільного населення. За виявлені мужність і відвагу тисячі солдатів, сержантів і офіцерів були удостоєні бойових нагород, 73-м присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За визволення Черкащини від фашистської нечисті віддали своє життя понад 120 тисяч воїнів і партизанів. Серед них Герої Радянського Союзу: росіянин Олексій Суриков, білорус Микола Козловський, грузин Вахтанг Чіковані, казах Тімербен Ібрагімов, а також сини Азербайджану і Киргизії, Вірменії і Узбекистану. А всього 456 сміливців –представників 22 національностей за подвиги, здійснені на Черкащині, удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У всенародну перемогу над ненависним ворогом значний вклад внесли патріоти Черкащини, які хоробро билися на всіх фронтах. 160 черкащанам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, а десятки тисяч удостоїлись бойових орденів і медалей. Славне місто Корсунь-Шевченківський на ознаменування його заслуг перед Батьківщиною нагороджено орденом Вітчизняної війни.

Ми пишаємося земляками – двічі Героями Радянського Союзу генералом армії І.Д.Черняховським і мужнім соколом І.Н.Степаненком, повним кавалером ордена Слави, Героєм Радянського Союзу І.Г.Драченком, воїнами-героями Г.Г.Бриком, М.Ф.Загородським, О.К.Клинківським й багатьма іншими.

В історію Перемоги записані імена наших земляків – першого коменданта рейхстагу Ф.М.Зінченка і легендарного партизана О.В.Тканка.

Коли піднімемось на високий дніпровський берег у Черкасах, тут на високій кручі, спочивають вічним сном герої-десантники і піхотинці, танкісти і сапери. Артилеристи і мінометники. Своїм подвигом вони увійшли в безсмертя. Бо час невладний стерти пам'ять про звитяжців. Ніколи – ні через роки, ні через століття – не заросте народна стежка до дорогих могил.

1.Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна колегія (голова І.О.Герасимов, заст. голови І.Т. Муховський і П.П.Панченко). – К., 2000. – 944 с.

2.Історія міст і сіл УРСР. Черкаська обл.. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. – 787 с.

3. Пам'ять не загасне. 1941-1945. – Тисмениця: Благодійний фонд "Артанія", 100 с.

4.Книга Пам'яті України. Черкаська обл.. 7 том. – К., 1997. – 862 с.

5. Герои-освободители Черкасщины /сост. А.А.Берцовский, А.Н.Зудина. – Днепропетровск, 1980. – 33 с.
6. Смотрицкий Е.А. Битва за Днепр. М., 1983. – 33 с.
7. Камов Б. Партизанскими стежками Гайдара. – К., 1967. – 235 с.
8. Марченко І. Машиніст бронепоїзда // Дніпрова зірка. – 1982. – 30 січня.
9. Іщенко М. Будуть жити в віках // Дніпрова зірка. – 1982. – 30 січня.
10. Марчук В. Грізний 1941-й // Червона зірка. – 1987. – 24 жовтня.
11. Кияшко Г. Вогнені плацдарми дивізії. Спогади колишнього фронтовика // Дніпрова зірка. – 1978. – 23 вересня.
12. Іщенко М. На рубежах безсмертя // Дніпрова зірка, - 1983. – 29 січня.
13. Лебединцев О. Плацдарми бралися з ходу // Дніпробуд. – 1983. – 30 вересня.
14. Лещенко М. Крок у безсмертя // Черкаська правда. – 1974. – 29 вересня.
15. Крижанівський С. Воїни Київських дивізій // Дніпрова зірка. – 1978. – 31 жовтня.
16. Іщенко М. Вулиця героїв // Черкаська правда. – 1986. – травень.

Домаш Л.Д.,

директор Веселухутірського навчально-виховного комплексу “загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад”,
вчитель суспільних дисциплін

РОЛЬ 373-Ї СТРЕЛЕЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ У ВИЗВОЛЕННІ ТЕРИТОРІЇ ЧОРНОБАЇВЩИНИ ВІД ГІТЛЕРІВЦІВ У 1943 РОЦІ

“Минуле не повинно бути забутим!” – такий девіз обрали юні пошуковці Веселухутірського навчально-виховного комплексу “загальноосвітній навчальний заклад I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад”.

Дослідження подій Великої Вітчизняної війни є надзвичайно актуальним, тому що, незважаючи на час, який минув від закінчення бойових дій, знаходяться нові герої, описуються невідомі сторінки найкривавішої війни в історії людства.

Незважаючи на важливе значення перемоги нашого народу над фашизмом, події того часу, особливо події регіональної історії вивчені досі недостатньо. І саме пошук нових джерел інформації

про події Другої світової війни в краї, дав можливість прослідкувати хід бойових дій на території Чорнобаївщини у 1943 році.

Узагальнення і критичний аналіз даних наукової літератури, архівних джерел, спогадів учасників подій, а також використання побічних матеріалів дало можливість відтворити картину розвитку воєнних подій в краї у 1943 році.

Цікавий матеріал про події Великої Вітчизняної війни зібраний школярами. В своїй пошуковій роботі вони використовували наукову літературу, присвячену подіям Другої світової війни, періодичну пресу, матеріали архівів. Центром всієї роботи по цьому напрямку стала кімната Бойової Слави, оформлена учнями разом із радою ветеранів війни і праці.

Протягом тривалого часу школярі займалися проблемою вивчення питання про хід визволення території району від гітлерівців у 1943 році. З цією метою було вивчено багато різноманітних джерел Архіву Міністерства оборони СРСР, запасних фондів Київського державного музею Великої Вітчизняної війни. Школярі зав'язали листування з ветеранами 373-ї стрілецької дивізії, яка входила до складу 52-ї армії Воронезького фронту, зустрічалися з ними в місті Москві та в стінах школи. В ході пошукової роботи було простежено хід визвольних боїв у 1943 році на Чорнобаївщині. Юні історики пройшли туристичними стежками по місцях боїв дивізії від того місця, де висадився перший десант дивізії на Сулі і до місця дислокації штабу дивізії в с. Скородистик.

52-а армія Воронезького фронту, визволивши місто Миргород Полтавської області, продовжувала переслідувати ворога на південно-західному напрямку через Хорол, Семенівку на Градижськ, але потім одержала наказ повернути на захід і вийти до річки Дніпро південніше Канева і Черкас та форсувати річку.

78-й стрілецький корпус, до складу якого входили 138-а, 294-а, 373-я стрілецькі дивізії, одержав завдання переслідувати ворога по двох напрямках:

1.Горошино, Бурімка, Малі Канівці, Деньги, Кедина Гора. В цьому напрямку виступала 138-а і 294-а стрілецькі дивізії.

2.Дем'янівка, Старий Коврай, Іркліїв, Чапаєвка з виходом до Дніпра. Цей напрямок був смугою наступу 373-ї стрілецької дивізії.

Відходячи до Черкас, ворог не давав серйозної відсічі частинам Червоної Армії. Фашисти стали невеликими мобільними групами процупувати лівофланговий 1235-й стрілецький полк. На вечір 24

вересня 1943 року частини 373-ої стрілецької дивізії підійшли до річки Сула. 1239-ий стрілецький полк біля с. Дем'янівки став готуватися до переправи. 1237-й стрілецький полк вийшов до села Липове. Противник, відступаючи, зруйнував мости. Правий сусід 373-ї стрілецької дивізії – 138-а дивізія готувалася форсувати Сулу на рубежі Горошино, Оболонь.

25 вересня о 9 годині дивізія, при підтримці артилерії, почала форсувати річку і о 10 год. 10 хв. передові підрозділи 1239-го стрілецького полку оволоділи селом Лящівка Чорнобаївського району, а 1237-й стрілецький полк – селом Кезивер. Ворог чинив опір, переводячи невеликими групами піхоту з танками в контратаки. Піхота переправилась через річку на підручних засобах, вброд і пливучи. Для артилерії необхідно було побудувати мости, а тому темп їх наступу уповільнився.

Ворог прагнув використати таку обстановку та перейти в контратаку і відкинути наші частини за річку. Начальники артилерії 1239-го стрілецького полку капітан В.П.Шалюта і 1237-го стрілецького полку капітан П.В.Некрасов з допомогою жителів сіл, зуміли на човнах переправитись через річку і своєчасно виставити батальйонну і полкову артилерію в бойові порядки полків. Коли німецькі танки і піхота почали контратаку, вони були зустрінуті вогнем артилерії і кулеметів. На вечір 25 вересня сапери закінчили відбудову зруйнованого німецькими танками мосту. Артилерія і тили в ніч на 26 вересня переправились через річку. Зранку 26 вересня частини дивізії продовжували переслідувати ворога. Німецькі солдати продовжували грабувати, спалювати будинки, вбивати людей. Для того, щоб прискорити темп наступу, в полках були створені мобільні групи – це піхота посаджена на автомашини з артилерією на автотязі. В дивізії був створений мобільний загін у складі приданої роти танків Т - 34 з десантом на броні. За цим загоном йшла група управління штабу дивізії. Темп наступу зріс і ворог не завжди встигав творити розправи над мирними жителями. [14, 12–13].

Трагічну долю готували гітлерівці і мешканцям Старого Ковраю. Про це довідалися воїни 1239-го стрілецького полку і направили в Старий Коврай взвод автоматників, командиром якого був лейтенант Єршов. Спочатку в Старий Коврай було відправлено розвідників на чолі із старшим лейтенантом Давлетовим. Ставилось завдання: під прикриттям ночі, обходячи великі населенні пункти,

не вступаючи в бій з противником, здійснити сміливий рейд до Старого Ковраю, врятувати життя людей, а село від загибелі.

23 вереснядесь близько півночі, група радянських бійців, озброївшись автоматами, ручними кулеметами і гранатами, вирушили в дорогу. Сулу перейшли на північ від Лящівки. А на світанку наступного дня підійшли до кінцевої мети. В селі було неспокійно: гриміли постріли, чути було гул моторів.

Як не дивно, але фашисти не організували охорони села, вони безпечно відпочивали в будинках. А з появою наших воїнів, карателі втекли на мотоциклах в напрямку Васютинець, залишивши військове спорядження, каністри з пальним. Однак головорізам вдалося розпочати свою чорну справу проти мирного населення. Вони схопили 20 молодих староковрайців і розстріляли їх на околиці села. Чудом вдалося втекти із-під розстрілу А. І. Гордієнку та Г. Ф. Давиденку, які заховались в очереті, просидівши в холодній воді до приходу бійців Червоної Армії [19].

В руки бійців тоді потрапили помічники фашистів, про яких недавні "господарі" в паніці, напевне, просто забули. За одноголосною вимогою жителів села вони понесли за свої злочини заслужену кару.

Недалеко втекли і самі карателі. Наприкінці дня група радянських бійців вступила до Васютинець, де вже знаходились деякі підрозділи полку. Розвідники, послані до Дніпра на пристань Налісні повідомили: там знаходиться група гітлерівців на мотоциклах, які чекають з правого берега засобів для переправи. Стало ясно: це та ж група, яка була в Старому Ковраї, основні сили ворога уже були за Дніпром. Туди ж негайно було послано сміливого і рішучого командира батареї капітана Басаргіна. Коли артилеристи прибули на пристань, фашисти уже подали три понтонних човни і вони відпливли від берега. Розвернувши гармати, наші солдати розстріляли всі три понтони. Втекти не вдалося нікому.

Протягом 26 вересня 1239-й стрілецький полк звільнив Старий Коврай, Скородистик, Митьки і спільно з 138-ю стрілецькою дивізією – Іркліів.

1237-й стрілецький полк підполковника Богданова визволив Святилівку, Сергіївку, Жовнино, Вереміївку і вийшов до Дніпра. 1239-й стрілецький полк звільнив Котлов і Лялинці. 27 вересня частини 138-ї стрілецької дивізії вийшли на рубіж Чапаєвка – Красне, а 373-тя дивізія підійшла до Дніпра і звільнила села: Самовиця,

Більки, Мутихи, Пищики і Москаленки. Від деяких сіл, зокрема Мутихи і Пищики, німці залишили лише обпалені сади і зруйновані печі [16, 7–10].

Частини Червоної Армії, вийшовши до Дніпра, стали готуватися до його форсування: 1239-й стрілецький полк в районі села Самовиця, 1237-й стрілецький полк в районі села Налісні, 1235-й стрілецький полк обороняв рубіж Вереміївка – Лялинці. В цей день був поранений командир дивізії полковник Сазонов. Машина, на якій їхав полковник, підірвалась на ворожій міні. Форсування Дніпра намічалось на 29 вересня 1943 року. Для цього було заготовлено 83 рибацьких човни, 2 пароми, 4 плоти. За наказом командування корпусом 373-я стрілецька дивізія здала цю ділянку 5 гвардійській стрілецькій дивізії 4 гвардійської армії і на ранок 30 вересня зосередилась в районі села Домантово Золотоніського району. Дивізія одержала завдання на форсування річки саме в цьому районі. 1 жовтня воїни дивізії зайняли декілька невеликих плацдармів на правому березі Дніпра проти острова Долгун [9, 4–5].

В боях при форсуванні Дніпра саніструктор 373-ї стрілецької дивізії Асеева Клавдія Михайлівна врятувала життя сотням радянських бійців. Одна на легенькому човні вона переправлялась через Дніпро за пораненими. Фашисти були вражені її мужністю і красою. Жоден фашист з протилежного берега Дніпра не стріляв, коли поранених перевозила Клава. Всі бійці дивізії говорили, що Клава є для них ангелом-охоронцем [14, 23].

Після жорстоких затяжних боїв, 14 грудня 1943 року було звільнено від гітлерівців місто Черкаси. 373-я стрілецька дивізія нагороджена орденом Бойового Червоного Прапора за звільнення міста, а решта частин і з'єднань 52-ї армії одержали найменування "Черкаських".

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне. Советского Союза. 2т. - Київ, 1975.

2. Украина. Лето 1941. Київ 1991 р.

3. Вогняні дороги. Збірник. Київ 1984 р.

4. Генерал Кирпонос. Київ 1976 р.

5. Боевые звезды киевлян Київ 1983 р.

6. Геророї Радянського Союзу, нагородженні цим званням за визволення Черкас Київ 1980 р.

7. Газета "Світлий Шлях" № 73 від 22 вересня 1993 р.

8. Матеріали архівів Київського Центрального музею Великої Вітчизняної війни, і Подольського архіву Московської області.

- Особисті архіви ветеранів Великої Вітчизняної війни:
9. Бондаренка Миколи Свиридоновича ст. 1-5.
10. Ігнатенка Дмитра Олександровича ст. 1-12.
11. Монастиренка Григорія Антоновича ст.1-47.
12. Смирнової Тетяни Михайлівни ст.1-18.
13. Козлова Володимира Івановича ст.1-82.
14. Клетченкова Миколи Івановича ст. 1-24.
15. Лукирича Володимира Гавриловича ст. 1-5.
16. Папуші Прокопа Леонтійовича ст. 1-19
17. Газета "Світлий шлях" №74 від 24 вересня 1994 р.
18. Газета "Світлий шлях" № 34 від 6 травня 1995 р.
19. Газета "Світлий шлях" № від 13 вересня 2003 р.

Загоріна Р.К.,

завідувач сектору історії краю в період
Другої світової війни та відбудови (1939—1954)
Черкаського обласного краєзнавчого музею

Мельниченко В.М.,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького

ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ ДНІПРОВСЬКОГО ДЕСАНТУ

Дніпровська повітряно-десантна операція 1943 року була найбільшою бойовою операцією радянських повітряно-десантних військ не тільки в історії Великої Вітчизняної війни (1941–1945), а й в цілому – в історії Другої світової війни (1939–1945). В ній брали участь 4575 воїнів 3-ї і 5-ї гвардійських повітряно-десантних бригад, десантованих в кінці вересня 1943 року в черкаські та канівські ліси з метою допомогти нашим військам у завоюванні плацдарму на правому березі Дніпра.

Дніпровська десантна операція відіграла важливу роль в успішному здійсненні Черкаської наступальної операції (13 листопада – 14 грудня 1943р.), в результаті якої було визволено м.Черкаси. Але тривалий час після війни про цю операцію згадувалось лише у спеціальній літературі та в окремих журнальних та газетних статтях. Детальне описання подій цієї бойової операції дано в книзі "Советские воздушно-десантные.: Военно-исторический очерк.", 1980, а також – в книзі письменника-фронтовика В.Чернова "Днепровский десант". Це хвилююча розповідь про трагічну долю десанту, про мужність

і героїзм одних і слабкодухість інших. Книга вражає своїм реалізмом і по-новому висвітлює деякі факти, але вони потребують дуже уважного наукового дослідження. Чому ж ця найбільша в роки Другої світової війни повітряно-десантна операція лишалась поза увагою істориків і навіть більше того, – замовчувалась? Чому в с.Свидівок Черкаського району на Пам'ятному знакові на честь подвигу воїнів-десантників, що два місяці вели запеклі бої в тилу ворога і допомогли військам 52-ї армії 2-ї Українського фронту захопити плацдарм на правому березі Дніпра, звідки потім розгорнувся наступ на Черкаси, значилася лише 5-та гвардійська повітряно-десантна бригада? Адже в боях брала участь і 3-тя гвардійська повітряно-десантна бригада (у повному складі!). Спробуємо відповісти на ці питання.

Восени 1943 р. гітлерівські війська, зазнавши важких поразок під Сталінградом і на Курській дузі, були відкинуті за Дніпро. Вони не втрачали надії взяти реванш, створивши на берегах цієї великої ріки так званий "Східний вал" – потужну подвійну смугу оборонних укріплень.

Розробляючи плани нових наступальних операцій, радянське командування вирішило задіяти великі сили повітряно-десантних військ, які намічалось висадити в тил ворога напередодні форсування Дніпра. Завданням десанту було ведення бойових дій в тилу ворога, збір розвідданих, а головне – завдати удару з тилу по фашистах у той час, коли частини Червоної Армії почнуть переправу через Дніпро, і допомогти їм у захопленні правобережного плацдарму. Ставка ВГК планувала в кінці вересня 1943 р. розпочати форсування Дніпра в середній течії, а саме – в районі с.Великий Букрин (Київська обл.) і 1 жовтня 1943 р. – в районі с.Хрещатик (нині – Черкаська обл.). Ось чому Дніпровська десантна операція розпочалась в ніч на 24 вересня 1943 р. План операції був особисто затверджений представником Ставки ВГК генералом Г.К.Жуковим, який при цьому зауважив, що завдання десанту напередодні висадки повинен поставити командуючий Воронезьким фронтом згідно з урахуванням бойової обстановки в зоні майбутніх дій десанту. Та ця вказівка не була виконана. Фронтowa розвідка припустилась значних прорахунків, "не помітивши", що гітлерівці підтягли в цей район напередодні шість дивізій, в тому числі – зенітні, артилерійські й прожекторні [1,199]. Це призвело до трагічних наслідків і великих втрат серед десантників.

Десантування мало бути здійснене протягом двох ночей. В ніч на 24 і 25 вересня 1943 р. було десантовано 4575 воїнів 3-ї і 5-ї гвардійських повітряно-десантних бригад, в тому числі – 3050 з 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади і 1525 – з 5-ї гвардійської повітряно-десантної бригади. Планувалось викинути ще й 45-мм гармати, але із-за невідповідності авіації зробити це не вдалося. Гітлерівцям, як виявилось, були відомі райони десантування, й умовні наземні сигнали для наших літаків. При наближенні до цілі наша авіація потрапила під щільний вогонь ворожих зеніток і світло прожекторів, що змусило льотчиків набирати висоту й відхилитись від заданого маршруту. До того ж, піднявся сильний вітер. Фашисти запаловали багаття, копили сіна, кидали ракети, дезорієнтуючи льотчиків. Вони розпалили багаття (умовні сигнали) на пловучих плотках на Дніпрі і перші ж групи десантників потрапити просто у ріку і відразу ж загинули. Один з учасників десанту, відомий кінорежисер Г.Н.Чухрай (тоді – гвардії лейтенант, командир взводу розвідки) згадував через багато років: "Нас викинули над Дніпром і як я не маневрував парашутом, приземлитися мені вдалося лише на самому краю берега. Зі своєї групи я зібрав лише 4 із 24 бійців. Близько двох взводів німців пішли на нас. Але ми зайняли лісочок неподалік від берега і до ночі вели бій. Вночі німці відійшли, мабуть, збирали сили для нового наступу" [2, 22].

Згідно з планом операції десантники повинні були приземлитись на площі 10х14км, але фактично вони були розкидані на площі 90х30км від Ржищева до Черкас. Значна їх кількість потрапила в розташування ворога [1, 199]. В одному з сіл Черкащини десантник "сів на церкву", зачепившись куполом парашуту за хрест. Він прийняв нерівний бій знищивши 6 фашистів. Гвардії сержант Черняєв, оточений фашистами, підірвав їх і себе гранатою. Важко пораненого військового кореспондента газети "Красная Звезда" гвардії майора Миколу Старостіна, схопили гітлерівці, але вони не почули від нього жодного слова. В безсилій люті вони розстріляли його [3, 104]. Біля с.Тубільці група десантників майже дві доби вела запеклий бій з ворогом. Фашисти підтягли артилерію і міномети... Після бою вони спалили живцем поранених десантників разом із тілами загиблих. А на одній з лісових галявин гітлерівці з порубаних тіл десантників виклали п'ятикутну зірку [3,4–5]. Відомо, що фашистське командування віддало наказ не брати десантників у полон, а знищувати їх на місці.

Відразу після висадки загинула частина офіцерів штабу 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади, а про командира бригади гвардії полковника В.К.Гончарова тривалий час нічого не було відомо. Тому командування об'єднаними силами двох бригад взяв на себе гвардії підполковник П.М.Сидорчук, командир 5-ї гвардійської повітряно-десантної бригади. Усі донесення і бойові зведення про дії обох бригад протягом двох місяців в тилу ворога були підписані саме ним. В цих документах об'єднана бригада значилась як 5-та гвардійська, хоча в кількісному відношенні більшість бійців в ній становили воїни 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади. І справа тут не в тому, що вибув із строю командир 3-ї гвардійської бригади. Була ще одна важлива деталь, яка проливає світло на цю загадку. 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади десантувалась із своїм Бойовим прапором на відміну від 5-ї гвардійської бригади, яка залишила свій Прапор в тилу. Прапорonosець 3-ї гвардійської бригади гв.капітан Микола Сапожніков, на тілі якого під гімнастеркою був Бойовий прапор бригади, приземлився далеко від своєї групи. Два тижні він переховувався у копиці сіна, тут його і знайшли 14-річний Анатолій Ганенко та його сусіда – Тимофій Ганисик з с.Пищальники Канівського району. Ризикуючи життям, вони разом із матір'ю Анатолія врятували життя М.Сапожникову. прапор бригади гвардії капітан М.Сапожніков довірив зберігати їм. Після визволення села Бойовий прапор бригади був переданий командуванню нашої військової частини. За цей подвиг А.Ганенко і його мати – Серафима Іванівна, були нагороджені медалями "За відвагу" [1, 211–212]. А в документах військових архівів 1943 р. так і залишилась згадка лише про 5-ту гвардійської повітряно-десантної бригаду, адже тоді вважалось, що 3-тя гвардійська бригада втратила свій Бойовий прапор, отже – перестала існувати як бойова одиниця. Ось чому, коли в кінці 1970-х рр. в с.Свидівок Черкаського району встановлювали Пам'ятний знак воїнам Дніпровського десанту, на ньому викарбували лише цифру "5" – 5-та гвардійська повітряно-десантна бригада. Та пізніше ця помилка була виправлена і нині поряд із цифрою "5" вибито й цифру "3" [4]. Адже за нею – мужність, героїзм і трагедія тисяч воїнів 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади. Доречно підкреслити, що двоє з трьох Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання за мужність,

виявлену під час Дніпровського десанту – це воїни 3-ї гвардійської повітряно-десантної бригади.

Всі спроби командирів зібрати своїх бійців одразу після висадки і вийти на радіозв'язок із штабом Воронежського фронту успіху не мали. Адже радисти з раціями летіли окремо від командирів, в яких були шифри для радіозв'язку. Щоб встановити зв'язок з десантом, 28 вересня були висаджені три групи радистів з радіостанціями, але їх доля невідома і понині...І лише через 2 тижні штаб фронту отримав перші повідомлення від десантників. Згодом вдалося зібрати окремі групи бійців і сформувати 4 батальйони. Велику допомогу десантникам надавали місцеві партизани. Вони збирали їх, забезпечували харчами, надавали розвіддані, брали участь у бойових операціях, були провідниками. Гітлерівці намагались за всяку ціну знищити десантників, зтягуючи в райони їх висадки все нові резерви, в тому числі – танки й авіацію і есесівські частини. В одну з ночей партизани і десантники батальйону гвардії майора О.А.Блувштейна знищили в с.Поташня Канівського району велику кількість гітлерівців – більше 1000, підірвали склад з боєприпасами спалили 14 автомашин. У с.Буда-Горобіївська партизани-десантники непомітно підібрались до школи, де були фашисти і закидали їх гранатами. Черкаський партизанський загін (командир Г.К.Іващенко) зібрав 400 десантників і разом з ними вів активні дії в тилу фашистів.

Після невдалого форсування Дніпра в районі с.Хрещатик наші війська перегрупувались для нового форсування – в районі Черкас. Об'єднані сили двох десантних бригад були підпорядковані командуванню 2-го Українського фронту і отримали наказ про взаємодію з 52-ю армією цього фронту. Гвардії підполковник П.М.Сидорчук мав завдання в ніч на 13 листопада перейти у наступ та оволодіти селами Лозівок, Єлизаветівка, Сокирне, Свидівок і забезпечити нашим військам успішне форсування Дніпра та захоплення правобережного плацдарму. Десантники в складі 4-х батальйонів разом з об'єднаними загонами партизанів, ведучи запеклі бої з ворогом, протягом 13–16 листопада оволоділи названими селами. Вони діяли в тилу ворога, відволікаючи увагу і сили фашистів, вносячи в їх бойові порядки паніку, сприяючи 254-й і 294-й стрілецьким дивізіям у створенні в районі с.Свидівок плацдарму, що став головним у подальших наступальних боях. В цих боях десантники виявили мужність і героїзм. Бронейник 5-ї

гвардійської повітряно-десантної бригади гвардії молодший сержант Іван Кондратьєв з протитанкової рушниць в одному тільки бою знищив 5 танків і 2 самохідні установки ворога. За цей подвиг відважний воїн був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Гвардії сержант Михайло Угрюмов разом з товаришами захопив у бою 3 німецьких танки і створив невеликий бойовий загін, який знищив колону фашистської піхоти і техніки [5, 4–5].

Десантники з боями оволоділи селами Сокирне, Єлизаветівка, Лозівок, Свидівок, Дахнівка, Будище, разом з частинами 52-ї армії брали участь у визволенні Геронимівки, Руської Поляни, Василиці та інших сіл. За час бойових дій у ворожому тилу вони завдали серйозних втрат ворогу [6]. 20 листопада було створено перше, а 28 листопада – друге кільце оточення навколо гітлерівського гарнізону в Черкасах. Десантники були відведені на переформування і відпочинок, їх замінила 7-ма гвардійська повітряно-десантська дивізія. Як свідчать архівні документи, на момент виводу з боїв цих двох бригад в них налічувалось менше, ніж півтори тисячі бійців, за деякими даними – лише 500.

Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно гвардії майору Олександрю Блувштейну, гвардії старшому лейтенанту Сурену Петросяну і гвардії молодшому сержанту Івану Кондратьєву.

Серйозні недоліки й прорахунки, допущені військовим оперативним командуванням, недотримання режиму суворої секретності під час організації і підготовки Дніпровської десантної операції, а також – серйозні прорахунки фронтової і армійської розвідок в оцінці сил ворога в зоні майбутніх бойових дій десанту, погана організація його висадки – все це призвело до найтрагічніших наслідків вже на першому етапі здійснення цієї масштабної бойової операції повітряно-десантних військ. Цим же пояснюються і величезні втрати серед воїнів десанту. І саме ці причини стали головними у тому, що про Дніпровську десантну операцію було відомо навіть багато років після війни лише вузькому колу воєнних спеціалістів та колишнім учасникам цих подій. Наш обов'язок донести до нинішніх і майбутніх поколінь правду про героїзм і трагедію, про мужність і безсмертний подвиг воїнів Дніпровського повітряного десанту 1943 року.

1. Советские воздушно-десантные.: Военно-исторический очерк. - М., 1980.
2. Ровенский Г. Хроника военного Фрязино: 1943. - Фрязино, 1998.
3. Калачев И. Крылатый десант // Сибирские огни. - №4, 1985.
4. Р. Чому виправлявся напис на Пам'ятному знакові // Місто. - 2003, 18 грудня.
5. Загоріна Р. Героїзм і трагедія Дніпровського десанту // Місто - 2003, 9 грудня.
6. Особистий архів Загоріної Р.К. Спогади Низького В.Ф., в 1943р. ад'ютант командира 5-ї гвардійської повітряно-десантної бригади гвардії підполковника П.М.Сидорчука.

Почепцов В.Ф.,

директор народного музею

с. Домантове Золотоніського району

СВИДІВЕЦЬКИЙ ПЛАЦДАРМ

Черкаська операція, проведена 52-ю армією у листопаді – грудні 1943 року досі викликає різні тлумачення ходу подій. Особливо спірні питання щодо учасників форсування Дніпра і захоплення плацдарму.

Ради ветеранів 52-ї армії, яку очолює генерал-полковник Сисоєв Петро Іванович та генерал-майор Новиков Борис Васильович підготували ряд праць з цього питання. Маршал Батицький Павло Федорович, що 1943 року командував 73-м стрілецьким корпусом, підготував і вже зараз видано книгу про ці події. Член Ради ветеранів 254-ї стрілецької дивізії Марокко Микола Захарович підготував матеріали про бойовий шлях дивізії, зробив більше тисячі фотокопій, що стали основою п'яти шкільних музеїв.

П. І. Сисоєв в статті «Відносно істини про форсування Дніпра в 1943 році» [1, 15] піддав критиці матеріал про форсування Дніпра 52-ю армією у виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» [2, 60–61]. Такі зауваження є до статті І. Ковальчука «Удари партизанів» [3, 78–79] та В. С. Сергієнка «Сила народного гніву» [4, 239]. Повість «Через чорну топь» В. Кондратенка і Л. Беренштейна, як і книга «Радянські повітрянодесантні війська» [5, 206], на думку автора, неправильно показують роль партизанів і десантників у цій операції.

Автори нарису «Миргородская, трижды орденоносная» В. І. Козлов, В. Є. Назарецький, Замолуєв В. В. взагалі промовчали факт

участі 373-ї дивізії у боях за Свидівецький плацдарм [6, 8]. В спогадах командуючого артилерії 373-ї дивізії В.В. Бондаренка та командира мінометної роти С. Т. Завало детально описуються ці події.

Автор статті підтримує думку Петра Івановича Сисоєва про те, що саме 254-та стрілецька дивізія здійснила форсування Дніпра, зайняла північну сторону села Свідівок. Разом з партизанами, десантниками очистила село Свідівок від фашистів. Підтвердженням цьому є нові факти. Це дає можливість остаточно дати відповідь на питання, так хто ж у Черкаській операції 52-ї армії форсував Дніпро і захопив плацдарм в районі села Свідівок?

План операції полягав в тому, щоб відтягти як можна більше сил ворога з напрямку головного удару і позбавити можливості йому користуватися залізницею Біла Церква – Сміла – Кривий Ріг. 4 листопада 1943 року 52-га армія отримала наказ частиною своїх сил форсувати Дніпро, оволодіти Черкасами і в подальшому розвинути наступ в напрямку Сміла – Бобринська. Основними силами продовжувати утримувати 120-ти кілометровий рубіж по Дніпру до Чигирина.

Перед фронтом 52-ї армії тримали оборону частини 57-ї, 332-ї, 72-ї, 167-ї піхотних дивізій, танкова дивізія СС «Вікінг», мотобригада СС «Валонія» 8-ї німецької армії.

Командуючий 52-ю армією К. А. Коротеєв поставив завдання:

-294-й стрілецькій дивізії полковника Л. Г. Сергєєва тримати оборону від Хрещатика до Домантового.

-373-й стрілецькій дивізії полковника К. І. Сазонова тримати оборону від Домантового до Чигирина.

-254-й стрілецькій дивізії під командуванням полковника М. К. Путейка форсувати Дніпро в районі села Свідівок, захопити плацдарм і забезпечити переправу на правий берег Дніпра частинами 73-го стрілецького корпусу полковника П. Ф. Батицького. Пароль для зв'язку з партизанами «Сталінград – Свобода».

Першу плутанину внесло повідомлення газети «Правда» від 20 листопада 1943 року про те, що саме партизани звільнили село Свідівок, що були підпорядковані 52-й армії. Насправді, 3-а та 5-а повітрянодесантні бригади невдало висаджені у вересні 1943 року були майже повністю знищені німцями. Комісар Черкаського партизанського з'єднання С. Н. Пальоха наказав зібрати десантників, розсіяних в Черкаських і Канівських лісах. Фашисти виставили засідки. Партизани С. П. Жуков, І. Д. Кисіль, М. Смаглюк були розстріляні фашистами за допомогу десантникам. З поранених десантників

фашисти склали живе вогнище у церкві с. Мошни. Разом з десантниками загін зріс до 736 чоловік [7, 31].

До партизанів для зв'язку і постановки завдання було направлено офіцера від штабу армії майора А. М. Дергачова. Літак при посадці на партизанському аеродромі с. Чайкіне розбився. Офіцер повернувся до штабу лише 14 листопада. Це ускладнило управління військами. 25 жовтня партизани групи Коваля захопили легкову машину з фашистським полковником. План укріплень «Рось – Черкаси – Мошни – Леськи» таким чином потрапив у штаб 52-ї армії. Розвідка 373-ї стрілецької дивізії висадившись на острів Комиш захопила в полон фашистського єфрейтора 124-го німецького полку разом з двома кулеметами. Німці на гумових човнах з метою розвідки теж не раз висаджувались на лівий берег. Аналіз даних підтвердив, що німці не здогадуються про напрямок головного удару на село Свидівок.

Село Свидівок було оточено природним рубежем – річкою, протитанковими ровами, дротяними загорожами, в центрі села – дзоти, вулиці прострілювались артилерією та закопаними в землю танками. В майстерні ремонтувались 10 машин «Т-4».

Атаку 254-ї стрілецької дивізії почав передовий батальйон капітана М. В. Пилипенка, що складався з двох рот. З дозволу командування атаку почали в повній тиші на пів години раніше в 23:30 12 листопада.

Дві роти А. Є. Четв'оркіна і М. З. Марокко мали 4 кулемети, 1 протитанкову рушницю, розрахунок з 80-ти міліметровим мінометом, кілька мотків польового кабеля і зв'язківця М. Російського. Човен перевернувся від снаряду і добиралися до берега, ламаючи руками кригу. Вийшли на косу, видряпалися на схил і без пострілів наблизилися до лісу. Все було спокійно. На 4-ту годину ранку 13 листопада, пройшовши 2,5 кілометри вийшли через ліс на край села Свидівок з північного заходу. Пробували зв'язатися по рації «РБ-13» з командуванням і штабом. Рація не брала відстань. Прийняли помилкове рішення – взяти село. Завдання було – забезпечити переправу інших рот 933-го стрілецького полку.

В районі села Сокирне о 24-й годині почав наступ батальйон капітана В. Полуновського 929-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії. У районі Дахнівки батальйон 1239-го стрілецького полку 373-ї дивізії, в районі Змагайлівки – 1235-й стрілецький полк цієї ж дивізії. Проходили вони при артилерійській підтримці і відволікли на себе великі сили ворога.

Батальйон Пилипенка в селі Свидівок закидав крайні будинки, де

засіли власівці, гранатами. Населення села було вигнано під Смілу на будівельні роботи. На перехресті зіткнулися з групою танків. Перший танк підбив лейтенант М. З. Марокко, другий – бронєбійник М. Є. Корнієнко. Противник контратакував з боку Дахнівки і відрізав роти. Вони змушені були оборонятися обернутим фронтом. Роти утримували плацдарм 3 x 2,5 км. З південної частини села вів бій Черкаський партизанський загін, що утримував дорогу Дахнівка – Свидівок. Партизан-розвідник Я. М. Гребенюк підірвав танк і сам загинув [8, 85]. Літаки привезли партизанам 13,5 т вантажу і забрали пораненого в обидві ноги капітана М. В. Кологойду, що разом з бійцями вирвався з оточення біля села Хрещатик. М. К. Путейко послав на допомогу 933-му стрілецькому полку, що утримував переправу, 936-й стрілецький полк.

Із складу 254-ї стрілецької дивізії до ранку 14 листопада на правий берег переправилося 2473 бійці з 17 станковими та 46 ручними кулеметами, 4 протитанковими гарматами, 26 мінометами. Під час прориву до батальйону М.В. Пилипенка загинув герой Радянського Союзу старший лейтенант П. М. Веретенников. Ротам батальйону вдалося через дідуся і 14-річну дівчину з допомогою пароля встановити зв'язок з партизанами. За сигналом зеленої ракети партизани і бійці з'єдналися. 14 листопада полковник П. М. Сидорчук, що командував десантниками, зібраних в Канівських лісах, зустрівся з командуючим 52-ї армією. З цього часу десантники перейшли в розпорядження командира 254-ї стрілецької дивізії.

Впродовж дня на плацдармі відбивали по 5 – 6 атак. Сержант М. Покотило згадував: «На світанку німці провели дві контратаки. Німці з танка не могли стріляти по траншеях, заважав мертвий простір. Один з танкістів під прикриттям кулеметів почав кидати гранати в наші окопи. Тричі старший лейтенант М. Поварьонков викидав гранати. Четверту німець затримав і лейтенанту відірвало руку. О. В. Горелов убив фашиста з карабіна. Другий танкіст, що висунувся з люка, отримав те, що і перший. Механік танка відступив» [9, 96].

Першим переправився на правий берег Дніпра 13 листопада Д. І. Панченко. Знищив 50 фашистів, 15 листопада відсік ворожу піхоту від танка, знищивши ще 17 фашистів. 17 листопада керуючий взводом знищив – 25, взяв у полон – 10, захопив – 2 автомашини і 12 возів боєприпасів. Поранений в руку стріляв другою, ще знищив – 20. Йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу [10, 174].

Сапери І. Ігнатків, Г. Огузок, В. Міщенко замінували дороги. На

мінах підірвалось 4 танки. М. Алпатов, коригуючи вогонь батареї, ще знищив 6 танків. Ворог кинув решту машин і почав тікати в бік Дахнівки. За два дні боїв 13 – 14 листопада 52-а армія зазнала втрат: убитими – 176, пораненими – 551 чоловік, пропали безвісти – 28 чоловік. В основному це були втрати 254-ї стрілецької дивізії. Лейтенант М. З. Марокко був зарахованим до вбитих. "Тигр", що вистрелив з-за рогу школи зніс болванкою бугор. Вибух контузив і засипав його землею. Важко пораненого підібрали партизани. Командування ротой взяв на себе Жавдат Сунагатулін. Невисокий хлопець, якому можна було дати 16 – 17 років став героєм. Професію педагога змінив на снайпера. Нагороджений медаллю «За отвагу». Він з'єднав роту з полком. З економії паперу на нагородному листі Марокко, де було написано: «Славний син Сибіри», з'явився напис – Башкирії. Маршал П. Ф. Батицький намагався повернути справедливе звання героя Марокко Миколі Захаровичу. Навіть в книзі, що вийшла після смерті маршала, відстоюються честь офіцера, рота якого перша форсувала Дніпро і вийшла на Свидівецький плацдарм.

Газета «Суворовський натиск» 52-ї армії назвала батальйон капітана М. В. Пилипенка – «Батальйоном хоробрих». На плацдарм села Свидівок на понтонах переправився 791-й артполк, танки 259 полку, 490-й мінометний полк, що розгорнули наступ на Черкаси.

Братська могила села Свидівка зберігає імена воїнів 254-ї, 373-ї стрілецьких дивізій, партизанів і десантників.

1. Сисоєв П. І. Відносно істини про форсування Дніпра в 1943 році. – Збірка «Минуле згадують бійці». – Черкаси. – 1998.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – Київ. – 1972.

3. Ковальчук І. Удари партизанів // Корсунь-Шевченківська битва». – 1975.

4. Сергієнко В. С. Сила народного гніву // Корсунь-Шевченківська битва. – 1975.

5. Сухоруков Д. С. Советские воздушно-десантные войска. – М., 1980.

6. Козлов В. М. 373-а Миргородська. – Миргород, 1990.

7. Домантівський народний музей. Спогади С. Н. Пальохи. Рукопис. – 1983.

8. Домантівський народний музей. Спогади С. Н. Пальохи. Рукопис. – 1983.

9. Домантівський народний музей. Спогади М. З. Марокко. Рукопис. – 1982.

10. Архів Міністерства Оборони Росії. Опис 793756, Справа 36, лист 174.

Страшевич В.Б.,
*краєзнавець, лауреат обласної літературно-краєзнавчої
премії ім. М.О.Максимовича,
заслужений працівник фізичної культури і спорту України,
виконавчий директор обласної федерації футболу*

ЧОТИРИ ШТУРМИ ЧЕРКАС (1943 Р.)

Зазнавши нищівної поразки влітку 1943 року на Курській дузі, німецько-фашистське командування намагалося міцною обороною зупинити наступ радянських військ і зберегти за собою важливі економічні райони східніше Дніпра. Одночасно ворог прискорив будівництво стратегічного оборонного рубежу, створивши тут так званий "Східний вал", частиною якого був Дніпро [1, 98-99].

У "Східному валі" гітлерівське командування відводило Черкасам особливе місце. Це було одне з останніх великих міст, яке фашистські війська утримували на правому боці Дніпра в його середній течії. "Залізнична магістраль, – писала газета "Правда", – яка йде від Черкас на захід, виводить на важливу комунікацію ворога. З виходом у район Черкас наші війська знову сковують маневрені можливості противника. Німці, надаючи великого значення обороні району Черкас, створили тут мережу укріплень. Місто перетворене на потужний вузол опору, пристосований до кругової оборони. Можливі підходи до переправ були під безперервним вогнем і спостереженням. Опорні пункти, створені на правому березі, мали вогневі взаємодії. Зосереджена тут німецька танкова дивізія мала широкі можливості маневру танками і мотопіхотою" [2].

Армійська і партизанська розвідки зібрали досить повні відомості про ворожу оборонну смугу, про чисельність і нумерацію німецько-фашистських частин. Добірні війська з великим бойовим досвідом протистояли радянським з'єднанням 73-го і 78-го стрілецьких корпусів під командуванням генерал-майорів П.Ф.Батицького і Г.А.Латишева.

У німців на ділянці від Канева до Свідівка займали оборону 217-й піхотний полк 57-ї дивізії, 676-й полк 332-ї дивізії, бригада СС "Валонія" і танкова дивізія СС "Вікінг", від Свідівка до Боровиці – 72-а піхотна дивізія, один полк 167-ї дивізії, чотири окремих батальйони і танковий полк дивізії "Вікінг" та інші частини. Крім того, в районі Сміли і Канева ворог мав значні резерви [3, 64–65].

Ось з таким противником і з такою оборонною смугою ворога і довелося зустрітися бійцям 373-ї, 254-ї та 294-ї радянських стрілецьких дивізій в районі Черкас під командуванням полковників Сазонова, Путейка і Сергєєва. Їм допомагали залишки 3-ї і 5-ї повітряно-десантних бригад підполковника П.М.Сидорчука і партизанські загони, що дислокувалися у Черкаському і Смілянському районах [3, 67].

Вміло і сміливо провівши разом з партизанами і десантниками операції по форсуванню Дніпра в чотирьох пунктах – в районі Сокирного, Свідівка, Дахнівки та на східній околиці Черкас біля Змагайлівки – в ніч на 13 листопада 1943 року без арпідготовки чотирма передовими батальйонами 254-ї та 373-ї стрілецьких дивізій, радянські частини, знищивши бойову охорону ворога і, розвинувши успіх, увірвалися на північно-західну околицю Свідівка. За передовим батальйоном капітана М.В.Пилипенка почали переправлятися головні сили 933-го, а також 929-го стрілецьких полків. У другому ешелоні через Дніпро переправився 936-й стрілецький полк підполковника Короленка.

Із складу 254-ї стрілецької дивізії до ранку 14 листопада на правий берег Дніпра переправилося 2473 солдат з 17 станковими і 46 ручними кулеметами, 25 протитанковими гвинтівками, 4 протитанковими гарматами і 26 мінометами з боєприпасами.

Спільною атакою підрозділів 254-ї стрілецької дивізії з боку Дніпра, десантників 5-го гвардійського повітряно-десантної бригади з батальйоном 933-го стрілецького полку і партизанами до кінця 14 листопада Свідівок було звільнено від ворога [4, 9].

Утримавши плацдарм в районі Свідівка, частини 73-го стрілецького корпусу, вже маючи в своєму складі протитанкову артилерію 254-ї дивізії і армії, три танки Т-34 і сім самохідно-артилерійських установок 259-го окремого танкового і 1817-го самохідно-артилерійського полків, об'єднаних в бронегрупу полковника Лук'янова, повели наступ на Черкаси.

Подальші бойові дії розгорталися стрімко: 936-й полк 254-ї дивізії з танками і САУ бронегрупи вночі партизанами-провідниками виводяться через ліс до Геронимівки і Руської Поляни і вночі оволодівають цими населеними пунктами. Удар був несподіваний: ворог навіть залишив трофеї і документацію 72-ї піхотної дивізії. 1239-й та 933-й стрілецькі полки вибили ворога з приміських сіл Дахнівки, Василиця і Соснівки та виходять до залізниці на західній околиці Черкас.

18 листопада війська 52-ї армії генерал-майора К. А. Коротеєва вийшли безпосередньо до міста, маючи три стрілецькі полки (936, 933, 1239) і бронегрупу в одну лінію по східній околиці лісу на рубежі Руська Поляна, Геронимівка, Соснівка, Василиця і залізничний міст через Дніпро. 1235-й полк 373-ї дивізії форсував ріку, захопив великий острів і загрожував з північно-східної частини ворожому гарнізону в місті.

Шлях на Черкаси був відкритий. Проте, щоб розгорнути наступи на ворога, у 52-ї армії вільних резервів не було, в корпусі та дивізіях теж. Десантники 5-ї гвардійської повітряно-десантної бригади, здійснивши нічний перехід через ліс, вибили ворога з Дубіївки, забезпечили ударне групування армії з півдня-заходу і загрожували Смілі.

294-й полк виводиться з Хрещатинського плацдарму, переправляється в Свідівок, де бере на себе забезпечення черкаської ударної групи із заходу, спільно з партизанськими загонами К.К.Солодченка, Г.В.Іващенко, Т.Ф.Прокіна і двох батальйонів десантників підполковника П.М.Сидорчука веде успішні бої по відбиттю контрудару з'єднання 8-ї німецької армії, розпочатої силами танкового полку танкової дивізії СС "Вікінг", мехбригади СС "Валонія", піхотного полку 57-ї піхотної дивізії і полку 332-ї піхотної дивізії [4, 10–11].

Таким чином, 13–14 листопада захопивши плацдарм, 15–16 листопада утримавши його, а 17–18 листопада розширивши в результаті успішних спільних дій підрозділів 52-ї армії, десантників 5-ї і 3-ї військово-десантних бригад та партизан загонів К.К.Солодченка, Г.В.Іващенко і Т.Ф.Прокіна, радянські війська, перегруповавши свої сили, розпочали штурмувати Черкаси [4, 12].

В ніч з 19 на 20 листопада 1943 року частинами двох полків 254-ї та двох полків 373-ї стрілецьких дивізій з наданими засобами розпочали перший штурм міста. Подавши вогневі точки на передньому плані і в глибині оборони ворога, наші підрозділи перейшли в рішучий наступ. 929-й стрілецький полк підполковника А.М.Луценка, не зустрівши опору, рушив вздовж Соснівки та залізниці і до 8-ї ранку досяг околиці колишніх військових таборів. Зустрівши сильний опір німців, полк вимушений перейти до оборони, і за день відбив 8 контратак ворога.

259-му полку і загону СУ-122 було поставлено завдання – з десантом на борту увірватися з боку Соснівки в Черкаси і, подавши вогневі точки ворога, сприяти наступу наших військ в

смузі міста. Біля двох годин ночі, змітаючи на своєму шляху ворожі вогневі точки, підрозділи зав'язали жорстокий нічний бій, в якому вдалося прорватися в місто лише загону самохідок, але ворог зумів, підтягнувши резерви, швидко закрити прорив їм та 1259-му танковому полку, що йшов слідом. Прорватися в місто не вдалося, і полк з самохідками залишився на висхідній позиції і став підтримувати 929-й полк, що перейшов до оборони.

933-й полк в нічному марші вийшов до південно-західної околиці Черкас і завдав удару своїми батальйонами з двох напрямків. В лоб йшли 2-й і 3-й стрілецькі батальйони капітанів Козлова та Розкаряки. Вони спрямували свій наступ на багатопверхові пристанційні будинки в районі залізничного вокзалу. А перший батальйон капітана М.В.Пилипенка направив свій удар з тилу, вночі пересік залізничне полотно і о 5-й годині ранку раптовою атакою вибив ворога з пристанційних будинків, захопив залізничний вокзал і з'єднався з іншими підрозділами, розгорнувшись фронтом на місто; зайняв оборону впродовж залізничної колії, зустрівши значний опір ворога.

936-й полк, що рухався з боями за батальйоном капітана Пилипенка з 933-го полку, просунувся далі і вийшов у район цукрового заводу. Правофланговий батальйон 933-го полку бився обернутим фронтом, відбиваючи танкові атаки ворога. Рота лейтенанта Марока в цих боях підпалила 12 танків, а коли закінчилися боєприпаси, викликала на себе вогонь 17-го гвардійського мінометного полку "катюш", які перетворили ворожі "пантери" на купу металобрухту.

В межах міста теж тривали бої. Збивши заслони ворога, загопи самохідок СУ-122 вийшли до центру Черкас. Розбившись на три групи, вони діяли самостійно. Перша рвалася у бік залізничного вокзалу. Вояки батальйону капітана Пилипенка, отримавши таку підтримку, посилили свій наступальний порив. Друга група діяла в районі цукрового заводу, де вийшли батальйони 936-го полку, але затиснуті ворогом, перейшли до дій із засад. На третю групу Вернигори ворог кинув танкову роту. Підбивши одну самохідку, ворог втратив два танки. Відсутність боєприпасів примусила групу самохідок повернути до центру міста.

У вуличних боях, як і при форсуванні Дніпра, знову відзначився батальйон капітана М.В.Пилипенка. Його підрозділи при підтримці гармат батареї імені Бичковського, серед яких була і обслуга

сержанта І.Смирнова з 130-го окремого дивізіону, звільняли будинок за будинком. Комбат Пилипенко вміло керував ротами лейтенантів Четв'юркіна і Марока, щодня відбиваючи по 3–6 ворожих атак. Коли оголився правий фланг 933-го полку, командування дивізії перекинуло з району військових таборів терміново 929-й полк підполковника Болсуновського, 490-й мінометний полк підполковника Рубана і 259-й танковий полк підполковника Лук'янова. Оголений фланг був своєчасно закритий.

Зустрівши сильний вогонь ворожого угруповання, перший штурм Черкас захлинувся. Наші підрозділи зупинилися на зайнятих позиціях або повернулися на висхідні точки [5, 6]. Радянські підрозділи понесли значні втрати в живій силі і техніці, в бою загинули командир 1239-го полку підполковник Степанов і командир 931-го артполку підполковник Яновський. Ворог почав стягувати свої резерви, і йому вдалося відновити своє становище до штурму.

22 листопада вночі без артпідготовки радянське командування розпочинає другий штурм Черкас. З цією метою 254-а стрілецька дивізія обійшла місто з півдня через Кирилівські хутори, а 936-й стрілецький полк до цукрового та цегляних заводів на східній околиці міста. Утворилося так зване "Мале кільце", в якому були заблоковані ворожі підрозділи. Німці намагалися його прорвати контратаками. Вперті бої і героїзм радянських воїнів примушували ворога залишатися на своїх позиціях.

Радянське командування відчувало, що така тактика без підготовки штурму, не вдалася. До того ж вийшло "хто кого оточив", бо і ворог і наші підрозділи боролися обернути фронтом. Це змусило підрозділи 254-ї стрілецької дивізії з великими втратами повернутися на висхідні позиції [5, 63]. Раптовості в штурмі не було, він захлинувся. Це змусило радянське командування фронтом посилити частини 52-ї армії за рахунок частин і з'єднань свого лівого флангу, що перейшов до оборони. Так, із складу 4-ї гвардійської армії в лісовій масив на плацдарм під Черкаси була терміново перекинута 7-а гвардійська повітряно-десантна дивізія полковника М.Мікеладзе, яка зосередилася в лісах західніше Руської Поляни та Дубіївки до 24 листопада. На підході із Золотоноші була 62-а гвардійська стрілецька дивізія полковника І.Мошляка.

Готувався третій штурм Черкас. Форсованим маршем 7-а

гвардійська повітряно-десантна дивізія прибула в заданий район, але артилерія відстала із-за бездоріжжя і відсутності пального. Командування корпусом провело перегрупування військ на плацдармі. 7-а гвардійська повітряно-десантна дивізія полковника І.Мошляка, окремий протитанковий дивізіон 254-ї стрілецької дивізії та 173-ю окрему танкову бронероту було виведено на висхідні позиції під Руською Поляннюю. 254-а стрілецька дивізія збирала свої полки в Геронимівці і посилювала їх поповненням із запасного полку армії.

294-а стрілецька дивізія розгромила контрударне угруповання ворога в лісах східніше Мошен, що складалося з протитанкового дивізіону СС "Вікінг", механізованої бронероти СС "Волонія" і піхотного полку 57-ї піхотної дивізії. Ворог в подальшому не бере активної участі на цьому напрямку, не маючи резервів. 294-а дивізія, залишивши один полк, проводить перегрупування в район Соснівки і приймає до свого складу 1239-й стрілецький полк 373-ї мотострілецької дивізії.

В ніч з 25 на 26 листопада війська 52-ї армії пішли на третій штурм Черкас. 7-а гвардійська повітряно-десантна дивізія з 173 окремою танковою бронеротою завдає удару з півдня в обхід міста через Кирилівські хутори на східну околицю. Назустріч завдає удару 1235-й стрілецький полк 373-ї мотострілецької дивізії з великого острова Затинь біля Змагайлівки. 254-а стрілецька дивізія з бронегрупою наступає у напрямку залізниці, вокзалу, до центра міста. 294-а стрілецька дивізія намагається штурмувати місто із заходу.

Ворожий гарнізон Черкас повністю блокований міцним кільцем. З зовнішнього фронту були створені лише протитанкові вузли оборони із протитанкової артилерії. Єдиним недоліком штурму, як і попереднього, було недостатнє забезпечення зовнішнього фронту оточення. Ультиматум радянського командування "скласти зброю" був відхилений фашистами.

Проте 72-а ворожа дивізія продовжує міцно утримувати місто. Командувач 8-ї німецької армії генерал Веллер перегрупує з району Канева танкову дивізію СС "Вікінг" та 57-у піхотну дивізію в район Сміли і завдає контрудар по деблокуванню оточеного угруповання.

Радянські підрозділи ведуть напруженні бої в районі Кирилівських хуторів та вздовж шосе Сміла–Черкаси, застосовуючи протитанкову артилерію для боротьби з танками. 50 фашистських

танків посунули до Кирилівки і потіснили частини 7-ї гвардійської дивізії, яка понесла великі втрати. Наші роти – кулеметна лейтенанта О.Четв'юркіна та 2-га стрілецька лейтенанта М.Морока стали надійним заслоном на шляху ворога.

Німецькі танки рухалися з двох напрямків – через відкрите поле з боку Дубівки з десантом на броні та з боку Степанок на Хутори і далі на Черкаси. Успішно вели бої 33-я винищувально-протитанкова бригада полковника Єфременка, 438-й і 1822-й винищувально-протитанкові полки полковника Новикова і майора Карначя, окремий протитанковий дивізіон 294-ї стрілецької дивізії.

Атаки йшли за атаками. Наша піхота збивала ворожий десант з танків, група підричників танків раз у раз підривала ворожі панцерники гранатами. П'ять добровольців на чолі з сержантом Вараксіним підповзли до залізничного переїзду і підірвали полотно, щоб попередити появу бронепоезда з боку Сміли, що дошкуляв нашим частинам. Потім підірвали два ворожі танки, тим і примусили повернути їх в бік Кирилівки. Група Вараксіна виконала завдання, але вся загинула.

У кровопролитних боях масовий героїзм і відвагу виявили багато воїнів. Взвод старшини Сурикова вступив у бій з 24 танками і батальйоном піхоти. І вистояв, останньою гранатою командир підірвав себе разом з фашистами.

По 10–20 ворожих танків одночасно атакували батарею старшого лейтенанта Подневича. Тільки за дев'ять днів боїв його артилеристи знищили 11 танків, два "фердинанди", 2 батареї, 4 кулемети, бронетранспортер, до 200 гітлеровців. Командир загинув смертю героя.

У центрі міста відважно воювали і загинули смертю героя артилерист В.М.Молотков, танкісти С.А.Чалов, Ф.Ф.Лазарєв та інші. Німці посилили опір в останніх східних кварталах та одночасно зростав і натиск наших частин. В місті йшло повільне з боями очищення кожного кварталу, кожного будинку від ворога.

Напружені бої тривали в повітрі. Тут господарювала авіація 5-ї повітряної армії генерал-лейтенанта Горюнова. На плацдарм виводиться тільки-но сформована, але не повністю укомплектована 62-а гвардійська стрілецька дивізія. Вона виходить на правий фланг радянського ударного угруповання армії в район Дубіївки і з ходу переходить в наступ, завдаючи удар ворожому угрупованню і на Смілу.

Крвопролитні, жорстокі, виснажувальні бої, що вели радянські з'єднання, сколочені в ході боїв, приносили успіх бійцям 52-ї армії. Ворог з великими втратами відходить за Тясмин [5, 7–8].

Останній, четвертий штурм Черкас розпочався 12 грудня о 9-й годині охоплення міста з усіх боків, а також з островів Дніпра. 857-й і 867-й стрілецькі полки 294-ї дивізії перейшли в останній і вирішальний поєдинок з ворогом, витісняючи його на південно-східну частину Черкас в район цегельних заводів. Їх підтримували гармаші 849-го арtpолку, в якому коригував вогонь однієї з батарей лейтенант Подневич, піднявшись на заводську трубу. Прицільний вогонь по ворогу вели командири гармат старші сержанти Морозов та Колодкін. Боєць Лисиченко знищив з автомата десятох ворогів. За один бій командири гармат сержанти Самохвалов, Козлов, Єпіфанов спалили три танки, три автомашини з боєприпасами і знищили понад 50 ворожих солдат. Танк і два бронетранспортери підбив командир вогневого взводу лейтенант Попко. Командир мінометної роти старший лейтенант Поварьошкін прямою наводкою бив по ворожих танках, а коли вони підійшли впритул до мінометів, закидав машини гранатами і сам загинув смертю героя.

Вісім атак відбили воїни першого батальйону 933-го полку капітана Пилипенка, куди входила і рота, створена з поранених бійців, на чолі з лейтенантом Морока... Натиск радянських військ стримати було неможливо. 14 грудня 1943 року останній штурм Черкас увінчався успіхом. До міста прийшов довготривалий день визволення [5, 8].

Героїчним військам 52-ї армії 2-го Українського фронту Москва салютувала двадцятьма артилерійськими залпами із 124 гармат. На честь цієї перемоги 22 частинам і з'єднанням, які відзначились при визволенні Черкас присвоєно звання "Черкаських". 1150 радянських солдат і офіцерів нагороджено бойовими нагородами, а 26 з них отримали високе звання Героя Радянського Союзу.

Даючи об'єктивну оцінку "Черкаській операції", газета "Правда" в матеріалі "На Черкаському напрямку" писала, що події, які розгорнулися в районі міста, мають велике значення і досить повчальні у відношенні умілої взаємодії наступаючих по фронту військ, з одного боку, і повітряно-десантних підрозділів з партизанами – з іншого, а також вмілого маневрування військами

без великих резервів при проведенні штурмів міста і величезний героїзм радянських воїнів та партизан [6].

1. Великая Отечественная война. 1941-1945гг. - Энциклопедия. - М. "Сов. энци." - 1985 г.
2. Газета "Правда" - 1943 - 20 листопада.
3. Автомонов П., Партизани. Дніпро. 1943. - К. - "Пол. літ-ра" - 1973 г.
4. Материали Совета ветеранов 2-го Украинского и Забайкальского фронтов за № 102 от 10.12.1993 г.
5. "Черкасская операция". - Военно-исторический очерк. - Материали Совета ветеранов...
Газети "Село і люди" - 1999 - 10 грудня, № 50.
"Контекст" - 1998 - 7 серпня.
"Нова доба" - 1998 - грудень.
"Село і люди" - 1999 - 10 грудня.
6. Газета "Правда" - 1943 - 20 листопада.

Перепелиця А.І.,

молодший науковий співробітник відділу
ландшафтно-паркової архітектури НІКЗ "Чигирин"

З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЕННЯ СЕЛА ВЕРШАЦІ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ В ГРУДНІ 1943 РОКУ

Звільнення Чигиринщини розпочалося жорстокими боями за населений пункт Вершаци. За село, яке нині знаходиться на межі Черкаської і Кіровоградської областей, в далекі грудневі дні 1943 року точилися запеклі бої.

В боях за Правобережну Україну брала участь 5-та гвардійська танкова армія під командуванням генерала-лейтенанта танкових військ Павла Олексійовича Ротмістрова. В неї входив 5-й Зимовниківський гвардійський механізований корпус. Сформований він був в 1942 році із моряків Тихоокеанського флоту. До складу цього корпусу входили 10-та, 11-та, 12-та механізовані бригади. 12-а гвардійська ордена Червоного прапора, Кутузова і Б.Хмельницького 2-го ступеня механізована бригада визволяла південно західні околиці Чигиринщини. Після жорстоких боїв 5-а гвардійська танкова армія до 1 грудня 1941 року вийшла на рубіж Федірки – Дмитрівка, Диківка, Бандурівка, тобто на лівий берег річки Інгулець. На Знам'янському напрямку їй протистояло сильне

угруповання фашистів яке було зосереджене в районах Олександрії і Нової Праги. Контратаки танків і піхоти ворога на лівому фланзі наших військ йшли одна за одною.

Оцінивши становище, що склалося, командування 2-м Українським фронтом, вирішило знищити в першу чергу Олександрійську групу ворога. Для вирішення цього завдання залучались всі армії, що діяли на цьому напрямку. З півдня завдавали удар фашистам з'єднання 7-ї гвардійської армії. Назустріч їм, обходячи Олександрію з північного заходу наступав 8-й механізований корпус. 5-а гвардійська армія діяла з рубежа Бандурівки, Березівки здійснюючи удар на південь в напрямку Нової Праги. Остання відсікала шляхи відступаючих ворожих дивізій, які захищали Олександрію. 5-й гвардійський механізований корпус, що діяв північніше міста Олександрії був виведений із підпорядкування командуючого танкової армії і отримав завдання розвивати наступ з району Федірок на захід.

Гвардійці 5-го танкового корпусу на чолі з командиром Б.Скворцовим успішно провели наступ в напрямку Глинські, Заломів, Кудашево, Вершати, Івангород [1, 2].

Згідно спогадів командира взводу інженерно-лінійної роти 12-ї механізованої бригади лейтенанта Миколи Мороза: "2 грудня 1943 року була визволена від окупантів Маржанівка. Ввечері того ж дня близько 40 літаків бомбили звільнену місцевість. Боїв за Юхимово та Зелений Яр не було, радянські війська пройшли їх вночі. Це сталося 3.12.1943 року".

В цей день в одному з будинків села Юхимове розмістився штаб бригади 5-го механізованого корпусу. Уже майже тиждень молодь та чоловіче населення Вершаць переховувалось на ближніх і дальніх хуторах. Почувши що радянські війська визволили Юхимово всі перебралися в це село. Володимир Костенко, Петро П'ятковський, Олексій Бессараб запропонували командуванню непомітно провести радянський десант у Вершаці [2].

Вранці наступного дня 12-а гвардійська механізована бригада почала просуватися в напрямку хутора Ружичеве. Неподалік від нього на вітряку знаходився спостережний пункт місцевих партизан. Саме тут відбулася зустріч командира 12-ї танкової бригади Героя Радянського Союзу полковника Григорія Борисенка із командиром партизанського загону Євгеном Івановичем Петровим. Для того щоб відрізати німецьким загарбникам шлях на Олександрівку було

прийняте рішення, згідно якого партизани повинні були піти в наступ у напрямку Янича, а бійці гвардійської бригади – на Вершачі.

В перших числах грудня майже всі вулиці села Вершачь були заставлені хурами фашистського обозу. Майно оберігали майже 400 поліцаїв, які втікали разом з гітлерівцями із звільнених радянських територій. В селі також знаходились 3 000 солдат регулярних фашистських військ. Свої пости німці розмістили біля ферми №1 та на одній з бригад колгоспу "Широкий лан".

4 грудня десь о 23-й годині, з боку хутора Самбросівки почулась стрілянина та вигуки "Ура!". Спочатку ні ворожі солдати а ні місцеві жителі нічого не зрозуміли. Наступ радянських бійців був несподіваний. В цей час вороги більше чекали виступу партизанів. Німецькі солдати, навіть не одягнувшись, вибігали на подвір'я будинків, де квартирували і щодуху втікали городами в напрямку Чигирина. Їх переслідували радянські воїни. Фашисти отямилися тільки в кінці села і почали чинити опір лише на Замості. Відходили вони по дорозі на Чернече. Небо над селом освітили десятки ракет, феєрверк яких швидко розростався, заповнюючи простір аж до Чигирина. В селі стояв гул від вибухів мін, пострілів гармат, кулеметної стрілянини. На північній околиці Вершачь, в хаті Антона Бондаренка розмістився командний пункт радянських бійців. Під ранок 5 грудня с.Вершачі було оточене воїнами 12-ї гвардійської мехакізованої бригади під командуванням Івана Мойсеєва та підрозділом роти гвардії старшого лейтенанта Тузовського [3].

З розповідей очевидця тих далеких подій Панаса Кривенця стає відомо, що 5 грудня 1943 року населений пункт Вершачі був звільнений завдяки наступу 70 радянських бійців. Вранці цього ж дня визволителі чекали на допомогу. З Юхимової повинна була підійти техніка. Танки і "Катюші" відстали, слідуючи через болотисту місцевість хуторів Цибикивки та Самбросівки. Вже ввечері 5 грудня фашисти дізналися про малочисельність радянських бійців. Вороги отримали дану інформацію від вершачького поліцає. Використавши численну перевагу в живій силі та техніці, гітлерівці пішли в атаку. Радянські воїни з великими втратами змушені були відступити. Зупинити наступ ворога зуміли бійці взводу Миколи Мороза аж біля хутора Зелений Яр.

Повернувшись в село фашисти з нечуваною жорстокістю почали розправлятися із місцевими жителями. 7 грудня 1943 року карателі розстріляли двох 15-річних юнаків (Замшу Івана та Чабанюка

Сергія). Всю молодь, що залишилася на той час у селі погнали на станцію Фундуклеївка, а потім відправили до Німеччини.

Борис Скворцов поставив завдання артилеристам дивізіону капітана Дерев'янка атакувати і за всяку ціну відкинути ворога із зайнятих позицій. Після перших пострілів дивізійних "Катюш" у гітлерівців загорілися 3 бойові машини. Серед німецької піхоти почалася паніка. Фашистські солдати кидали зброю і тікали з поля бою. Танки карателів невміло міняли свою позицію, розвертаючись на схід. Звідти їх атакували гвардійці 24-ї танкової бригади. На полі бою виникали нові факели із танків. Фашисти потрапивши в пастку, втративши більше половини машин, відійшли в сторону хутора Самбросівки. Радянські Т-34, обходячи лісовий масив Хрещатик, підійшли до Вершаць. На самій високій місцині села, яку до цього часу називають П'єтером фашисти встановили міномети. 1-й танк був підбитий біля старого цвинтаря. Екіпаж бойової машини повністю загинув. Друга машина значно просунулась вперед. Зупинив її вибух біля містка через річку Косминку. Двоє вцілілих танкістів, вибравшись із палаючого танка побігли через Капустяну балку до Яничарських байраків. Фашисти відкрили прицільний вогонь. Вціліти вдалося тільки одному. Наздогнавши пораненого танкіста, карателі скрутили його, підвели до підбитого танка. Прив'язали до гусениці і спалили заживо. Два інші танки майже дійшли до фашистських мінометів і зупинилися без пального. Німці зразу підпалили бойові машини, а екіпаж розстріляли. Мотострілецький батальйон на чолі з Іваном Додєєвим увійшов у Вершаці з боку хутора Чернечого. З боями просувалися радянські бійці вздовж річки Ірклій. Відбиваючи численні атаки радянських мотострілків, німці відходили по шляху на Олександрівку. Фашисти, відступаючи, підпалили два дерев'яні мости та всі Вершацькі вітряки. [4, 3]

Вдруге Вершаці було звільнено 9 грудня 1943 року. В селі залишився великий обоз ворога: коні, зброя, медикаменти, продукти. Майже 200 німецьких полонених, захоплених у цьому населеному пункті, під конвоєм повели до Маржанівки. Цілий день 10 грудня 1943 року зимовниківці займалися захороненням своїх побратимів. Неподалік Чернечої балки були знайдені 13 радянських солдатів. Всі бійці мали поранення в ноги, а на скронях у них запеклася кров. Поряд лежали кулемети Діхтярова із знятими замками та вистріляними дисками. На північній околиці села загинув навідник протитанкових рушниць рядовий Анатолій Лизунов. Із

хутора Самбросівки привезли вбитого радянського воїна. Його прізвище до цього часу невідоме [5, 3]. Всі загиблі солдати були поховані у братській могилі в центрі села Вершать. Після важких боїв за Чигиринщину в січні 1944 року 5-й гвардійський Зимовниківський корпус був дислокований на Чигиринщині аж до літа 1944 року. Радянські воїни не тільки приводили в бойову готовність свою військову техніку, а й допомагали колгоспникам у їхніх мирних справах. Збирали на полях перший повоєнний урожай, брали участь у відбудові клубу та школи.

Зимовниківці під керівництвом старшини Зателюка на братській могилі своїх загиблих побратимів встановили танк Т-70 [6]. Саме ця бойова машина була підбита фашистами біля хутора 6 грудня 1943 року.

На кам'яному постаменті викарбували 43 прізвища полеглих в бою за Вершачі радянських воїнів. Імена 9 з них до цього часу не відомі.

Після переформування 5-й гвардійський корпус вирушив на фронт. Пішов з бійцями з рідного села і 13-річний Ваня Іваненко. Згідно наказу командира полку підполковника Павла Журавльова Іван Іващенко став сином 5-го гвардійського механізованого Зимовниківського корпусу 12-ї гвардійської бригади. Зимовниківці відзначились в боях, визволяючи Правобережну Україну – на Кіровоградському напрямку, у Верхньо-Сілезькій, Берлінській та Празькій операціях. Закінчили війну гвардійці 5-го механізованого корпусу в столиці Чехословаччини.

Після перемоги повернулися на Чигиринщину колишній автоматник корпусу С.Голов, механік В.Швець, старший лейтенант Дейнека, лейтенант Козлов, старшина П.Кривенець. Влітку 1945 року пішки прийшов із станції Знам'янка в рідне село Іван Іваненко. За участь у боях він був нагороджений медалями: "За взяття Берліна", "За звільнення Праги", а також орденом "Великої Вітчизняної війни II ступеня".

В ювілейний 1983 рік колишні бійці 5-го механізованого Зимовниківського корпусу побували в с.Вершачях. Після 40 років трудової діяльності своїм загиблим побратимам вклонилися майже 2000 сивочолих ветеранів. Біля братської могили села пролунав салют [6].

60 років Перемоги – дата досить велична для жителів сучасної України. Помер в 2001 році в Черкасах старший лейтенант Дейнека,

останній чигиринець, що брав участь в боях за Вершаці. До цього часу височить в центрі села бойова машина Т-70. Свідок звиятжної слави 5-го гвардійського механізованого Зимовниківського корпусу.

1.М.Мінаєв "В боях за Вершаці" //Зоря комунізму, 1990. — 1 травня.

2.МПД автора: Володимир Костенко, 1925 р.н. с.Вершаці.

3.МПД автора: Пилип Гаменко, 1921 р.н. м.Чигирин.

4.М.Мінаєв "В боях за Вершаці" //Зоря комунізму, 1990. — 5 травня.

5.О.Петриченко "Син полку"// Зоря комунізму 1983.- 10 червня.

6.Фонди НІКЗ "Чигирин" Матеріали паспортизації.

7.М.Мінаєв "В боях за Вершаці" //Зоря комунізму, 1990. — 22 травня.

8.МПД автора: Одарка Іваненко 1926 р.н. с.Вершаці.

МПД автора: Петро Чубін 1922р.н. с.Вершаці.

Танцюра А.І.,

учитель історії загальноосвітньої
школи I-III ступенів №7 м.Сміли

БОЇ ЗА МІСТО СМІЛУ І СМІЛЯНСЬКИЙ РАЙОН

Місто Сміла потрапило в зону фашистської окупації 4 серпня 1941 року і перебувало в неволі до 29 січня 1944 року [1, 57].

Коли розгорнулася битва за Дніпро, місто Сміла і особливо залізнична станція ім. Тараса Шевченка відігравали важливу роль в руках німців для маневру військами, резервами і матеріальними ресурсами. Сміла довго служила як місце зосередження всіх резервів противника між Каневом і Кременчуком. Звідси легко було перекидати підкріплення на будь-яку ділянку фронту. Але після того, як Червона Армія зайняла Черкаси, Знам'янку, Білу Церкву і Кіровоград, станція ім. Тараса Шевченка втратила своє вузлове значення, але продовжувала залишатися важливою базою забезпечення. Звідси зрозуміло, чому так вперто чіплялися німці за Смілу [2].

Німецьке командування зробило все необхідне, щоб підготувати місто до тривалої і стійкої оборони. Місцевість навколо Сміли сприяла створенню умов для оборони. Зі сходу і північного сходу місто прикриває р.Тясмин, берег якої сильно укріпили німці. На північ від міста простягається Ірдинське болото, яке не замерзає і взимку.

"На початку грудня 1943 року 62-га гвардійська стрілецька

дивізія, в якій я командував кулеметним взводом одного з батальйонів 184 полку, була перекинута на правий берег Дніпра, трохи вище Черкас, – згадує майор у відставці Є.Соколов. – Протягом двох тижнів наш батальйон вів тяжкі бої, блокуючи шосе Черкаси – Сміла. До визволення Черкас батальйон здійснив 40-кілометровий марш через ліс і вийшов у глибокий тил ворожих військ. Від узлісся починалася болотиста низина, де в районі с.Білозір'я батальйон у сутичці з ворожими частинами зазнав великих втрат. Одержали поповнення з числа партизанів і місцевих жителів. Біля Ірдинського болота в ніч на 12 січня 1944 року вийшли на дорогу, яка вела в Смілу...” [5].

Бої за місто Смілу не потрібно розглядати, як якусь грандіозну битву. Це був окремий епізод боїв на фоні бойової операції двох фронтів – 1-го і 2-го Українського на Правобережній Україні, яка одержала назву Корсунь-Шевченківської операції. Але успіх великої стратегічної операції складається із успіхів малих тактичних і оперативних боїв. Саме з цих позицій необхідно розглядати і оцінювати бої за звільнення м.Сміли від німецько-фашистських загарбників.

В ході Корсунь-Шевченківської операції планувалось, крім головного удару, нанести два допоміжних: 5-ю і 7-ю арміями на захід і південний захід від Кіровограда і 52-ю армією – в напрямку Малого Старосілля і Городища [4, 16].

Німці повсюдно використовували місцеве населення для побудови своїх оборонних споруд. Використовуючи сприятливі умови місцевості, вони створювали рухому систему оборони, застосовуючи для маневреності танки. Місто Сміла і підступи до нього оборонялись силами 72-ї піхотної дивізії німців, яку зміцнили танками дивізії СС “Вікінг”.

На височинах на сході від міста були розташовані гармати, десятки кулеметних гнізд таким чином, що будь-яка галявина, будь-який підступ знаходився під перехресним вогнем. За цими пагорбами, в безпосередній близькості від вогневих точок розташовувались танки дивізії СС “Вікінг” – від трьох до десяти і навіть п'ятнадцяти машин, які кидали в бій лише тоді, коли основні сили тих, хто наступав наближалися. Така рухома оборона, що дозволяла швидко маневрувати силами і в будь-який час зосереджувати на основних напрямках сильні танкові кулаки, могла стати надзвичайно ефективною.

Але недаремно війська 2-го Українського фронту пройшли великий бойовий шлях. Цей маневр противника був їм давно відомий, тому вони застосували свою тактику маневреності. Невеликі групи бійців з кулеметами і навіть гарматами, використовуючи горбисту місцевість, прокрадалися за лінію фронту, в тил опорних пунктів противника і заставляли його приймати бій в не вигідних для німців умовах.

Так, протягом січня 1944 року, поступово вгризаючись в оборону противника і крок за кроком відвойовуючи в нього вигідні позиції, частини Червоної Армії підійшли до Сміли.

Ще в грудні 1943 року командування Червоної Армії випустило спеціальну листівку-звернення до солдатів німецької 72-ї піхотної дивізії, яка обороняла Смілу. Ось текст цієї листівки:

"До солдатів 72-ї дивізії !

Даремно ви чіплялись за черкаські будинки. Даремно ваші офіцери гнали вас на все нові і нові, безуспішні контратаки. Не дивлячись на вступ у бій 32-ї танкової дивізії і всіх ваших резервів, не дивлячись на прискорене введення в бій поповнення, яке складалося із поляків, ельзасців і 18-річних австрійців, ви були викинуті із міста і були змушені втікати до Сміли.

Чого ви досягли цією безцільною боротьбою? За що проливали кров ви і тисячі ваших товаришів? Тільки заради кількох рядків повідомлення Головного Командування Збройних Сил! Тільки заради того, щоб полковник Гон одержав нові ордени?!

Полк 105-й був повністю знищений. Полки 266-й і 124-й вибрались із Черкас не в кращому стані. Але місто Черкаси – найголовніший опорний пункт на західному березі Дніпра – знову в руках російських солдат.

Що чекає вас в майбутньому? Нічого, крім нових боїв і смерті. Згадайте гору трупів ваших товаришів під Севастополем, Ржевом, Білгородом, Дмитровськом. Вас будуть посилати в бій доти, поки куля вас не наздожене. Сміла рухне так само, як всі інші місцевості, де вас змушували до безглуздої боротьби."

Це повідомлення німецьким солдатам було скинуто радянським літаком над територією Сміли.

Перший же день наступу на Смілу ознаменувався видатним воїнським подвигом однієї нашої частини, який був дотепно задуманий і чудово виконаний. Одного разу наша частина під прикриттям ночі перейшла болото Великий Ірдинь і відразу ж

опинилася в безпосередній близькості до міста, там, де німці її ніяк не чекали. Несподівано вдаривши на село Білозір'я, бійці вирвали в німців цей важливий плацдарм [2].

15 січня 1944 року 1235-й стрілецький полк зайняв села Березняки і Райгород, 1239-й стрілецький полк оволодів східною частиною с.Великої Яблунівки. В наступні дні велись бої за М.Смілянку. Зранку 29 січня 1944 року частини 373-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора Сазонова К.І. перейшли в наступ.

За станом на 14.00 видно, що 1237-му стрілецькому полку, який наступав з півночі, вдалось передовим батальйоном форсувати Ірдинське болото, зав'язати бій у північній частині міста. За передовими підрозділами, через гаті, по наведених саперами містках переправлялись інші підрозділи піхоти та артилерії і продовжували наступ на західному напрямку, загрожуючи захопленням міста із заходу. Успішно наступали частини і південніше. 1239-й стрілецький полк до 14.00 заволодів с.Ковалихою. Тепер гарнізону Сміли залишався лише один шлях для відступу – на південний захід, і німці поспішили ним скористатися [6].

Військовий кореспондент в минулому Сергій Смирнов так писав про це:

"...В одному із штабів, документи якого були захоплені в Сміли нашою піхотою, на столі залишились кинуті записи телефонних розмов з якимось вищим керівництвом. Штаб повідомляв: "Російські війська нажимають з півночі і з півдня. Як бути?". Відповідь: "Всі негайно збирайтеся в район вокзалу." "А як бути із гарматами?" – запитали із штабу. "Гармати кидайте, рятуйте своє життя" – телеграфувало начальство. І забуті телефонограми свідчать про те, що німецькі штабісти поспішили виконати цю пораду негайно."

Коли радянські підрозділи увірвались в місто, в ньому було пусто. Окупанти ще в грудні вивезли звідси населення і пограбували будинки [7, 50–66]. Навіть С. Смирнов в тій же кореспонденції пише: "Заселеним виявився тільки табір для наших військовополонених на краю міста. В цьому таборі щодня гинула від голоду і хвороб велика кількість людей, а на тих, хто уцілів, було страшно дивитися."

Крім частин 373-ї стрілецької дивізії у звільненні Сміли від німецьких загарбників брали участь воїни 361-го стрілецького полку

294-ї стрілецької Черкаської Червонопрапорної орденів Суворова і Б.Хмельницького дивізії, 923-го стрілецького полку 352-ї стрілецької Харківсько-Братиславської Червонопрапорної орденів Суворова і Б.Хмельницького дивізії [9, 369].

Після звільнення Сміли наступ наших військ продовжився. 30 січня наші частини оволоділи пунктами Балаклея, Володимирівка, Ротмистрівка.

30 січня 1944 року продовжуючи наступ, 1235-й стрілецький полк звільнив важливий вузол німецької оборони – с.Ротмистрівку, де знаходився аеродром противника. Удар полку був таким стрімким, що німці не встигли підірвати аеродромні споруди. 1237-й стрілецький полк оволодів селами Миколаївка, Западня, Балаклея. 1239-й стрілецький полк, який оволодів станцією Володимирівка і хутором Вовківка, Могилівка, був виведений в резерв комдива.

31 січня 1944 року полкова батарея протитанкових гармат 1235-го стрілецького полку увійшла у с. Мельниківку і своїм різким маневром посягла паніку серед ворогів, які змушені були відступати. Успіх артилеристів закріпили стрілецькі підрозділи цього полку. Продовжуючи наступ, 1235-й стрілецький полк звільнив с.Носачів. Німецькі загарбники були відкинуті за межі Смілянського району [10].

В тому, що німці будуть здійснювати відчайдушний опір, ніхто не сумнівався. Необхідно було передбачити наші дії на випадок наступу противника на флангах наших військ. Було ясно, що загроза оточення змусить німців захищатися особливо запекло. Про це вже свідчили зтяжні бої в районі Сміли і на рубежі річки Сухий Ташлик [4, 34]. Кільце навкруг ворожого Корсунь-Шевченківського угруповання звужувалось. 14 лютого нашими військами було звільнено Корсунь-Шевченківський, а 17 лютого в районі Шендерівка-Комарівка була завершена операція по знищенню всього оточеного угруповання [4].

1. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.

2. Полевой Б. 2-й Український фронт. 3 лютого. (По телеграфу) Газ. "Правда". - 4 лютого 1944 р. - Газета "Смілянські обрії". 1989. №6.

3. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Ч.2. – К., 1995.

4. Корсунь-Шевченковская битва – К., 1989.

5. Соколов Є. Спогади. – Із особистого архіву вчителя історії школи №10 м.Сміли Жох Т.О.

6. Фролов М. Переможна зима 44-го. — "Сміла", 28 січня 2004, №5(356)
7. Гайван С.Є. Сміла. Історичний путівник. — 1992.
8. Кондратенко В.А., Беренштейн Л.Е. Через черную топь. — К., 1981.
9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. в 3-х томах. — К., 1967, т.2.
10. Козлов В.І. Йшла дивізія вперед. Хроніка воєнних днів на Смілянщині. На основі архівних матеріалів ЦАМО СРСР. — "Червоний стяг", 29.01.1988, №16(10907).

Сірик С.В.,

учитель історії загальноосвітньої
школи I-III ступенів №7 м. Сміла

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА БИТВА

Далеко за обрії сягають поля Черкащини. Взимку покриває їх голуба широчінь снігів. Влітку зеленими нивами кучерявиться мереживо безкрайніх полів. Вітрець гойдає тужавий колос над землею, яка була знівечена війною.

Тут багато братських могил. Щовесни загораються вони барвистими квітами, і сиві ветерани схиляють голови, непомітно витираючи сльози, а діти віддають шану безсмертю хоробрих.

З кожним роком людство відходить все далі й далі від подій другої світової війни і її серцевини — Великої Вітчизняної 1941–1945 рр., яка завершилася перемогою Радянського Союзу [2].

Оглядаючись назад, ми завжди пам'ятатимемо тих, хто не шкодував себе для Перемоги над ворогом нашої Батьківщини.

У славний бойовий літопис нашої держави навічно записані битви, які відбувалися на території Черкащини. І особливе місце тут посідає Корсунь-Шевченківська битва. Українським Сталінградом називають історики Корсунь-Шевченківську битву [4].

Корсунь-Шевченківське угруповання ворога на площі 10 тис. кв. км налічувало 9 піхотних дивізій, танкової дивізії СС "Вікінг" і моторизовану бригаду "Валонія", окремий танковий батальйон та 6 дивізіонів штурмових гармат. Маючи тут 80 тис. солдатів та офіцерів, 1640 гармат, 140 танків і САУ, гітлерівці сподівались не допустити оточення своїх військ. Однак Ставка ВГК готувала німецьким штабістам сюрприз: імітація підготовки удару на кіровоградському напрямку дезорієнтувала противника, що

дозволило непомітно перегрупувати сили. З 2-го Українського фронту 1-му передано 2-гу танкову армію і загальну кількість готових до операції радянських військ зросла до 27 стрілецьких дивізій, 4 танкових, моторизованого та кавалерійського корпусів.

За планом радянського командування ударні сили у складі 40-ї, 27-ї і 6-ї танкової армії, наступаючи в напрямі Звенигородки, мали повністю оточити вороже угруповання.

Аби дезорієнтувати гітлерівців, Корсунь-Шевченківську операцію було розпочато 24 січня, дещо раніше запланованого терміну. Стрімкий наступ військ 1-го і 2-го Українських фронтів примусив німців терміново перекидати танкові з'єднання з Кіровоградського напрямку [1].

Двома ударними угрупованнями вони 27 січня атаками з півночі та півдня спробували перешкодити утворенню Корсунь-Шевченківського "котла". Однак механізовані підрозділи 20-го гвардійського корпусу генерала І.Г. Лазарєва не тільки відбили ці атаки, але й 28 січня зайняли Звенигородку та зустрілися з танкістами 233-ї бригади 6-ї армії. Кільце замкнулося. Та це була лише половина справи. Ворог шалено рвався на допомогу оточеним частинам. Зовнішній обвід кільця на ділянці Звенигородка – Водянки утримував удари угруповання 2-го Українського фронту, а на ділянці Тинівка – Рижанівка війська 1-го Українського фронту. На внутрішньому фронті 4-та гвардійська, 52-га, 27-га армії, 5-й гвардійський кавалерійський корпус неухильно стискали противника [8].

Опинившись перед фактом оточення, противник почав стягувати свої танкові сили для того, щоб виручити свої війська. В районі Новомиргорода він зосередив 4 танкові дивізії.

Уміло маневруючи, танкові з'єднання 2-го Українського фронту за 30 січня відсікли ворога від напрямків можливого прориву. Командування оточених гітлерівських частин не відмовилося від спроб вирватись з кільця, адже назустріч їм просувалась ударна група Хубе.

В період з 1 по 3 лютого неодноразові масовані атаки танків противника ззовні кільця оточення в смузі 2-го Українського фронту були відбиті.

Тоді німецько-фашистське командування перемістило центр ваги боїв у смугу 1-го Українського фронту, зосередивши на вузькій ділянці 3 танкових і кілька піхотних дивізій. Ціною великих втрат противнику вдалося в районі Ризиного вклинитися в нашу

оборону. Командування 1-го Українського фронту перекинуло сюди піхотні війська й артилерію, крім того, на цю ділянку прибула з резерву 2-га танкова армія під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ Богданова С.І. В результаті противник був зупинений і його спроби прорватися до оточених військ зірвані.

Німецько-фашистське командування спробувало організувати постачання боєприпасів, продовольства і пального своїм оточеним військам повітряним шляхом. Проте наша авіація і зенітна артилерія майже повністю зірвали ці плани. За кілька днів було знищено близько 200 транспортних літаків ворога [3].

8 лютого радянське командування для уникнення непотрібного кровопролиття пред'явило оточеним військам ультиматум – скласти зброю. Але гітлерівські генерали відхилили цю гуманну пропозицію. Бої поновилися з новою силою.

8, 9 і 10 лютого противник здійснив шалені атаки з метою виходу з кільця. В той же час на зовнішньому фронті йшли важкі бої з великими танковими силами, що намагалися прорватись до оточених. Натиск фашистів на зовнішньому фронті на Лисянку і атаки з кільця на Шендерівку здійснювалися з єдиною метою – з'єднатися з оточеними військами і визволити їх.

11 лютого противник у складі 8 танкових і 8 піхотних дивізій знову перейшов у наступ на зовнішньому фронті. Розгорнулися запеклі бої, в ході яких радянські війська ще раз показали зразки стійкості й героїзму.

Зранку 12 лютого війська оточеного угруповання завдали удару з району Стеблева в загальному напрямку на Шендерівку, розраховуючи прорвати фронт і вийти на з'єднання зі своїми частинами. З відчаєм приреченого ворог, незважаючи на втрати, кидав своїх солдатів у бій. У смузі 27-ї армії йому вдалося пробитись і вийти в район Шендерівки.

Відстань між оточеними угрупованнями і військами противника на зовнішньому фронті скоротилась до 10–12 км. Створилась загроза виходу ворога з оточення. Це був найбільш критичний день операції. Командування наших фронтів вжило невідкладних заходів для ліквідації цієї загрози. З інших ділянок фронту сюди були перекинуті танкові частини. В результаті противник на ділянці 27-ї армії був остаточно зупинений.

Ставка Верховного Головнокомандування 12 лютого доручила

маршалу Конєву керівництво військами для найшвидшого знищення Корсунь-Шевченківського угруповання, підпорядкувала йому 27-у армію 1-го Українського фронту.

Особовий склад військ фронту був націлений на активні й стрімкі дії з метою розчленування і знищення ворога. Одночасно були вжиті заходи по посиленню військ, що діяли на зовнішньому кільці в напрямку на Лисянку, і встановлення тіснішої взаємодії з військами 1-го Українського фронту.

Продовжуючи напружені бої, війська 2-го Українського фронту до кінця лютого стиснули кільце оточення. Будучи загнаними в обмежений район, який прилягав до населеного пункту Шендерівка, вони мали дві можливості – або здаватись, або прориватись. Втративши всяку надію на допомогу ззовні, командування оточеного угруповання вирішило здійснити в ніч на 17 лютого останню відчайдушну спробу вирватись з "котла" [1].

О 3-й годині ночі гітлерівці, під прикриттям сильного снігопаду і хутровини, щільними колонами рушили з району Шендерівки й Хильок на наші позиції. Натиск ворога прийняли на себе частини 27-ї і 4-ї гвардійської армій. Одночасно була подана команда 18-му і 29-му танковим корпусам і 5-му гвардійському кавалерійському корпусу: йдучи назустріч один одному полонити або знищити противника.

На ранок 17 лютого з угрупованням ворога було покінчено. За даними 2-го Українського фронту, в полон було взято 18 тис. чоловік, захоплено бойову техніку. Москва салютувала військам 2-го Українського фронту, а про війська 1-го Українського не було сказано жодного слова.

Колишній заступник Верховного Головнокомандуючого Г.К. Жуков, якому однаково близькі й дорогі були війська обох Українських фронтів, з цього приводу писав: "Й.В. Сталін був глибоко неправий, не відзначивши в своєму наказі війська 1-го Українського фронту, котрі, як і воїни 2-го Українського фронту, не шкодуючи життя, героїчно билися з ворожими військами там, куди спрямовували їх командування фронту й Ставка. Незалежно від того, хто і що доповідав Й.В. Сталіну, він повинен був об'єктивно оцінити дії обох фронтів. Чому Й.В. Сталін допустив таку несправедливість, мені й досі не зрозуміло. Цю чудову операцію організували та провели війська двох фронтів. Я думаю, що це була невиправдана помилка Верховного" [3].

Корсунь-Шевченківську битву навіть німецькі генерали порівнювали зі Сталінградською, звичайно, з поправкою на масштаби [5].

Бої за визволення Черкащини продовжувались після завершення Корсунь-Шевченківської битви. В боях за визволення 5 міст і 38 сіл Черкащини від німецько-фашистських загарбників взяли активну участь партизани. Черкащина дала Батьківщині понад 160 Героїв Радянського Союзу. Двом з них – генералу армії І.Д. Чернявському і генерал-лейтенанту І.С. Степаненку – ці високі звання присвоєно двічі. За виявлену мужність та відвагу в боях з німецько-фашистськими загарбниками на території області багатьом солдатам та офіцерам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 24 з них загинули і поховані на черкаській землі [9].

- 1.Безсмертя. Книга пам'яті України (1941-1945 рр.). - К., 2000.
- 2.Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972.
- 3.Корсунь-Шевченківська битва. — К., 1974.
- 4.Невмирущий подвиг смілян. — Сміла, 1995.
- 5.Борис Полевой. В большом наступлении. — М., 1970.
- 6.Они отстояли мир. Герои Советского Союза. — Днепропетровск, 1985.
- 7.Козлов В.И. Миргородская, трижды орденоносная. — Миргород, 1990.
- 8.Жуков К.Г.. Спогади і роздуми.
- 9.Козлов М.М. Великая Отечественная Война (1941-1945 гг.). Энциклопедия. - М., 1985.

Гарбузова Л.Д.,

завідувач відділу давньої історії
Уманського краєзнавчого музею

УМАНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ

22 червня 1941 року, з нападом Німеччини на Радянський Союз, вся Україна була втягнута у Другу світову війну і стала однією з перших жертв гітлерівського плану "блискавичної війни".

Вирішальною для ходу воєнних операцій першого періоду війни була Уманська оборонна операція, яку здійснювали війська 6-ї (командуючий генерал-лейтенант І.Н. Музиченко) та 12-ї (командуючий генерал-майор П.Т. Понєделін).

В другій половині липня склалася надзвичайно складна обстановка на радянсько-німецькому фронті. Війська Південно-Західного фронту ведуть тяжкі оборонні бої в районі Києва. На фронті від Бердичева до Дніпра війська лівого крила Південно-Західного і Південного фронтів ведуть запеклі бої з 17-ю німецькою армією (командуючий Рунштедт), що наступає на Вінницю та Умань та з 1-ю танковою групою Клейста.

11-а німецька армія, обходячи Умань з півдня, наступає на Балту і Первомайськ. 16 липня 1941 року два моторизованих корпуси 1-ї танкової групи Клейста прорвали фронт південніше Білої Церкви і створили загрозу виходу в тил відступаючим на південний схід військам 6-ї та 12-ї армій. Щоб відвести цю загрозу, командуючий Південно-Західного фронту генерал-полковник М.П. Кирпонос наніс флангові удари по угрупованню ворога силами 26-ї армії під командуванням Ф.Я. Костенка. Їй вдалося в ході важких боїв на декілька днів зупинити наступ німців, що дало можливість відвести відступаючі війська в південно-західному напрямку.

18 липня в наступ перейшов 2-й механізований корпус танкової групи Клейста і знову склалась загроза оточення військ 6-ї та 12-ї армій [1, 82]. В своїх мемуарах М.С. Хрущов, який був членом Військової ради Південно-Західного напрямку, зазначив, що на рівні командування фронтом було прийняте рішення про негайне відведення військ 6-ї та 12-ї армій на нові позиції, але Сталін наказав повернути їх назад [2, 92–93].

23 липня наказом командуючого Південно-Західного фронту війська 6 та 12-ї армій були зведені в одну групу під командуванням генерал-майора П.Г. Понєделіна [3, 12]. Для підтримки групи Понєделіна з резерву Південного фронту було перекинуто в район Умані 2-й мехкорпус під командуванням генерал-лейтенанта Ю.В. Новосельського, який до цього вів оборонні бої в Молдавії і мав значні втрати в людях і техніці.

16-а танкова дивізія, здійснивши 150-ти кілометровий марш, зосередилась біля Умані. З 21 по 24 липня 1941 року в районі Христинівки і Маньківки йшли важкі оборонні бої. Хоча бійцям 2-го мехкорпусу і не вдалося розгромити групу Клейста, але її наступ було призупинено.

25 липня за наказом командування Південно-Західного фронту група Понєделіна була перепідпорядкована командуючому

військами Південного фронту, генералу армії І.В. Тюленеву, оскільки війська угруповання були далеко відкинуті від сил і штабу Південно-Західного фронту. Ввечері того ж дня директивною командуючого Південного фронту війська угруповання відведені на рубіж Звенигородка, Христинівка, Теплик.

28 липня фронт кругової оборони групи військ Понеделіна проходив на рубежі Краснопілка, Монастирище–Івангород–Комарівка.

На останні дні липня обстановка на фронті знову загострилась. 1-а танкова група Клейста знову перейшла в наступ на Звенигородку–Шполу–Первомайськ, одночасно в район Первомайська вийшли 17-а німецька армія, таким чином, кільце навколо групи Понеделіна зімкнулось [4, 44].

На ранок 30 липня війська групи Понеделіна після запеклих боїв дещо скоротили фронт і зайняли кругову оборону на рубежі Новоархангельськ–Краснопілка–Перегонівка. На вечір 31 липня лінія фронту підійшла до м. Умані. В ніч з 31 липня на 1 серпня командування групи Понеделіна залишає місто і відходить на рубіж річки Синюхи. Вранці 1 серпня по радіо поступило бойове розпорядження командуючого військами фронту Тюленєва утриматись на зайнятому рубежі. За рішенням Військових рад 6-ї і 12-ї армій війська перейшли до кругової оборони між річками Ятрань–Велика Виска і Синюха. Штаб групи Понеделіна розмістився в селі Підвисокому.

З 2 серпня війська групи Понеделіна вели оборонні бої в повному оточенні [5, 97]. Німецькі війська здійснювали масовані атаки, намагаючись розчленувати кругову оборону радянських військ. Оточені воїни стійко протистояли ворогу, незважаючи на значну перевагу в живій силі противника. Але бої в повному оточенні виснажували сили. Нестача боєприпасів, пального, медикаментів робили свою справу. Через відсутність снарядів радянська артилерія вимушена була вести вогонь окремими гарматами лише прямим наведенням. В зведенні штабу тилу Південного фронту № 035 говориться: "Забезпеченість по боєприпасам і пальному близька до нуля, гірських і корпусних артистрелів немає зовсім, інших артистрелів 5–10 штук на гармату" [3, 17].

Зі 4 серпня продовжувались активні атаки німецьких підрозділів. Бійці оточеної групи чинили стійкий опір. Населенні пункти

Кам'яне, Новоархангельськ, Тернівка декілька разів переходили з рук в руки [3, 18].

Але становище оточених погіршувалось з кожним днем. Не маючи поповнення на протязі півторамісячних напружених боїв, склад групи Понєделіна значно зменшився кількісно, що збільшувало нерівність сил воюючих сторін. 4 серпня поступило шифроване бойове розпорядження № 0047 за підписом командуючого військами Південного фронту В.І. Тюленева, адресоване Понєделіну: "Своїми силами організувати вихід з оточення в східному напрямку" [3, 19]. Для прориву на схід необхідно було форсувати р. Синюху, для чого сил вже не було. Тому вирішено організувати і здійснити прорив в південному напрямку.

В ніч на 5 серпня був організований прорив нічною атакою без артилерійської підготовки, через відсутність боєприпасів. В результаті прориву з оточення вийшла невелика група військ.

День 5 серпня був найважчим. Німці, за підтримкою сильного артилерійського вогню, який прострілював наскрізь всі розташування радянських військ, посилив атаки на всьому фронті. Утримуючи позиції потягом дня, виснажені і знекровлені війська втрачали останні сили.

Подальше продовження боротьби в умовах оточення стало неможливим. Три дні військам не видавали продовольства, снарядів і пального не було, закінчувались патрони. Було прийняте рішення знову зробити спробу організувати прорив і вихід з оточення в північному напрямку. Одночасно, штаб давав вказівку військам, в разі невдачі прориву, знищити матеріальну частину і автомашини, розбитись на дрібні групи, просочитись через лінію фронту і пробитись до своїх військ.

В бойовому донесенні від 5 серпня 1941 року Військовій раді Південного фронту генерал-майор П.Г. Понєделін доповідав, що "... о 12.00 противник розпочав небувалу артилерійську підготовку – простріл усього плацдарму; бій триває, чим закінчиться – сказати важко. Зібрано 1200 багнетів – останній резерв. Надія на прорив у ході нічної атаки" [5, 99].

Ніч на 6 серпня була місячною, тому групу прориву противник виявив передчасно. Без артилерійської підготовки, позбавлена раптовості, атака успіху не мала. З 6 по 13 серпня бійці і командири, розбившись на дрібні групи, пробивались через лінію

фронту. Останнім рубежем знесилених і знекровлених воїнів стало урочище Зелена Брама. Тут і розігрались останні трагічні сторінки Уманської оборонної операції [6, 137].

Результатом цієї трагічної операції була загибель тисяч бійців і командирів. 103 тисячі чоловік потрапили в полон. серед них поранені командуючі армій І.М. Музиченко та П.Г. Понеделін [7].

Південно-західний напрям втратив вагому силу, якою були 6-а і 12-а армії.

Тяжкі оборонні бої, які вели ці армії спочатку в оперативному, а потім і в тактичному оточенні з кінця липня й до середини серпня 1941 р. були внеском у зрив гітлерівського плану "блискавичної війни, згідно з якими Україна мала бути завойована до початку липня 1941 р. Але ворожий "графік" було зірвано уже на початку війни". Війська 6-ї і 12-ї армій на півмісяця затримали просування 22 дивізій вермахту та майже всіх військ сателітів.

Без них фашистське командування не мало можливості успішно розвивати бойові дії в Україні. Стийкість та героїзм бійців та командирів 6-ї і 12-ї армій, по-перше, дали можливість організувати планомірну евакуацію з півдня України населення й промисловості, запасів продуктів харчування, скарбів музеїв, здійснити мобілізацію військовозобов'язаних на Правобережжі й організувати оборону Києва; по-друге, щит, що утворився з оточених у районі Умані військ, на певний час полегшив становище Південного та Південно-Західного фронтів, дав змогу іншим арміям закріпитися на нових рубежах. У цьому й полягає трагічний, але вагомий внесок бійців і командирів 6-ї і 12-ї армій в тоді ще далеку Перемогу.

1.История второй мировой войны: В 12-т., М. - Т. 4. - 534 с. - С.82.

2.Хрущов Н.С. Воспоминания // Вопросы истории.- 1990.- № 9.- С. 92, 93.

3.Арушанян Б.И. 12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны. - УКМ – НДФ – 274 – С. 12.

4.Історія Української РСР у великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 - 1945): у 8 т. – К., 1972 – 534 с. - С.44.

5.Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К., 2000. - 872 с. - С. 97.

6.Долматовский Е. Зеленая брама. – М., 1989. - 317 с. – С. 137.

7.Симонов К. Уроки правды // Наука и жизнь – 1988 - № 4.

*Качалаба П.В.,
голова Товариства краєзнавців
Маньківського району*

ТАЄМНИЦІ ТАНКОВОЇ БИТВИ

В березні 1944 року в західній частині Черкаської області відбулася одна з найбільших танкових битв всієї Другої Світової війни. За найпоширенішими відомостями в ній з обох боків брали участь близько 1200 танків [11, 31; 13, 260].

В битві в районі станції Поташ, що на Черкащині, за деякими даними, з обох боків зійшлися сотні бойових машин [5, 39; 14, 24; 17, 177]. Очевидно їх тут знаходилося не менше тисячі. Найбільш ймовірно в цих місцях зосередилося близько 1150 танків і самохідних установок. Хоча не виключено, що цієї бойової техніки тут могло бути не менше ніж 1200, тобто стільки, як і під Прохорівкою. Однак, якщо про велику битву на Курській дузі в Радянському Союзі знали всі, то за кілька десятиріч після Перемоги про грандіозну, на наш погляд, баталію в районі Поташі навіть не згадували у місцевих школах.

Але з часом, з демократизацією суспільства, широким верствам населення стало відомо про ще кілька великих битв, в яких чисельність танків була значно вищою, ніж під знаменитою Прохорівкою. Так, в 1941 році в межах Луцька, Бродів та Рівного зійшлося понад 2700 сталевих машин [23, 46–47]. В 1942 році в межиріччі Вазуа – Гжать брало участь близько 1500 танків [18, 174]. У цих битвах радянські війська зазнали поразки. І можна зрозуміти, чому в часи тоталітаризму про них мовчали.

Однак, в березні 1944 року в битві в районі станції Поташ Червона армія здобула перемогу. Причому тут були захоплені грандіозні трофеї. Про них згадується в досить багатьох матеріалах. Але якось це повідомляється немов про звичайні повсякденні успіхи. Проте серед довгого переліку найменувань різноманітних трофеїв давайте звернемо увагу на деякі цифри.

Так, в тутешніх місцях скупчилося чимало фашистської техніки. За різними даними радянським військам вдалося захопити лише одних автомашин від десяти до більше п'ятнадцяти тисяч [17, 180; 16, 89; 26, 76]. На стільки великим є вказане число, знову варто навести порівняння. Приблизно стільки ж, але на незрівнянно більшій

території фашисти втратили автомашин протягом півроку битви за Москву (!) [8, 17; 10, 465].

Аби відбити втрачене і ліквідувати прорив радянських військ, гітлерівці стягнули на схід від Умані величезні сили. Проте в результаті битви війська вермахту тут втратили понад півтисячі танків [17, 180; 16, 89; 26, 76]. Власне, чи багато це? Давайте ще раз наведемо порівняння.

Так, при визволенні Червоною армією міста Чернігова фашисти недорахувалися 26 танків [24 II, 282], Запоріжжя – 160 [24 II, 308], Одеси – 169 [8,47], Львова – 35 [24 III, 52], Києва – 244 [24 II, 358]. Тобто під час боїв у столиці України гітлерівці втратили на половину менше танків, ніж у районі якоїсь порівняно невеличкої станції, що на Черкащині.

В ті дні, коли тут точилися запеклі бої, на іншій ділянці радянсько-німецького фронту було ліквідовано блокаду Ленінграда. Там війська вермахту виставили проти наступаючих всього тільки 385 танків і штурмових гармат [4, 325]. У найбільшій танковій битві фашистів із союзниками антигітлерівського блоку у північній Африці під Ель-Алейманом дивізії знаменитого Роммеля залишили на полі бою 320 броньованих машин [22, 464–465]. Проти наступу союзників у битві за Париж в 1944 році гітлерівці змогли виставити всього тільки 80 танків [6, 325].

Взагалі, здається, що лише в деяких місцях бронетанкові втрати вермахту були вищими, ніж в районі станції Поташ. Це, зокрема, в битві за Москву (1300 [3] танків) [10, 465], в Сталінградській битві (понад 3000) [22, 474], на Курській дузі та в боях поблизу Житомира (по 1500) [15, 216; 16, 84], в битві за Берлін (700) [25,67]. Але там події розгорталися протягом значно тривалішого часу, ніж в районі станції Поташ.

Незважаючи на розгром у цьому краї великого угруповання ворога, в радянські часи не тільки не прославляли здобуту тут перемогу, а навпаки її намагалися всіляко замовчувати. І тепер вона є невідомою не тільки для широкого загалу, а навіть для багатьох професійних істориків, які займаються дослідженням історії Великої Вітчизняної війни. Наприклад, серед нових видань, в котрих висвітлено чимало білих плям того часу, виділяється ґрунтовна робота колективу науковців – “Безсмертя”. Але про події у вказаному нами районі там лише говориться, що якийсь полк визволив села Іваньки, Полковниче, Краснопілку і станцію “Потопи” [2,328].

Поташ є невідомою для багатьох дослідників. Деякі історики при перших моїх згадках висловлювали здивування і сумніви. Можливо, що в цифрі "500" один чи другий нуль виявився друкарською помилкою. В інших розмовах простежується думка, що такі величезні трофеї, в тому числі танки, фашисти, мабуть взагалі, залишили тут без битви. Зокрема, є здогадки, що німці покинули свої танки, бо в них закінчилось пальне. Адже подібні випадки траплялися в близький до того період, під час Корсунь-Шевченківської операції. І, звичайно, окремі аналогічні ситуації могли мати місце в районі Поташі. Але, у всякому випадку, ми можемо стверджувати, що не це стало причиною повного провалу фашистської оборони на підступах до Умані.

Виникнення скептичних поглядів, що в цьому краї не було якихось важких боїв, а успіхи радянським військам діставались досить легко, сприяла наша історіографія. Так, в книзі про командуючого 40-ю армією генерала Ф.Ф. Жмаченка, який визволяв Черкащину, говориться: "Станцію Поташ, котра знаходиться в п'ятдесяти кілометрах від Умані, наші воїни захопили так несподівано, що гітлерівці не встигли вивести готові до відправлення ешелони з новим танком" [9, 88]. І на цьому автори обмежуються своїм коротким повідомленням про бій за станцію Поташ, не згадуючи про те, з якими труднощами скоро довелося зіткнутися нашим воїнам, відстоюючи уже захоплений пункт опору.

Однак із інших публікацій нам відомо, що в березні 1944 року в західній частині нинішньої Черкаської області розгорнулася справді велика битва. Зокрема в матеріалах П.Д. Казакова вказується, що "гітлерівці здійснили ряд запеклих контратак, аби зупинити наш стрімкий наступ і прикрити відступ своїх головних сил з району Умані. Сотні танків і тисячі гармат з того та іншого боку були введені в битву, яка розгорілася біля станції Поташ" [14, 24].

У п'ятитомнику "Великая Отечественная война, 1941-1945, в фотографиях и кинодокументах" подається: "Сотні танків і тисячі гармат були введені в битву з обох боків. Запекла сутичка розгорілась біля станції Поташ. Противник зазнав поразки, залишивши на полі бою багато важкої бойової техніки, в тому числі справних танків [5, 39].

Про напружені бої в районі Поташі писав у своїй книзі "Записки командуючого фронтом" маршал І.С. Конєв. Він вказав на велетенську кількість залученої тут з обох сторін військової техніки

[17, 177]. Полководець підкреслював, що це була найважча його бойова операція за 1943–1945 роки, але події про неї, на жаль, у військово-історичній літературі висвітлені слабо [17, 150-151]. Звернемо увагу: І.С.Конєв брав найактивнішу участь у таких відомих битвах, як на Курській дузі, Корсунь-Шевченківській та за Берлін, але битву, що відбулася саме в західній частині нинішньої Черкаської області, він назвав найважчою.

Власне, якщо за життя І.С.Конєва події про цю битву висвітлювались "слабо", то після його кончини в 1973 році, це питання стало тим більше забуватися. І, коли на межі 1980-х років на станції Поташ було відкрито пам'ятний знак – 120 мм гармату, то на гранітному постаменті викарбували, що її "встановлено на честь 35-річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників". Тобто, тут ми бачимо тільки якісь загальні слова. І, напрошується запитання: чому на пам'ятному знакові не вказано про неабияку подію, що відбулася саме в цьому краї? Чи може тут взагалі ніякої, не те що грандіозної, битви не було?

У всякому випадку, чи були значні бої у березні 1944 року на самій станції, це питання потребує дальшого вивчення. Проте, безперечно, вони відбувалися у навколишніх місцях. 5 березня того року поблизу села Багва кілька радянських загальновійськових і танкових армій здійснили прорив фронту. Розпочалася Умансько-Ботошанська наступальна операція. Однак гітлерівці продовжували вперто оборонятися. Але, обминаючи опорні пункти ворога, вдалося вирватись вперед танковій бригаді полковника М.М.Кошаєва. Вона здійснила стрімкий рейд. І несподіваним ударом захопила залізничну станцію Поташ. Після чого бригада продовжила наступ.

На межі сучасних Маньківського та Уманського районів гітлерівцям на деякий час вдалося зупинити радянських танкістів. Від вибуху авіаційної бомби був важко поранений комбриг Микола Кошаєв, йому відірвало руку і пошкодило ребра. Та незважаючи на страшенну біль, поки підійшло підкріплення, полковник аж чотири години продовжував керувати боєм [21, 80–83]. Можна дивуватися силі волі цього командира.

Маршал І.С.Конєв писав у своїх мемуарах, що в районі станції Поташ брали участь з обох боків сотні танків [17, 177]. Він зазначив, що на напрямку головного удару в складі радянських частин була зосереджена 631 машина [17, 165]. Можна думати, що на момент зіткнення з основними танковими силами вермахту на цій ділянці

фронту в радянських підрозділах залишалося не менше 550 танків, можливо близько 600 [6].

Проти них німецько-фашистські війська виставили дещо меншу кількість подібного типу бойових машин. Але в їх рядах рухалося чимало важких танків, пресловутих "тигрів", при фронтальному зіткненні з якими середньокласові "Т-34" зачасту виявлялися приреченими. До того ж серед танкових дивізій вермахту, що зосередилися у цих місцях, слід виділити 11-ту та 16-ту, а також частину дивізії СС "Адольф Гітлер", які раніше багато разів здобували перемогу над значно чисельнішими радянськими танковими підрозділами. І тепер вони знову могли розраховувати на успіх.

Але на цей раз їм зашкодили погодні фактори: весняні повені, болото, бездоріжжя. В таких умовах німецькі танкові частини виявилися не готовими до ведення бойових дій належним чином. Власне, такі ж самі проблеми стояли і перед радянськими військами. Але, як писав про ті події німецький фельдмаршал Е.Манштейн: "... російські танки, завдяки своїм широким гусеницям мали перевагу над нашими танками в маневруванні під час руху по снігові та під час бездоріжжя" [19, 636].

І цим в повній мірі скористався генерал-лейтенант С.І.Богданов, який командував радянськими танковими з'єднаннями під час битви в районі станції Поташ. Камандарм кинув в обхід танкову бригаду полковника Т.П.Абрамова, яка, досягнувши цілі, розвернулася і з тилу атакувала велике скупчення ворожих бойових машин. Згодом і інші радянські частини закрили гітлерівців у "мішок". Проте ворог чинив впертий опір. Але його танки застрягали в мокрий чорнозем, через що вони рухалися занадто повільно.

Колишній командуючий артилерією 2-ї танкової армії генерал-лейтенант Г.Д. Пласков, зокрема, про ту битву писав: "Із заглушуючим ревінням над нами проносяться ракети "катюш". Ворожі танки ховаються в димові. Горить, ходуном ходить земля. Темно-червоне полум'я високо піднімається до неба. Грім розривів ракет доповнюється глухими вибухами, зриваються боєприпаси у палаючих танках. Підсилили вогонь наші гармати. Навіть на відстані ми чуємо сухий тріск металу, коли снаряди попадають у броню. І крізь цей гуркіт доносяться крики відчаю, стогін. Гітлерівці охоплені панікою, тікають, залишаючи танки, гармати..." [7, 305].

Особливо багато бойової техніки фашисти втратили поблизу села Вікторівка, яке до 1941 року через болотисту місцевість називалось Помийником. Відомий краєзнавець Григорій Храбан писав, що тут "танки можна побачити навіть в річці, бо від проходження важкої техніки благодійний дерев'яний місток завалився. Фашистські танкісти повели свої броньовані машини через ставок, але загрузли в болоті. Відступаючи, фашистські солдати бігали по центральних вулицях села з факелами й підпалювали хати. По дорозі з Маньківки до Вікторівки багато покинутої техніки. Горіли велетенськими смолоскипами автомашини з військовими спорядженнями і боеприпасами, вибухали бензинові баки і полум'я цієї варфоломівської ночі було видно на десятки кілометрів навкруги". То відбулося 8 березня 1944 року [26, 76–77].

Чимало людей із місцевого населення в той час переховувалося в навколишніх лісах. Жителька Маньківки З.А.Табачківська розповідала мені (2003 р.), як вона найшла собі сховище у так званому Великому лісі, що оточує селище Жолудькове. Тоді їй здавалося, що настає кінець світу. Від гуркоту канонади і вибухів мало не лопали перетинки у вухах, розривалася голова. Вона не знала де себе діти. А під ногами хиталася, дригоніла земля. І це за десять-п'ятнадцять кілометрів від безпосереднього місця битви. Три дні все небо було затягнуте чорним димом.

На схід від Умані, як визнавав німецький фельдмаршал Манштейн, керовані ним війська втратили "7 ак" [19, 642], тобто армійський корпус. За дослідженням Г.Храбана: "...лише друга танкова армія розгромила дві піхотні і чотири танкові дивізії ворога, серед них – танкову дивізію СС "Адольф Гітлер"[8].

Загарбники втратили майже 5 тисяч солдатів вбитими та пораненими, понад 800 солдатів і офіцерів взято в полон [26, 76].

Однак, щодо цього потрібно підправити: тут розгромлено не всю, а тільки окремі підрозділи згаданої знаменитої дивізії СС. Крім того після розгрому опорних пунктів на території Маньківщини, ворог, втікаючи до Умані, зазнав у живій силі ще у кілька разів більших втрат.

За офіційними даними на території Маньківського району полягло понад 1700 радянських воїнів-визволителів [26, 77]. І, порівнюючи це із втратами гітлерівців, можна було б констатувати, що тут радянські війська здобули блискучу перемогу. Причому, за твердженням маршала І.С.Конєва проведення Умансько-

Ботошанської операції не має аналогів у світовій історії війн (!) [17, 150]. Танкова битва в районі станції Поташ була її вирішальною складовою. А отже вона гідна того аби ввійти в підручники військового мистецтва.

Але, якщо радянська історіографія намагалась її замовчувати, то на це, ми можемо догадуватися, були якісь вагомі причини. Можливо перемога насправді була досягнута занадто дорогою ціною. Найперше виникає запитання – чи правдивими є вищеназвана кількість втрат живої сили? Адже, саме на території Маньківського району ворог не панічно втік, а активно оборонявся. Як правило, в таких випадках, наступаючі завжди мають більші втрати.

Звернемо увагу хоча б на такий приклад. На самій залізничній станції Поташ знаходиться одна “офіційно відома” братська могила радянських воїнів. В ній похоронено за різними даними або 26 [3] або 50 [1] воїнів... Ось така наша пам'ять (!...?). Але, за повідомленням черкаського історика М.О.Сухового (2003 р.) років двадцять тому, йому розповів один очевидець тих подій, що в цих місцях під час атаки на ворога полягли, буквально всі, до останнього чоловіка, солдати якоїсь цілої військової частини [9].

Існують й інші трагічні приклади березневих подій 1944 року. Проте, на мою думку, напевне, не вони стали головною причиною замовчування цієї, все ж такої досить важкої, але перемоги.

В радянські часи в країні всі знали про другий Сталінград, яким називали Корсунь-Шевченківську операцію. Там було оточено і ліквідовано значні сили німецько-фашистських військ. Однак, не дозволялось говорити, і тим більше писати, про інше оточення...

Відомо, що Маньківщина визволялася двічі. Перший раз її районний центр звільнили від фашистських окупантів на Різдво 7 січня 1944 року. Ще в дитинстві я чув від свого діда В.І.Марченка, що на станції Поташ фашисти, можливо спеціально, залишили цистерни зі спиртом. Пізніше такі відомості доповнили інші мої земляки. Зокрема колишній голова Маньківської селищної ради М.Г. Акіншин розповідав, що чимало місць, де зберігалась оця рідина, було і в самому районному центрі. І, коли до спирту добралися воїни-визволителі, то вони... відзначили святкування Різдва.

Разом з тим, фашисти детально готували контрудар. За даними фельдмаршала Е.Манштейна, в січні 1944 року в цих місцях гітлерівці оточили і розбили значні сили Червоної армії. Хоча

частині людей і вдалося вирватись із "мішка", але тисячі їх було вбито та взято в полон. Наведемо для порівняння за Манштейном: радянські війська тоді втратили тільки одних танків 700 штук [19, 620].

Не виключно, що ці дані є перебільшеними. Радянський маршал К.С.Москаленко підправляв, що тут потрапили в оточення не чотирнадцять стрілецьких дивізій та ряд інших військових частин, як подає Манштейн, а тільки п'ять [20,261].

Так, чи інакше, але все ж таки в цьому районі радянські війська зазнали гіркоти оточення і значних втрат. Тож, очевидно, аби утаїти цю трагічну і навіть ганебну сторінку в історії радянських збройних сил, історіографи тоталітарної доби вирішили, що разом з нею краще не згадувати і про пізнішу блискучу перемогу. Бо березневий реванш, все ж таки, був скромніший за січневу поразку.

Так, чи інакше, але... в мене перед очима стоїть транспарант, який щороку вивішується в центральному парку Маньківки. На ньому стверджуючий надпис: "Ніхто не забутий, ніщо не забуто"... І стає ще більше боляче і прикро, що хтось навмисно украв у наших земляків історичну пам'ять...

Нині ми спробували висвітлити загальні дані великої танкової битви в районі станції Поташ. Проте події пов'язані з нею криють в собі чимало таємниць. Їх доведеться розгадувати ще багатьом поколінням дослідників. Безперечно танкова битва стала одним із ключових моментів минувшини краю. І тому давайте не будемо себе обманювати, що у нас "ніщо не забуто".

1. Александров П.І. Є в селі братська могила // Промінь комунізму.- 1990. - 8 листопада.

2. Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945 / Гол.ред.кол. І.О. Герасимов. - К.: Книга пам'яті України, 2000.- 944 с.

3. Братські могили Маньківщини // Думка. — 1999.- 22 липня.

4. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 / Рук.авт.кол. М.Миносян — М., 1970.- 432 с.

5. Великая Отечественная война 1941-1945, в фотографиях и кинодокументах. В 5 т.-Т.4/ Предс.ред.кол. П.Курочкин — М., 1988 — 340 с.

6. Вторая мировая война в воспоминаниях У.Черчилля, Ш.де Голля, К.Хелла, У.Леги, Д.Ейзинхауэра / Сост.Е.Троянская —М., 1990 - 558 с.

7. Герои-освободители Черкасщины / Сост. А.Берцовский, А.Зудина — Днепрпетровск: Промінь, 1980. — 334 с.

8. Города — герои Великой Отечественной войны. Атлас / Предс.ред.кол.

- И.Кутузов — М., 1988.- 96 с.
9. Жмаченко Я., Заболотный Г. Подвиг командарма — К., 1978.-126 с.
10. Жуков Г. Спогади і роздуми — К., 1985.- 841 с.
11. Зверев Б. Историческая победа — М., 1985. — 176 с.
12. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6 т.-Т.3 /Рук.авт.кол. Ю.Петров — М., 1961.- 662 с.
13. Історія Української РСР. В 8т.-Т.7 /Відп.ред. В.Клоков — К., 1977. — 536 с.
14. Казаков П. Освобождение Правобережной Украины и Крыма.-М., 1983.-41с.
15. Кардашов В. 5 июля 1943 - М., 1982. — 223 с.
16. Клюенко Д. В боях за визволення України — К., 1984.-176 с.
17. Конев І. Записки командуючого фронтом — К., 1983.- 619 с.
18. Краснознаменный Белорусский военный округ /Рук.авт.кол. А.Сульянов — М.,1983.- 408 с.
19. Манштейн Э. Утерянные победы — Смоленск., 2003. — 672 с.
20. Москаленко К. На Південно-Західному напрямі. Кн. 2 — К., 1984. — 672 с.
21. Плахтін І. Дороги в безсмертя — Сімферополь., 1977. - 144 с.
22. Сто великих битв /Рук.авт.кол. А.Мячин — М., 1998.- 640 с.
23. Тинченко Я. Как погибла советская танковая армада // Политика и культура, 2001. - №7.- С 46-47.
24. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. В 3т. /Гол.ред.кол. І.Назаренко — К., 1968. — Т.2 — 520 с., Т.3 — 456 с.
25. Харботл Т. Битвы мировой истории. Словарь — М., 1993.-576 с.
26. Храбан Г. Визволення Маньківки //Матеріали з історії Маньківського району — Маньківка, 1993.- С.74-77.

Овсієнко Л.Г.,

заступник директора з наукової роботи Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідник

БОМБАРДУВАЛЬНА АВІАЦІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ

У Корсунь-Шевченківській операції наземні війська підтримували 2-го (командуючий генерал-лейтенант С.А. Красовський) та 5-та (командуючий генерал-полковник С.К. Горюнов) повітряні армії (далі - ПА), до складу яких входили підрозділи винищувальної, штурмової, бомбардувальної та розвідувальної авіації.

Дане повідомлення присвячене аналізу бойових дій

бомбардувальної авіації та з'ясуванню їх значення в успішному проведенні операції. Основні джерела дослідження питання - документи Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (далі - ЦАМО РФ), музейні предмети з фондів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі - Заповідник), спогади льотчиків - учасників Корсунь-Шевченківської операції.

Бомбардувальна авіація - це рід бойової авіації, який призначається для ураження військ противника та наземних або морських об'єктів бомбами і ракетами [3, 94].

У роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. ближня бомбардувальна авіація оснащувалась, в основному, літаками Пе-2 та По-2. Пе-2 - швидкісний пікірувальний бомбардувальник, сконструйований під керівництвом В.М. Петлякова. Виробництво цього типу літаків розпочалось у 1940 р. [2, 629]. По-2 - легкий літак, сконструйований під керівництвом М.М. Полікарпова у 1928 р. По-2 до 1944 р. називався У-2. Використовувався як навчальний, для господарських перевезень та як легкий нічний бомбардувальник у роки війни [3, 561]. Частина, оснащена літаками Пе-2, діяли вдень, літаками По-2 - уночі [2, 107].

Під час Корсунь-Шевченківської операції до складу 2-ї повітряної армії (далі - ПА) входили 202-га бомбардувальна авіадивізія (далі - БАД) та 208-ма, 326-та нічні легкі бомбардувальні авіадивізії (далі - НЛБАД) [7, 35-43]; до складу 5-ї ПА - 1-й (з 5 лютого 1944 р. - 2-й гвардійський [5, 147]) бомбардувальний авіакорпус (далі - БАК) та 312-та НЛБАД [12, 64].

На початку операції бомбардувальні частини 2-ї ПА мали 293 літаки: 202-ї БАД - 70 літаків Пе-2, 208-ї НЛБАД - 99 літаків По-2 та 4 - Р-5, 326-та НЛБАД - 120 літаків По-2 [6, 51-52]; у 5-ї ПА було 200 літаків: 1-го БАК - 100 літаків Пе-2, 312-ї НЛБАД - 100 літаків По-2 [7, 35-43].

Авіація 2-ї та 5-ї ПА базувалась, в основному, на польових аеродромах. То були вузькі витягнуті смуги, на яких одночасно могло злітати і приземлятися не більше однієї пари літаків. Бомбардувальна авіація дислокувалась на тимчасових ґрунтових аеродромах: 1-й БАК - поблизу Кременчука, 202-га БАД - біля Броварів і Борисполя, 208-ма та 326-та НЛБАД - у районі Житомира, 312-та НЛБАД - під Кіровоградом [13, схема 10].

Перед авіацією стояло завдання - блокувати повітряні сили

противника та надавати допомогу наземним військам: 2-й ПА - підрозділам 1-го Українського фронту, 5-й ПА - частинам і з'єднанням 2-го Українського фронту. Однак свої корективи в плани внесла погода: різкі коливання температури в межах -6° , $+8^{\circ}$, часті опади, суцільна хмарність на висоті 200 м і нижче; наприкінці операції - різке похолодання, заметілі, пориви вітру до 16-18 м/сек., видимість до 200 м. Впродовж 25 днів не було жодного погожого дня [9; 31, 44].

За таких умов довелось відмовитись від нічних польотів, стало неможливим застосування масованих ударів по противнику. Літали невеликими групами (4-6 літаків) та парами літаків - "мисливців", переважно найдосвідченіші льотчики.

5-та ПА із-за складних метеоумов та виходу з ладу більшості аеродромів не могла використати свої бойові можливості. Наприклад, підрозділи 1-го БАК не літали впродовж усієї операції, за винятком 4 лютого 1944 р. [9, 32].

За 25 днів операції льотчики 5 ПА здійснили 3212 літако-вильотів, з них 416 - бомбардувальники, що склало 13% від загальної чисельності польотів. Льотчики 2 ПА здійснили 6081 літако-виліт, з них 2544 - бомбардувальники (це становить 41.8%). Отже, бомбардувальна авіація 2-ї ПА здійснила у 6 разів більше вильотів, ніж 5-та ПА [13, 63].

Бомбардувальна авіація виконувала важливі бойові завдання, зокрема, бомбила позиції противника. 4 лютого 1944 р. 10 літаків 81-го гвардійського авіаполку (далі -АП) 263-ї БАД 1-го БАК розбомбили артилерію противника в районі Петропавлівки, 8 літаків цього ж полку - скупчення військ і бойової техніки [7; 144 - 145]. Це один з небагатьох прикладів ефективних дій бомбардувальної авіації 5-ї ПА.

У зв'язку з тим, що бомбардувальники 5-ї ПА зав'язли на ґрунтових аеродромах, 2-й ПА довелось наносити удари по військах та техніці противника і на зовнішньому, і на внутрішньому фронтах. Так, у ніч з 11 на 12 лютого 1944 р. підрозділи цієї армії наносили удари по противнику в районі Стеблева, Корсуня (внутрішній фронт) і водночас у районі Ризиного (зовнішній фронт) [11,21].

З 1 лютого 1944 р. одним з найважливіших завдань стала боротьба з транспортною авіацією противника, яка доставляла оточеним військам пальне, боєприпаси, продовольство та вивозила поранених. 2-га ПА базувалась на Правобережжі, ближче ніж 5-

та ПА до аеродромів противника, тому на неї було покладено виконання цього завдання. Робота проводилась шляхом знищення літаків у повітрі та на землі, руйнування посадочних площадок у кільці оточення та на аеродромах уманського і вінницького вузлів.

З лютого 1944 р. на посадочних площадках поблизу Корсуня, Завадівки, Таганчі, Ситників, Деренківця було знищено близько 60 літаків Ю-52 [9, 34]. 4 лютого 1944 р. 202-га БАД нанесла ефективний удар по аеродромах противника в Умані і Христинівці [8, 252]. 9 лютого 1944 р. був нанесений ще один удар по уманському аеродрому. Цього ж дня радіодивізіон 2-ї ПА перехопив радіограму противника, якою заборонялось літакам робити посадку на цьому аеродромі із-за його пошкодження. За період операції по аеродромах і посадочних площадках було нанесено більше десяти ударів [10, 1–31]. З 31 січня по 18 лютого 1944 р. у повітряних боях і на аеродромах знищено понад 200 літаків Ю-52. До кінця операції противник втратив майже всю транспортну авіацію, що діяла на цьому напрямку [9, 35].

Різке потепління в першій декаді лютого, часті опади перетворили ґрунтові дороги на суцільне місиво. Рух автомобільного транспорту майже припинився, що позначилось на забезпеченні військ паливом, боєприпасами і продовольством. Військова Рада 1-го Українського фронту прийняла рішення використати для перевезень авіацію. Командування 2-ї ПА одержало наказ організувати доставку вантажів літаками По-2 326-ї НЛБАД.

Транспортування відбувалось таким чином. Патрони для гвинтівок і автоматів, снаряди 45-мм гармат, гранати та міни клали в мішки. Мішок (100-120 кг) підвішували під фюзеляж, ящик з патронами ставили в кабінку штурмана. Загальне навантаження на літак - 180 кг. Пальне в баках також підвішували під фюзеляж. На літак з новим мотором підвішували 2 баки (240 л). 76-мм снаряди в касетах по 8 штук підвішували до бомботримачів. Снаряди для гвардійських мінометів підвішували без упаковки по 4 на літак. У кабінку штурмана клали ящик із детонаторами. Навантаження на літак - 210 кг [13, 62].

Перша спроба транспортування вантажів із-за туману і обледеніння виявилась невдалою. З 26 літаків лише 2 долетіли до цілі, 14 - повернулись назад, 10 - здійснили вимушені приземлення. Ефективно "повітряний міст" почав діяти лише через два дні.

Великих втрат дивізія зазнала 16 лютого 1944 р. З 56 літаків, які вилетіли на завдання, 11 було збито винищувачами противника. Загинуло 2 особи, 13 осіб були поранені, 4 - зникли безвісти.

Незважаючи на труднощі, 326-та НЛБАД з 6 по 16 лютого 1944 р. здійснила 822 літако-вильоти і доставила військам 2-ї та 6-ї танкових, 40-ї армій 114 т вантажів: 49 т пального, 65 т боєприпасів і снарядів, у т.ч. для гвардійських мінометних підрозділів - 625 реактивних снарядів [13, 26; 10, 1-31; 8, 255-256].

Надзвичайно ризиковане завдання іншого характеру довелось виконати льотчикам 312-ї НЛБАД 5-ї ПА в останній день операції. У ніч з 16 на 17 лютого 1944 р. потрібно було вилетіти зі Знам'янки на Шендерівку (близько 150 км), скинути запалювальні бомби на колони німецьких військ, щоб дати орієнтири наземним військам. Наказати льотчикам піднятися у небо у страшну заметіль командування не могло, але виявилось багато добровольців. Тільки у 392-му АП - 18 екіпажів. Першими піднялись у повітря на своєму По-2 заступник командира ескадрильї капітан В.А. Заєвський і штурман ланки молодший лейтенант В.П. Лакатош [1, 102; 9, 33]. За виконання важливого бойового завдання обом присвоєно звання Героїв Радянського Союзу [4; 522, 841].

За браком інформації, не можливо дослідити деякі інші питання з цієї теми, зокрема, такі важливі, як ефективність бойових дій та втрати 2-ї та 5-ї ПА.

Дослідження участі в операції окремих родів військ, частин і підрозділів як Червоної армії, так і армії противника дозволить більш детально вивчити історію Корсунь-Шевченківської операції.

1.Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі ЦАМО РФ) - Ф.327, оп. 4999, спр. 76. Бойове розпорядження № ОП/096 штабу 5 ПА від 15 лютого 1944 р.

2.Великая Отечественная война 1941-1945 гг. Энциклопедия. - М., 1985.

3.Военный энциклопедический словарь. - М., 1986.

4.Герой Советского Союза. Краткий биографический словарь: В 2-х томах. - М., 1987.- Т.1.

5.Давтян С.М. Пятая воздушная. - М., 1990.

6.ЦАМО РФ. - Ф.302, оп. 4196, спр. 62, Т.1. Дані про бойовий склад частин 2 ПА станом на 26 січня 1944 р.

7.ЦАМО РФ.- Ф. 327, оп. 4999, спр. 82. Корсунь-Шевченківська наступальна операція 2 Українського фронту. 25 січня - 20 лютого 1944 р.

- 8.Красовский С.А. Жизнь в авиации. - М., 1968.
- 9.ЦАМО РФ.- Ф.327, оп. 4999, спр. 314. Матеріали наукової конференції з узагальнення досвіду бойової роботи 5 ПА.
- 10.ЦАМО РФ.- Ф.302, оп. 4196, спр. 69. Огляд бойових дій 2 ПА за лютий 1944 р.
- 11.ЦАМО РФ.- Ф. 2 ПА, оп.4196, спр. 65.Підсумки бойових дій частин 2 ПА за 12 лютого 1944 р.
- 12.ЦАМО РФ.- Ф. 327,оп.4999, спр. 76. Розпорядження № ОП / 057 штабу 5 ПА від 28 січня 1944 р.
- 13.Сборник материалов по изучению опыта войны. - М., 1945.- № 14.

Іваненко Л.М.,

молодший науковий співробітник Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника

МОБІЛІЗАЦІЯ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ПІД ЧАС КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ ТА ВТРАТИ НОВОБРАНЦІВ

Мобілізація населення військовими підрозділами Червоної армії на щойно звільнених територіях – одне з малодосліджених питань не лише в історії Корсунь-Шевченківської операції, а й загалом в історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Мета даного дослідження – привернути увагу науковців та краєзнавців до проблеми новобранців, а також поділитися напрацюваннями науковців заповідника з вивчення даної проблеми.

У 1943 р. відповідно до спеціальної директиви Ставки ВГК Червона армія одержала дозвіл на поповнення знекровлених частин за рахунок новобранців з числа жителів визволених населених пунктів. До відновлення роботи місцевих військкоматів призовом займались спеціально створені польові військкомати. В умовах важких наступальних боїв армія не встигала займатися військовою підготовкою мобілізованих. Як наслідок – великі втрати серед новобранців.

До цього часу ми не знаємо ні кількості мобілізованих, ні кількості загиблих. Впродовж чотирьох років співробітники заповідника проводять цілеспрямований пошук матеріалів про мобілізацію місцевого населення під час Корсунь-Шевченківської операції.

В архіві Корсунь-Шевченківського РВК зберігаються "Алфавітна

книга призваних у Радянську Армію в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.” [1] та чотири справи під назвою “Звістки і списки на загиблих, зниклих безвісти і померлих військовослужбовців” [4]. У першому документі вдалося віднайти прізвища 724 осіб, мобілізованих під час Корсунь-Шевченківської операції. Новобранці – чоловіки віком 17–50 років. Вірогідно, призивали всіх здатних носити зброю. Серед мобілізованих – 73 юнаки, яким у 1941 р. було від 14 до 18 років і які на початок Великої Вітчизняної війни не могли служити в армії [1].

За “Алфавітною книгою” усі мобілізовані мешкали в чотирьох селах: Деренківець, Драбівка, Нетеребка, Сахнівка (по інших селах подібні списки були знищені у 1990-х рр.) [1]. Нам вдалося розшукати двох жителів Драбівки: О.М. Липового, який був мобілізований 16 лютого 1944 р. Мошенським польовим військкоматом [9], та І.О. Слюсаря, мобілізованого 12 лютого 1944 р. [17].

В архіві Корсунь-Шевченківського РВК зберігається повідомлення про загибель під час Корсунь-Шевченківської операції 93-х мобілізованих Корсунського району, з них 44 особи – з с. Квіток [4].

Оборона Квіток тривала 14 днів [14, 7 – 11]. Почалась вона 30 січня. 86-й стрілецький полк 180-ї стрілецької дивізії потіснив противника у Квітках, оволодів частиною села, але звільнити весь населений пункт не зміг [14, 7 – 11]. Дивізія була недоукомплектована особовим складом. За спогадами командира 492-го мінометного полку майора П.М. Глуценка, у його полку біля мінометів знаходилась лише обслуга, всі решта були в окопах [9].

Щоб поповнити 180-ту стрілецьку дивізію, було мобілізоване майже все чоловіче населення Квіток. Це переважно ті, хто у 1941 р. потрапив до оточення і повернувся додому, а також молодь, яка за роки війни досягла 17 – 20-річного віку. Були вони не навчені і не обмундировані. Про обмундирування новобранців можна навести такий приклад зі спогадів очевидців. Під час оборони Квіток Сидір Стеценко пішов з дому в чому був. Щоб не погубити калоші, він попросив сусідську дівчину принести йому мотузки, щоб прив’язати калоші, бо була така багнюка, що боявся їх загубити і залишитись босим. Так з тими мотузками і загинув Сидір Стеценко 10 лютого 1944 р. Похований на кладовищі біля школи [2].

Бої за Квітки тривали 14 днів за спогадами квітчан, у боях загинуло більше п'ятидесяти односельців. Зокрема, І.Т. Шпунт мобілізований 2 лютого 1944 р., а загинув 3 лютого 1944 р., А.С. Коломієць мобілізований 2 лютого 1944 р., загинув 5 лютого 1944 р. [4]. На жаль, за архівними джерелами не вдалося з'ясувати ні точну кількість мобілізованих, ні точну кількість загиблих квітчан.

Окрім повідомлень про загибель жителів Квіток, в архіві Корсунь-Шевченківського РВК зберігаються такі ж документи про загибель жителів Виграєва, Дацьок, Сахнівки, Сидорівки, Сухин. Особливо вразила доля дацьківчанина П.К. Проценка. Він був мобілізований 30 січня 1944 р. і того ж дня загинув [4].

За даними книг безповоротних втрат, які зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), нами складена картотека на загиблих під час операції, в якій є 22 картки на осіб, призваних Корсунським і 19 – Смілянським РВК [6]. На нашу думку, більшість цих людей призвані у 1944 р. польовими військкоматами [6].

Співставивши дані картотеки заповідника з даними архіву Корсунь-Шевченківського РВК, з'ясували, що в картотеці немає жодного прізвища людей, на яких є похоронки в РВК [6; 4]. Опосередковано це підтверджує думку про те, що часто новобранців кидали в бій, офіційно не зарахувавши до складу військових частин. Факти їх загибелі в армійських документах не фіксувались. Достовірну інформацію з цього питання можна одержати, попрацювавши в ЦАМО РФ зі списками особового складу військових частин. Деякі дані про мобілізацію місцевого населення під час операції взяті з "Книги Пам'яті України". За цим джерелом, у 1944 р. мобілізували мешканців 32 населених пунктів Корсунського району. 243 особи загинули, з них під час Корсунь-Шевченківської операції – 47 [8, 30 - 372].

Цінним, але на сьогодні в основному втраченим джерелом є свідчення колишніх новобранців. У фондах заповідника зберігаються спогади уродженця с. Яблунівки Корсунь-Шевченківського району Г.П. Ворони (1924 – 2004). Він згадував, що відразу після звільнення села 15 лютого 1944 р. військами 52-ї армії у сільській раді зібрали близько 80-ти чоловіків і машинами відвезли у с. Водяники Звенигородського району. Там вони були зараховані до складу 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії. Під час боїв за Водяники (визволене 5 березня 1944 р.) загинуло багато його односельців.

Першу свою гімнастерку, штани, пілотку, черевики, спідню білизну Григорій Ворона отримав напередодні Сандомирського прориву (липень 1944 р.). Але все це, хоч і випране, і випрасуване, вже було в користуванні [16].

У фондах заповідника зберігаються листи, передані рідними колишніх новобранців [10; 11]. Зокрема, Петро Шульга, уродженець с. Сухин, у своєму листі, повідомивши про смерть своїх односельців, написав: "Я зараз знаходжусь один із свого села, про мене писати не буде кому... Хоч би раз ви мені приснилися" [12]. Загинув 9 серпня 1944 р. у Румунії.

З'ясовано, що після призову мобілізовані потрапляли на збірно-пересильні пункти, у діючі військові частини або в армійські запасні стрілецькі полки (далі – АЗСП). Останні почали створюватись у 1943 р. Вони мали завдання проводити військову та політичну підготовку нового поповнення, а також виявляти та відсівати "неблагонадійних" з числа мобілізованих. За даними ЦАМО РФ, усі загальновійськові армії, які брали участь у Корсунь-Шевченківській операції, мали запасні стрілецькі полки. Виконувати свої функції цим формуванням було надзвичайно складно, адже під час масових призовів вони виростили до розмірів дивізій і навіть більше. Так, на початку 1944 р. 150-й АЗСП 27-ї армії налічував 1827 осіб, 169-й АЗСП 40-ї армії – 15107 осіб [5, 382].

В умовах Корсунь-Шевченківської операції АЗСП брали участь у бойових діях нарівні з іншими стрілецькими підрозділами, про що свідчать документи ЦАМО РФ [13, 78; 3, 57].

У кіножурналі "Радянська Україна", знятому під час Корсунь-Шевченківської операції, розповідається про подвиг курсантів учбового батальйону 41-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-ї гвардійської армії. 17 лютого на околиці с. Почапінці вони протистояли натиску німецьких підрозділів, які намагались вийти з оточення. Не змігши прорватись через позиції курсантів, німецька колона повернула в іншому напрямку [7].

В учбовому батальйоні знаходилось багато новобранців. Наприклад, Іван і Олександр Добичіни були мобілізовані в середині січня 1944 р. з Кіровоградщини [18]. У першій половині лютого 1944 р. у складі учбового батальйону здійснили важкий двохсоткілометровий марш з-під Кіровограда в район Почапинець. 16 лютого 1944 р. брати Добичіни одержали бойове

хрещення, а наступного дня Іван був смертельно поранений [15].

У повідомленні наведені лише деякі факти з даної теми. Заповідник продовжує збір матеріалів про місцевих жителів, мобілізованих до лав Червоної Армії під час Корсунь-Шевченківської операції. Наша мета встановити кількість мобілізованих та з'ясувати їх долі.

- 1.Алфавітна книга призваних в Радянську Армію в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. 12 лютого 1944 р. – 9 травня 1945 рр. //Архів Корсунь-Шевченківського РВК.
- 2.Базько М. Квітчанська оборона // Надросся. - 8 лютого 1944 року.
- 3.Донесення про втрати особового складу частин і з'єднань 27 армії з 1 лютого по 10 лютого 1944 р. // ЦАМО РФ. - Ф. 27А, оп. 8384, спр. 116.
- 4.Звістки і списки на загиблих, зниклих безвісти і померлих військовослужбовців. Книга 1, березень – червень 1944 р. // Архів Корсунь-Шевченківського РВК.
- 5.Історія українського війська (1917 – 1995). - Львів: Світ, 1996.
- 6.Картотека на загиблих під час Корсунь-Шевченківської операції // Фонди Заповідника.
- 7.Кіножурнал "Радянська Україна" № 13 – 14. 1944 рік // Архів Заповідника.
- 8.Книга Пам'яті України. Черкаська область. Історико-меморіальне багатотомне видання. - К., 1996. - Т.4.
- 9.Лист Глуценка П.М. до музею історії Корсунь-Шевченківської битви // Архів Заповідника.
- 10.Лист Єфименка І.С. дружині. 28 квітня 1944 р. // Фонди Заповідника. - КН-29833.
- 11.Лист Марченка Ф.С. дружині // Фонди Заповідника. - Д-6866.
- 12.Лист Шульги П.П. дружині // Фонди Заповідника.- Д-6867.
- 13.Оперзведення і бойові донесення 27 армії // ЦАМО РФ.- Ф. 27А, оп. 8378, спр. 346.
- 14.Опис бойових дій частин 180 стрілецької дивізії по ліквідації корсунь-шевченківського угруповання за період з 26.01.1944 по 18.02.1944 / / ЦАМО РФ. - Ф.27 армії, оп.39804, спр.7
- 15.Повідомлення матері Івана та Олександра Добичіних про нагородження синів орденами. 25 лютого 1944 р. // Фонди Заповідника. - Д-3404-1093.
- 16.Спогади Г.П. Ворони // Фонди Заповідника. - НДФ.
- 17.Спогади І.О. Слісаренка // Фонди Заповідника. - НДФ.
- 18.Червоноармійська книжка В.О. Добичіна // Фонди Заповідника. - Д-3402-1093.
- 19.Червоноармійська книжка О.М. Липового // Фонди Заповідника. - КН-30344.

*Залевська Л.О.,
провідний ібліотекар Смілянської міської
бібліотеки, краєзнавець*

ПЕРЕМОЖНА ЗИМА СМІЛЯНЩИНИ 1944 РОКУ

Для Сміли найважчі часи настали 5 серпня 1941 року, коли фашисти увійшли в місто. 912 довгих тяжких днів окупації... Нескорений дух смілян, що проявився в діяльності підпільних організацій Ю.Канарського, В.Ромейка, П.Цапляка, партизанські загони "Смілянщина" та ім. Пожарського, що базувалися та діяли в навколишніх лісах. Діяльності такої, що земля горіла під ногами загарбників. Сміляни прискорювали час визволення, як могли.

І переможний час настав. На захід почався відступ німецьких військ після Курської дуги. А для Сміли вирішальне значення відіграла Корсунь-Шевченківська операція, в ході якої місто було звільнене від загарбників. І відбувалося це так.

Після того, як спроби фашистів утримати фронт на Дніпрі провалилися, міста Біла Церква, Кіровоград були визволені від них. А Черкаси були звільнені від фашистів 14 грудня 1943 року.

Відстань від Черкас до Сміли – 30 км наші війська з кровопролитними боями долали півтора місяці.

Німці в одну із основних ліній оборони перетворили Смілу та місцевість навколо міста. Адже станція ім. Т.Шевченка (Бобринська – так називали її фашисти), залишалась основною базою забезпечення німецької армії. Через залізничний вузол їм надходили боєприпаси, продукти, звідси відбувалося поповнення їх військ. Гітлерівці зміцнили обороздатність Сміли. На допомогу діючим частинам сюди була перекинута їх танкова дивізія "Вікінг". Звідси зручно було перекидати підкріплення на будь-яку ділянку оборони. Тим більше, рельєф міста був зручним для фашистів. На сході та південному сході – річка Тясмин. На півночі – ліс і незамерзаючі Ірдинські болота, а на південному заході – річка Мідянка. До того ж гориста місцевість: Юрова гора, болота і трясини – були своєрідною фортецею. Та ще фашисти на підвищеннях закопали в землю танки, влаштували дзоти і кулеметні гнізда, замінували зі своєї сторони проходи в болотах. І все це обнесли колючим дротом.

Отримавши завдання – очистити Смілу від фашистів, командування 78-го корпусу 373-ї Червонопрапорної Миргородської дивізії

(командир полковник К.Сазонов), 52-ї армії Другого Українського фронту – вважало це почесною, але і важкою справою.

Бої за місто Смілу велись із двох напрямків: із сторони Черкас-Білозір'я та сторони Кіровограда – Кам'янки – Березняків – Великої Яблунівки.

Напередодні безпосередніх боїв за місто, добре попрацювали наші сапери. Вони зробили проходи в мінних полях та дротяних загородженнях. При цьому проявив мужність сапер Василь Мінаєв, який вночі 24 січня знешкодив десятки мін, а при розмінуванні останньої загинув сам. Йому було 19. При знешкодженні мінних полів брала участь і сапер однієї з частин, що звільняли місто – Анна Шейко (колишня випускниця нашого Смілянського технікуму харчової промисловості, вона перед самою війною працювала секретарем Ленінградського міського комсомолу. І довелось їй воювати за місто, де вона навчалася. Після війни ця жінка довгий час проживала в м. Черкаси).

А через розміновані проходи, шириною 1,5 м, темною ночі військова частина перейшла Ірдинські болота і розташувалась поряд з містом, де її німці зовсім не чекали.

В цій операції можливо вирішальну роль зіграла група розвідників 10-го артполку 7-ї повітряно-десантної дивізії, в складі якої і був наш земляк Москалець Василь Іванович (почесний громадянин нашого міста).

Розвідгрупа ще раніше розвідала місце на болотах для проходу артилерії і танків – Іванівську дамбу. Було також розвідано розташування вогневих точок ворога в районах меблевої фабрики, Юрової гори та селища Плоске. Наша піхота використала рельєф місцевості в своїх цілях. З важкими кулеметами та мінометами група бійців по низинах та лісах проникали в тил ворога і змушувала його вести бої в несприятливих умовах. Наші сапери в розташуванні противника робили мінні поля, на яких підривались ворожі танки, що не доходили до переднього краю.

Важко уявити, але це було. Чого коштувало нашим солдатам вздовж Ірдинських боліт на 10 км прокласти дорогу для танків і артилерії з каміння, колод та гілок дерев. І солдати на своїх плечах перетягували військову техніку до розмінованих проходів через болота. Артилерія і танки були перекинуті під ураганим вогнем противника та обстрілом авіації з повітря. На підступах до міста йшли жорстокі бої. Їх вели з противником воїни 254-ї та 373-ї дивізій.

254-ю стрілецькою дивізією командував молодий генерал Путейко, а 373-ю, до складу якої входили 1235-й, 1237-й, 1239-й полки – досвідчений генерал Сазонов.

Справа від Білозір'я діяла 294-а дивізія. Стрілецька рота під командуванням старшого лейтенанта Коломийця та бійці розвідроты форсували болото і зайняли плацдарм на північному сході Сміли в районі Юрової гори. Артилерійські батареї, переправлені по прокладених містках, відкрили вогонь по ворогу прямою наводкою. Двигтіла земля і темне небо затягнуло димом. Перший залп дали "Катюші". Здавалось, що почався землетрус: це вогняні язики протягнулись до ворожих позицій. З повітря ворога обстрілювала наша авіація. В боях відзначилися артилеристи батареї лейтенанта Краєвського та капітана Четиркіна. Командував артилерією 373-ї дивізії М.С.Бондаренко.

Згадував М.Фролов, капітан у відставці, голова ради ветеранів 373-ї Миргородської Червонопрапорної Орденів Суворова і Кутузова стрілецької дивізії: "10 січня 1944 року наша стрілецька дивізія звільнила від окупантів Залевки, після чого її 1237-й полк підійшов до Сміли. Він був перекинутий до залізничної станції ім. Т.Шевченка і селища, які були звільнені від ворога 29 січня в результаті жорстоких боїв. В цей же день полк вступив на вулиці міста, зім'яв заслін ворога і наступав далі в напрямку Будок, Костянтинівки, які були теж звільнені від фашистів".

Рота автоматників цього ж полку підняла прапор над містом на середній школі № 58 (зараз це гімназія ім. В.Сенатора). прапор установив сержант Білобородов з 1237-го стрілецького полку.

Найбільш жорстокі бої точилися за станцію. Цей стратегічний пункт фашисти обороняли більше всього і покинули його лише під загрозою оточення. В боях за станцію брав участь і солдат В.Хвиля – наш земляк.

Зліва від Райгорода, в напрямку Ташлика бої вели солдати 254-ї дивізії генерала Путейка. Не маючи переваги над силами противника, долаючи їх опір, ці частини форсували річку Тясмин, прорвали оборону і в складних погодних умовах (дощ, сльота) з боями рухались вперед. Вдало наступали наші частини із південного сходу 25–28 січня. Бійці 1235-го полку підійшли до Березняків 15 січня, а визволили повністю село 27 січня. Адже фашисти чинили відчайдушний опір визволителям. З боями наші воїни прорвали ворожу оборону, звільнили селище Гречківку і наступали в напрямку Ротмистрівки, що була визволена від

ворога 30 січня. Фашисти навіть не встигли висадити в повітря аеродром с. Ротмистрівки. Воїни 1239-го полку вели бої за Велику Яблунівку ще 14 січня, а захопили цей пункт тільки 27 січня. І далі полк вів наступальні бої за Малу Яблунівку, Тернівку, Ковалиху, виганяючи звідти окупантів. Німецькі частини, боячись оточення, почали панічний відступ зі Сміли та ближніх сіл. Так 30 і 31 січня підрозділами дивізії були визволені села Балаклея, Миколаївка, Носачів.

Штаб 78-го корпусу, куди входили 254-та і 373-я дивізії базувались в цей час на Загреблі. Командир корпусу генерал Латишев згадував: "Ворожі частини, боячись оточення під Смілою, почали відступ з міста. Це допомогло нам підійти до базарної площі зі сторони пивзаводу. В групі були я, комісар корпусу Іванюшин, ад'ютант Колодкін, два радисти..."

І вийшло так, що оперативна група штабу корпусу увійшла в місто раніше, ніж самі війська. Правда, в цей час уже наша розвідка була в місті і переслідувала німецьких факельників, які повинні були спалити місто, більшість будинків якого були дерев'яними. Ще по інерції ворожі війська намагались чинити опір, але вже ніщо не могло стримати енергійні дії наших солдатів.

З'єднання дивізій з півночі та півдня остаточно зломило опір ворога і він почав відхід зі Смілянщини в напрямку Городища, Корсунь.

Перед нами щоденник комісара 78-го корпусу полковника Іванюшина Д., якого вже немає серед живих: "Ми входимо в Смілу, що тільки що звільнена від ворогів 373-ю стрілецькою дивізією. Навколо ні душі, кругом тиша, ніяких ознак життя, тільки розриви снарядів за містом, та кулеметні черги порушують цю тишу..."

А 4 лютого в газеті "Правда" власний кореспондент Б.Полевой написав радісні для нас слова: "СЕГОДНЯ ОСВОБОДИЛИ ГОРОД СМЕЛУ".

Серед тих, хто звільняв наше місто був Дмитро Гончаров, якого добре знали пізніше на ст. ім. Т.Шевченка. Звільняв наше місто від ворога ротний санітар О.Куропаткін, який після Перемоги працював фельдшером у міській поліклініці. Брав участь у боях за Смілу Б.Скляренко – пізніше працював водієм автопарку. В складі групи розвідки воював і звільняв місто Москалець В.І. – пізніше педагог та директор центральної дитячої бібліотеки. 1239-м стрілецьким полком командував Йосип Антонович Маньковський. Він брав участь в боях за Дубіївку, Білозір'я і був там поранений. Його полк визволяв наше

місто. А 2 лютого 1944 року першим комендантом м. Сміли став підполковник Маньковський.

Багато солдатів і офіцерів, що брали участь у боях за місто, навки залишились лежати в Смілянській землі. Більше 12 тисяч імен викарбувано на плитах біля Братської могили. А за місто склали свої голови близько 2-х тисяч солдат. На пагорбі Слави, біля Вічного вогню стоїть пам'ятник солдату.

-
1. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.-К., 1972.-с.483-500.
 2. УРСР у Великій Вітчизняній війні радянського народу.- К., 1967.- Т.І.- с.322, Т.ІІ- с.369, Т.ІІІ.- с. 351.
 3. Полевой Б. Освобождение Смелы. // Правда.- 1944.- 4 февраля.
 4. Добро вольський Л., Клетченков М. З роками подвиг ще більше зримий. // Червоний стяг.- 1974.- 11 січня.
 5. Монастиренко Г. Запеклі бої. //Червоний стяг.- 1983.- 13 грудня.
 6. Москалець В.І. За рідне місто. // Червоний стяг.- 1984.- 27 січня.
 7. Голембійовський Ю. Бої за Смілу. //Червоний стяг.- 1984.- 28 січня.
 8. Голембійовський Ю. У грізний час випробувань. // Червоний стяг.- 1987.-9 грудня
 9. Княжев В.С. Адреса долі — Смілянщина моя.- Сміла., 2000.- с. 41.
 10. Невмирущий подвиг Смілян.- Сміла, 1995.- с. 27.
 11. Державний архів Черкаської області, ф.1951. оп. 2. од.зб. 23, л. 29.

Осипчук В.С.,

науковий співробітник відділу історії сучасного періоду
Уманського краєзнавчого музею

УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКА ОПЕРАЦІЯ ТА ЗВІЛЬНЕННЯ УМАНІ

Під час Великої Вітчизняної війни Уманщина двічі – в 1941 та 1944 роках була ареною жорстокого протистояння армій Німеччини та Радянського Союзу.

Воєнні дії, що відбувалися на її землях влітку 1941 р., коли через некомпетентність і небажання Сталіна зважати на реальну обстановку 6-та і 12-та армії Південного фронту потрапили в оточення і зазнали нищівної поразки, в результаті чого загинуло близько 20 тис. бійців і понад 60 тис. потрапили в полон ввійшли в історію під назвою “Уманський котел” [1, 34].

Удруге супротивники зішлись в кривавій борні на теренах Уманщини в ході березневого 1944 року наступу радянських

військ [2, 80–81] складовою частиною якого стала Умансько-Ботошанська операція (5.03.–17.04) проведена військами 2-го Українського фронту [3, 118], під час якої 10–11 березня було звільнено від німецької окупації місто Умань та Уманський район [4, 81; 5, 202].

Після розгрому в Корсунь-Шевченківській битві (25.01–17.02.1944 р) німецьке командування, перегрупувавши свої війська створило досить сильне “уманське угруповання” військ, до якого входило 16 дивізій 8-ї армії групи армій “Південь”, в тому числі 6 танкових – 11, 13, 14, 16, 17, СС Адольф Гітлер” із 1-ї танкової армії зосереджених на рубежі Охматів, Рубаний міст, Чемериське, Чижівка, Рижавка [6].

Знищити “уманське угруповання” німецьких військ мало “ударне угруповання” радянських військ у складі: 27-ї, 52-ї, 4-ї гв., частини сил 40-ї, 53-ї загальновійськових армій, 2-ї, 5-ї, гв., 6-ї танкових та 5-ї повітряної армії, які були зосереджені в районі Звенигородки, Шполи. Ударне угруповання переважало уманське угруповання в 3,5 рази по живій силі, в 6,3 рази по артилерії. Співвідношення сил по танках та авіації було майже однаковим [3, 118–120].

Згідно плану, головний удар наносився ударним угрупованням із фронту Русанівка – Стебне в загальному напрямку на Умань, Ладижин, Гайворон. Прорив здійснювався на ділянці Чемериське – Вільховець, шириною 25 км [7, 13], де було зосереджено 3131 гармати, що становило 71% артилерії фронту, 55% піхоти, 92% танків, 100% авіації.

В смузі наступу ударного угруповання, в зв'язку із скороченими темпами підготовки нової наступальної операції радянськими військами (10–11 днів замість 20–30), німецьким військам не вдалося збудувати глибоку та міцну лінію оборони [8, 160–212].

В складних кліматичних умовах, через щільний туман місцевість проглядалася не далі 100 м, 5 березня почався артилерійський наступ, який продовжувався 56 хвилин і знищив вогневу систему противника, приголомшив та паралізував його спроможність до опору. Німецькі війська відступали із значними втратами, в 2-ї авіадесантної дивізії вони становили 50% [9, 109].

Переможний рух вперед військ ударного угруповання гальмувався повною відсутністю шосейних доріг та непролазною грязюкою на ґрунтових, глибина якої місцями сягала 60–70 см. “Що це значить можна зрозуміти, якщо уявити, як тягнути по

бездоріжжю гармату-гаубицю вагою 9–12 т”. Для підвезення всього необхідного до наступаючих військових частин використовувалися трактори, виділялися танки, бронетранспортери, створювалися бригади з місцевого населення для проштовхування машин, застосовувався гужовий транспорт, виділялися спеціальні команди для підносу вантажів на руках.

Для форсування з ходу р. Гірський Тікич, що має стрімку течію, скелясті береги висотою до 40 м та ширину до 30 м, воїни інженерних частин побудували, працюючи в крижаній воді та доставляючи на собі будматеріали під вогнем ворога, 11 мостів, що повністю забезпечило переправу військ ударного угруповання і прорив оборони противника на тилловому рубежі річки [8, 162–163].

Намагаючись зупинити стрімкий наступ ударного угруповання та забезпечити відхід своїх основних сил із району Умані німецькі війська (11, 13, 14 танкової дивізії підсилени 228-ю і 261-ю бригадами штурмових гармат) здійснили 7 березня із району Маньківки невдалу спробу контратаки. Не вдалося німецькому командуванню ліквідувати прорив на уманському напрямку навіть кинувши в бій, що розгорівся 8 березня в районі ст. Поташ резерви. Радянські війська захопили 500 танків із них 200 були цілком придатними і пішли на укомплектування радянських танкових дивізій. Було захоплено 10 тис. автомашин, більше 350 гармат до 50-ти складів зі зброєю, продуктами, боєприпасами, сотні тонн пального та велика кількість різного майна [8, 167–170].

“Від Маньківки до Умані вся ґрунтова дорога, – пише ветеран 2ТА Сандул В.І., – була забита технікою. Справа та зліва від дороги в три місцями в чотири ряди стояла суцільна колона техніки, машина до машини”.

В зв’язку із відходом німецького угруповання до Умані радянські війська отримали наказ оволодіти містом не пізніше 10 березня [10, 5].

Згідно розпорядження німецького командування від 8 березня про створення на східному фронті системи “фортець” м. Умань оголошувалось “фортецею”, яку наказувалося утримувати за всяку ціну, навіть у випадку оточення. В місті, вщерть заповненому військами 8-ї армії, встановлювалися вогневі точки на дахах будинків та в підвалах, на вулицях та завулках [2, 84]. На околицях міста німці розташували важку артилерію, в засадах танки та САУ (за прикладом радянських військ на Курській дузі), великокаліберні зенітні гармати для боротьби із радянськими танками [10,6].

На підступах до міста, на рубежі Кочубіївка – Дмитрушки – Танське чинили сильний опір радянським військам три танкові дивізії та дві бригади штурмових гармат противника [11, 85].

Вранці 9-го березня жорстокий бій розгорівся за село Війтівка (нині Родниківка). 4 танкова рота 13 окремого гвардійського важкого танкового полку 3 танкового корпусу 2-ї ГА, що мала на озброєнні танки "Йосип Сталін" – машини із посиленою бронєю, із підвищеною прохідністю та маневруванням, із 85-мм гарматою намагалася з ходу, без прикриття артилерії та авіації, що було вкрай небезпечно, звільнити село.

Із відстані 800 м "ісівці" дали семикратний залп по позиціях противника із усіх 11 танків. Німці відповіли вогнем. Між танком старшого лейтенанта Фомічова та німецьким "Тигром", закопаним у землю, зайнялася вогняна дуель. Тільки іскри розліталися в усі сторони від ударів снарядів по броні обох машин. На танку Фомічова заклинило башту, розірвало гусеницю, через інтенсивність пострілів вентиляційна система не справлялася з очищенням повітря, у танкістів з'явилися крововиливи із вух, а в декого на руках. Битва не вщухала доти доки на німецькому танку не розірвало дуло його власним снарядом, перетворивши останнє на тюльпан із сталі.

Вірватися в село радянським танкістам так і не вдалося. Сім "ісів" було підбито, а після того як підійшла колона Т-34 3-го ТК наступ на село взагалі призупинили [12, 47].

На кінець 9-го березня війська 2 ТА та 52 А, оволодівши населеними пунктами Війтівка, Дмитрушки, Піківець вели бої безпосередньо на околицях та вулицях міста. Крім того, 29 ТК 5 гв. ТА, діючи із району Мошурова, здійснив 40 км кидок в тил противника, розбивши частини 13-ї, 14-ї німецьких танкових дивізій оволодів Тальянками, Легедзеним, Доброводами, Герезенівкою і вийшов на південно-східну околицю міста [8, 171–216]. Звільняла села Уманщини 4-та гвардійська армія, начальником штабу якої був наш земляк – відомий генерал Дерев'янка К.М., який народився у селі Косенівка [13, 7].

В боях за Умань воїни ударного угруповання проявили зразки мужності, відваги, героїзму. 28 воїнам було надано високе звання Героя Радянського Союзу, а 20-ти військовим частинам присвоїли почесне звання "уманських". Війська 2 ТА, 5ТА, 52А, 5 повітряної армії повністю оволоділи містом до 10 березня і фактично виконали завдання першого етапу фронтової операції [7, 23].

Протягом п'ятиденних боїв глибина прориву німецької оборони становила 65 км, а фронт прориву розширився до 170 км [3, 120].

Взяття м. Умані, яке забрало життя 455 радянських воїнів, ліквідувало головну базу постачання німецької 1-ї танкової армії, було захоплено значні трофеї, в т.ч. велику кількість танків. Поразка 8-ї німецької армії суттєво змінила ситуацію на південному крилі радянсько-німецького фронту. З'явилася можливість розгрому головних сил групи армій "Південь" та приморського угруповання противника [2, 85].

26 березня війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон СРСР з Румунією на 85 км ділянці від Лопатника до Скулап, воєнні дії продовжувалися на території Румунії. 7.04.1944 р. було звільнено м. Ботошани [8, 205]. Із виходом радянських військ на рубіж Редеуци, Пашкани, Унгени, Оргеєв, Дубосари Умансько-Ботошанська операція була завершена [3, 123–124].

1. Україна під час 2 світової війни / Історія України. - № 35-36. - 09. 2003.

2. Історія 2 світової війни. Т.8.-М, 1977.

3. Данілов Ф. Умансько - Ботошанська операція // Воєнно-історичний журнал.-№ 3 - М., 1969.

4. Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. - Т.4. - М., 1962.

5. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр. Збірник документів та матеріалів. - Черкаси 2000.

6. Висоцький Ф.І., Макухін М.Е., Саричев Ф.М., Шапошніков М.К. Гвардійська танкова. - М., 1963. - С.82.5.- С. 113.; Маневич Е.Л., Бенедиктов І.К., Тереножкін А.І. - Нариси історії 4-ї гвардійської армії періоду військових дій - Діюча армія, 1945. - С.113.; Конєв І.С. Записки командуючого фронтом 1943-1944. - М., 1972. - С. 167.

7. Захаров М. Уманська наступальна операція 2-го Українського фронту.// Воєнно - історичний журнал. - № 4. - М., 1962.

8. Конєв І.С. Записки командуючого фронтом 1943 - 1944. - М., 1972.

9. Маневич Е.Л., Бенедиктов І.К., Тереножкін А.І. - Нариси історії 4-ї гвардійської армії періоду військових дій - Діюча армія, 1945.

10. Сандул В.І. Умансько - Ботошанська воєнна операція в Великій Вітчизняній війні. Бій за Умань, (Машинопис). - Умань. 1986 - УКМ. - НДФ-694.

11. Висоцький Ф.І., Макухін М.Є., Саричев Ф.М. та інші. Гвардійська танкова. - М., 1963.

12. Єсков Д.П., Ляхов М.І. Від Дніпра до Праги. (Машинопис). - М. - 1984. - УКМ - 6858. Д. - 2803.

13. Трохименко Л.М. Легендарний генерал. - К., 2004.

Сокирська В.В.,

викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

ТЕМА ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ Г.Ю. ХРАБАНА

Червоною лінією проходить тема «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.» в дослідження відомого краєзнавця Уманщини, історика Григорія Юхимовича Храбана. Події, яким присвячує свої дослідження Г.Ю. Храбан, мають величезне значення для розуміння перших місяців Великої Вітчизняної війни – найбільш трагічного і, разом з тим, героїчного періоду. І добре, що ці події, які до цих пір ще не в повній мірі досліджені істориками і висвітлені в літературі, знайшли свого літописця в особі неперевершеного краєзнавця Г.Ю. Храбана.

Григорій Юхимович Храбан народився 9 травня (26 квітня) 1902 року у селі Великий Молодьків Піщівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (тепер Новоград-Волинський район Житомирської області). У гімназичні роки був активним членом товариства «Просвіта» [1].

Самостійну роботу Г.Ю.Храбан розпочав як вчитель німецької мови, а згодом працював завідуючим у сільських школах [2]. Роботу поєднував з навчанням у Київському педагогічному інституті (тепер Київський педагогічний університет імені М.Драгоманова). У березні 1934 року Григорія Храбана за пропозицією Київського обкому партії було призначено директором Уманського педагогічного технікуму.

1938 року його було репресовано. Вісім років покарання Григорій Юхимович відбував в Усользі на території сучасної Пермської області (Росія). Лише в липні 1946 року він повернувся до Умані. Але не надовго. В січні 1950 року його знову було заарештовано.

Після повернення до Умані Г.Ю. Храбана у вересні 1956 року було призначено директором Уманського краєзнавчого музею. Через два роки він вийшов на пенсію. Краєзнавча діяльність Г.Ю.Храбана була різноманітною: з дозволу інституту археології АН УРСР він брав участь в археологічних розкопках на території Черкаської та Полтавської областей; активно досліджував матеріали

архівів та бібліотек Радянського Союзу. Результатом цієї роботи стала велика кількість науково обґрунтованих публікацій у спеціальних та періодичних видання: археологічні дослідження, історія селянського повстання на Правобережній Україні 1768 року, давня історія Умані, історія підпільної друкарні більшовицької газети «Іскра», історія дендропарку «Софіївка», історія визволення Умані від німецько-фашистських загарбників та інші [3].

Як істинний дослідник історії рідного краю Г.Ю. Храбан зібрав чимало матеріалів з історії Уманщини в роки Великої Вітчизняної війни. Цій темі Григорій Юхимович присвятив третій розділ до короткого історичного нарису про Уманський педагогічний інститут «Інститут в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» З цього нарису ми дізнаємося як Умань, викладачі та студенти інституту зустріли і пережили перший день війни.

«В місті відразу все стало перебудовуватись відповідно до завдань оборони, – пише Г.Храбан. Штаб міської протиповітряної оборони розповсюдив свій наказ №1, в якому зазначався час його видання – 22 червня, 13 годин 25 хвилин. Оголошувався стан загрози і наказувалося привести до бойової готовності загопи протиповітряної оборони на всіх підприємствах, установах» [4].

27 червня 1941 року в місті Умані було організовано винищувальний батальйон народного ополчення. В газеті «Уманська зоря» за 16 червня 1961 року Г.Храбаном, який був позаштатним кореспондентом цієї газети, було вміщено спогади А.Багацького – командира батальйону. Комісаром було призначено другого секретаря міськкому КПУ А.Подольського, який загинув під час війни. До складу батальйону ввійшли всі комуністи, які відразу не були покликані до лав армії, а також певне число комсомольців та позапартійних (серед них викладачі та студенти педінституту). Зокрема, викладачі І.В. Підпригорщук і Т.Я. Судак в народному ополченні командували взводами [5].

Перебуваючи на засланні під час війни, в своїх дослідженнях Г.Храбан переймається точною датою окупації міста Умані. Для цього він наводить данні різних джерел. Працюючи в Архіві Міністерства оборони СРСР, він вивчає «Справочник звільнення городів 1941 – 1945 гг.» і на с.345 знаходить відомості про Умань, де вказано, що місто було окуповано 30 липня 1941 року. А збірник «Німецько-фашистський режим в Україні» наводить дату – 1 серпня 1941 року.

В газетній статті «Що готувалися зробити німецькі фашисти з Уманщини?», Г.Храбан досліджує книгу «Еріх Кох перед польським судом», видану у Варшаві. В статті вказується, що 8 березня 1959 року в Польщі закінчився судовий процес над злочинцем, колишнім гауляйтером України, Еріхом Кохом. В планах фашистів було заселити Україну «расою панів», тобто німців, а українців винищити, а хто залишиться в живих, переселити до Сибіру.

Не забув Кох визначити і долю Уманщини. На суді було пред'явлено документа – листа Розенберга до Гімлера. З цього листа видно, що Кох постановив упорядкувати з Умані та навколишніх сіл власний маєток – спеціальне місце для полювання. Було намічено виселити з визначеної території все населення і випалити всі села [6].

Впродовж десяти років вдавалося Е.Коху переховуватися і уникати кари. Але його було викрито і за вироком польського суду страчено.

В кінці липня 1941 року в урочищі Зелена Брама, що за 50 км. від Умані, було оточено і розбито 6-ту і 12-ту армії. Окремі їх підрозділи вели боротьбу аж до 13 серпня. Більшість червоноармійців, що залишилися живими, потрапили в полон. Їх гнали до Умані, де потім вкидали до концтабору, наспіх обладнаного на території кар'єру цегельного заводу. І назву він отримав зловісну – Уманська яма, бо став могилою для 25 тисяч радянських бійців. Важкопоранених німці навіть до табору не переправляли, а кидали напризволяще у клубі на залізничному вокзалі.

Г.Ю. Храбан зібрав спогади одного з поранених Івана Ісаковича Кривенка, якого врятувала від видимої смерті місцева жителька Кравченко Зінаїда Миколаївна. Дослідник встановив, що вона була пов'язана з партизанським загonom [7].

Місцеві жителі допомагали в'язням концтабору розділити важкі дні полону: передавали через колючий дріт їжу, одяг, «визнавали» в них своїх родичів і німці дозволяли забирати полонених.

Уманщина не корилася ворогові. В газетній статті «Народні месники Тального» Г.Ю.Храбан розміщує зібраний матеріал про діяльність партизан на території нашого краю. Вже під кінець 1941 року, як і скрізь, почали утворюватися партизанські групи. В Тальянках партизанський загін було організовано викладачем К.К.Грибом. Також стали гуртувати навколо себе патріотів в Тальному, Кобриновому, Білашках учителі Г.Г. Насменко, М.Ф. Панченко, М.Г. Портной.

Під кінець квітня 1942 р. до Тальнівської лікарні прибув на роботу військовополонений лікар Володимир Іванович Шашков, який перед тим працював в Умані. Хоч і прислали його до Тального німці, але прибув він сюди також із завдання Уманського партійного підпілля. В.І.Шашков швидко встановив зв'язки з патріотичними групами, які існували в Тальному і сусідніх селах, об'єднав їх у партизанській загін і став його керівником.

Храбаном було досліджено, що в селі Гуляйці систематично слухали радіопередачі з Москви. А в селі Майданецькому на друкарській машинці друкувалися партизанські листівки. В цій же статті краєзнавець вказує, що уже в серпні 1942 р. окупанти розпочали насильницьку відправку з Уманщини працездатного населення на примусові роботи до Німеччини. Приміщення та територію школи №4 використовували як концтабір для тих, кого виловлювали для вивезення на фашистську каторгу. Перед відправкою приречені проходили комісію. Багатьох тальнівські лікарі та завмедпунктом села Майданецького О.С. Мамолат врятували від вивезення.

Працівники майданецького цукрового заводу, члени підпільної організації, викрадали чисті бланки з печатками і на них заповнювали «аусвайси» для партизанів, здійснювали деверсії [8].

...Настав 1944 рік. Червона Армія здійснювала наступальні операції по всій лінії фронту... Г.Храбан зібрав чимало спогадів учасників визволення Уманщини та навколишніх районів і до чергової річниці визволення вміщував ці спогади на сторінках місцевих та обласних газет під рубрикою «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Немає вже в живих багатьох учасників звільнення нашого краю, немає в живих і самого Григорія Юхимовича, але справу, зроблену ним у написанні сторінок ратного подвигу героїв, важко переоцінити. Досліджуючи матеріали по Великій Вітчизняній війні в Архіві Міністерства Оборони СРСР, спогади учасників тих подій, краєзнавець у статті газети «Під прапором комунізму» до 19-ї річниці визволення Уманщини, відтворює повну картину визволення рідного краю від загарбників.

Зразу після закінчення Корсунь-Шевченківської битви війська 2-го Українського фронту почали готуватися до Уманської операції. Ця операція була складовою частиною стратегічного завдання Червоної Армії по визволенню України від німецько-фашистських загарбників. Цій темі і саме цьому фонду Г.Храбан

присвятив документальний нарис «Уманська операція військ 2-го Українського фронту».

Завдання по визволенню Умані було покладено на два танкових корпуси, одну танкову бригаду та мотопіхотні частини. Працюючи зі звітом 2-ї танкової армії в Архіві Міністерства Оборони СРСР дослідник доводить, що танки 9-го березня 1944 р. о 19 годині 30 хвилин досягли центру міста і, внаслідок концентрованого удару, 10 березня о 1-й годині 30 хвилин армія повністю оволоділа містом [9].

В особовому фонді Г.Ю. Храбана, що зберігається у Державному архіві Черкаської області, є спогади учасників оборони і визволення Умані: генерал-лейтенанта Н. Бірюкова, майора М. Борисенка, А. Багацького, М. Кашубської, М. Радського, М. Бондаренка, Ф. Логінова [10].

Під час роботи з фондами МО СРСР були використані карти, є схеми, зібрані Г. Храбаном з цих карт. Також дослідником було зібрано картотеку 172 Героїв Радянського Союзу, які отримали це звання за Уманську операцію. Подається детальна таблиця з номерами карток, прізвищами, місцями подвигу, датою наказу при присвоєнні звання. Також Григорієм Юхимовичем було створено таблицю нагородження солдатів та офіцерів Червоної Армії орденами та медалями за Умансько-Ботошанську операцію. Працюючи директором Уманського краєзнавчого музею Г. Храбан був організатором і активним учасником пошукової роботи. Колектив музею виїздив в села і збирав матеріали про Велику Вітчизняну війну. В школах проводилися зустрічі з учасниками визволення Умані. Григорій Юхимович з багатьма вів особисте листування, запрошував на зустрічі.

У своїх дослідженнях, краєзнавчій роботі темі Великої Вітчизняної війни, визволенню рідного краю Григорій Юхимович Храбан відводив чільне місце. Особливо багато матеріалів своїх досліджень історик публікував на сторінках газет до чергових річниць з дня визволення Уманщини, до Дня танкіста. Подавав матеріали також до радіогазет Умані та Черкас. Крім цього Григорій Юхимович збирав дані про Героїв Радянського Союзу – уродженців Уманщини. Серед них – дані про Двічі Героя Радянського Союзу генерала армії І.Д. Черняховського, генерал-лейтенант К.М. Дерев'янка та сімох Героїв Радянського Союзу: Й.П. Зеленюка, Й.П. Корчака, Д.Т. Левченка, Ф.Г. Литвинюка, Т.Т. Лободи, Н.М. Пархоменка, О.К. Перевертнюка. У фонді дослідника є біографія та фото всіх вище перелічених героїв [11].

Неодноразово краєзнавець відстежував подальшу долю солдатів і офіцерів, звертав увагу на те, як мужньо боролися вони на інших фронтах Великої Вітчизняної війни.

Величезний науковий доробок Г. Ю. Храбана. Далеко не все йому вдалося опублікувати. В особистому архіві дослідника, який знаходиться на збереженні у Державному архіві Черкаської області, є велика кількість зібраних, досліджених і неопублікованих матеріалів. З ними працюють студенти, історики, краєзнавці.

Помер Г.Ю. Храбан у 1990 році. Його науковий доробок – це людський подвиг, його життя – сповнене трагізму радянської дійсності і страшне за своїм змістом, не зломило його і є взірцем вірності історії, науці, ідеї.

1. Державний архів Черкаської області, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 152.
2. Там само, ф. Р-5624, оп. 1, спр. 152.
3. Г.Ю. Храбан. До сторіччя від дня народження. Збірник статей та матеріалів. – Черкаси, 2002.
4. Державний архів Черкаської області, ф. Р – 5624, оп. 1, спр. 109.
5. Там само, ф. Р-5624, оп. 1,спр. 109.
6. Храбан Г. Що готувалися зробити німецькі фашисти з Уманщини? – Уманська зоря. – 1960, 26 липня.
7. Державний архів Черкаської області, ф. Р – 5624, оп. 1,спр. 110.
8. Там само, ф. Р – 5624, оп. 1, спр. 110.
9. Там само, ф. Р – 5624, оп. 1, спр. 109.
10. Там само, ф. Р – 5624, оп. 1, спр. 108.
11. Там само, ф. Р – 5624, оп. 1, спр. 108.

Джолос С.В.,

студент 2-го курсу історико-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

МОТИВИ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОДІЯНЬ НАЦИСТІВ

Друга Світова війна (1939–1945 рр.) стала однією з основних трагедій ХХ ст. Вона забрала понад 55 млн. життів, у тому числі – більше 20 млн. людей втратив СРСР [1, 258] (за найбільш оптимістичними підрахунками). Величезними були й розміри руйнувань та інших негативних наслідків війни.

Разом із тим, значна частина шкоди була спричинена не як наслідок військової необхідності, а як результат злочинів нацистів

[2], котрі чинилися ними на всіх окупованих територіях Європи, від Франції (зокрема, злодіяння К. Барб'є, так званого "ліонського ката" [3, 331] та ін.) до Волги. Таким чином, існує необхідність дослідження мотивів злодіянь нацистів.

Отже, насамперед, необхідно класифікувати злодіяння гітлерівців на окупованих землях. Злочинами проти людства, відповідно до Статуту Міжнародного військового трибуналу (створеного згідно з Лондонською угодою держав антигітлерівської коаліції у серпні 1945 р.), відносяться:

1. Злочини проти миру – планування, підготовка, розв'язування чи ведення агресивної війни або війни, що порушує міжнародні договори, угоди, чи участь у спільному плані чи змові з метою здійснення названих діянь.

2. Військові злочини – порушення законів і звичаїв війни; вбивства, катування чи "направлення" у рабство чи для ін. цілей мирного населення окупованих територій; вбивства чи катування полонених чи осіб, що знаходяться в морі; вбивства заручників, грабіж суспільної чи приватної власності; безглузде руйнування міст і сіл; розорення, не виправдане військовою потребою, та ін.

3. Злочини проти людяності – вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, здійснені щодо мирного населення до або під час війни, або переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що відноситься до сфери компетенції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці діяння порушенням внутрішнього права держави, де вони були здійснені [4, 578-579].

Очевидно, перелічені діяння здійснювалися фашистами на окупованих територіях, хоча перелік їхніх злодіянь не буде вичерпним якщо навіть згадати такі їхні діяння, як геноцид, холокост, досліди над живими людьми, застосування зброї масового знищення, заходи терористичного характеру з метою "впливу" на супротивника та інші акти варварства [2].

Події, пов'язані з Великою Вітчизняною війною, викликали вжорсточені заходи з радянського боку (не всі з них були виправданими, що відмічає дослідник В.М. Мойсієнко в одному зі своїх досліджень [5, 66–68]), проте, більшість злодіянь з боку агресора носили відверто злочинний характер. На жаль, необхідно зазначити, що величезна частина злодіянь гітлерівців здійснювалася ними на території Черкащини, України, СРСР. Дослідник В.М.

Мельниченко зазначає, що під час війни загинула 1/6 частина українців, було зруйновано 714 міст і 28 тисяч сіл, 16000 промислових підприємств, 200000 промислово-виробничих приміщень, в Україні фашисти спалили 250 сіл разом з їхнім населенням [6, 30–33]. За деякими даними, в Україні було розстріляно і знищено понад 4497000 людей [7, 33–37]. Понад 2,2 млн. українців були вивезені окупантами на примусові роботи до Німеччини [8, 153].

Звернімо увагу на нацистські злочинства на Черкащині. Тут нацисти знищили близько 50000 чоловік, а близько 70000 – вивезли на примусові роботи до Німеччини [9, 95]. Ще близько 50000 радянських військовополонених були вбиті гітлерівцями на Черкащині. Актом варварства окупантів стала розправа з хворими соснівського санаторію (хоча вбивство хворих і поранених вважалося злочином навіть у часи Наполеона). Одним з найбільш постраждалих регіонів України був Золотоніський район. У концтаборі, котрий там розташовувався, загинули 12750 чоловік [10, 86–90]. Восени 1941 р. там було знищено нацистами 4000 чоловік. У липні 1942 р. там же було розстріляно 7000 радянських військовополонених [11].

За час окупації загарбниками було знищено понад 25000 мирних жителів Сміли, ще 3000 мешканців цього міста були вивезені на роботи у Німеччину. 18000 радянських воїнів були знищені у концтаборі в районі Сміли, в околицях котрої, на Юр'євій горі, було розстріляно понад 1000 євреїв. Названий регіон зазнав значної руйнації та грабежу [12, 96–99]. Під Уманню фашисти створили концтабір ("Уманська яма"), в котрому перебували 70000 в'язнів. З долини річки Ятрань нацистами вивозився чорнозем [13]. Багато сіл та хуторів були спалені окупантами: Буда, Вдовичин (Чигиринський район); с. Острівець (Уманщина); Борушкова слобідка, Деньги, Хрести (Золотоніський район). Під час відступу частин вермахта у 1943–1944 рр. ними були спалені цілі райони міст (у тому числі центри Черкас, Корсуня, Сміли, Золотоноші, Чигирин та ін.) [10]. В самих же Черкасах гітлерівці знищили 1800 мирних жителів, ще 8000 – вивезли на примусові роботи до Німеччини [14]. Внаслідок цих діянь на 01.01.1944 загальна кількість мешканців Черкас складала 11554 чоловіка [15].

Таким чином, до основних злочинів фашистських загарбників варто віднести: планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни, геноцид, холокост, досліди над живими людьми,

застосування зброї масового знищення, заходи терористичного характеру з метою "впливу" на супротивника, порушення законів та звичаїв війни, вбивства, катування і "направлення" у рабство або для інших цілей мирного населення окупованих територій, вбивства та катування військовополонених, вбивства заручників, грабїж, безглузде руйнування міст та сіл, невиправдане військовою потребою розорення тощо.

Злодіяння фашистів можна класифікувати за об'єктом посягання на:

- 1.Злочини, пов'язані з розв'язанням війни.
- 2.Злочини, пов'язані з жорстокістю щодо людей.
- 3.Злочини економічного характеру та невиправдане розорення земель.
- 4.Порушення традицій, звичаїв та правил війни.

Ймовірно, з наведених видатним вітчизняним дослідником професором Котюком факторів злочинності [16], загальні причини діянь фашистів значною мірою пояснюються деякими так званими "біо-соціальними" теоріями злочинності:

1.Теорія про внутрішню присутність небезпечного стану для людей, схильних до вчинення злочину. Ймовірно ця теорія здатна пояснити деякі злодіяння окупантів, що могли бути здійснені під впливом харизми фюрера.

2.Фрейдистська теорія, яка стверджує, що з народження людина приречена на негаразди (становище нацистських молодиків, народжених у добу Першої Світової війни, дійсно було достатньо складним), що призводить до володарювання над людиною інстинктів (загарбники стали некерованими внаслідок інстинктів, оскільки доктрина фашизму була спрямована на жорстокість, а не на встановлення законності на окупованих землях, отож, примус за злодіяння на захоплених землях гітлерівців їхньою владою майже не застосовувався).

3.Теорія психо-паталогічних причин, яка стверджує, що до скоєння злочинів схильні психопати або розумово відсталі люди (навіть чи вказані "якості" не відносяться до "працівників" концтаборів та ін. подібних "установ").

Крім того, доцільно окреслити мотиви чотирьох раніше визначених типів злодіянь нацистів, класифікованих за об'єктом посягання.

І.Причинами та мотивами злочинного розв'язання війни, ймовірно, були:

1. Сама сутність фашизму як ідеології.

2. Несправедливі умови Версальсько-Вашингтонської системи договорів.

3. Прагнення нацистської верхівки здобути гегемонію Рейху збройним шляхом та їхні агресивні плани.

4. "Необхідність" розширення "життєвого простору".

5. Давні протиріччя між державами Європи (зокрема суперництво між Францією та Німеччиною та ін.) тощо.

II. До причин та мотивів жорстокостей фашистів щодо людей (цивільних та військовополонених, слов'ян та євреїв та ін.) варто віднести:

1. Расово-етнічну нетерпимість (зокрема до євреїв, циган, слов'ян, французів та ін. народів).

2. Бажання "звільнити" "життєвий простір" від "неповноцінних" народів для заселення його "арійцями".

3. Можливу складність утримання полонених.

4. "Необхідність" "людського матеріалу" для проведення дослідів (у т.ч. спрямованих на винайдення засобів біологічного геноциду).

5. Залякування поневолених народів, боротьба з Рухом Опору, бажання приборкати партизанів тощо.

III. Мотивація злочинів економічного характеру та невинуватого розорення земель, ймовірно, була такою:

1. Вивезення цінностей (у т.ч. надбань мистецтва, родючих ґрунтів тощо) та грабунків пояснювалося "необхідністю" економічного піднесення Рейху у такий спосіб і "зібрання" культурних цінностей на "арійських" територіях.

2. Прагнення послабити Рух Опору та держави антигітлерівської коаліції.

3. Прагнення пристосувати промисловість окупованих територій до потреб Рейху.

4. Прагнення розоренням знищити частину "неповноцінних" народів та ін.

IV. Причини та мотиви порушень правил війни, ймовірно, були такими:

1. Правовий нігілізм нацистів, недостатній розвиток тодішнього міжнародного права та механізмів примусу, здатних "приборкати" агресора.

2. Знищення військовополонених та поранених, очевидно, мало на меті позбутися необхідності їхнього утримання, залякати та послабити супротивника.

3. Використання зброї масово знищення (щоправда, не дуже часто), скоріше за все, носило "експериментальний" характер та ін.

В решті-решт, мотивація військових злочинів має важливе значення зараз, коли дослідження їхньої природи, можливо, допоможе запобігати їхньому виникненню у майбутніх міжнародних конфліктах (у т.ч. боротьбі з міжнародним тероризмом). Проте, в умовах самого протистояння, очевидно, мотиви злочинів ворога не є достатньо важливими, оскільки основним завданням війни є придушення збройного опору військ супротивника [17]. Це завдання героїськи було виконане радянськими військами, щоправда, на жаль, занадто дорогою ціною.

1. Советский энциклопедический словарь. — М., 1979.
2. Детальніше див.: Нюрнберзький процес над головними німецькими воєнними преступниками. Сборник материалов в трех томах под общей редакцией Р.А. Руденко. — М., 1966.
3. Демкин С.И. Великие тайны спецслужб XX века. — М., 2002.
4. Великая Отечественная война 1941-1945. Энциклопедия. — М., 1985.
5. Детальніше див.: Мойсієнко В.М. Юридичні аспекти полону в роки Великої вітчизняної війни //Тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 "Велич подвигу народного". — Черкаси, 1995. — С. 66-68.
6. Мельниченко В.М. Злочини німецько-фашистських загарбників на українській землі. — Там само. — С. 30-33.
7. Зброй Р.Д. Забуттю не підлягає. — Там само. — С. 33-37.
8. Українська РСР у Великій вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. — К., 1975. — Т.3. — С. 153.
9. Наш рідний край у XX ст. Хрестоматія з історії Черкащини. — Ч. 2. — К., 1995.
10. Пономаренко М.Ф. Нацистський окупаційний режим на Черкащині. - //Тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 "Велич подвигу народного". — Черкаси, 1995. — С. 86-90.
11. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). — Ф. 4619, оп. 8, спр. 13, арк. 1, 28, 32, 36, 37.
12. Гальченко С.І. Фашистський геноцид на Смілянщині. //Тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 "Велич подвигу народного". — Черкаси, 1995. — С. 96-99.
13. Смірнова І.Б. Уманська яма — катівня і мужність. — Там само. — С. 93-96.
14. ДАЧО — Ф.Р. 604, оп. 1, спр. 5, арк. 11.
15. ДАЧО — Ф.Р. 604, оп. 1, спр. 5, арк. 6.
16. Котюк В. О. Основи держави і права. - К.: Вентурі. - 1995. - 176 с.
17. Черкес М.Ю. Міжнародне право. Видання 3-ге. — К., 2003.

**Партизанський
і підпільний рух
та інші форми опору
окупантам**

*Нікіфоров В.І.,**старший науковий співробітник**Смілянського краєзнавчого музею*

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ СМІЛЯНСЬКОГО МОЛОДІЖНОГО ПІДПІЛЛЯ 1942 РОКУ

Про смілянське підпілля часів Великої Вітчизняної війни написано вже чимало статей і книг. Зокрема, це відома повість Павла Автомонова "Так народжувалися зорі". Проте слід визнати, що не всі автори і не завжди дотримуються реальних фактів у висвітленні тих далеких подій. Наприклад, існує припущення, що гестапівці повісили одночасно смілянських героїв-підпільників Юрія Самарського та Олександра Міщенка, тоді як достеменно відомо, що останнього було розстріляно. Час відкриває нові, маловідомі сторінки з історії опору німецько-фашистським загарбникам на теренах Смілянщини.

Саме вихід у 1960 році вищезгаданої книги Павла Автомонова викликав неабиякий резонанс у читацької аудиторії, адже імена багатьох героїв-підпільників, які діяли на теренах Смілянщини, були відомі не з книжок, а з живого передання безпосередніх свідків тих далеких подій. В уяві ж пересічного читача ця художня повість закарбувалася як документ історії. Натомість сам автор, відповідаючи на запитання читачів про свій творчий задум, відверто зізнався: "Мені лише хотілося першим покласти квіти на могили відважних смілянських хлопців".

Повість дала відчутний поштовх до пошукової роботи, якою активно зайнялися краєзнавці Павло Соса та Іван Стецюра. Позаяк знадобилося не один десяток років, щоб відновити усю повноту правди навколо подій, пов'язаних з героїчним опором смілянського підпілля і вийти за межі їх суто художнього осмислення, якому завжди притаманна певна доля авторського вимислу. Сприяло цьому й те, що наприкінці 1980-х років уперше був відкритий доступ до закритих раніше архівних фондів, зокрема архівів карних органів.

Цікаво, що після повісті "Так народжувалися зорі" у читачів склалося переконання, що смілянських підпільників видав Гліб Арабажин, який в повісті Павла Автомонова введений під

прізвищем Ображина. Натякали, мовляв, на його дворянське походження, на зв'язки лікаря-вітчима, навіть "царське" золото, яке буцімто сприяло швидкому визволенню Гліба з гестапівської катівні, де він опинився. Проте мало кому відомий той факт, що саме лікар Владислав Радзевич ще у 1919 році рятував від денікінців майбутнього генія вітчизняної космонавтики Ю.В.Кондратюка (тоді ще Сашка Шаргея). Ось так горезвісний "класовий підхід" у висвітленні історичної правди став ледве не головним чинником в обвинуваченні Гліба Арабажина у зрадництві й запродавстві гестапівцям

Усі крапки над "і" поставила сестра одного з керівників смілянського підпілля Юрія Канарського – Тетяна Василівна Мироненко-Канарська, з якою автор цієї публікації безпосередньо спілкувався у середині 1990-х років. З її слів, ще восени 1970 року її несподівано викликали до міськкому партії. Там на неї чекала людина у цивільному, яка й повідомила: "Гліб Арабажин не був зрадником". Проте цю правду Тетяна Василівна мусила тримати, не розголошуючи її, протягом довгих 25 років. Такий тоді був час...

До речі, керівник молодіжного підпілля Смілянщини Олександр Міщенко сам був сином колишнього царського жандарма, проте це не завадило йому стати справжнім патріотом своєї Батьківщини. Саме він – Олександр Міщенко, працюючи перекладачем на Смілянській біржі праці під час окупації, мав можливість безперешкодно доставати бланки довідок про реєстрацію тимчасових "аусвайсів" – паспортів та перепусток з печатками і передавати їх за призначенням. Такі документи отримали 250 військовополонених. А Гліб Арабажин влаштувався асистентом викладачів курсів німецької мови.

Слід визнати, що сам письменник Павло Автомонов до останнього свого подиху теж активно займався пошуковою роботою. Саме йому у 1974 році аж у Франції вдалося розшукати живих свідків страти на білозірській базарній площі відважних смілян-підпільників Юрія Канарського, Миколу Отамановського і Володимира Ткаченка. Їх упізнали восьмеро французьких будівельників, що у той день знаходилися у вантажівці і на власні очі бачили юних хлопців на шибениці. На грудях кожного висіла табличка з власним прізвищем. Французи, вражені їхньою мужністю, потай переписали їх, щоб згодом розповісти правду.

1. Колишній партійний архів Київського обкому КП України. ф. 5, оп. 2/6, л. 177. лл.74, 76-77.
2. Автомонов П.Ф. Так народжувалися зорі.- К., 1960.
3. Автомонов П.Ф. Их знали в лицо // Газета Правда от 23 октября 1985.
4. Мироненко-Канарська Т.В. Спогад про брата (на правах рукопису).
5. Нікіфоров В.І. Так ставали героями // «Газета Регіональний вісник» №2 травень 2004 р.

Абашіна Л.О.,

*молодший науковий співробітник відділу
ландшафтно-паркової архітектури НІКЗ "Чигирин"*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНО-ДИВЕРСІЙНИХ ГРУП В ЧИГИРИНІ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

З перших днів війни уряд Радянського Союзу починає вживати заходи щодо налагодження боротьби з німецько-фашистськими загарбниками. Для ведення підпільної боротьби в липні 1941 року створюється Кіровоградський підпільний обком КП(б)У. Для керівництва підпіллям залишилися секретар обкому КП(б)У М.М.Скирда та завідувачий сільськогосподарським відділом обкому партії, депутат Верховної Ради СРСР П.К.Василина. Ними було створено два підпільних міських комітети в Кіровограді та Знам'янці, 28 підпільних райкомів, 251 первинна партійна організація. В перші місяці війни були організовані й залишені в тилу для розгортання боротьби 5 партизанських загонів і 36 диверсійних та винищувальних груп, до складу яких входило 392 комуністи і 1800 комсомольців [1, 9].

Партизанські загони були створені на території таких районів: Знам'янського (командир І.І.Нечаєв), Єлисаветградківського (командир тов.Шученко), Новогероргієвського (командир тов.Кириченко), Кам'янського (командир А.Куценко), Чигиринського (командир тов. Кравченко) [3, 2].

В Чигирині також створюються 3 підпільно-диверсійні групи, керівниками яких були призначені Марков Федір Маркович, Прахов Михайло Захарович, Сірченко Іван Хомич [3,4], починає діяти

полк народного ополчення під керівництвом учасника громадянської війни Марка Настевича [1, 53].

Підпільно-диверсійні групи ставили перед собою такі першочергові завдання:

- збирати дані про війська ворога, їх передислокацію, озброєння, про діяльність німецьких прислужників;
- збирати зброю, боєприпаси і направляти партизанам [3, 5].

З 10 серпня 1941 року в Чигирині розпочинають боротьбу 2 підпільні комсомольські організації. Одну з них очолив Хоменко Володимир Григорович. Група з 10-ти месників мала 2 радіоприймачі, за допомогою яких вони поширювали серед населення зведення Радінформбюро усно і у вигляді листівок. Закликали жителів чинити саботаж загарбникам, зривали мобілізацію молоді на роботу в Німеччину. "Комсомольська організація проводила роботу по викриттю Чигиринської організації українських націоналістів. По цьому питанню членами комітету підпільної комсомольської організації були проведені спеціальні бесіди серед населення, в яких викривали обличчя і наміри націоналістичної організації. Газети, що випускали націоналістичні організації знищувалися, а листівки зривалися. Внаслідок проведеної комсомольською організацією роботи націоналісти не мали успіху в м.Чигирині" [1, 163–164].

Активну роботу в Чигирині проводила диверсійна комсомольська група, яку очолював Віктор Іванович Руденко: підпільники здійснювали диверсійні та бойові операції, надавали допомогу партизанським загонам. "Особливо широко розгорнулася робота комсомольських груп з 22 червня 1943 року, після встановлення зв'язку з партизанським загonom "Москва". Налагодивши зв'язок з працівниками місцевої друкарні, комсомольська організація добре поставила роботу по друкуванню листівок для себе та для загону. Всього було надруковано понад 4500 листівок та звернень" [1, 164].

"У відповідь на знищення Вдовичина Хутора та зв'язчу розправу з населенням організація випустила 200 друкованих листівок до населення із закликом на всі міроприємства загарбників відповідати саботажем" [1, 164].

"Крім масово-агітаційної роботи, підпільна комсомольська організація провела ряд диверсійних та бойових дій. В вересні 1943 року зірвали дерев'яний міст на шосейній дорозі Чигирин–

Черкаси. Знищили 3 ворожі вантажні автомашини та 5 шоферів. Членами організації систематично виводився з ладу телефонно-телеграфний зв'язок на дільницях Кіровоград–Сміла, Чигирин–Черкаси з Новогеоргієвськом, Кременчуком та Знам'янкою. За час діяльності організації внаслідок проведення бойових операцій здобули зброю: кулемет, 6 автоматів, 37 гвинтівок. Комсомольці систематично вели облік ворожих військових частин, які прибували до Чигирини та проходили через місто: їх склад, озброєння, а розвідницькі відомості передавали загоніві "Москва" та частинам Червоної Армії. За час діяльності організації було виведено з оточення 32 червоноармійці, які пізніше із зброєю в руках були приведені до загону "Москва" [1, 164–165].

12 грудня 1943 року частинами 69-ї гвардійської Червонопрапорної Звенигородської стрілецької дивізії та 138-ї стрілецької Карпатської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії під командуванням В.І.Рутька, які входили до складу 4-ї армії під командуванням генерала І.В.Галаніна та 20-го гвардійського стрілецького корпусу М.І.Бірюкова було звільнено м.Чигирин від німецько-фашистських загарбників.

На жаль, не всі з тих, хто першими піднялись на оборону міста, дожили до його звільнення: партизанський загін Кравченка та полк народного ополчення на чолі з Марком Настевичем були видані ворогам бургомістром Новогеоргієвська і знищені ще в 1941 році [4, 144]. Керівника підпільно-диверсійної групи Маркова Федора Марковича було схоплено восени 1941 року і розстріляно на подвір'ї смілянської тюрми. В переддень звільнення міста, при виконанні бойового завдання, було схоплено і закатовано Руденка Віктора Івановича та ще 13 підпільників з диверсійних комсомольських організацій.

Після визволення Чигирини, більшість підпільників була зарахована до частин Червоної Армії і разом з ними продовжили звільнення захоплених ворогом територій.

1. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Збірник документів. — Дніпропетровськ, 1965.

2. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. — К., 1963.

3. МПДА. — Звіт С.П.Коваленка про участь у роботі підпільно-диверсійної групи Маркова Ф.М.

4. Историчний феномен Чигиринського краю: Матеріали науково-практичної конференції Національного історико-культурного заповідника "Чигирин". — 3-4 жовтня 2001 року. — К., — 2003.

Таран В.А.,
*заступник директора з виховної роботи Велико-
Яблунівської загальноосвітньої школи I-III ступенів
(Смілянський район)*

ПАРТИЗАНСЬКИМИ СТЕЖКАМИ СМІЛЯНЩИНИ (ФАКТИ З БІОГРАФІЇ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ МИХАЙЛА ДАНИЛЬЧЕНКА)

Народився Михайло Данильченко у 1918 році у селі Велика Яблунівка Смілянського району Черкаської області. Його батько – Данильченко Пилип Трохимович, мати – Данильченко Степанида Петрівна, сестри – Христина і Марія.

Все дитинство Михайла пройшло у його рідній Яблунівці, мальовничий краєвид якої він дуже любив. Ріс здоровим, бадьорим, кмітливим і спортивним хлопцем. Вмів добре плавати, кататись на ковзанах, спускатись з місцевих гір на лижах, які сам виготовляв. Майстерно виконував складні вправи на перекладенні, володів гітарою та іншими інструментами. Любив поезію, співати українські і російські пісні. В нього все було красивим – і порядок в його кімнаті, і вишита українська сорочка, і галстук... Перед хатою росли ним посаджені дві красиві ялинки, троянди, бузок. Михайла відрізняла висока культура в спілкуванні з товаришами. Всі ці риси, а також тяга до знань завжди привертала до Михайла багатьох молодих людей з усієї Смілянщини. Разом з тим він був серйозною, відповідальною і вимогливою людиною.

В 1936 році Михайло Данильченко поступив на історичний факультет Київського педагогічного інституту. Він і там приваблював до себе студентську молодь. Після закінчення навчання працював учителем історії в місті Кролевець на Сумщині. Любив свій предмет, любив дітей. Та зовсім несподівано Михайла призивають на військову службу і відправляють в місто Ковель на Волині.

Саме в прикордонному районі, на Волині, в місті Ковелі застала війна Михайла Данильченка, де він проходив військову службу. Як спеціаліста з вищою педагогічною освітою Михайла Данильченка призначають політруком роти. Військова частина, в якій служив Михайло, як і всі інші, відчайдушно чинила опір ворогу, але стримати німецьку машину було неможливо. З жорстокими боями наші війська почали відступати. Німці за один тиждень окупували

Ковель, Рівне, Львів, Дрогобич, інші міста і розгорнули наступ на Київ. 2,5 місяці радянські війська тримали оборону Києва, але частина їх була оточена ворогом. В полон потрапили понад 50 тис. наших бійців. Серед них опинився і поранений в ногу політрук роти Михайло Данильченко, який до кінця допомагав солдатам і офіцерам своєї військової частини вийти з оточення. Та самому зробити це не вдалося. Михайло знав, що всіх офіцерів, а особливо політруків, німці живими не тримають. Данильченку вдається якось переодягнутися в цивільний одяг, а володіння німецькою мовою допомогло йому здійснити втечу з полону. Розуміючи неможливість переходу фронту (він вже знаходився за Дніпром), Михайло вирішує йти до рідної Яблунівки, де залишився його батько, Данильченко Пилип Трохимович, та вірні друзі. Можна собі уявити, яким тяжким і небезпечним був шлях до далекої Яблунівки, зважаючи на німецьку окупацію і поранену ногу.

Дійшовши до рідного села, Михайло відвідує своїх друзів і негайно починає підпільну боротьбу. М.Шейко, племінник М.Данильченка, повідомив: "коли наша сім'я восени 1944 року після звільнення України від німців повернулася до Яблунівки, дехто з односельчан розповідав нам, що він писав та розповсюджував листівки, підривав німецькі ешелони та чинив інші диверсії. Розповідали і про нашого діда Пилипа, батька Михайла, який допомагав підпільникам і партизанам.

Згодом Михайло Данильченко з'єднується з партизанами Холодного Яру і діє вже під їх керівництвом. Він формує підпільні групи з надійних і патріотично настроєних людей Смілянщини (серед тих, про кого я чув, були Сергій Косяченко, полонений льотчик, Нюся Піскун, Тося Мотуз та інші), збирає розвідувальні дані про розміщення та чисельність німецьких військових частин, складів із зброєю та паливом".

Михайлові вдається влаштуватись на роботу в місті Сміла агрономом-тютюноводом, одержати відповідну довідку-посвідчення. Це було великою вдачею для Михайла. Отримавши від своєї дівчини Олени Мельник, велосипед, він мав можливість щоденно їздити по району, начебто по роботі, і збирати потрібну інформацію, яку своєчасно передавав партизанам, гуртувати підпільні групи, розповсюджувати листівки.

Одного разу, повертаючись уночі від партизан, Михайло почув гуркіт потягу і зупинився, щоб переконатися в ньому. І раптом з усього

розбігу на нього наштотхнувся Іван Кабаченко, який біг від залізничної колії, підклавши під неї міну. А далі – вибух і... несподіване знайомство двох сміливих яблунівських хлопців, які самостійно вели боротьбу з німецьким фашистами, а потім весь час, майже до самої Перемоги, діяли разом в одному партизанському загоні.

Проводячи підпільну боротьбу в районі залізничної станції ім.Тараса Шевченка, Великої і Малої Яблунівок, інших сіл Смілянського району, Михайло Данильченко постійно ризикував. Діяти непомітно було майже неможливо, його хтось видав. Та вірні йому друзі своєчасно попередили його. І Михайло назавжди залишив своє Яблунівське помешкання. Німці кинулися схопити Данильченка, та допомогла його кмітливість. Він попросив жінку, яка попередила його про небезпеку, пустити чутки, нібито він поїхав у Київ до своєї сестри Марії. Про своє "зникнення" Михайло попередив свою вірну подругу Олену і, не затримуючись, помчав на велосипеді в Холодоярський ліс. Відтоді Михайло Данильченко вже діяв як партизан загону Дубового. Невдовзі до загону прийшли Іван Кабаченко, Леонід Беренштейн та інші підпільники. Бойові дії в партизанському загоні були майже такими ж, як у підпіллі. Партизани виконували завдання по підруву німецьких ешелонів, вели "рейкову війну".

Згодом, в район розміщення партизанського загону Дубового десантували літаком нову диверсійну групу із 7 чоловік на чолі з командиром Гарячим і комісаром Жиліним. Їм було поставлене завдання створити новий партизанський загін із підпільних груп, що діяли на Черкащині. Ця десантна група Гарячого відразу ж пройшла бойове випробування, вступивши в жорстокий бій разом з партизанами загону Дубового проти німецьких каральних підрозділів, які мали намір знищити партизанський загін, що знаходився в Холодному Яру.

Командир Гарячий отримав із Штабу партизанського руху завдання поповнити свою групу партизанами із загону Дубового, залишити Холодний Яр і перебазуватися в інший ліс – Сунчанський, який знаходився ближче до ст. ім.Тараса Шевченка. Так створився новий партизанський загін ім. Пожарського. Начальником штабу цього загону призначили Беренштейна Леоніда Юхимовича, його заступником – Кабаченка Івана Григоровича, комсоргом – Данильченка Михайло Пилиповича. Командиром залишився Гарячий Дмитро Пилипович, комісаром – Жилін Іван Архипович.

Всі підпільні групи, які діяли на Смілянщині та в інших районах, отримують команду йти в Сунчанський ліс до партизанського загону командира Гарячого. Чисельність загону ім. Пожарського зростає. Коли загін перебазувався в Сунчанський ліс, він нарахував лише 18 чоловік (група десантників Гарячого та ще декілька чоловік із загону Дубового, в тому числі Беренштейн, Кабаченко, Данильченко).

Із збільшенням загону постає проблема забезпечення людей продуктами. Відповідальним за це призначають Михайла Данильченка. Це тяжке і дуже небезпечне завдання по забезпеченню партизан продуктами Михайло з честю виконував до самої своєї загибелі. Забезпечувати продуктами харчування загін чисельністю до 1000 чоловік та ще й таємно в тилу ворога – дуже тяжка справа, якщо не найтяжча. І це окрім його постійних дій і обов'язків в якості командира роти розвідників і диверсантів. Для виконання тієї чи іншої операції Михайло Данильченко завжди очолював групу з різною чисельністю партизан (від 3 до 50). Такі самі групи для виконання подібних серйозних завдань очолювали й інші партизани: найхоробріший (таку оцінку М.Шейко почув від партизан, з якими зустрічався) Іван Кабаченко, Михайло Імас, Іван Царенко, Андрій Кучеров і, звичайно, Леонід Беренштейн.

Хочеться декілька слів сказати про щирю дружбу Михайла Данильченка і Михайла Імаса. З особливим почуттям про дружбу двох Михайлів М.Шейку розповідав комісар партизанського загону, що діяв в Польщі та Чехословаччині, Пилип Петрович Похилько, з яким йому довелось зустрітись в 1965 році. Про це ж розповідав після закінчення війни Іван Кабаченко дівчині Михайла Данильченка – Олені Мельник. Шкода, що про це так мало описується в книжках – про почуття, про страждання, душевні болі і образи, – про особисте. А все це було притаманне партизанам, живим людям!

Партизанський загін майже щотижня отримував завдання із Штабу партизанського руху. Ось, наприклад, одне з них: "Провести розвідувальні роботи про німецькі укріплення на правому березі Дніпра в районі Черкас. Виконати і повідомити в три дні". Для виконання наказу партизанам довелось переодягнутись в німецьку форму, захопити військову машину, проїхати по ворожому тилу сотню кілометрів, взяти в полон 16 офіцерів з гітлерівського

штабу і, нарешті, дістати сейф, що містив карту оборонних укріплень. Все це важко собі уявити. Стільки смертельного ризику!

Усі рейди партизанського загону проходили з жорстокими боями. Партизани Бекташев, Імас і Царенко потрапляють в засаду гітлерівців, гине від катувань Надя Охрименко...

Проводячи диверсійну роботу в районі станції Тараса Шевченка, партизанський загін постійно перебуває в небезпеці. Німці знали, про його існування. Про це їм було не важко здогадатись – підривались містки, ешелони, інші німецькі об'єкти, зникали військові тощо. Це могли робити тільки партизани. Тому гітлерівці постійно, майже щоденно, робили прочісування лісів, вони мали завдання знищити партизанський загін. В решті-решт партизанський загін ім.Пожарського був оточений ворогом. Партизани намагались прорвати це кільце з боями, але загін терпів невдачу. Єдиною можливістю виходу з оточення був шлях через непрохідне Ірдинське болото. Цей перехід був майже неможливим, але партизани не мали іншого вибору. Голодні, знесилені бійці валили дерева, носили на собі важкі дерев'яні колоди, укладали їх поверх трясини. Так, крок за кроком, загін долав болото. Вихід з оточення ускладнювався ще й тим, що перед партизанами стояло завдання знищити німецький плацдарм в районі села Свидівок, тим самим допомогти Червоній Армії прорвати оборону ворога під Києвом, форсувати Дніпро, а головне – з'єднатись з радянськими військами. Це була заповітна мрія виснажених партизан, які самі боролись в тилу ворога.

Довгоочікувана приємна звістка про вихід Червоної Армії до Дніпра надихає партизан, надає їм нових сил і впевненості. За три-чотири місяці партизанський загін ім.Пожарського, який діяв на Смілянщині, пустив під відкіс 14 ворожих ешелонів, знищив 13 потягів, 109 вагонів із вантажем, 25 цистерн з паливом, 40 платформ з військовими машинами. Партизанами було вбито понад 700 фашистських солдатів і офіцерів.

Нарешті приходить радіограма з Центру йти на з'єднання з радянськими військами. Гарячий веде свій загін в напрямку Дніпра. Настрій у бійців був піднесений. Ще б, пройшли Ірдинське болото! Беренштейн так описує цю подію: "Пройшовши непрохідну Ірдинську трясину, ми вирвались з ворожих кліщів, все перебороли! Ми пройшли іспит, всі випробування: і звірства гестапівських застінків, і жорстокість німецьких комендатур, і люті катування презирливих зрадників-поліцаїв,... нескінченні облави і арешти...

Чорна фашистська трясина залишилась позаду". Попереду Дніпро. Нарешті відбулась бажана зустріч трьох партизанських загонів: Гарячого, Сидорчука, Пальохи. А далі – звільнення Сміли і Черкас, участь в Корсунь-Шевченківській битві вже разом з військами Червоної Армії.

За героїчний подвиг в тилу ворога нагороджені партизани: Гарячий – орденом Богдана Хмельницького, Жилін і Беренштейн – орденом Великої Вітчизняної війни, Кабаченко – орденом Леніна, всі інші – орденами Червоної Зірки і медалями "Партизану Великої Вітчизняної війни".

"Не спадає з моєї думки та обставина, яку мені повідав при особистій зустрічі в 1965 році комісар партизанського загону ім.Пожарського Похилько Пилип Петрович, – розповідав М.Шейко, – що він до того часу не тільки не отримав ніяких нагород, не має посвідчення, що він був партизаном. Який жаж! Яка несправедливість!.. Можна лише уявити собі, які відчуття носив в своїй душі цей партизан, які сили тримали його!.. На превеликий жаль, Похилько Пилип Петрович передчасно помер, ні від кого нічого не вимагаючи. Мабуть він був вище нагород і відзнак.

Командир і комісар партизанського загону ім.Пожарського Гарячий і Жилін відкликаються в Штаб, загін розформується, а з десяти найкращих партизан, після короткого відпочинку і спеціальної підготовки, формується десантна група для висадки в Польщі з метою організації в тилу ворога партизанського загону із наших військовополонених та місцевого населення.

Ось прізвиська тих, хто увійшов до складу хороброї і славетної "десятки", що стала ядром партизанського загону ім. Пожарського: командир загону – Леонід Беренштейн, комісар – Пилип Похилько, начальник штабу – Іван Кабаченко, командири рот розвідників і диверсантів – Михайло Данильченко, Михайло Імас, Іван Царенко, Андрій Кучеров, лікар Леонід Євенко, радисти Анатолій Гузанов і Олександра Лункова.

Підбираючи партизан для десантної "десятки", командир загону так відрекомендував Михайла Данильченка представнику Українського штабу партизанського руху: "Данильченко сміливий, рішучий, настирний розвідник. Доки не виконає завдання, не повертається. Скільки разів було, що ми вже вважали його загиблим, а він приходив і доставляв..." (розвідувальні дані і захоплених ним німецьких офіцерів, – авт.)

10 травня 1944 року літак з відважною “десятькою” взяв курс на Польщу. Завдання ускладнювалися тими обставинами, що декілька попередніх десантних груп, вилетівши до Польщі, зникли безвісті. Не все гладко було і цього разу – льотчик помилився з районом висадки, що спричинило десантникам багато труднощів. Після приземлення вони довго шукали один-одного та мішки із зброєю. Нарешті всі зібрались до купи і швидко залишили район приземлення – на ранок наступного дня на місці висадки десанту вже знаходилося 200 німецьких солдатів з вівчарками..

Ще не отямившись, група десантників отримує наказ із Центру звільнити табори з військовополоненими і цивільними людьми, яких намагались вивезти до Німеччини. Після проведення успішної операції до партизан прийшло перше поповнення з 48 військових. Відтепер це був повноцінний партизанський загін, що зберіг свою колишню назву. Далі – термінове навчання нового поповнення диверсійним діям, створення відповідних розвідувальних груп, спорудження і облаштування партизанської бази, замінування підходів до неї. А потім, через деякий час після диверсій, перебазування на нове місце. І так до кінця війни...

Рейди партизан – це переміщення не тільки людей, а й кінного обозу з пораненими, зброєю, продуктами, постійний зв’язок з місцевим населенням, агітаційна робота, яку професійно проводив комсорг партизанського загону Михайло Данильченко. Його емоційні виступи серед польського (а пізніше і словацького) населення вселяли людям віру в Червону армію, дії якої були направлені на визволення окупованих фашистами країн.

Партизани отримували все нові і нові завдання із Центру: випробувати наші секретні міни ТОС, виявити місце знаходження фашистського полігону по випробовуванню керованих ракет “ФАУ”, а також інші не менш складні завдання. Міста Санок, Лиско, Устики-Дольни, Хиров, Перемишль, Нове-Място, Старий Самбор, Калуж, Краків, Жушув і, нарешті, Дембиця (місце знаходження полігону “ФАУ-2”) – такий шлях пройшли партизани!

Всі дії партизанського загону ім.Пожарського допомогли Радянським військам звільнити Польщу від фашистів. В липні 1944 року Червона Армія ступила на польську землю. В душах партизан вже вкотре затеплилась надія на з’єднання з радянськими військами... Як хотілось залишитись живими... І раптом нова радіограма: “Партизанському загону бути в районі міста Гуменне”.

Мрії і надії партизан на з'єднання так швидко обірвались, як і з'явилися. За ті місяці, проведені в тилу ворога на польській землі, партизанами було здійснено 140 диверсій! А попереду – нові, вже в Словаччині.

Попереду – стокілометровий шлях по гірських дорогах, зайнятих німцями. А це означало, що знову бої, форсування гірських річок, знищення містків. Першим, хто дійшов до прикордонного стовпа, був Михайло Данильченко. Всі зітхнули з полегшенням.

Карпатські гори були добре укріплені німцями, скрізь споруджені доти і дзоти. Партизани розуміли, що подолання нашими військами цих укріплень буде коштувати життям багатьох тисяч радянських солдатів. Німецькі війська були зосереджені в районі міст Дукла, Чоп, Медзилаборци, Троямшове, Гуменне, Михалове.

Партизанський загін почав діяти: підривав залізничні полотна, якими пересувалися вантажі для оборонних рубежів, брав участь в підготовці визвольного повстання словаків, якому сприяли палкі і емоційні виступи Михайла Данильченка перед населенням Словаччини.

Гітлер направляє в цей район свої регулярні війська. А з радянської сторони, для посилення партизанського руху, десантують нові загони під командуванням Стрельцова, Майорова, Кокіна.

Штаб партизанського руху наказує усім загонам об'єднатися в партизанську бригаду під єдиним командуванням командира Кокіна. В цей час Михайло Данильченко після чергового завдання приводить до загону групу військовополонених і радянського розвідника Аршбу, який відіграє величезну роль в подальшій боротьбі партизан за Дуклінський перевал.

Почались спільні, скоординовані дії трьох партизанських загонів. Загін ім. Пожарського отримує наказ розміститись в районі села Кошарове. Недалеко базувались також загони Стрельцова, Майорова, Кокіна.

На превеликий жаль, про район розташування партизанських загонів стало відомо німецькому командуванню, і воно дає наказ розгромити партизан. В район Кошарове гітлерівці стягнули танки і артилерію. Розгорівся запеклий бій, партизани кидались в рукопашну аби не пропустити ворога у свій табір. Кокін наказує відступити в район Завади. Рятуючись від фашистів, до партизан ідуть мешканці Кошарове та інших сіл.

Зростає чисельність партизанського загону, ускладнюється забезпечення його продуктами і зброєю. Все це лягає на начальника постачання партизанського загону Михайла Данильченка.

Німці продовжують переслідувати відступаючі загони Кокіна. А в цей час, 22 листопада 1944 року з Центру приходить нова радіограма: "Ударом з тилу прорвати німецьку оборону в районі селищ Габуре – Боров і забезпечити прохід частинами 1-го і 4-го Українських фронтів через Дуклінський перевал".

Радянським військам було неможливо підняти в гори свої танки і артилерію, а без техніки прорвати укріплену німецьку оборону означало кинути війська на загибель. Всі розраховували на партизанів. Але і для партизан вдарити по ворогу з тилу означало прийняти на себе весь вогонь фашистських військ, що закріпились на гірській висоті Дуклінського перевалу. Навіть безстрашний Кабаченко передбачав загибель половини партизанської бригади, а командир загону Стрельцов уточнював: "Це буде коштувати життя половині партизан ще до підходу до позицій – всі дороги прострілюються". Та хто з цим рахувався... Був поставлений наказ допомогти радянським військам, і треба було його виконувати.

Прорив наших військ був призначений на шосту годину ранку 24 листопада 1944 року. 23 листопада об'єднані партизанські загони спільною колоною ринулися в тил ворожих укріплень з метою дійти до верхньої сопки. Йшли весь день. Просуванню заважали глибокий мокрий сніг та сильний вітер. Партизани були знесилені й голодні. Короткий відпочинок і знову рухатись. Затримуватись було небезпечно і тому, що партизан переслідували німецькі карателі. Кокін вирішує залишити колону партизан місцевим мешканцям, які влилися в загін. Вони плакали: "Не залишайте нас німцям на розправу". За весь день і ніч пройшли лише 15 км. Партизани провалювались по коліна в воду гірських річок. Глибокої ночі здійснили другий і останній привал. Вже було чути стрілянину гармат з лінії фронту. Щоб замаскувати свій шлях, розпалювали вогнища в стороні. Далі – вузька стежка, на яку вказав наш розвідник Аршбу, якого раніше привів в загін Данильченко. Тільки цією стежкою можна було підійти до сопки над ворожими укріпленнями з тилу.

Кокін в останній раз збирає для наради командирів партизанських загонів. Беренштейн бере з собою грамотних і кмітливих Данильченка і Риняка. Кокін нагадує про час атаки – 6.00. В цей

момент біля місця проведення останньої перед атакою наради розривається міна. Беренштейна і Кокіна контузило, Стрельцова смертельно поранено, убито Данильченка і Риняка. Це трапилось 24 листопада 1944 року десь за 1–2 години до початку останньої атаки, до такого давно очікуваного з'єднання з військами Червоної армії, до кінця партизанської війни. Та доля посміхається не всім...

... Червона ракета о 6-й годині ранку стала сигналом початку атаки партизан. З криком "Ура!", з тріском автоматних пострілів вони кинулись в бій. Зпросоння німці подумали, що це атакує Червона Армія, і стали бігти назустріч партизанам, які зайшли із тилу. Ожив німецький дзот – партизани падали убитими. Оборонна лінія фронту була прорвана. Завдання, поставлене перед партизанами, було виконане, і вони, мокрі, брудні, закривавлені, опинились в обіймах солдат Червоної Армії. Кокін радісно кричав: "Володя, ми живі!"... Та не всі.

Пізніше, за обідній стіл, за який завжди сідала славетна "десятка" на протязі всієї війни, на цей раз сіло сім партизанів. "...Миші Данильченка вже ніколи не буде з нами" – сказав Бернштейн, Кучеров і Царенко в госпіталі.

Партизанські загони були розформовані. Червона Армія після прориву Дуклінського перевалу звільнила міста Гуменне, Требишов, Михаловце, сотні інших населених пунктів Чехословаччини. Німці здавались. До кінця грудня 1944 року їх здалось в полон понад 68 тис. чоловік. В цих боях брали участь дехто з партизан загону ім.Пожарського. Ті, кому пощастило, дійшли до Перемоги. Інші – загинули смертю хоробрих.

В боях за звільнення Чехословаччини загинуло більше 140 тис. радянських воїнів і партизанів.

Михайло Данильченко загинув 24 листопада 1944 року в боях за Дуклінський перевал в Чехословаччині. Спочатку був похований в селі Мала поляна Медзилабарського району. Потім його прах перевезли в місто Михаловце в братську могилу на кладовищі воїнів Червоної Армії. Місцевою владою міста Михаловце в пам'ять про партизана Михайла Данильченка споруджено пам'ятник з його фотографією.

Хай вічно живе пам'ять про нашого земляка та про його ратні подвиги!

*Кукса Н.В.,**старший науковий співробітник відділу
"Суботівський історичний музей" НКЗ "Чигирин"*

СУБОТІВСЬКЕ КОМСОМОЛЬСЬКО-МОЛОДІЖНЕ ПІДПІЛЛЯ

З середини липня 1941 р. на території Черкащини розгорнулися бойові дії. Стало очевидним, що відступ військ і окупація неминучі.

2 серпня за наказом командування частини Червоної Армії відійшли на лівий берег Дніпра [5, 57]. Згідно Директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та Постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ" було дано установку для всіх верств населення на "створення нестерпних умов для ворога" на окупованих територіях [3, 260]. Керівну роль руху опору населення було покладено на підпільні обкоми та райкоми партії.

Партійно-комсомольські та державні структури, зокрема органи НКВС, були покликані сприяти створенню підпільних груп і організацій, партизанських загонів, формуванню їх військово-продовольчих баз. Проте суворі реалії перших місяців війни внесли свої корективи, умови, що склалися, не сприяли широкому розгортанню визвольної боротьби, як передбачалося урядовими постановами. Показово, що досить часто колишні керівники державних підрозділів різних рівнів першими покидали новостворені партизанські загони, часом, своїми непослідовними діями сприяли викриттю підпільних груп [2, 58]. В результаті цього патріотично настроєні учасники руху опору практично з перших днів запровадження окупаційного режиму залишилися один на один з добре озброєним ворогом, підтримуваним місцевими зрадниками-поліцаями.

Як і більшості підпільних організацій краю, саме в таких умовах довелося вести боротьбу з окупантами та їх прислужниками членам Суботівського комсомольсько-молодіжного підпілля.

За три дні до початку окупації Чигиринщини 3 серпня 1941 р., згідно наказу Чигиринського райкому партії, секретарем Суботівської комсомольської організації вчителькою початкових класів місцевої школи Кривенко (Яровою) Марією Мусіївною було

створено підпільну групу у складі 15–17-річних старшокласників Тютюнника Івана Романовича, Золотаря Анатолія Олександровича, Тютюнника Миколи Івановича, Жалдака Івана Дмитровича, Кукси Григорія Федоровича. Під час організаційної наради після обрання бюро групи було розроблено детальний план діяльності на найближчу перспективу: кожному з трьох членів бюро (Тютюннику І.Р., Золотарю А.О., Жалдаку І.Д.) потрібно організувати по п'ятеро надійних товаришів. Тютюнника М.І. було назначено зв'язковим групи. Кукса Г.Ф., який розумівся на радіотехніці, отримав завдання обладнати в лісі землянку і встановити там радіоприймач. Відразу була дана настанова про сувору конспірацію: про склад кожної п'ятірки знав лише її керівник, навіть Кривенко М.М. знала лише про перших членів підпілля.

Спроба отримати обіцяну Кривенко М.М. згідно розпорядження Чигиринського райкому партії зброю на складі НКВС, закінчилася невдачею. Проте за перший місяць окупації підпільникам вдалося заволодіти п'ятьма одиницями вогнепальної зброї. За спогадами Кукси Г.Ф., перше бойове хрещення отримали юні підпільники 14 серпня 1941 р., коли зуміли вивести до лісу 7 червоноармійців, що залишилися в живих після нерівного бою на околиці Суботова [9]. В навколишніх лісах до початку вересня переховувалися розрізнені групи бійців, які не встигли вийти з оточення, зуміли роздобути у ворога зброю і не потрапити до полону. Підпільники провели до с.Адамівки загін з 37 оточенців, де місцеві жителі на чолі з Федором Жабком, ризикуючи життям налагодили переправу через Дніпро. На щастя, дана операція закінчилася успішно. Згодом проводити не такі численні групи оточенців довелося ще шість разів.

Невдовзі після створення підпільної групи до її складу ввійшла місцевий фельдшер Кукса Варвара Антонівна, якій в пристосованих умовах доводилося лікувати поранених і хворих червоноармійців та підпільників. Кривенко М.М. мала зв'язки з чигиринським та новосільським підпіллям, партизанським загonom П.Дубового.

Підпільники закликали населення саботувати різні заходи окупантів, перешкоджали збору продовольства та теплої одягу для потреб ворожої армії. Натомість постійно допомагали партизанським загonom. Завдяки власноруч змонтованим двом радіоприймачам впродовж всієї діяльності підпільники мали

можливість слухати зведення Радінформбюро, інформували про становище на фронтах односельців.

Напередодні різдвяних свят 1942 р. було виготовлено двадцять листівок, де повідомлялося про розгром німецьких військ під Москвою. Половину листівок вдалося розповсюдити під час вечірнього богослужіння в Іллінській церкві, а через кілька днів на недільному ринку в Чигирині були поширені і останні листівки. Це стало резонансною подією в окрузі, примусило заметушитися чигиринську поліцію. В 1942 р. група поповнилася новими підпільниками і переросла в організацію, що налічувала 22 особи.

Навесні 1942 р. активізувалася кампанія з відправлення молоді на каторжні роботи до Німеччини. В результаті активної пропагандистської роботи серед населення, зусилля окупантів та їх прислужників виявилися марними. В навколишніх лісах, в болотистій заплаві Тясмину було обладнано спеціальні сховища для молоді. За роки окупації було вивезено лише 32 особи, причому, частина з них добровільно обрала німецьке рабство [7, 27].

Варто зазначити, що вагому допомогу в здійсненні багатьох диверсійних акцій підпільникам надавали односельці, яким в міру певних обставин довелося бути наближеними до окупаційної влади. Слід назвати Коваленка Івана Оникійовича, який був перекладачем цивільного коменданта Суботова Іогана Пауляя. Через свого сина Степана він постійно передавав підпільникам різну інформацію щодо запланованих заходів окупантів [8].

Обраний на загальному сході мешканців села голова господарського двору Гришко Григорій Калістратович виконував накази керівників підпілля, що призводило до зриву сільськогосподарських робіт, сприяв постачанню збіжжя до партизанських загонів.

Навесні 1943 р. територією Чигиринщини пройшов рейдовий загін партизанського з'єднання М.І.Наумова. До нього підпільники відправили кількох колишніх військовополонених, яким вдалося втекти з таборів. Намір хлопців всією групою ввійти до складу партизанського загону Кривенко М.М. не схвалила: « Ніякої самодіяльності! Наша група – резерв партизанського загону, який уже діє » [9]. Це був останній наказ Марії Мусіївни. Невдовзі вона героїчно загинула від рук поліцаїв. До слова, існують суттєві відмінності у викладі причин та обставин загибелі керівника підпілля в різних джерелах. Особливо відрізняються дані події, показані в

книзі Г. Гончара "Заграви над Тясьмином", від розповідей очевидців цієї трагедії [4,20].

Після смерті Кривенко М.М. керівництво підпіллям прийняв Михайло Трохимович Тютюнник. Було налагоджено зв'язки з олександрівською підпільною групою Івана Боковні та «Вікентійовича», звідки щотижня Кукса Г.Ф. доставляв до Суботова друковані листівки, інколи бланки паспортів, радянські газети. Відчуваючи близький кінець, активізували свої дії місцеві фашистські запродавці. Відомі їх імена, проте називати їх поряд зі святими іменами замордованих ними патріотів вважаємо не коректним. Восени 1943 р. Суботівське підпілля зазнало суттєвих втрат. Після нелюдських тортур в чигиринському гестапо був страчений вчитель-підпільник Коваленко Іван Митрофанович. Невдовзі був розстріляний на місці Тютюнник М.М., в кишені якого карателі виявили папірець із зведенням Радінформбюро. Того ж вечора потрапили в засаду і були вбиті поліцейськими Каплюхій І.І. та Коваленко І.П. 19 жовтня 1943 р. розділила долю своїх односельців на хуторі Вдовиченому зв'язкова-розвідниця Вдовиченко О.В. Наступного дня на хуторі Вдовиченому була спалена живою Шевченко Ф.П., завдяки якій організація мала зв'язок з яничанським підпіллям Крижанівського Г.І.

Вдалі бойові операції радянських військ восени 1943 р. сприяли патріотичному піднесенню підпільників та активізації їх боротьби. Добре озброєними, змужнілими в тривалій боротьбі з ворогом зустріли суботівські підпільники передові загони 4-ї гвардійської армії генерала І.В.Галаніна [1, 41]. Взяли активну участь у визволенні Суботова. Ціною власного життя 17-річний Анатолій Золотар врятував від знищення Іллінську церкву. Загинув у бою і Топчій Г.Я. Більшість членів підпілля відразу після визволення Чигиринського району були мобілізовані до лав Червоні Армії.

З двадцяти двох підпільників до Перемоги дожили всього чотири особи. На сьогодні розповісти про свою бойову юність може лише Кукса Г.Ф., який свято зберігає пам'ять про своїх побратимів, відтворюючи події, що давно вже стали історією, у своїх спогадах.

За браком документальних джерел практично неможливо дати об'єктивну оцінку діяльності підпілля. Позбавлені досвідченого керівництва, патріотично настроєні колишні школярі з властивим їхньому віку юнацьким максималізмом, нехтуючи смертельною небезпекою, наближали перемогу. Прикро усвідомлювати, що до цього часу їх подвиг належним чином не вшановано. Іменами

М.Кривенко та І. Коваленка названо суботівські вулиці. Існують розбіжності у визначенні місця поховання А.Золотаря, поданому у Книзі Пам'яті та вказаному його односельцями [6, 56].

Інформація, викладена в цьому дослідженні, не може вважатися вичерпною, потребує деталізації і подальших уточнень.

Примітки:

Склад Суботівського комсомольського-молодіжного підпілля

1.Кривенко (Ярова) Марія Мусіївна, 1916 р.н., до війни секретар Суботівської комсомольської організації, керівник Суботівського підпілля. Навесні 1943 р. розстріляна в Чигиринській комендатурі.

2.Тютюнник Михайло Трохимович, 1901 р.н. Член підпілля з 1942 р. Після загибелі Кривенко М.М. керував підпільною організацією по 18.12.1943 р.

3.Тютюнник Іван Романович, 1925 р.н. Член бюро підпільної організації, керівник першої п'ятірки. Загинув у боях за визволення Угорщини в 1944 р.

4.Золотар Анатолій Олександрович, 1926 р.н. Член бюро підпільної організації, керівник другої п'ятірки. Загинув у бою за визволення Суботова в ніч на 18 грудня 1943 р. Похований на Стецівському сільському цвинтарі.

5.Тютюнник Микола Іванович, 1924 р.н. Зв'язківець підпілля. Розстріляний карателями восени 1943 р.

6.Топчій Григорій Якович, 1925 р.н. Загинув у бою за визволення Суботова.

7.Куненко Хтодось Тарасович, 1925 р.н. Загинув у боях за визволення Угорщини.

8.Жалдак Іван Дмитрович, 1923 р.н., член бюро підпілля, керівник третьої п'ятірки. Загинув в 1944 р.

9.Бевзенко Григорій Олексійович, 1924 р.н. Загинув в 1944 р.

10.Каплюхий Іван Іванович, 1924 р.н. Розстріляний восени 1943р.

11.Коваленко Павло Пилипович, 1923 р.н. Розстріляний восени 1943р.

12. Коваленко Іван Митрофанович, 1910 р.н. Розстріляний гестапо в Чигирині восени 1943 р.

13.Кукса Михайло Павлович, 1924 р.н. Загинув в 1944 р. при визволенні Угорщини.

14.Поліщук Степан Хомович, 1923 р.н. Загинув в 1944 р.

15.Чекунков Тимофій Кіндратович, 1921 р.н. Потрапив в оточення, в 1942 р. був заарештований поліцією с. Суботова і відправлений на роботи в Німеччину. Під час етапування втік і воював в партизанському загоні та в діючій армії. Після демобілізації проживав в м. Усурійську.

16. Дземич Леонід Павлович, 1926 р.н. Загинув у боях за визволення Варшави.

17. Гретченко Олександр Тимофійович, 1927 р.н. Помер в 1979 р.
18. Кукса Варвара Антонівна, 1910 р.н., лікар підпілля. Померла у 1946 р.
19. Вдовиченко Ольга Василівна, 1926 р.н. Загинула на Вдовиченому хуторі 19. 10. 1943 р.
20. Шевченко Фросина Петрівна, 1926 р.н. Загинула на Вдовиченому хуторі 19.10 1943 р.
21. Пушкар Іван Петрович, 1926 р.н. Помер в 1988 р.
22. Кукса Григорій Федорович, 1925 р.н.

1. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія Шевченкового краю: 1939–2002. — Черкаси, 2003. — С. 41.
2. Ветров О. Партизанський і підпільний рух. // Місто на скелястих берегах Тясмину. — Черкаси, 2000. — С. 58.
3. Голиш Г. Діти і підлітки Черкаського краю — учасники анти - нацистського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р. // Черкащина в контексті історії України. — Черкаси, 2004. — С. 260.
4. Гончар Г. Заграви над Тясмином. — К., 1978. — С. 20.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. — К., 1972. — С. 57.
6. Книга Пам'яті України. Черкаська область. — К., 1997 - Т. 7. — С. 562.
7. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. — Черкаси, 2004. — С. 272.
8. Матеріали польових досліджень автора (далі — МПДА). — Розповідь Коваленка Олександра Івановича, 1929 р.н., с.Суботів.
9. МПДА. - Розповідь Кукси Григорія Федоровича, 1925 р.н., с.Суботів.

Золотоверха О.І.,
заступник директора з науково-методичної
роботи навчально-виховного комплексу
«Загальноосвітня школа І-ІІІ ст. №3 — колегіум»
(м. Сміла.)

ХОЛОДНОЯРСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ ЗАГІН ІМ. СТАЛІНА

Після того, як радянські війська залишили Смілу та інші населені пункти району, для організації підпільного руху тут були залишені окремі групи. Проте через деякий час вони були викриті

зрадниками, а їхні члени потрапили в гестапо і були знищені. "Коли я приїхав сюди з Києва, то тільки і чув про шибениці та розстріли, – згадує Хижняков Петро Якович – член партизанського загону ім. Сталіна. Моя поява на Смілянщині мала на меті участь у партизанському русі. Але у грудні 1941 року партизан навколо Сміли не було, а ті групи, що уникли арештів, залишили ці місця. Крім мене сюди, до великого залізничного вузла, ходились й інші. Я зайнявся пошуком сміливих і відважних людей. Це було не так просто. Оскільки агенти гестапо і провокатори діяли дуже активно. Нарешті вдалось познайомитися з групою із семи осіб, в якій були колишні командири Червоної Армії та політруки. Разом з ними і організували підпільну групу на станції ім. Шевченка" [4]. Одночасно виникли підпільні групи у селах Яблунівка, Тернівка, Малосмілянка. Виникла досить розгалужена мережа активістів не лише в Смілі, а і в районі [2].

Перші кроки боротьби були дуже важкими – не було вибухівки, зброї; окупаційна влада суворо слідкувала за поширенням інформації щодо стану справ на фронті, поширюючи власні листівки з неправдивими даними. Тому головним завданням групи на даному етапі стало доведення до населення зведень Радінформбюро. В цьому їм допомагала група, яка працювала в селі Гречківці під керівництвом старости Полікарпа Кондратенка. Їхній приймач було вирішено перенести ближче до лісу села Велика Яблунівка, куди німці заходили рідко. Зв'язковим став Іван Кабаченко. Зведення, які він доставляв, від руки писалися на листівки, поширювались серед населення [3].

Підпільники проникли в кондукторську службу і через неї дізналися графік руху ешелонів. В приміщенні кондукторського резерву була конспіративна квартира, розташована неподалік від жандармерії. Тут завжди було багатолюдно, і це сприяло роботі підпільників, які просто губилися серед людей. В резерві працював слюсар Косяченко Сергій, який став для підпільників "ширмою": "дружив" з німцями, доставав їм самогон, вимінював цигарки. На вагоноремонтному заводі познайомилися з хлопцем із села Миколаївка. Через нього робили різні диверсії на паровозах: сипали пісок у гальмівні колодки, виводили з ладу підшипники, різали з'єднувальні шланги. Можливостей для масштабніших диверсій не було. Тому спільною мрією підпільних груп було з'єднання з партизанами. Але за лісами пильно

спостерігали жандарми, гестапо та поліцаї. Тому будь-які спроби знайти партизан були марними [5].

Допоміг випадок. До цього часу загін являв собою велику підпільну організацію, командиром якої був капітан Бондаренко, начальник штабу – Тишкевич, начальник розвідки – Беренштейн, комісар – Хижняков. Через своїх людей в загоні дізналися про можливі арешти товаришів, тому було вирішено декого, зокрема Беренштейна, переховати в лісі. Їх супроводжував Іван Кабаченко, який добре знав ліс. Тут вони зустріли партизан загону Дубового. Беренштейн згадує: "Пішли ми з Іваном у напрямку Холодного Яру до Мотронинського монастиря. Пройшли село Мельники й уже біля самого лісу наткнулися на поліцію. Кинувши гранату, почали тікати з усіх сил. Німці залягли. З невідомої причини граната не вибухнула, але виграний час дав можливість добігти до лісу. Через деякий час почули плач дитини і пішли в цьому напрямку. Це плакав маленький син Дубового, якому не виповнилося і року (Дубовий перебував у лісі з сім'єю: дружиною і трьома дітьми). Так відбулася зустріч" [5].

В результаті нетривалих переговорів було вирішено, що частина підпільного загону повинна влитися в загін партизан. В першу чергу брали занесених до чорних списків, особливо багато там було євреїв. Поступово туди перейшли і інші підпільники. Так група влилась в загін, чисельність якого досягла майже 2000 осіб. Але загін Дубового через регулярні облави німців змушений був відійти у Холодний Яр [2].

Так поступово з невеликих партизанських загонів і підпільних груп утворився партизанський загін ім. Сталіна, який діяв з липня 1943 року в лісах Холодного Яру. Його командир капітан Червоної Армії П.О. Дубовий на початку війни вийшов з оточення з важкими ранами. З великими труднощами дістався до рідних країв, де його врятували селяни. Після одужання, в селі Полуднівка, починає набирати людей у свій загін. Спочатку загін діяв в Макіївському лісі, потім – в районі Холодного Яру, куди і прийшли підпільники зі станції ім. Шевченка на чолі з Хижняковим П.Я., що мав підпільне прізвище Тарасенко І.П. З ним прийшли також Бондаренко П., Шашкевич Р., Шерман Р., Кишменьов О., Сорокін О., Орел О., Завгородній Б., Погребний І., Хіміченко В. Решта підпільників залишились на залізничному вузлі [3].

Фашисти звірили з кожним днем. Далеко за межі району була відома трагедія села Вдовичин Хутір, де фашисти знищували цілі

сім'ї. Серед лісу, неподалік від Холодного Яру, знаходилось село Буда. Карателі оточили його, частину мешканців спалили в сараї, інших скинули в криницю в центрі села, заливши її вапном. Люди розповідали, що ця криниця стогнала три дні, але до неї нікого не підпускали. За кожен злочин партизанський загін відплачував фашистам нищівними ударами, тому німці панічно боялися партизан і знищували кожного підозрілого [4].

Загін весь час зростає. Бойові дії проводились одночасно кількома підрозділами, особливо у тих селах, де було більше німців. Новачки приходили зі зброєю в руках. Серед них були втікачі-військовополонені, тому перевірки велися постійно. Особливо багато людей приходило з міста Сміли.

Партизанський загін ім. Сталіна швидко став потужною бойовою одиницею. Недалеко від нього розташувався партизанський загін під командуванням Корішкова, який називався "За Родину!". Дубовий підтримував з ним зв'язок, загін Корішкова був рейдуючим, не чисельним, але мав польову рацію [3].

У серпні 1943 року Центральний штаб партизанського руху на допомогу загонам Дубового і Корішкова прислав групу із 7 осіб для зміцнення партизанського руху.

Загін вів постійні бойові дії, тримаючи під контролем територію від станції ім. Шевченка до Дніпропетровська. Знищувалися жива сила ворога, бойова техніка, підривались нафтосклади, псувалось залізничне полотно. Підривна група на чолі з Віктором Кучеріним вміло ставила магнітні міни на вагони. Коли Червона Армія розгорнула широкий наступ до Дніпра й вийшла до Черкас, посилилися масові страти мирних жителів. У ряді випадків дітей і стариків гнали перед собою, знаючи, що у своїх партизани не стрілятимуть. Населення почало масово тікати в ліси. Це ускладнило становище партизан. Весь грудень 1943 року велися щоденні бої з ворогом і становище загону стало критичним. Командування прийняло рішення послати розвідників через лінію фронту для зв'язку зі штабом фронту, щоб скоординувати дії. Але ті не повернулися: їх прийняли за провокаторів [2].

5 січня 1944 року о 9-й годині загін ім. Сталіна вступив у бій з 175-ю німецькою дивізією, яка мала танки і бронетранспортери. Оскільки сили були нерівними, загін почав відступати в напрямку Мотронинського монастиря, а далі форсували річку Тясмин в районі села Зам'ятинці. Таким чином, потрапили в розташування

52-ої армії, якою командував генерал-майор Коротеєв, до складу 373-ої стрілецької дивізії. Майже в повному складі загин ім. Сталіна брав участь у Корсунь-Шевченківській битві. Окремі його бійці зустріли Перемогу у Берліні [1].

1. Гайван С.Є. *Сміла. Історичний путівник*. — 1992.
2. Кондратенко В.А., Беренштейн Л.Е. *Через черную топь*. — К., 1981.
3. *Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Ч.2*. — К., 1995.
4. Хижняков П.Я. *Спогади. Із особистого архіву вчителя історії школи №3-колегіуму м. Сміли Золотоверхої О.І.*
5. Хижнякова О.Є. *Спогади. Із особистого архіву вчителя історії школи №3-колегіуму м. Сміли Золотоверхої О.І.*

Жигало Т.В.,

*вчитель Жовнинської загальноосвітньої
школи I-III ступенів Чорнобаївського району*

ПАРТИЗАНСЬКИЙ ТА ПІДПІЛЬНИЙ РУХ НА ТЕРИТОРІЇ СЕЛА ЖОВНИНО

Значний вклад в спільну перемогу над німецько-фашистськими загарбниками внесли жителі села Жовнино Полтавської області (нині Чорнобаївського району Черкаської області). Цього року жовняни разом і усім українським народом святкують чергову річницю священної Перемоги над ворогом.

У роки Великої Вітчизняної війни близько 700 жовнян билосся з ворогом на фронтах війни. 220 з них нагороджено орденами й медалями. При відступі радянських військ 17 вересня 1941 року на території села проходили незначні бої між частинами регулярної Червоної Армії та німецько-фашистськими загарбниками. У 1941 році перед відступом радянських військ на території села було залишено комуністів (народне ополчення) для організації партизанської боротьби, яку повинні були очолити голова Градизького райвиконкому М. П. Бережний, перший секретар райкому КП (б) України В. А. Слюсар, жовняни Захарій Микитович Вергал та Іван Іванович Пшеничний. Місцем явки була хата Івана Семеновича Маренича [1]. До кінця 1941 року в загоні налічувалось понад 20 чоловік. А весною 1942 року до партизан приєдналася група комсомольців і молоді, керівництво якою було поручено

голові Вереміївського сільського споживчого товариства, комуністу В. Д. Поливарі [2]. Але загін не встиг розгорнути свою діяльність. Виказані зрадниками М. П. Бережний, В. А. Слюсар, З. М. Вергал, В. Д. Поливара та значна частина ополченців були заарештовані гестапо і розстріляні. Загинули жовниці Павло Володимирович Лифар, Василь Павлович Усенко, Йосип Макарович Озівський, Григорій Юхимович Старик, Устим Зіновійович Мартян, Зіновій Михайлович Ярошенко, Петро Кузьмович Вергал, Антон Петрович Гордовський та інші [3].

В лютому 1943 року підпільник Іван Іванович Пшеничний сформував у Жовнині партизанський загін, командиром якого став житель села Гусине (голова колгоспу) Мусій Андрійович Черв'яковський, комісаром Іван Іванович Пшеничний. У загоні було 18 чоловік, в тому числі Григорій Кіндратович Гребеніченко, Юхим Якович Шиш, Іван Іванович Пшеничний, Віктор Лукич Василенко, Мотрона Мартинівна Гавриш, її 14-річний син Михайло Гавриш та інші.

Партизани всіляко перешкоджали ворогам вивозити до Німеччини награваний хліб та худобу, затримували рух фашистських транспортів.

В липні 1943 року під Градизьком у лісі Казенній Дубині висадилось семеро радянських десантників-підривників, серед яких був житель Жовнина Ілля Юхимович Голик. Партизани перевезли всіх десантників та їх зброю до Жовнина і почали діяти спільно з ними. Командиром цього об'єднаного партизанського загону, який носив ім'я С. К. Тимошенка, став десантник В. П. Большаков, його заступником М. А. Червяковський. Начальником штабу був І. Ю. Голик [4].

Партизани підбили легкову машину між Жовнином і Вереміївкою, одного німецького офіцера вбили, а двох поранили, біля могил Близниці знищили бронетранспортер з фашистами, обстріляли на Дніпрі катер з окупантами, в селі Шебельники розбили 3 мотоцикли фашистів і кинули в двір старости села, між селами Адамівкою і Тарасівкою обстріляли автомашину з фашистськими солдатами, в с. Ялинці затримали череду великої рогатої худоби, яку вороги відправляли на Німеччину. Загін мав зв'язок з штабом партизанського руху в м. Ростов [2].

Перед визволенням території Червоною Армією в загоні налічувалося 48 партизанів. Частина партизан, серед них – жовняни

Михайло Гавриш та Марко Пилипенко, які допомагали партизанам, загинули під час виконання доручень партизанського загону. Перед відступом фашистів партизани вступили з ними в бій на околиці села в хуторі Дворянка.

Фашистські загарбники за час з 17 вересня 1941 року по 25 вересня 1943 року вивезли на каторжні роботи до Німеччини 360 жовнян (з них не вернулося 14), забрали в населення 300 корів, спалили 516 господарств колгоспників, будівлі колгоспів імені 8-го Березня та імені Т. Г. Шевченка, кінотеатр, 5 млинів, магазини, церкви, міст через річку Сулу та інше.

Дякуючи мужності радянських військ та хоробрості місцевих жителів 27 вересня 1943 року село було звільнено з п'ятьма коричневою навали. Сьогодні ж ми славимо цей день і кожного року вшановуємо пам'ять про полеглих односельчан.

1. Поточний архів Жовнинської сільради за 1968 р.

2. Колишній Полтавський облпартархів.— Ф. 15, оп. 1, спр. 2882, врк. 1-8.

3. Поточний архів історико-краєзнавчого музею при Жовнинській школі.

4. Газета "Світлий шлях", 20 грудня 1966 р.— с. 2.

5. Газета "Зоря Полтавщини" (Полтава), 6 листопада 1967 р.

Дорошенко Т.Є.,
завідувач музейного відділу Бібліотеки-музею
А.П.Гайдара у м. Канів

ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПІДПІЛЬНИЙ РУХ НА КАНІВЩИНІ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Чим далі в історію відходять від нас роки війни, тим повніше і яскравіше відчувається велич героїчного подвигу радянського народу, який не дозволив фашистам поневолити наш край. За виявлену мужність Батьківщина нагородила тисячі канівців бойовими нагородами, а 12-м присвоїла найвище звання – Героя Радянського Союзу.

900 днів і ночей плюндрували фашисти наше місто, яке захопили 15 серпня 1941 року. Вони принесли на Канівщину смерть і руїни. На сотні тисяч карбованців було нанесено збитків народному господарству. Щоб залякати непокірних, окупанти чинили жорстокі

екзекуції. Канівський краєзнавець М.Є.Іщенко в одному із своїх нарисів розповів про те, як фашисти засунули старого чоловіка Івана Письмака та юнака Петра Вербу в діжку, набиту цвяхами, і пустили котитись з гори. Після цього знепритомнілим мученикам вони повідрубували руки.

Та марними були всі зусилля окупантів. Населення Канівщини залишалося не скореним. Уже з вересня 1941 року у Прохорівському та Ліпльвському лісах діяв партизанський загін імені Чапаєва, яким командував секретар Гельмязівського райкому партії Федір Горєлов. Бійцем-кулеметником цього загону став відомий дитячий письменник Аркадій Гайдар, який загинув 26 жовтня 1941 року біля с. Ліпльвого. Багато шкоди завдали окупантам партизани. Вони висадили в повітря понтонний міст, розгромили кілька німецьких комендатур, складали і розповсюджували листівки. Загін проіснував недовго. У жовтні 1941 року фашисти оточили їх у Ліпльвському лісі. Партизани змушені були перейти у Прохорівський ліс. Фашисти захопили і стратили командира, а у 1942 році розправилися з багатьма іншими партизанами.

Разом з тим розгортається підпільний, патріотичний рух. У 1942-43 рр. у Каневі діяла підпільна група з 9 чоловік. Очолив підпілля білоруський учитель (письменник) Ригор Няхай, який прибув з партизанського з'єднання Юрія Збанацького (Чернігівщина). Ця група організувала диверсії на лісозаводі, друкувала і поширювала антифашистські листівки, повідомлення Радінформбюро. У січні 1942 року почала діяти підпільна група і в Таганчі, Полствині та інших селах.

З самого початку 1942 року не давало спокою окупантам партизанське з'єднання імені Чапаєва, яке діяло в Канівському і Переяславському районах. Командиром з'єднання був І.К.Приймак, комісаром О.Д.Ломака. Опорним пунктом партизанів було с. Григорівка Канівського району.

В.П. Письмак, голова Ліпльвської сільської Ради, розповідав про те, як у липні 1943 року партизани напали на німецький гарнізон у с. Хоцьки Переяславського району Київської області. Тут було до 600 гітлерівців. В бою брало участь 40 партизанів. Вони знищили багато фашистів, захопили 4 вантажівки з військовим спорядженням

У вересні 1943 року штаб з'єднання налагодив зв'язок з командуванням радянських військ і координував свої дії, надаючи

допомогу регулярним частинам при форсуванні Дніпра в Букринській луці та в боях на плацдармі.

В багатьох операціях особливо відзначилася окрема партизанська група під керівництвом Олексія Крячка, канівського лікаря. Саме ця група брала участь у форсуванні Дніпра в районі с. Зарубинці у вересні 1943 року. Вона добула човни для переправи.

А група чапаєвців у складі 120 чоловік під командуванням О.В.Тканка разом з мотострільцями брала участь у штурмі с. Григорівки, розгромила штаб німецького гарнізону, захопила радіостанцію, кілька вантажівок, зброю.

Багато канівців боролися з фашистами в партизанському загоні "Баті". Цей загін очолив уродженець села Дарівка Канівського району Кирило Кирилович Солодченко. Він об'єднав кілька підпільних груп, які діяли в Канівському районі. До кінця літа 1943 року загін налічував близько 100 чоловік.

Ось невеличкий уривок із спогадів К.К.Солодченка: "Весною 1943 року в хаті підпільника с. Дарівка Олексія Сухобруса ми зібралися на нараду усіх підпільних груп району. На цій нараді вирішили створити партизанський загін.

Спочатку в загоні було лише 12 чоловік. Я був старшим від хлопців, носив широку бороду". Саме через цю бороду бійці жартома стали звати його батею, а згодом і весь загін став називатися загоном "Баті".

Скоро партизани дали про себе знати. Вони псували лінії зв'язку, руйнували ворожі комунікації, здійснювали напади на обози та бази противника, знищували фашистських запродавців.. Партизанський загін "Баті" зростав.

У ніч з 24 на 25 вересня 1943 року в районі Черкаських лісів з метою захоплення плацдарму на правому березі Дніпра та для полегшення форсування Дніпра радянськими військами було висаджено 3-ю і 5-ю повітряно-десантні бригади. Але райони висадки були намічені невдало і в результаті основна маса десантників потрапила в центр розташування німецьких військ.

На допомогу десантникам прийшли партизани. Вони збирали повітряних бійців і направляли їх у безпечні місця. Тільки партизанський загін "Баті" у жовтні 1943 року зібрав у Таганчанському лісі майже 1000 парашутистів на чолі з командиром десантної бригади підполковником П.М.Сидорчуком.

Приводили сюди парашутистів і з інших лісів. Колишній партизан,

житель села Михайлівки Канівського району (Гута Михайлівська) Пантелей Гайдай розповідав:

"В кінці вересня десь о 23-й годині в наше село спустилися парашутисти. Вранці наступного дня я з синами зустрівся з ними в лісі... Ми базувалися в Михайлівському лісі в урочищі "Широке болото" ...Пам'ятаю бій біля бараків. На той час група парашутистів нараховувала десь біля 335 чоловік. Після цього бою я провів десантників до с. Луки, а там їх зустріли хлопці з Таганчанського лісу."

З того часу десантники 3-ї і 5-ї бригади та партизани загону "Баті" стали діяти спільно. Разом ходили у розвідку, робили напади на гарнізони ворога та його бази і обози. Силами батальону О.А.Блувштейна та бійцями партизанського загону було зроблено несподівані нальоти на села Поташню та Буду-Горобіївську, під час яких було розгромлено мотопіхотну частину, спалено не менше 15 автомашин, підірвано склад боєприпасів. В селі Буда-Горобіївська стояв запасний полк карателів. Глибокої ночі партизани непомітно оточили будинки, в яких жили офіцери карального загону, зняли вартових і закидали приміщення гранатами. Фашистське командування кинуло проти партизанів понад 2,5 тисяч солдатів і поліцаїв, в тому числі мотопіхоту, танки, артилерію.

Небагатослівно згадував про цю ситуацію командир партизанського загону:

"...Фашисти та поліцаї оточили нас в Таганчанському лісі. Ми прийняли бій, який точився цілий день. Прорвати нашу оборону фашистам не вдалося. Ввечері вони відступили в с. Таганчу. А ми похоронили убитих, забрали з собою поранених і вночі вибралися з Таганчанського лісу".

В бою 24 жовтня смертю хоробрих загинуло 16 героїв. Фашистські втрати становили понад 1000 чоловік. Але десантники і партизани залишилися без боєприпасів і відійшли в Черкаський ліс. У грудні вони з'єдналися з частинами Червоної Армії.

Канівські партизани брали активну участь у визволенні від фашистів багатьох сіл Черкаського району: Дубіївки, Старосілля, Будищ, Лозівка, Свідівка, Сокирного та інших, у створенні Свідівського плацдарму.

Фашисти чинили запеклий опір, намагаючись скинути частини радянських військ у Дніпро, але вже ніщо не могло зупинити стрімкої хвилі атакуючих. Разом з воїнами-визволителями відважно

билися і партизани загону "Баті". За подвиги в тилу ворога, зокрема за операцію по захопленню Свідівського плацдарму, бійці та партизани одержали урядові нагороди. Командир був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Майже одночасно із партизанським загonom "Баті" у Таганчанських лісах у 1942 році почали активно діяти ще три партизанські загоны: "Винищувач" (командир П.Н.Могильний), ім. Боженка (командир Я.П.Підтикай) та ім. Шевченка (командир М.О.Дудченко).

У грудні 1943 року вони об'єдналися в один партизанський загін, яким командував Василь Кузьмович Щедров ("Рижий"), колишній об'їждчик Таганчанського лісництва. Комісаром був В.С.Федін. Начальником штабу став І.А.Ковальчук - другий секретар Київського підпільного обкому партії.

Партизанське з'єднання "Рижого" здійснило біля 30 диверсій в тилу ворога. 30 січня 1944 року одна з партизанських рот визволила на станції Корсунь 450 військовополонених і місцевих жителів, яких окупанти мали розстріляти.

Своїми діями партизани "Рижого" сприяли успішному визволенню Канівщини від німецько-фашистських загарбників. Бойові і диверсійні операції партизанських загонів і підпільних організацій на Канівщині мали величезне значення у визволенні міста і сіл району. Вони розхитували німецький тил у всьому районі і цим самим сприяли прискоренню форсування Дніпра на території Черкащини і перемозі радянських військ в історичній Корсунь-Шевченківській битві.

Батьківщина високо оцінила подвиг канівських партизанів і підпільників. В кожному селі на Канівщині на гранітних плитах біля братських могил викарбувані імена тих, хто ціною свого життя не дав фашистам поневолити нашу країну. Горить "вічний вогонь" у Каневі біля пам'ятника Слави, де поряд з іменами воїнів-визволителів викарбувані й імена Канівських партизанів і підпільників. Цей вогонь не повинен ніколи згаснути. Ми мусимо пам'ятати про подвиг своїх батьків та дідів. Пам'ять про них передаватиметься з покоління в покоління.

То ж згадаймо усіх поіменно,
Горем згадаймо своїм.
Повірте, це треба - не мертвим.
Треба це нам - живим.

1. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941 - 1945 г.г. Краткая история. - М.: 1965. - с. 261.
2. Герої - визволителі Черкащини. - Дніпропетровськ: 1980. -с. 179, 19.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К.: 1972. - С. 331, 341, 348, 355.
4. Іщенко М.Є., Мотов Л.Г., Сорокопуд І.І. Канівщина. - Дніпропетровськ, 1969. - С. 64-65.
5. Корсунь-Шевченківська битва. - К., 1974, - С.78, 80-81, 220.
6. Книга Пам'яті України. Черкаська область. - Т.7. - К.: 1997. - С. 24-25.
7. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина 2. - К., 1995. - С. 109.
8. Сорокопуд І. Канів кризь віки. - Канів, 2002. - С, 29,31.
9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 - 1945 р.р. - К., 1968. - С. 370.
10. Спогади командира партизанського загону "Бат" Солодченка К.К.
11. Спогади колишніх партизанів: Радченка О.М., Письмака В.П., Гайдає П.А.

Коханчук В.М.,

директор Канівського музею народного
декоративного мистецтва

ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПІДПІЛЬНИЙ РУХ НА КАНІВЩИНІ

У серпні 1941 року Канівщина в основному була захоплена німецькими загарбниками. Ще до цього в кожному великому селі, в Каневі було створено групи для проведення підпільної роботи в умовах окупації.

Так, зокрема в Таганчі для цієї роботи було залишено Асонова М.К. – учителя, Горобця К.І., Грузинського К.К. – працівників трудколонії, Коваль Т.М. – голову сільради, Кириченка Т.І. – учителя, Котляра І.М. – голову колгоспу, Смакограя І.К. та Уриціна Є.Д. [1].

На початку 1942 року в Канівському районі організаційно оформляються і починають активно діяти до десяти підпільних груп. В селі Таганча членами групи стали: Кучеренко М.Г. – працівник спецшколи, Науменко О.О. – секретар народного суду, Ткаченко Б.Е. – працівник клубу, Шамрай М.А. – учитель, Савченко А.Й., Васильченко О.П. та інші. В організації

беруть активну участь комсомолка Ковтун М.К., Загребельна Марія [2].

На явочній квартирі в члена групи Ткаченка Б.Є. було встановлено радіоприймач. Тут підпільники систематично слухали зведення Радінформбюро про події на фронтах і поширювали їх усно і письмово серед населення. Саме від них жителі Таганчі і навколишніх сіл вперше почули хвилюючу і радісну звістку про розгром німецько-фашистських полчищ під Сталінградом. Написані від руки листівки про цю перемогу вивішувалися на дверях навіть волосної поліції та сільської управи.

Члени групи часто руйнували зв'язок між станціями Таганча і Корсунь, між містами Корсунем і Каневом. У березні 1943 року підпільники розібрали декілька метрів залізничного полотна між станціями Сотники і Таганча і тим затримали рух фашистських ешелонів на цілу добу. Проводили і інші диверсійні роботи. Велику допомогу підпільники подавали людям, яким загрожував арешт, їх переправляли в ліс до партизанів.

У квітні 1943 року підпільна група в с. Таганча була розгромлена, арештовано окремих її членів: Науменка О.О., Савченка А.Й., Шамрая М.А. Вони були закатовані в гестапо. Рештки підпільної групи пішли в місцеві ліси, поповнюючи ряди народних месників – партизанів.

Активною учасницею Мартинівської підпільної групи була комсомолка – учителька Москаленко А.Л., яка діставала і читала молоді села листівки, скинуті з радянських літаків, розповсюджувала пісні про Велику Вітчизняну війну, допомагала партизанам продуктами, передавала розвідувальні відомості про рух ворожих військ.

Перший діючий партизанський загін в Таганчанському лісі організував учасник громадянської війни, комуніст Солодченко К.К. разом з жителями Таганчі Сухобрусом О.М. та Петренком М.Н. Останній стає комісаром загону. Вже в середині літа 1943 року цей загін, названий загоном "Баті" нараховував понад 25 бійців. Особливо активні дії загін "Баті" розпочав у вересні 1943 року. Партизани паралізували рух по трасі Корсунь – Канів, по якій фашисти підвозили до Дніпра зброю і техніку. В навколишніх селах розгромили фашистські гарнізони, де було вбито до 100 ворогів. Між станціями Таганча – Корсунь партизани знищили два

військові ешелони, затримали рух на залізниці, знищили до двох десятків автомашин та здійснили ряд інших диверсій [3].

У вересні розпочалася героїчна битва за Дніпро. В ніч з 24 на 25 вересня радянське командування на правому березі Дніпра в районі Канева висаджує великий десант. Втрати при десантуванні були великі. Тут ворог тримав 4 дивізії, танками розсікав радянські частини, які утримували плацдарм на правому березі Дніпра. Одним з перших був підбитий літак, в якому знаходилось управління 3-ї бригади на чолі з гвардії полковником П.Гончаровим. Незабаром виянилось, що в тилу ворога ведуть бойові дії понад 40 груп десантників, які на початку жовтня в лісах, недалеко від Канева, об'єдналися в повітряно-десантну бригаду під командуванням гвардії підполковника Сидорчука П.М.

24 жовтня 1943 року у Таганчанському лісі в урочищі "Паланки" розгорівся запеклий бій. За дев'ять годин безперервного бою десантники і партизани майже витратили боєприпаси. Було зрозуміло: нового нападу не витримати. Партизани виводять десантників з оточення непоміченими в напрямку черкаських лісів, де вони з'єднуються з черкаським партизанським загonom (командир Іваненко П.Н., комісар Пальоха С.Н.). Об'єднані сили десантників і партизанів очищають від фашистів дніпровський берег на північ від Черкас, захопивши села Лозівок, Єлизаветівку, Сокирне, Свидівок, чим допомогли частинам 52-ї армії форсувати великий Дніпро [4].

Восени 1943 року в Таганчанському лісі активно діяли три партизанські загони: "Винищувач" (командир Могильний П.Н.), ім.. Боженка (командир Підтикан Я.О.), ім.. Шевченка (командир Дудченко М.О.). Загони чисельно росли, тому 20 грудня 1943 року командири і комісари цих загонів на зборах прийняли рішення про створення партизанського з'єднання, яке стало називатися з'єднання "Рижого" [5]. Командиром з'єднання став Щедров В.К., об'їждчик Таганчанського лісництва, колишній партизан громадянської війни (був рудий), нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня. Щедров загинув на фронті в боях з фашистами в Карпатах восени 1944 року. Комісаром з'єднання обрано Федіна В.С., лейтенанта державної безпеки, що прибув з десантною групою Українського штабу партизанського руху, начальником штабу – Ковальчука І.А., другого секретаря Київського підпільного обкому Компартії України. 30 січня 1944 року

партизанська рота загону "Винищувач", якою командував Ярошенко Ф.М., колишній учитель села Мельників, на станції Корсунь визволила до 400 військовополонених і місцевих жителів, яких окупанти мали стратити.

В одному з боїв біля Таганчі Яременко Ф.М. загинув. Відзначилися у боях таганчанин Дука В.Ф., командир взводу розвідників, рядові бійці – партизани Сірик І.С., Опришко С.І., Довдя Д.О.. Остапенко О.С., житель села Поташня, загинув смертю героя, коли потрапив у ворожу засідку – він підірвав гранатою себе і ворогів.

На початку лютого 1944 року підійшли частини Червоної Армії. Спільно з підрозділами діючої армії партизани звільняли від загарбників села Бровахи, Буда – Броварська, Киченці, Сотники, Мірошники, брали участь у розгромі Корсунського гарнізону. Десятки партизанів було представлено до державних нагород.

Маршал Конев у своїх спогадах так оцінив дії партизан в Корсунь-Шевченківській битві: "Разом з воїнами регулярних військ мужньо боролися у тилу ворога партизани. Так, у центрі кільця оточення відважно билися народні месники партизанського з'єднання "Рижого" [6].

Надзвичайно жорстокою була фашистська окупаційна влада до цивільного населення. В Таганчі розстріляна на очах односельців і її малолітнього сина Марія Загребельна, зв'язкова партизанського загону. У сусідньому селі Мірошники була розстріляна з немовлям на руках Кацалап Марія Яківна за те, що нібито її чоловік був у партизанах. У цьому ж селі було страчено Микитенка Трохима, його дружину Ганну; Буца Опанаса, Кузьменко Євдокію за недоказані зв'язки з партизанами. У селі Мельниках в січні 1944 року фашисти розстрілюють Губенко Афанасію Петрівну на її подвір'ї і мертву кидають у полум'я підпаленої ними хати (до цього біля її хати було вбито фашиста). Всі ці акції проводили в присутності зігнаних сюди жителів села. У селі Дарівці фашисти розстріляли сім'ю партизана Петренка М.Н. – дружину Ганну Сергіївну, 8-річного сина Віталія та 9-річну доньку Люсю, а також сім'ю партизана Сухобруса Олексі – дружину і двох дочок. У селі Киченцях, що за три кілометри від Таганчі, восени 1943 року живим у хаті спалено вчителя – партизана Поліщука Андрія, а матір і сестру розстріляно в

Корсуні. Страшним лихом була насильницька відправка тисяч людей Канівщини на каторжні роботи до Німеччини [8].

В період окупації Канівщини діяли два концентраційні табори. Один з них – на Чернечій горі біля Канева, де в музеї Т.Шевченка утримувалися зігнані сюди в 1943–1944 роках окупантами люди для риття окопів. Другий – у Таганчі в 1941–1943 роках на території виробничих майстерень колишньої дитячої виховної колонії. Табір був огорожений колючим дротом, снували вівчарки. Охорону несли фашисти-есесівці і так звані “зелені” (колишні військовополонені). Режим у таборі суворий: холод, голод, епідемії хвороб, за непослух і намагання втекти – розстріл на місці. Це був, так би мовити, Бухенвальд в мініатюрі, який постійно поповнювався новими людьми. Військовополонені використовувалися на заготівлях лісоматеріалу для рейху. А в середині листопада 1943 року чоловіче населення від 15 до 60 років, яке змогли захопити фашисти в навколишніх селах, опинилося в Таганчанському концтаборі, щоб разом з військовополоненими гнати на захід, бо за Дніпром уже була Червона Армія. В цьому таборі було забито братів Шабліїв – Миколу і Павла Макаровичів із села Киченець за намагання втечі, а Ковтуна Степана Юхимовича з цього ж села закатовано на смерть прикладами автоматів на очах вишикуваної колони бранців концтабору [7].

1. Колишній партархів Київського обкому партії. Ф.3, оп. 2/6 арк. 14-15.

2. Колишній партархів Черкаського обкому партії Ф.753. оп.1, спр.9. арк.23; Ф.4619.оп.8,спр.15.арк.3.

3. Колишній партархів Київського обкому партії. Ф.3. од. зб. 58, оп 2/6, арк.. 11-29 Олійник О. Дніпровський десант, газета “Красная звезда”, -1983. Лисов І.І. Десантники (Воздушные десанты). - М., 1968. с.171-174. Слава Черкащини. – Дніпропетровськ, 1967. с.134. Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. - Д., 1981. с. 52-53; Історія міст і сіл УРСР. Черкаська обл. – К., 1972.

4. Колишній партархів інституту історії партії ЦККПУ Ф.1. оп.9. спр. 26. арк.95.; Історія міст і сіл УРСР Черкаської обл. - К., 1972. - с. 348.

5. Савченко О. Шуміли суворі ліси Канівщини // “Дніпрова зірка” – 25 травня 1995.

6. Дорошенко В.І. Жили надією // “Дніпрова зірка”. -9 травня 1991 року.

Дорошенко В.І.Таганчанський Бухенвальд // “Дніпрова зірка”. – 15 лютого 1998

Жук П.П.,
керівник редакційно-видавничої
групи видання "Реабілітовані історією",
краєзнавець (м. Черкаси)

РУХ ОПОРУ НА ЧЕРКАЩИНІ (1941—1944 РР.)

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. стала для України найтяжчим випробуванням за всю історію. І не стільки тому, що Україна втратила у цій війні близько 8 мільйонів своїх громадян (19 процентів) усього населення, а й тому, що попри військове протистояння вона ще й стала ареною суспільно-політичного розшарування, непримиренних ідеологічних баталій, у яких важко визначити правих і винних. До речі, сьогодні ми напередодні 60-річчя Перемоги, – але це протистояння продовжується й досі. І лінія розмежування проходить уже не між безпосередніми учасниками тих чи інших подій, а уже через їх внуків і правнуків.

У цьому протистоянні не гербуються ніякі засоби, починаючи від відвертої брехні до підтасовки і висмикування окремих фактів, навішування ярликів, спроби вимагати за проханням тих чи інших учасників подій вилучення з публікації окремих фактів, персонажів. Так було в 50-ті, 60-ті, 70-ті роки. Так триває й нині.

У 80-х роках мною і Миколою Дашківським (нині вже покійному) була підготовлена книга спогадів одного з легендарних партизанських ватажків Героя Радянського Союзу Олександра Васильовича Тканка – "Третій десант". У своїх рецензіях член-кореспондент Академії Наук УРСР, доктор історичних наук В.І.Клоков і доктор історичних наук П.І.Денисенко відзначали, що автор книги вперше в історії партизанського руху в Україні, під час чотирьохразового десантування в тил ворога не знав поразок тому, що в боротьбі з гітлерівцями спирався на всі сили опору, які діяли в тій чи іншій області, незважаючи на їх політичне переконання, ідеологічні уподобання. Зокрема, на Черкащині він співпрацював з фолькдойчем механіком Переяслав-Хмельницького гебіткомісаріату Робертом Клейном, на Закарпатті – з активістом "Просвіти", організатором січових стрільців Степаном Борецьким, з Прем'єр-Міністром Підкарпатської Русі Андрієм Бродієм, його секретарем Олегом Грабарем, депутатами угорського парламенту Демко, Шпаком викладачами Ужгородського університету, Мукачівської гімназії.

Коли книга вже була зверстана, на вимогу партійного архіву Закарпатського обкому КПУ з неї було вилучено майже 6 друкованих аркушів, де йшлося про співпрацю з Степаном Борецьким, Андрієм Бродієм.

У 2000 році Державним архівом Черкаської області підготовлено збірник документів і матеріалів "Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., де було вміщено поряд з традиційним ряд нових документів.

Не маючи підстав прямо заперечити проти об'єктивності фактів, в газеті "Черкаський край" автор у статті "Напівправа гірша від брехні", посилаючись на публікації 1960-х років, з гнівом розвінчував, на його погляд, "напівправду" вміщених у книзі документів і коментарів до них.

А взагалі висвітлення руху опору на Черкащині, починаючи від першого повідомлення Радінформбюро 11 вересня 1941 р. і завершуючи сучасними дослідженнями, не обходить жодне солідне видання. Так про діяльності партизанських загонів і підпільників Шевченкового краю присвячено чимало сторінок у книгах Б.М.Воліна, П.К. Пономаренка [2; 3].

Відведено черкащанам чільне місце і в працях ряду зарубіжних дослідників - Ч.О.Діксона, О.Гейльбрунна, В.Гавеманна, Є.М.Гавелла, А.Далліна. Всі ці автори визнають, попри всілякі застереження, що радянських партизанів надихало "палке бажання захистити свою Вітчизну, яку грабував і руйнував ворог" [4, 255]. А німецький генерал-полковник Л.Рендуміч написав: "Історія не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв таку велику роль, яку відіграв він в останній світовій війні. За своїми розмірами він є надзвичайно новим у військовому мистецтві" [5, 135].

Надійними посібниками у багатьох військових училищах, академіях свого часу стали книги авторів, присвячені руху Опору на Черкащині, - Павла Автомонова "Так народжувалися зорі", Володимира Шпака "Партії вірні сини", Григорія Гончара "Заграда над Тясмином", М.Дашківського і П.Жука "Партизан Іван Калашник" та "Поєдинок з вервольфом".

Чому саме рух Опору на Черкащині став таким об'єктом досліджень військових фахівців і спецслужб світу? Найперше - своїм тріумфом і трагедією перших місяців і досвідом ведення боротьби у глибокому тилу ворога, взаємодією партизанів і наступаючих частин армії.

Саме на Черкащині в перші місяці війни було вперше розгромлено партизанськими загонами крупні ворожі підрозділи. Так, 5 серпня 1941 р. загін ім. Ворошилова (майже 400 бійців) під керівництвом А.С.Куценка розгромив колону гітлерівців, яка вступала в Кам'янку [6]. В серпні Черкаський партизанський загін Феодосія Савченка і Сергія Пальохи розбив ворожий обоз, захопив штабну автомашину з важливими документами [7].

З 27 липня 1941 р. у Смілянському і Черкаському районах почав діяти 2-й партизанський полк НКВС (1000 бійців), сформований з чекістів Києва. Бійці полку у серпні-вересні провели ряд успішних операцій по знищенню гітлерівців в с.Будище, Закревки, Балакліє. Було пущено під укіс кілька ворожих ешелонів з бойовою технікою живою силою [8]. 23 вересня 1941 р. успішно почав діяти партизанський загін під командуванням першого секретаря Гельмязівського райкому партії.Ф.Д.Горелова [9, 309].

Активно діяли партизанські загоны сформовані з бійців винищувальних загонів в Уманському, Жашківському, Чернобаївському районах. На жаль, переважна більшість цих загонів вже у грудні розгромлена, або ж розпорошена карателями. По суті довелося все робити заново

Шкода, що автори численних досліджень лише констатують факти бойових операцій цих загонів, зовсім не аналізують причин їх розгрому чи перегрупування, реорганізації.

Найперше, природні умови Черкащини. Якщо, скажімо, в Білорусії і в північних областях України під лісами зайнято понад 30 процентів території, а болотами понад 20, переважна більшість яких непрохідні, то на Черкащині під лісами лише 14 процентів території. До того ж вони досить впорядковані з розвиненою мережею доріг і просік.

По-друге, партизанські загоны, які діяли на Черкащині в 1941 р. були створені з бійців винищувальних загонів і діяли як військові частини. Навіть ділилися не на групи, а на взводи, батальйони. Це, звичайно, сковувало їх маневреність, мобільність.

Не могла не позначитися і відсутність бази. У звіті Київському обкому партії 16 серпня 1946 р. про створення підпільних центрів опору і партизанських загонів відзначалися, що в Черкаському районі було створено шість підпільних продуктових складів з річним запасом на 150 чоловік, три бази з одягом, шість складів зброї з 300 гвинтівок 15 кулеметів. У Звенигородському - 5 продовольчих

складів, два – зі зброєю. Аналогічні запаси були створені у Жашківському, Уманському районах [10].

У перші ж місяці окупації усі склади були виявлені, знищені гітлерівцями чи пограбовані місцевим населенням. Зрештою відсутність надійного, добре законспірованого підпілля, надто слабкі зв'язки з місцевими жителями, Центром.

Лише у 1970-ті роки почали говорити дослідники і органи влади, що робота по формуванню підпілля та переведення його керівництва на нелегальне становище проводилась поспіхом і не дістала завершення [11]. Значна частина керівників підпільних обкомів і райкомів партії, підпільних груп відзначалась у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. "Про організацію боротьби в тилу німецьких військ", яку і сьогодні повністю не опубліковано, просто дезертували. На початку війни серед усіх перших секретарів обкомів КП(б)У лише один О.Ф.Федоров залишився на своєму посту. А з утворених у червні-вересні 1941 р. 685 партійних органів в період тимчасової окупації України в різний час діяли тільки 223 [12]. На Черкащині по суті залишилося лише два секретарі райкомів партії – С.Н.Пальоха та Ф.Д. Горелов.

І все ж, незважаючи на поспіх, формалізм і безвідповідальність органів влади, при підготовці боротьби в тилу ворога на Черкащині в роки війни діяли 30 організацій і 39 підпільних патріотичних груп, 4 районних партійних і один міжрайонний партійний комітети, на базі яких було створено 24 партизанські загони та друга українська партизанська бригада [13].

До речі, вже у процесі окупації підпільні групи виникали в реальних умовах, а не за спущеними "з гори" вказівками. Що це за умови? По-перше, міста і села Шевченкового краю мали в основному постійних мешканців. Тут люди знали один одного з діда-прадіда. Отже, будь-яка "зайшла" людина легко виявлялася.

Так само можна було легко виявити і ймовірних керівників підпільних груп, які призначалися владою напередодні окупації із партійних і радянських функціонерів. Тому й не випадково, що найбільш "життєздатними", на наш погляд, виявилися підпільні центри опору, які очолювали члени сімей так званих "ворогів народу". Так, у Тальному антифашистську організацію очолили брати Григорій і Віталій Проценки, батько яких Володимир Боніфатійович, директор Веселокутської середньої школи 20 листопада 1937 р. був засуджений трійкою КОУ НКВС, як член "Української

націоналістичної організації, на 10 років концтаборів. У Смілі - Юрій Канарський, – син репресованого за підозрою у співпраці з польською військовою організацією. Сином "ворога народу" був і ватажок уманських підпільників Андрій Романщак.

Майже 100 селян з Коритньої Монастирищенського району було репресовано, з них 63 розстріляно [14]. І саме тут майже відкрито діяв Монастирищенський підпільний райком партії. Основу другої української партизанської бригади становили уродженці Коритньої [15].

Характерно: самостворені підпільні організації Черкащини вирішували питання в залежності від актуальності моменту за чітко визначеними основними напрямками діяльності підпільників – врятування оточенців і поранених, пропагандистська і агітаційна діяльність, саботаж заходів окупантів, боротьба проти вивезення робочої сили в Німеччину, збереження народного майна, збройна боротьба проти окупантів, організація і проведення розвідки.

Після жорстоких боїв на терені області залишилося багато поранених червоноармійців, оточенців. Тому і не випадково найперше почали виникати підпільні групи при лікарнях, які ставили за мету лікування поранених. Так, зокрема, виник підпільний госпіталь Леоніда Силіна у Вереміївці Чорнобаївського району, Бориса Марковича в Цибулеві Монастирищенського району. Подібні госпіталі діяли в Умані, Драбові, Шполі, Тальному.

У жовтні 1941 р. виникла потреба легалізації оточенців, забезпечення їх необхідними документами. І на цьому зосередили свою увагу в останні місяці 1941 р. патріоти Сміли, Умані, Черкас.

На початку 1942 р. почалася масова відправка молоді до Німеччини. І на передній край знову вийшли медики. Так підпільники Тального очолювані лікарем В.І. Шашковим, розробили вакцину для уколів, які викликали на тривалий час виразки на тілі, що навіть німецькі лікарі змушені були визнавати юнаків і дівчат як таких, що непридатні для відправки в Німеччину [15]. Майже 6 тисяч чоловік врятували таким чином від відправки до Німеччини лікарі Монастирищенського району [16].

Взимку 1942 р. окупаційна влада всіма засобами поширювала чутки про вдалі операції гітлерівців. На протигагу їм підпільники через листівки (написані від руки, а згодом віддруковані) успішно вели контрпропаганду, розповідаючи про розгром німців під Москвою, про успішні бойові операції радянських військ [17].

Починаючи з весни 1942 р. підпільники почали активно займатися підготовкою партизанських груп і загонів, в основу діяльності яких було покладена тактика, коли вдень партизан - звичайний собі гречкосій, а вночі чи в разі необхідності - член рейдуючої партизанської групи чи загону в сусідньому районі. І ще деталь - всі ці групи діяли за єдиним планом і охоплювали не окремі села, а два-три райони, до того ж сусідніх областей: Вінницької, Київської, Одеської. Складалося враження, що в цих районах рейду є велике партизанське з'єднання. Карателі після рейду цих груп шукали партизан в лісах, а вони днювали в селах, чи виконували сільськогосподарські роботи в полі.

Щоб уникнути репресій карателів проти населення за вбивство солдат вермахту, ці партизанські групи під час рейдів нищили обладнання цукрозаводів, техніку сільських громад, пускали під укіс військові ешелони, заманивши карателів у ліс, зосередивши в одному місці кулеметників і автоматників, наносили раптовий цільний вогневий наліт – і знищивши не один десяток фашистів зникали часто без втрат.

Тільки підпільники Монастирищенського району підготували і направили в різні партизанські групи 218 бійців, 300 гвинтівок, 17 автоматів, 45 тис.патронів [16]. Згодом ці групи склали основу 2-ї Української партизанської бригади. І цілком слушно в документах спец комісії, УШПР відзначалося, що "історія цієї партизанської бригади повчальна з усіх точок зору партизанського руху України і, в першу чергу, тим, що вона саме зародилася в глибокому тилу ворога і діяла 2,5 роки" [18].

Подібно ж формувалися і діяли підпільники Чигиринського, Кам'янського, Черкаського і ряду інших районів. Саме з дрібних партизанських груп, які діяли під єдиним командуванням, в потрібний час вирости великі партизанські загоони і з'єднання. Так, партизанський загін Петра Дубового, який в червні 1943 року зосередився в Холодному Яру, налічував 930 бійців. Неподалік нього знаходився реформований загін Андрія Куценка, в якому було 312 бійців.

Черкаський партизанський загін Г.К.Іващенко та С.Н.Пальохи під час боїв за Дніпро мав 806 бійців, партизанське з'єднання В.К.Щедрова, яке діяло під Корсунем і Каневом, - 408.

Зрештою, підпільники Черкащини не лише контактували з владою, а часом направляли у владні структури своїх членів,

використовували уніатських священників, членів націоналістичних організацій. Так, на прохання С.М.Пальохи оточенець Завадюк став старостою в Ірдині. На вимоги Монастирищенського підпільного райкому партії старшина Тимофій Солод пішов працювати в районну поліцію, підпільник з Верхнячки Василь Добряченко був співробітником Уманської друкарні. Це дозволило партизанам завчасно довідуватися про плани і наміри влади, карателів, а отже – вживати контрзаходів.

Цей досвід і тактику підпільники і партизани опанували не в училищах чи спецшколах, а в жорстокому поєдинку із вермахтом, вишколеними агентами німецької контрозвідки і гестапо, экзаменом, у якому було власне життя. Тому і не випадково, що переважна більшість організаторів підпільної і партизанської боротьби, які закидалися в Молдавію, західні області України, Чехословаччину, Польщу, Угорщину були черкащани. Серед них – Герой Радянського Союзу Олександр Тканко, черкаські партизани Григорій Сопілка, Данило Грунтовий, Іван Лисак, Леонід Бережистий, Олександр Гуров, Митрофан Кучеренко, сотні інших відважних бійців невидимого фронту.

-
1. Історія України. - К., 2002.
 2. Волин Б.Н. Всенародная партизанская война. - М. 1942.
 3. Пономаренко П.К. Партизанское движение в Великой Отечественной войне. - М., 1943.
 4. Диксон Ч., Гейльбрунн О. Коммунистическое партизанское движение. - М., 1957.
 5. Итоги Второй Мировой войны. - М., 1953.
 6. Державний архів Кіровоградської області. - Ф. 428. - Оп. 3, спр. 61.
 7. Державний архів Київської області. - Ф. П-5. - Оп. 1, спр. 1.
 8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 14, спр. 36.
 9. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - К., 1967.
 10. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1, спр. 25.
 11. Див: Нариси з історії Вінницької партійної організації. - Одеса, 1972.
 12. Про минуле заради майбутнього. - К., 1989.
 13. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - Черкаси, 2000.
 14. ДАЧО. - Ф. Р-5625. - Оп. 1, спр. 826.
 15. Жук П.М., Дашківський М.З. Партизан Іван Калашник. - К., 1977.
 16. Державний архів Вінницької області. - Ф. 425. - Оп. 1, спр. 446.

17. Шлак В. *Партії вірні сини.* - Черкаси, 1967.

18. ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1, спр. 4.

Дорош В.І.,

*викладач Черкаського комерційного технікуму,
слухач магістратури Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького*

РУХ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ ЗОЛОТОНІЩИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна принесла неймовірні страждання і біди народу України, породила масовий героїзм і самовідданість і вона назавжди залишиться в історичній пам'яті народу. В переліку героїчних сторінок Великої Вітчизняної війни особливе місце займає боротьба в тилу ворога. На окупованих нацистами територіях розгорнувся небаченої сили рух Опору, який набирив найрізноманітніших форм і, долаючи неймовірні труднощі міцнів з кожним днем.

Не стала винятком і територія Золотоніщини, де розгорнувся досить активний підпільний і партизанський рух. Антинацистська боротьба проходила при вкрай несприятливих природних умовах. Адже на території Черкащини ліси становили лише 14 % території. До того ж це були насадження середини минулого століття чи пореволюційного періоду. Лісові масиви добре впорядковано, з широко розвинутою мережею доріг і просік. За лічені хвилини карателі могли добратися з військовою технікою у найвіддаленіші закутки лісових масивів [1, 8]. Здавалось би за таких умов не могло бути й мови про боротьбу партизанських загонів, але на території Золотоніщини антинацистська боротьба набула значних розмірів.

На початковому етапі боротьби організація партизанського руху була невдалою. До 1941 р. сталінське керівництво СРСР, розраховуючи в майбутній війні вести боротьбу на чужій території, не подбало про партизанський рух та підпілля. І тому з перших днів окупації сотні не підготовлених підпільних груп були викриті гітлерівцями. Історія нашого краю – яскраве підтвердження цього.

Так, з 1941 року на Золотоніщині утворюється цілий ряд підпільних груп та організацій, згодом планувалося створення і

партизанських загонів. Для них готувалися таємні склади зброї, теплого одягу, провіанту. На Золотоніщині у серпні-вересні 1941 р. були сформовані 4 партизанських загони: Деньгівський (командир – В. Гук), Дмитрівський (М. Лелека), Коробівський (П. Строкань), Чапаєвський (Д. Воскобійник) [2, 1]. Слід відзначити, що загони формувалися наспіх, без професійного добору бійців, тому до них потрапило чимало випадкових людей. Ці та інші обставини стали основною причиною прикрих поразок і великих трагедій на початковому етапі війни. Вже наприкінці вересня 1941 р. після приходу окупантів Дмитрівський, Коробівський та Чапаєвський загони, навіть не розпочавши ніяких бойових дій, припинили своє існування, а їх бійці розійшлися по домівкам. Це було фатальною помилкою: за допомогою зрадників нацисти встановили списковий склад загонів і майже всіх партизанів було схоплено і згодом розстріляно [3, 47].

Кращі умови для боротьби з ворогом було створено у Гельмязівському районі (нині Золотоніський район). Ще до окупації краю тут був сформований партизанський загін, для якого створювались у Свининських лісах бази із запасами провіанту, боєприпасів, теплого одягу. Необхідне озброєння загін отримав від 26-ї армії, штаб якої знаходився у Гельмязові. Особовий склад загону добирався досить ретельно. До нього спочатку увійшло 65 чоловік. Командиром Гельмязівського загону був перший секретар РК КП(б) Ф. Горелов [3, 47–48].

Як свідчать документи, партизани Горелова розгорнули активні бойові дії на території Гельмязівського та Канівського районів. Зокрема, вони висадили в повітря понтонний міст через Дніпро, розгромили німецькі комендатури сіл Богдани, Ліплявого, Прохорівки та Озерища, знищили 2 автомашини із ворожими солдатами, розповсюджували серед населення зведення Радіоінформбюро, перешкоджали окупантам грабувати край [4, 348]. Проте, на жаль, не довгою була бойова біографія Гельмязівського загону. У листопаді 1941 р. його було вщент розгромлено переважаючими силами гітлерівських карателів. Командира загону Горелова було кинуто до Золотоніської в'язниці і згодом розстріляно [3, 47–48].

Уже на початку нацистської окупації краю спостерігаються різні форми участі населення Золотоніщини у боротьбі з ворогом. Ризикуючи життям, золотонісці переховували радянських бійців і

партизан, надавали їм необхідну допомогу. Так, жителі Золотоніщини в 1941 р. врятували декілька поранених бійців із розгромленого фашистами санітарного поїзда [5, 13].

Яша Кикоть із села Сушки допоміг партизанам визволити щойно схопленого німцями офіцера Комарова. Відважного хлопчика нацисти схопили і розстріляли.

Таємно лікувала поранених партизанів головний лікар Гельмязівської лікарні Ю. Дубиніна. Відважна патріотка була схоплена і по-звірячому замучена гестапівцями. [3, 48].

З'являються і перші підпільні групи. Восени 1941 р. у Золотоноші була створена група, яку очолив Г. Ніколаєв-Осинський. Він добре володів німецькою мовою, мав німецьку форму і використовував це для виконання бойових завдань. Група розповсюджувала зведення Радінформбюро, її учасники виготовляли фальшиві бланки і перепустки, запасались зброєю. Дружина Г. Ніколаєва О. Лукомська надавала допомогу пораненим, оточеним бійцям. Наприкінці 1941 р. у районі з'являються перші антинацистські листівки [5, 13, 16].

Слід звернути увагу на той факт, що на території Золотоніщини діяли тільки радянські партизанські загони і підпільні групи. Націоналістичних загонів тут не було, але разом з тим і на Золотоніщині були окремі патріоти самостійницького напрямку, що боролися тоді за незалежність України. Як свідчать архівні документи в 1941 р. в Золотоноші було розстріляно 7 націонал-патріотів, які агітували за незалежність України [3, 35].

З 1942 р. підпільний рух розгортався з новою силою. На Драбівщині діяла підпільна група, очолювана ветлікарем Василем. Саме в цю групу влився оточенець, командир Червоної армії М.І. Савран. У Великому Хуторі Савран зав'язав знайомство з колишнім політруком М. Панченком, який дав йому адресу Золотоніського підпільника Г. Ніколаєва [6].

У лютому 1942 р. на станції Золотоноша-2 було проведено нараду підпільників. У ній взяли участь Г. Ніколаєв, М. Савран, М. Соловйов, І. Назаренко. Учасники наради обговорили важливі організаційні і тактичні завдання, які стосувалися підпільної організації. Незабаром чисельність золотоніських підпільників зростає до 378 осіб [7, 107]. Підпільники отримали 2 радіоприймачі, приймали зведення Радінформбюро, розповсюджували їх в місті та селах району. Готуючись до розгортання партизанської

боротьби, члени організації запасалися зброєю. Частина її здобули на складах Золотоноші через І. Айкала – підпільника, що служив у поліції [8].

Набуває поширення підпільний рух і в селах Золотоніського району. В 1943 р. на Золотоніщині існувало вже шість підпільних груп, що налічували загалом 125 осіб. Кожна з груп підтримувала зв'язок одна з одною і їхня діяльність спрямовувалась золотоніською організацією [9, 8].

Невдовзі золотоніське підпілля відкрило свій бойовий рахунок. За цегельнею було підбито і звалено у провалля німецьку автомашину. Г. Ніколаєв та О. Лукомська пробрались у склад української сотні і викидали звідти військову амуніцію. На залізниці підпільники розібрали колію перед відправкою бранців у Німеччину.

Та не судилося золотоніській підпільній організації довге існування, бо уже у лютому-березні 1943 р. нацисти завдали нищівного удару по підпільниках. Було проведено масові арешти і розстріли патріотів. Зокрема було розстріляно Г. Ніколаєва, І. Айкала, І. Коломійця та ін. [3, 49].

На щастя, М. Саврану вдалося врятувати від гітлерівських хижаків. І згодом ним було створено уже партизанський загін, що діяв у лісах. Комісаром цього загону став Н. Попов, начальником штабу О. Соловйов. Цей загін розгорнув бойові операції, застосовуючи рухливу тактику, в районах Ліпляве, Яготин, Золотоноша, Драбів.

Діяли партизани і на автомобільній трасі Київ-Харків. Перед кожним бойовим завданням народні месники діставали інформацію від своєї розвідки, керованої П. Савраном. Нападаючи на ворожі автомобілі, партизани захоплювали необхідні трофеї і поповнювали свої запаси [6]. Партизани завдали ударів по комунікаціях противника, громили його підрозділи. За нетривалий час свого існування знищили близько 500 гітлерівців, 8 автомашин, 2 паровози, 8 вагонів, висадив у повітря 2 залізничних мости [5].

В Чапаєвці Золотоніського району була створена підпільна група під керівництвом С. Кривицького. Літак штурмана морської авіації С. Кривицького було збито і він опинився на окупованій нацистами території. Вирішив добратися до рідного с. Чапаєвки в надії знайти там партизанський загін. Проте йому розповіли, що ще восени 1941 р. фашисти схопили і розстріляли 12 залишених для підпільної роботи активістів та їх керівника Д. Воскобійника. За ініціативою

С. Кривицького у Чапаєвці було створено підпільну антифашистську групу. 25 січня 1943 р. проведено її перше засідання. Незабаром з'явилися листівки, що закликали до боротьби з окупантами. Підпільники розповсюджували зведення Радінформбюро, рятували молодь від рабства в Німеччині, добували зброю. Вони знищували запродавців, поліцаїв вчиняли диверсії на "громадському дворі" [9, 8]. Кривицький знищив двох ворожих солдатів, Бабікін – німецького офіцера. У селі Кедина Гора відбувалася зустріч С. Кривицького із командиром Черкаського партизанського загону С. Пальхою (підпільне прізвисько – "дядько Федір"). Відтоді роботу підпільної групи чапаєвців почав направляти Черкаський підпільний райком партії. Підпільники узгоджували всі свої дії з черкаськими партизанами.

Крім участі в партизанському та підпільному русі, наші земляки вдавалися і до інших форм боротьби з окупантами. Золотоношці вчиняли диверсії, практикували саботаж. Так, робітники ливарного заводу О. Димарець вивів з ладу електростанцію, гідравлічний прес, заморозив водопровідну башту, заливав ливарні форми соляним розчином [6].

У Піщаній рух проти поневолювачів очолював колишній голова сільради А. Білоус. Населення ухилялося від сплати податків, саботувало заходи фашистських властей. Коли золотоніська окружна поліція дала розпорядження щоб 31 жовтня 1942 р. до Золотоноші прибули підводи для потреб окупаційних військ, піщанці прибували з запізненням на 3–5, а то й 24 години. Деякі їздові взагалі відмовлялись виконати наказ. Оперативне завдання окупаційних властей було частково зірване [10, 285].

Брати Іван та Василь Клепи з Бубнівської Слобідки виготовили печатки і видавали фальшиві довідки юнакам і дівчатам для звільнення їх від вивозу до Німеччини [5, 13].

Підпільник Калашник, переодягнений у німецьку форму, з'явився на Золотоніському маслозаводі і за фальшивими документами вивіз звідти півтонни масла. Цей цінний продукт був переданий партизанам М.І. Саврана [3, 46].

Велику роль відіграли народні месники Золотоніщини у визволенні краю. Штабом партизанського руху при військовій раді Південно-Західного фронту на лівобережну Черкащину було направлено групу під командуванням М.Р. Соболева-Кузьміна [11, 232]. Про самовіддані дії цієї групи розповідав у своїй книзі колишній

начальник штабу партизанського руху, полковник А.М. Асмолов. "Парашутний десант Соболева-Кузьміна із 72 бійців висаджений у серпні 1943 р. у Чубарівському лісі неподалік Великої Бурімки. Ворог оточив ліс і відкрив шалений вогонь по десантникам. Проте вночі місцеві підпільники вивели десант болотами на берег Дніпра в район сіл Васютенці, Старе, Налісні. Черкаським підпільним райкомом партії було прийняте рішення про злиття всіх підпільних груп Лівобережжя з об'єднаним загonom Соболева-Кузьміна" [12, 85].

В оперативному зведенні штабу партизанського руху Південно-Західного фронту говорилося таке: "Об'єднаний загін під командуванням т. Соболева, що діяв у районі Оболоні-Золотоноші, зріс до 200 чоловік за рахунок місцевого населення" [13, 330].

Загін діяв в тилу ворога 44 дні. За цей час партизани розгромили ворожу колону, підірвали 2 мости через Сулу, захопили на Дніпрі 3 нацистські моторні човни, знищили 113 солдатів і офіцерів, в тому числі полковника, захопили 4 вантажних і 1 легковий автомобілі. Незабаром загін Соболева-Кузьміна з'єднався з частинами Червоної Армії. Його бійці продовжували боротьбу на фронтах, женучи ворога на захід [14, 234].

У серпні-вересні 1943 р. активізував свої бойові дії Золотоніський партизанський загін під командуванням М.І. Саврана. За розпорядженням штабу партизанського руху золотоніські месники проводили операції здебільшого по знищенню противника на магістралі Київ-Гребінка-Прилуки. Партизани не тільки знищували ворога, але й рятували матеріальні цінності. 18 вересня 1943 р., дізнавшись, що фашисти мають намір підпалити МТС і зерносховище у селищі Драбів, загін здійснив наліт на цей районний центр. Нацистів було вибито з Драбова, а за допомогою місцевих жителів партизани загасили пожежу, врятувавши таким чином 1500 центнерів зерна, яке було роздане населенню [15].

Загін подав значну допомогу регулярним частинам Червоної армії і при визволенні Золотоніщини. У районі села Білоусівка партизани зустрілися з розвідниками 3-го Сталінградського механізованого корпусу. Через них золотоніські партизани в'язалися з командуванням корпусу і погодили подальші дії. Основні сили цього з'єднання бійці загону Саврана зустріли 22 вересня 1943 р. у районі урочища Кривошлик під Золотоношею [16].

У момент вирішальних боїв за Золотоношу вогонь німецьких батарей встановлених на західній околиці міста, перешкоджував пересуванню радянських військ. У цей час командування корпусу поставило завдання перед партизанами М.І. Саврана пробратись у тил ворога і подавити вогонь німецьких батарей. Партизани з честю виконали це завдання і командуючий 3-м Сталінградським мехкорпусом В. Обухов оголосив М. Саврану та його бійцям порядку [17, 46–47]. 22 вересня 1943 р. районний центр Золотоніщини був визволений і активну участь у визволенні Золотоноші взяли партизани, втративши 4 чоловік вбитими і 12 пораненими [18, 164].

У наступні дні партизани загону діяли у повній взаємодії з регулярними військами, вони вели бої за визволення сіл Золотоніщини. Тільки з 23 по 25 вересня народні месники ліквідували окремі розрізнені групи ворога, відбили у нацистів 157 голів худоби [14, 243].

Отже, партизани і підпільники, значна частина населення взяли щонайактивнішу участь у визволенні Золотоніщини від німецько-фашистських загарбників, їх мужня боротьба з окупантами у 1941–1943 р. назавжди вписана в літопис бойової слави нашого краю.

1. Черкащина в період Великої вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Черкаси, 2000.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО) – Ф. Р-4619. – Оп. 1. – Спр. 45.
3. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Документи. Спогади. Статті. / За ред. Г.М. Голиш, М.Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000.
4. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.1.
5. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (Хрестоматія). – Золотоноша, 1995.
6. Златокрай. – 1993. – 18 вересня.
7. Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини: в 2 частинах. – К., 1995. Частина 2.
8. Прапор Леніна. – 1965. – 11 травня.
9. ДАЧО. – Ф. Р-4619. – Оп. 8. – Спр. 45.
10. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська обл. – К., 1972.
11. Украинская ССР в Великой Отечественной войне. – К., 1985.
12. Асмолов Л.Н. Фронт в тилу вермахта. – М., 1983.
13. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941 – 1945 гг.: Документи и материалы. – К., 1963.

14. Сергиенко В.С. Сила гнева народного // Корсунь-Шевченковская битва. Спогади відомих воєначальників. – К., 1975.
15. Звіт секретаря Полтавського обкома партії // Архів М.Ф. Пономаренка.
16. Спогади Саврана М.І. // Архів М.Ф. Пономаренка.
17. Пономаренко М.Ф. Золотоноша. – Дніпропетровськ, 1974.
18. Самсонов А.М. От Волги до Балтики. Очерки истории 3-го гвардейского механизированного корпуса 1942 – 1945 гг. – М., 1973.

Лазуренко В.М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЧИГИРИНЩИНИ У БОРОТЬБИ З НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ

Як і повсюди, на Чигиринщині палав вогонь народної боротьби з окупантами. Активному веденню партизанської боротьби сприяли природні умови краю, а саме – наявність значної кількості лісів (особливо лісів Холодного Яру). Форми і методи її були різноманітні: диверсії, виведення з ладу ворожих комунікацій, надання допомоги пораненим червоноармійцям, саботування виїзду до Німеччини на каторжні роботи.

З перших днів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років територія Чигиринщини стала ареною антифашистської боротьби. В той час, коли на величезній відстані радянсько-німецького фронту розгорнулися бої, в Чигиринському районі, як і по всій Україні, народ піднімався на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників і їх "нового порядку" [18, 268]. Та частина чигиринців, яка опинилася за лінією фронту, а також червоноармійці, командири і політпрацівники, які не мали можливості вийти з оточення, починають вести боротьбу проти фашистських окупантів.

Діяльність підпілля, яке забезпечувало партизанів підготовленими резервами, продовольством, медикаментами і розвідкою сил противника, сприяла виникненню партизанських загонів [18, 268–269]. Партизанський загін Кравченка, який був створений одним із перших в першій же сутичці з ворогом (серпень 1941 року) був майже повністю розбитий, а та частина народних месників, яка уціліла, була видана ворогу бургомістром Новогеоргіївська ще в

1941 році. Провокатори і зрадники видали ворогу також партизанську базу, склади зброї і продовольства, явки підпільників [18, 268; 8]. Тому говорити про бойову діяльність цих загонів не доцільно, оскільки її, як такої, не було. Це також наклало свій відбиток на подальше розгортання партизанського руху на Чигиринщині, зокрема у 1941–1942 роках він був розрізнений, стихійний і малоорганізований. Як зазначає дослідниця партизанського руху на Чигиринщині доцент Т.Д. Чубіна, “що в цей організаційний період партизанський рух на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні, мав свої труднощі, зокрема: ще не встановилися зв’язки з Великою землею, з частинами Червоної Армії; не було створено єдиного координаційного центру для керівництва всім партизанським рухом; створення загонів проходило надзвичайно поспішно; не вистачало підготовлених командних кадрів; при зарахуванні до загонів нехтувався принцип добровільності, не проводилася необхідна роз’яснювальна робота і не було перевірки особового складу, що в подальшому вело до їх часткового розкриття і видачі німецьким властям; в 1941–1942 роках для ведення партизанської боротьби не вистачало озброєння і спорядження – в цей період основна маса військового спорядження і зброї добувалась безпосередньо у ворога; на початковому етапі тільки починали встановлюватись контакти з місцевим населенням для отримання інформації, продовольства; ще не склалося тактики партизанської боротьби” [18, 269].

Та, не зважаючи на ці всі труднощі і недоліки, партизанський рух на Чигиринщині в кінці 1942 року починає набувати все більшого розмаху. Територією Чигиринського району в березні 1943 року пройшло і бойове з’єднання М. Наумова. “Наумівці” провели тут кілька бойових операцій, знищили провокатора, який видав Чигиринське підпілля, намагалися встановити зв’язок з місцевими партизанами [18, 270; 12].

З липня 1941 року по грудень 1943 року в Чигиринському, Смілянському та Кам’янському районах діяв партизанський загін імені Ворошилова, командиром якого був А.С. Куценко. Загін нараховував 312 членів, з яких – 26 жінок [17, 193; 10, 273].

В період з грудня 1942 року по грудень 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін “За Отчизну”, яким командував Д.О. Коршиков. Загін налічував 88 учасників, серед яких було 4 жінки; він діяв також на території Смілянського та Черкаського районів

сучасної Черкаської області та Знам'янського району Кіровоградської області [17, 193; 10, 273].

Із серпня по грудень 1943 року у Чигиринському районі діяв партизанський загін імені Суворова. Командиром загону був Г.М. Володін. Загін нараховував 46 бійців, серед яких – 4 жінки [17, 193; 10, 273].

“За Перемогу” – таку назву мав партизанський загін, який діяв на Чигиринщині в період з серпня по листопад 1943 року. Нараховував він 135 бійців, з яких – 10 жінок. Командирами загону були А.С. Зайченко, згодом – О.М. Гугнін [7; 17, 193; 10, 273].

Із червня по грудень 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін імені Дзержинського, який нараховував у своєму складі 193 особи, з яких – 12 жінок. Командиром загону був Є.І. Петров [7; 17, 193; 10, 273].

З 25 червня по 8 грудня 1943 року на Чигиринщині діяв партизанський загін “За Родину”. Керівником загону був М.П. Кришталь. Загін налічував 46 членів, з яких – 6 жінок [7; 17, 193; 10, 273; 15, 234].

Найвідомішими на Чигиринщині були партизанські загони імені Москви (командир І.М. Боровиков), та партизанський загін імені Сталіна (командир П.А. Дубовий). Загін імені Москви налічував у своїх лавах 738 осіб, з яких – 8 жінок, і діяв у період з липня по січень 1944 року. Загін Петра Дубового налічував на момент розформування (1944 р.) 1500 осіб, з яких 78 жінок. Діяв він на Чигиринщині із червня 1943 року по січень 1944 року [7; 17, 193; 10, 274].

При загоні П.А. Дубового був створений табір біженців. За сім місяців діяльності партизанський загін пустив під укіс дванадцять ешелонів ворога, знищив чотирнадцять паровозів, вісімдесят три вагони з живою силою й технікою німецьких загарбників, розгромив 30 німецьких комендатур, знищив близько двох тисяч гітлерівців [10, 274; 13, 111].

У взаємодії з частинами Червоної Армії партизанський загін під керівництвом П.А. Дубового визволив ряд населених пунктів Чигиринського та Кам'янського районів (зокрема, 12 грудня 1943 року партизанський загін П.А. Дубового у взаємодії з військами 2-го Українського фронту визволили колишню козацьку столицю України – місто Чигирин) [2, 248; 4, 50]. На той час Чигиринський партизанський загін став одним з найбільших в краї. Більш глибинніше

зрозуміти сутність діяльності згаданого нами вище партизанського загону допоможе виписка із звіту партизанського загону ім. Сталіна про діяльність загону за період з 17 червня 1943 року по 7 січня 1944 року (мовою оригіналу): "...Боевые операции противника против партизанского отряда им. Сталина.

23. VII. 43 г.

Отряд под командованием тов. Дубового П. А., вел бой с немцами и полицией до 60 чел., выступивших против отряда. В результате боя противник потерял убитыми два немца и три полицейских, в том числе нач. полиции с. Матвеевка. Отряд потерь не имел. Взятые трофеи: пулемёт, две винтовки и наган. В бою отличились Гуров А.Ф., Свищ Н. С., Василенко А. М., Дорофеев Н.

16.VIII.43 г.

Немецкой полевой жандармерией при генерал-комиссаре г. Николаева против партизан в лесах Холодного Яра (30 км северо-западнее Чигирина) направлена дивизия в 4 тыс. немецких солдат с 14 танками и двумя батареями миномётов, полицейский батальон в 300 чел., и два эскадрона кавалерии (казаков) до 250 сабель). Этой группировкой войск был окружен лес в 40 тыс. га (по данным наших наблюдателей, мирного населения и показаний пленного младшего командира казаков, захваченного в бою).

Немцы в 13 час. достигли расположения нашего лагеря. Отряд под командованием т. Дубового принял навязанный бой, который длился более девяти часов.

Только самоотверженность личного состава отряда и выгодность нашей обороны дала возможность отбить десятки атак противника. Ночью отряд незаметно вышел из окружения и скрылся в двух км от места боя. Обманутые немецкие части продолжали целую ночь вести атаки на месте расположения лагеря и таким образом дрались между собой. В результате боя немцы потеряли убитыми до 100 чел. и ранеными до 120 чел. По показаниям пленного казака из их эскадрона в 108 чел. осталось в живых 6 чел. и 3 чел. сбежало. Мы имели убитыми 3 чел., ранеными 2 чел. В бою отличились: Гуров А.Ф., Запорожец Ф.Т., Воловенко И.Я., Свищ Н.С., Броник Г.И., Чучупака С.П., Сотников, Дятлов, Снижко М., Кальмуцкая Ольга, Федорова Любовь, Столяренко Н.А. Калюкин А.В. и Филимонов С.М.

8.XII. 43 г.

При отступлении немцы стремились закрепиться на рубежах

для прикриття дорог Чигирин–Медведовка, Куликовка–Завадовка. Раскрыл замысел немцев партизанский отряд им. Сталина воспрепятствовал им в этом. Тогда немецкое командование 72-й дивизии выставило полк пехоты для прикрития и прочистки окраины леса, где были наши обозы (35 км северо-западнее Чигирина). 8.XII.43 г. в 10 час. 00 мин. передовые немецкие части столкнулись с нашим сторожевым охранением в 30 чел. На помощь было переброшено до 200 чел. партизан и использованы местные партизанские группы: Завадовская – 23 чел., Чубовская – 38 чел., Куликовская – 52 чел. Завязавшийся бой длился 4 час. 30 мин. В результате боя немцы потеряли 27 убитыми и 13 ранеными. Среди них 1 оберлейтенант и капитан медицинской службы. С нашей стороны убит один человек (гв. капитан Лыгин С. Н.), ранено – четыре. Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П.А. и командиры подразделений: Видющенко А., Бондаренко П., Лыгин С.Н., Ханыкин. В бою отличились: Красильников, Иванов И., Снижко, Буткевич, Погребной, Скрипник, Строев, Заиченко, Рыкалин, Пятничук, Фурсенко, Диденко, Егоров, Погорелова Тамара.

2. II. 44 г.

Немцы до одного батальона пехоты на рассвете, обойдя нашу засаду, вышли к лагерю 5-й роты. По тревоге 5-я и 6-я роты в количестве до 260 чел. перешли с двух сторон в контрнаступление. Бой длился около трех часов. В этом бою было убито 27 и ранено около 40 чел. немцев. Руководил боем Броник Г.Н., Воловенко И.Я., Степанов В. В бою отличились Степанов В., Воловенко И. Я., Абесов А.П., Кононенко Е., Заднепрянный, Бойко Елена, Виноградов В., Фадеев, Гаврили, Заика И.А., Дран Н., Алешин, Карпов Николай.

4. II. 44 г.

С целью разведки боем о наличии партизан в лесах Холодного Яра выслали к лесу одну роту до 100 чел., со стороны с. Лубенцы и одну роту до 120 чел. со стороны х. Лопаты (30 км северо-западнее Чигирина). Наши засады на подступах к лесу вступили в бой. На помощь засадам были брошены три роты партизан. В трех часовом бою немцы потеряли убитыми 19 чел., ранеными – 16 и к концу дня отошли в с. Жаботин, где стоял штаб 72-ой СД. Боем руководил Филимонов, Воловенко, Юдин.

5. II. 44 г.

Командир 72-ї німецької дивізії бросил против отряда два полка пехоты, учебный батальон, девять средних танков, три бронемашины, артбатарею и минометную батарею крупного калибра (по данным допроса двух пленных захваченных в бою).

5. I. 44 г. в 4 час. 00 мин. немцы начали наступление на лес со стороны сс. Лубенцы, Куликова и Завадовка (30-37 км северо-западнее Чигирина). Бой длился с 4 час. 00 мин. до 16 час. 20 мин. Немецкие танки подошли на 50 км к главному лагерю отряда. Только лесистые высокие сопки и упорство личного состава партизан дали возможность отразить атаки. Не достигнув намеченной цели за день, немцы к вечеру отошли из леса, бросив на поле боя убитыми 132 чел. и ранеными до 120. Наши потери – убитыми 12 чел. и ранеными – 22. Этот бой был самый жестокий и истощил отряд до крайности в боеприпасах.

Боем руководил командир партизанского соединения Дубовой П. А., комиссар Лысов и нач. штаба Броник Г. Н. В бою отличились Юдин, Гудилин, Ревзон, Саража Кл., Кальмуцкая Ольга, Бурова Нина, Хмельков, Калюкин, Фурсенко П., Красильников, Смирнов, Чхаидзе, Завгородний В., Пятничук, Пархоменко, Буткевич, Сотников.

7. II. 44 г.

...Партизаны Кучерина, Мартынин под командованием Видющенка в с. Куликовка (35 км км северо-западнее Чигирина) убили трех немцев, среди них гебитскомиссар г. Новогеоргиевск, взяли автомашину и вооружение.

Командир партизанского

отряда им. Сталина

капитан

[подпись]

Дубовой

Комисар партизанского

отряда им. Сталина

ст. политрук

[подпись]

Лысов "

[4; 17, 98–101].

Дубовий Петро Антонович

Народився 11 жовтня 1911 р. в селі Чмирівці Чигиринського району Черкаської області в селянській сім'ї.

У 1932 р. закінчив Ленінградське військове училище зв'язку.

З 1928 р. по липень 1941 р. – в Червоній Армії. На початку

Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. капітан П.А. Дубовий тяжко пораненим потрапив в оточення. У 1942 р. — організатор підпільної групи в селі Чмирівці.

1943 р. — організатор партизанського загону імені Сталіна в Чигиринському районі Черкаської області.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. П.А. Дубовий — на профспілковій та партійній роботі в місті Черкаси. Помер у 1969 р. [2, 248; 3, 6; 6, 35; 16, 46].

Особливості партизанської боротьби на Чигиринщині розкривають оперативні дані того часу: "3-го серпня 1941 року партизани загону імені Ворошилова (командир А.С. Куценко) вели тригодинний бій з ворожими частинами біля с. Мельники Чигиринського району, вбито 7 і поранено 15 німецьких солдатів". 18 липня 1943 року: "Партизани загону імені Москви підірвали Чигиринську нафтобазу, знищено 67 тонн пального". 16 серпня 1943 року: "Партизанський загін (командир П.А. Дубовий) вів у лісі "Холодний Яр" бій з частинами ворожої дивізії, в складі яких було 4000 солдатів, два кавалерійських ескадрони, 14 танків і 2 мінометні батареї. Вбито 100 і поранено 120 німецьких солдатів і офіцерів". 16 серпня 1943 року: "Партизани загону імені Дзержинського напали на жандармський гарнізон в селі Янич (нині с. Іванівка). Знищили штаб і вузол зв'язку. Вбито 4 офіцери і 23 жандарми". 22 серпня 1943 року: "Партизани загону імені Дзержинського обстріляли ворожу колону з 12 машин на ділянці Заломи-Гутниці. Захопили 3 автомати, 9 гвинтівок, 3 пістолети та два ящики з патронами і гранатами" [10, 275].

Напади партизанів на німецькі гарнізони в Медведівці, Чигирині, Мельниках, Новоселиці, Полуднівці, знищення поліцейських гнізд у Куликівці, Голоківці й інших селах сприяли наступальним діям Червоної Армії.

Із жовтня 1942 року по листопад 1943 року у Чигиринському районі діяла підпільна диверсійна група на чолі з В.І. Руденком. Група складалася всього з 4-х осіб, але виконувала значний обсяг диверсійної роботи [13, 109; 17, 200].

Партизанський рух на Чигиринщині, як і в цілому по всій Україні, був спрямований на підрив воєнно-економічних сил ворога. Партизанські загоны були опорними базами для розгортання боротьби в населених пунктах району.

Патріоти Чигирини за час окупації розповсюдили лише в місті близько 5 тисяч антифашистських листівок [11]. У червні 1943 року вони встановили зв'язок з партійно-комсомольською організацією партизанського загону "Москва", доставили їм 2 тонни борошна, 750 кілограмів масла, багато інших продуктів, а також медикаменти, тощо. Комсомольці-підпільники висадили в повітря міст на шляху Черкаси-Чигирин, виводили з ладу телефонний зв'язок між Чигирином та Кіровоградом, Смілою, Черкасами [5, 687; 10, 276].

Місцеві жителі активно допомагали партизанам. Вони постачали їм харчі, одяг, взуття, медикаменти, здобували розвідувальні дані. Як розвідниця відзначилася жителька Мельників Л. Федорова, комсорг партизанського загону П. Дубового М. Зінченко писав у дні окупації патріотичні вірші і розповсюджував їх серед місцевого населення, за що гітлерівці і закатували його [5, 687; 10, 276].

Не скорились загарбникам і медведівці. 12 жителів Медведівки пішли в партизани, а понад 60 медведівців допомагали бойовим загонам: збирали зброю, заготовляли і переправляли в ліс харчі, забезпечували партизанів одягом, взуттям, медикаментами, проводили антифашистську агітацію, лікували поранених [5, 680].

У Медведівці 1 серпня 1943 року партизани загону П.А. Дубового напали на ворожий гарнізон, знищили 95 тонн пального на нафтобазі, зруйнували вузол зв'язку, майстерню, розгромили комендатуру, вбили двох жандармів. 8 грудня того ж року партизани загону ім. Москви висадили в повітря міст на дільниці Медведівка - Мельники [5, 680].

В партизани пішли і жителі с. Розсошенці Маслак Яків та Марія, з Мордви – Мотайленко Василь Несторович. Вже перед визволенням з-під німецької окупації в селі партизани вбили німця-телефоніста [14].

Особливого розмаху партизанський рух набрав з літа 1943 року, коли з "Великої землі" було десантовано над Холодноярськими лісами кілька груп парашутистів. Ось як згадує про події тих років Григорій Миколайович Броник - колишній начальник штабу Холодноярського партизанського загону. "Коли йшла битва на Курській дузі, в тилу ворога розгоралось полум'я партизанської боротьби. Розпочав бойові дії і партизанський загін під командуванням П.А. Дубового, який базувався в холодноярському лісі.

В ніч з 15 на 16 серпня ми приймали дорогоцінний вантаж,

викинутий на парашутах з двох "дугласів": мішки зі зброєю, боєприпасами, спорядженням.

На світанні все було зібрано і доставлено в табір. Загін розташувався на пагорбі. Ми почали розбирати вантаж, сортувати його, протирати автомати, гвинтівки. Хтось читав свіжі московські газети, хтось тихо грав на баяні. Наші серця були сповнені радістю і вдячністю Батьківщині, центральному штабу партизанського руху за подану допомогу.

Ранкову тишу порушив несподіваний постріл. Командир загону покликав начальника розвідки і наказав з'ясувати обстановку. Ми мали відомості про те, що ворожа винищувальна дивізія, підсилена польовою жандармерією і поліцією, діє проти партизанів у південних районах Кіровоградської області. Але поява противника в лісі о восьмій ранку під нашою висотою була цілковитою несподіванкою. Розвідники зустрілися з передовими підрозділами карателів. З обох боків заговорили автомати.

– Загін, до зброї! – скомандував Дубовий.

Всіх розподілили на три ударні групи: лівofлангову очолив Микола Столяренко, правofлангову – я, центральну – командир загону. Перші хвилини бою показали, що ми маємо справу з численним і добре озброєним ворогом. Гітлерівці з танками, артилерією, мінометами оточили ліс, блокували дороги, на вірогідних напрямках нашого прориву зробили подвійне оточення і раптово увірвалися в лісові просіки. Карателі мали чималий досвід боротьби з партизанами, це була дивізія головорізів, але в серпневому бою її дошкульно пошматували.

Двом групам – моїй і Дубового – вдалося повернутися на висоту, частина групи Столяренка разом з командиром роти виявилася відрізаною від табору і діяла самостійно в тилу бойових порядків противника.

Ми зайняли кругову оборону на висоті. Ворог підтягнув головні сили, в дію вступили танки, артилерія, міномети, бронемашини. Шквальний вогонь чергувався з моментами відносної тиші. Есесівці, жандарми, поліцаї в різних місцях намагалися прорватися на висоту. В хід йшли ручні гранати. Партизани вели прицільний вогонь, зріджуючи ряди противника.

У нас героїчною смертю загинув кулеметник Тимофій Ткачук, улюбленець загону – начальник розвідки Микола Дорофеев,

вартовий, що охороняв криниці з питною водою, сімнадцятирічний Саша Орел, розвідник Олександр Леонов.

Звістка про загибель бойових друзів миттю рознеслася по рядах оборони. Кожний дав собі клятву помститися за смерть товаришів. Відступати – нікуди, стояли на смерть.

Наші санітарки, медсестри, радистки під керівництвом комісара Лисова з початку бою організували безперерйне постачання патронів, гранат, кулеметних і автоматних дисків вогнеvim точкам оборони.

На щастя, ураганний вогонь ворожої артилерії і мінометів не досягав цілі: снаряди і міни, перелітаючи через наш пагорб, розривалися в бойових порядках противника, викликаючи серед ворогів паніку. Цією обставиною ми скористалися найліпше: у нас було кілька ручних обрізів, постріл з яких через порожню металеву бочку імітував гарматний постріл. Вороги вважали, що в нас є артилерія.

Скільки атак відбили в той день – важко сказати. Після чергового вогневого нападу настала мертва тиша. В лісі смеркло. Ворог готувався до штурму, ми – до прориву. По всій обороні передається наказ: тихо зніматися, гуртуватися біля обозу. Полеглих і поранених поклали на підводи. Зі зброєю наготові двома колонами вирушили в напрямку хутора Землянки в квартал густого молодого лісу. На наш обоз німці не звернули уваги, тому що вивозили своїх убитих і поранених. Нашим дозорним було наказано в бій не вступати, а на випадок необхідності відстрілюватися і відходити в інший бік, відірватися від противника і лише потім повернутися на місце розташування загону.

Тим часом ворог протягом усієї ночі вів вогонь по висоті. На світанку, одержавши підкріплення, німці почали штурм пагорба, а, зайнявши його, побачили, що там нікого немає і що всю ніч вони били один одного.

Наші розвідники спостерігали, як уцілілі фашисти ганебно вибиралися з лісу, вивозячи вбитих і поранених. Захоплений нами полонений засвідчив втрати дивізії: у взводах було по 40–45 солдат, після бою лишилось по 5–7.

Вороги поширили чутки про знищення партизанів Холодного Яру. Але ми жили. І не тільки жили, але й міцніли, зростали наші ряди, розширювалося коло бойових дій, тіснішали наші зв'язки з місцевим населенням. Цілі села підтримували і помагали нам. Сотні

патріотів різними таємними стежками йшли під крони холоднорського лісу.

Надто суворим був прийом в загін, цим займалося командування під безпосереднім керівництвом Дубового. Але, незважаючи на такий ретельний відбір, загін виріс до 2-х тисяч чоловік. Навколо лісу, в тилу ворога утворилася радянська зона, організувалося кілька місцевих партизанських загонів. Були місцеві групи в Мельниках, Завадівці, Лубенцях та інших селах. В них ми випікали хліб, у Грушківці мали млина, там же утримували дитячий будинок на 60 безпритульних.

Коли фашисти почали масове вигнання людей в рабство, під наш захист прийшло до 30 тисяч осіб мирного населення. Вони проживали в лісі до прориву нами фронту і з'єднання з частинами 52-ї армії. Серед нині живих багато учасників і свідків героїчного штурму передових позицій ворога на річці Тясмин, коли могутнє "ура!" нагнало жах на гітлерівців і допомогло нам успішно прорвати їх оборону.

Щороку традиційно збираємося ми в холоднорському лісі в роковини першого пам'ятного бою партизанів з карателями. З різних кінців країни з'їжджаються наші бойові побратими, щоб вшанувати пам'ять полеглих, обійняти живих. Ми зберігаємо дружбу, скріплену кров'ю й спільною боротьбою проти фашизму, зберігаємо вірність своєму громадянському і патріотичному обов'язку" [1].

Наприкінці грудня 1943 року – на початку січня 1944 року Чигирин і навколишні села були визволені від фашистів. У цих боях відзначилися й народні месники. Партизанський загін імені Москви у ніч на 7 січня завдав нищівного удару загарбникам. Поблизу с. Зам'ятниці загін з'єднався з частинами 4-ї гвардійської армії, спільно протягом трьох днів разом з гвардійцями вів наступальні бої і визволив кілька населених пунктів [10, 277].

Як засвідчує наявна у нашому розпорядженні статистика, на території Чигиринського району у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років діяло 8 партизанських загонів і одна підпільна диверсійна група.

1. Броник Г. В ту серпневу ніч // Зоря комунізму. – 1983. – 30 серпня.
2. Бушин М.І., Лазуренко В.М. Черкаський край в особах. 1941-2001. Книга третя. Чигиринщина. – Черкаси, 2003. – 304 с.
3. Горб-Дубова Т.П. Лебедина пісня серця. – Черкаси, 2003. – 160 с.

4. Державний архів Черкаської області, ф. П-4619, оп.8, спр.162, арк. 67-69.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972. - 788 с.
6. Карпенко Н.М. Вісім подорожей по Черкащині. - Дніпропетровськ, 1978. - 70 с.
7. Кіровоградський обласний державний архів. - ф. 429, оп.1, спр. 1, 1180; оп. 3,спр. 5, 6, 23, 26, 43, 76, 77, 81, 85, 89.
8. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни: Збірник документів та матеріалів. - Дніпропетровськ, 1965. - 306 с.
9. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. - Черкаси, 2004. - 456 с.
10. Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Рух опору на Черкащині в роки німецько-фашистської окупації (1941-1944) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 28. - Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2004. - С. 47-55.
11. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни. - К., 1969.
12. Наумов М. Степной рейд. - К., 1990. - 364 с.
13. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина друга. - К., 1995. - 176 с.
14. Солодар О. Розсошенці, Мордва, Погорільці // Чигиринські вісті. - 1997. - 23 липня.
15. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. Том другий. - К., 1968. - 520 с.
16. Ушета І. Стежками Холодного Яру. - К., 1988. - 64 с.
17. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - Черкаси, 2000. - 208 с.
18. Чубіна Т.Д. Партизанський рух на Чигиринщині // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. - Черкаси, 2004. - С. 268-272.

Тесля Ю.В.,

аспірант кафедри історії України

Черкаського державного технологічного університету

РУХ ОПОРУ В ЧЕРКАСЬКОМУ РАЙОНІ В РОКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Підпільні організації, як основа боротьби місцевого населення проти окупаційних військ, носили масовий характер, але не були стихійним явищем, а мали чітко організовану мережу, систему, якою керували переважно комуністичні та комсомольські лідери.

Вже в липні 1941 року ЦК Компартії України з Черкас було викликано групу комуністів на чолі з секретарем райкому С.Н. Пальхою та міськкому – П.І. Коровіним. Їх прийняв секретар ЦК М.О. Бурмистренко. Від нього черкащани отримали докладні інструкції. Після повернення на місця вони одразу взялися за організацію партизанських загонів, створення таємних складів зброї, боєприпасів, продовольства і обмундирування. Черкащани сформували партизанські загони, створили підпільні групи, сформували підпільний райком партії.

Чи не найвідомішим серед партизанських загонів був загін Ф.Р. Савченка. Це військове з'єднання, перед яким ставилося завдання активно діяти в прифронтовій смузі, не можна назвати в класичному вигляді суто партизанським, оскільки воно було сформовано спеціально і завчасно у вигляді невеликих партизанських загонів (п'ять міських і три районних), які мали діяти як самостійно, так і спільно, і були ще до приходу німців дислоковані в лісистій місцевості поблизу Черкас.

Підбір людей у партизанські загони проводився партійними органами і органами НКВС цілком індивідуально, хоча і ця обставина не виключила провалів, так як з перших днів окупації спостерігались ганебні випадки дезертирства, а то і явки з повинною до ворога. На бойовий настрій лісових месників негативно вплинуло і те, що командири районних партизанських загонів Копитін та Гречуха не вивели своїх людей у визначені місця, а командир одного міського загону Томбак, як і командир Катеринопільського партизанського загону, що прибув до Черкас, Пономаренко, дезертирували за Дніпро [1,77].

З появою біля Дніпра в другій половині серпня 1941 року німецьких військ, партизани розпочали активні дії проти них: псували телефонний зв'язок і знешкоджували лінійних зв'язківців, мінували лісові дороги, влаштовували засідки, знищували мотоциклістів, окремі автомашини.

З осені 1941 року в лісах під Черкасами діяв 2-й партизанський полк НКВС на чолі з чекістом В.І. Щедріним. Бійці цього полку знищили декілька ворожих ешелонів, захопили великі трофеї, підірвали кілька шосейних і залізничних мостів, в тому числі 3 листопада – залізничний міст через Дніпро в Черкасах, знищили декілька ворожих опорних пунктів на Дніпрі і Тясміні.

На боротьбу проти народних месників і з'єднань 2-го

партизанського полку НКВС, який діяв у районі Ірдинських боліт, були кинуті значні сили німецьких військ, в тому числі й частини відтягнуті з лінії фронту. Задіяною була навіть авіація, при тому, що в цей час всі сили ворога були зосереджені для форсування Дніпра [1,78].

Взимку 1941 року в боях під Черкасами, біля Мошен і Свидівка, фашистські карателі захопили в полон багато поранених бійців-партизанів і командира полку В.І. Щедрина, яких після катувань розстріляли.

Після значних втрат у перших боях з ворогом (розгрому 2-го партизанського полку НКВС німцями) для черкаських партизанів склалася досить несприятлива обстановка. З метою підвищення боєздатності, всі загони були об'єднані в один батальйон, поділений на чотири роти, в яких нараховувалось до 130 бійців. Командиром був обраний колишній вчитель військової підготовки Черкаського ветеринарного технікуму, добре обізнаний у військовій справі сорокалітній Ф.Р. Савченко, комісаром (до січня 1942 року) став перший секретар райкому партії С.Н. Пальоха. Членами партизанського загону були також Г.Р. Савченко, І.Р. Савченко, О.Л. Найда, О.І. Смаглій, Г.І. Хижняк, А.Л. Стеценко та ін.

Вже у вересні партизани почали активні дії проти окупантів. Неподалік від Черкас в урочищі "Смолокурка", раптовим ударом із засідки вони розгромили велику колону німців, що рухалась до міста з боку Мошен, а потім вчинили раптовий нічний напад і на саме село Мошни, завдавши серйозних втрат окупантам. В наступній операції, в результаті короткочасного бою, їм знову вдалося розгромити німецький загін – на цей раз штаб окремого артилерійського дивізіону. У підбитому бронетранспортері було виявлено штабний сейф з секретними документами і бойовим прапором. Серед трофеїв були також нагородні хрести, золотий годинник та 22 тисячі рейхсмарок [2,12; 3,4]. На дорозі між селами Старосілля і Руська Поляна, партизани зняли 1,5 кілометри дроту телефонно-телеграфного зв'язку. Був ушкоджений також зв'язок між селами Руська Поляна – Свидівок, Геронимівка – Соснівка. Партизани зрізали тут 7 кілометрів дроту, порушивши військово-польовий зв'язок між ворожими підрозділами під час спроби противника форсувати Дніпро. Були здійснені нальоти на сільську управу і поліцейську дільницю в Геронимівці. Партизани

вбили старосту і начальника поліції. 10 поліцаїв і староста були розстріляні в селі Плеваки.

Партизани проводили мітинги і збори, повідомляли людей про ситуацію на фронтах. Командування загону провело велику роботу по створенню в районі своїх дій антифашистського підпілля. Так, партизан Г.М. Бабак очолив підпільну організацію в селі Свидівок, до складу якої увійшло 28 осіб. Там же згодом був організований партизанський загін із жителів села, який влився у велике партизанське з'єднання, очолюване С.Н. Пальхою та Ф.Р. Савченком, що діяло у мошногірських лісах. У Степанках почала діяти підпільна група під керівництвом К.О. Ханжуся, до якої входили також О.Ф. Іщенко, М.К. Мусієнко та інші. За завданням загону підпільники збирали розвідувальну інформацію, постачали партизанам одяг, продовольство, медикаменти. Найбільш підготовлені і надійні люди відправлялись на роботу в окупаційні органи, забезпечували загін цінною інформацією.

Після такого окупанти сполошилися і стали більш обачними. Вони, уже створивши на цей час з числа колабораціоністів у селах довкола Черкаського бору поліцейські дільниці, почали, стискуючи, блокувати місця зосередження партизан. Скрізь вивішувались оголошення, які обіцяли значну винагороду за видачу партизан. В 25 тисяч рублів оцінювали командира загону Ф.Р. Савченка, в 2,5 тисячі рублів – кожного партизана з його загону [4,136].

Їх каральні загони, підсилені зрадниками-поліцаями, стали прочісувати Черкаський бір. Звісно, сили були нерівними. В жовтні 1941 року оперативний відділ 213-ї охоронної дивізії в донесенні начальнику оперативного тилу групи армій "Південь" писав: "Командование дивизии считает, что в лесу под Черкассами полно партизан, которые большей частью пополняются русскими солдатами, избежавшими плена и пробившимися сюда с противоположного берега Днепра. Прочесывание лесного массива связано с чрезвычайными трудностями, так как здесь много болот и непроходимых дебрей. Кроме того, местность в некоторых случаях заминирована. Операция, проводившаяся в свое время тремя батальонами, где был и 11-й батальон 318-го пехотного полка, успеха не имела. Предлагаем походитьтайствовать о проведении нового прочесывания при взаимодействии с авиацией, которая проводила бы при этом бомбежку" [4,137]. Для партизан склалась критична обстановка. Треба було непомітно відходити в

інші місця. Саме тоді й було вирішено, використовуючи німецький сейф, закопати документи партизанів і здобуті трофеї.

Щоб вирватись із підготовленої пастки, Феодосій Савченко, залишивши в Мошногір'ї у таємному місці поранених і хворих бійців, вирушив у несподіваний рейд. Попереду пішли групи розвідників на Старосілля, Яснозір'я, Драбівку, Мошни, Кумейки, Тубільці, Первомайське... нещадно громили сільські управи і поліцейські пости.

Ось як згадує ці події один із учасників: "...у селі Первомайському застали поліцію в повному складі. Її начальник разом з старостою саме проводив інструктаж по боротьбі з партизанами. За вироком партизанського суду зрадники були розстріляні.

На світанку ми були в Мошнах. Без шуму зняли постових і оточили штаб поліції, обстріляли з кулемета. На подвір'ї стояли дві криті автомашини з гітлерівцями. Партизани закидали їх гранатами.

Ворог, зосередивши сили в центрі села, перейшов у контрнаступ, але наші кулеметники зустріли його вогнем і змусили відступити в бік села Байбузи.

У цьому бою було знищено 32 фашисти. З нашого боку втрат не було, щоправда, дістав поранення комісар батальйону С.Н. Пальоха" [5,2].

Черкаський загін став рейдовим, переправлявся на лівобережжя в Полтавську, заходив у Кіровоградську області. З боями партизанський загін під командуванням Ф.Р. Савченка пройшов в тилу ворога дві тисячі кілометрів. Діючи на території п'яти районів, партизани несподіваними нальотами знищили в 20 селах понад 200 фашистів і 94 представники їхньої адміністрації з місцевих жителів – поліцаїв, старост.

Переправившись під мінометно-артилерійським вогнем ворога на острів Марченків, а звідти на лівий берег Дніпра, партизани, зустрівши зосереджені німецькі частини, змушені були таємно переправитись назад, у Мошногір'я.

Стало очевидним, що в умовах постійного ворожого блокування великими силами, позбавлений матеріального забезпечення і будь-якого зв'язку з фронтом, майже не маючи контактів з надійним підпіллям, партизанський загін вести активні бойові дії не може. Затиснутий на території, де були відсутні

будь-які серйозні військові об'єкти ворога, він навіть ціною неймовірних зусиль і жертв не міг завдати йому відчутної шкоди. Потрібен був простір для маневру, вихід на стратегічні цілі – залізниці, шосейні шляхи, мости, де б могли діяти рухомі штурмові загони та диверсійні групи.

Розуміючи це, в середині листопада 1941 року Савченко, відпустивши з загону ослаблених і зневірених бійців, знову зважується на рейд, цього разу в Смілянський, Чигиринський, Кам'янський, Олександрійський райони. Зустрівшись там в бойових сутичках з переважаючими силами румунських, італійських та угорських військ, підсилених місцевою поліцією, не маючи через густоту населених пунктів і обмеженість лісних масивів умов для безпечного рейду, понісши відчутні втрати, партизанський загін, поріділий і знесилений, знову повертається до Черкаського бору.

Щоб вижити, командуванню загону довелось весь час відпускати з лісу на нелегальне становище бійців, а щоденне добування їжі в навколишніх селах вимагало неймовірних зусиль, а то й частих жертв.

Пересидівши в голоді й нужді, постійно міняючи під загрозою можливого нападу карателів місця стоянок, тяжку зиму, навесну 1942 року партизанський загін, зовсім знесилений і здібнений, втратив свою боєздатність. Тепер, не боячись партизанської загрози, в лісі почали з'являтися поліцаї.

5 травня 1942 року у сутичці з поліцаями біля Старосілля загинув командир партизанського загону Ф.Р. Савченко, а згодом і його брат – Григорій. Після смерті Ф.Р. Савченка загін очолив Григорій Хижняк.

З цього часу загін фактично припинив свою діяльність, перейшовши на нелегальне становище. Восени 1942 року було вирішено всім покинути ліс. Проте завадила цьому снігова пороша, по якій 21 листопада 1942 року партизанів було вистежено будищанською поліцією і розстріляно. В цьому загоні загинули: І. Савченко, О.Л. Найда, О.І. Смаглій, Г.І. Хижняк та інші. Загін припинив існування. Проте, партизанська боротьба спалахувала все в нових і нових місцях.

У травні 1943 року відбулися збори підпільників, на яких було створено оновлений Черкаський підпільний райком партії, до якого увійшли секретар Сергій Пальоха, секретар Григорій Бабак, Григорій

Іваненко та члени райкому Пилип Кисленко, Андрій Брюханов та Борис Рубців.

Результатом роботи райкому стало те, що восени 1943 року в мошногірських лісах поблизу Будищ почав діяти партизанський загін, керівниками якого стали Г.К. Іваненко та С.Н. Пальоха. Основне ядро партизан знаходилось в районі Ірдинських боліт, хоч часто бойові дії партизани переносили за межі Черкаського району. В загоні була відмінно поставлена політична робота. В ньому налічувалося більше ста членів партії та комсомолу [6,42].

На 23 вересня 1943 року керівниками партизанського загону було намічено заходи по евакуації населення Будищ у ліс. Активно працювали підпільні трійки, роз'яснюючи кожному, в якому порядку потрібно виходити в ліс. В першу чергу повинні були вийти з дітьми, худобою та продуктами. Щоб відхід був менш помітним, старих людей та чоловіків залишали в селі.

У ніч на 23 вересня було здійснено напад на будищанський старостат, взято в полон п'ятьох поліцаїв і п'ятьох лісників, які їм допомагали.

У ніч з 24 на 25 вересня в Черкаський і Таганчанський ліси висадилися 3-я і 5-а повітряно-десантні бригади. Черкаський партизанський загін на чолі з своїм командиром С.Н. Пальохою, об'єднавшись з воїнами, теж посилив бойові операції.

У своїх спогадах комісар партизанського загону С.Н. Пальоха згадує: "...13 жовтня 1943 року група партизанів і десантників, очолювана командиром взводу Андрієм Ковалем, мешканцем Будища, в засаді на окраїні села протитанковою гранатою підбила легкову машину з фашистським підполковником (він же начальник Мошнівського гарнізону Гофман). Підполковник і його ад'ютант були вбиті, а тяжкопораненого шофера командир взводу Андрій Коваль доставив у штаб загону. Серед документів був план укріплень частини "Східного валу": Рось – Черкаси – Леськи. Через кілька днів ці документи були доставлені командуючому 52-ю армією генерал-лейтенанту Коротеєву" [6,43].

До 15 жовтня з Будищ було евакуйовано в ліс більшу частину села – 312 дворів, 135 коней та 140 корів. В ліс тікали і селяни з навколишніх сіл (Мошни, Свидівок), які боялися розправи над ними з боку фашистів. Помітивши відхід населення села, поліцаї та гітлерівці почали проводити облави в лісі. Для охорони в Будище

була кинута частина есесівців та німецьких солдат, які, окопавшись у підгірній частині села, створили заслін відходу села в ліс.

На 20 жовтня було назначено день спалення села і знищення його жителів, які не змогли вийти до партизанів. Але, боячись нападу партизанів, німці 20 числа не наважилися вчинити розправу над селянами й вирішили замінити більш жорстоким покаранням. Зібравши жінок і дітей, гітлерівці погнали їх до Мошнівської церкви, щоб разом з мошнівськими активістами закрити їх там і спалити.

Однак згодом Будище все таки було спалене. Декілька жінок були спалені живцем, декого закрили у власному будинку і підпалили. Акт надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів фашистів, зокрема свідчить таке: "... в селі Будище Черкаського району знищено на 100% 474 будинки, на 50% зруйновано 11 будинків.

Повністю були знищені будинок культури, дитячий садок, чотири млини, птахофабрика, телятник, вівчарник, овочесховище, колодязі, парники, цегельня, силосні ями та багато іншого.

Знищено будинків на суму – 691 тис. 766 крб., загинуло посівів на 1млн. 734 тис. 567 крб., нанесено збитків лісам – на 120 тис. крб. Збитки і втрати, нанесені німецько-фашистськими загарбниками, становлять по селу Будище загальну суму 8 мільйонів 123 тис. 689 крб." [6,44–45].

Для того, щоб із спостережного пункту, який знаходився на дзвінниці Мошнівської церкви, було краще видно ліс, де "господарювали" партизани, німцями було спалено і частину будинків села Мошни, які знаходилися на другому березі р. Вільшанки, поблизу Мошногір'я, а їхніх жителів було вигнано в центр села.

Бійцям партизанського загону Пальохи вдалося 2 листопада налагодити зв'язок із штабом 52-ї армії. В тому місті, де річка Ірдинь витікає з боліт, було обладнано площадку для прийняття літака з офіцером зв'язку. Радянський літак прибув в ніч на 7 листопада [7,2]. Так було вирішено всі оперативні питання взаємодії. Крім того, було доставлено партизанам озброєння і продукти харчування.

Загін діяв досить ефективно, врахувавши помилки і невдачі своїх попередників та відчуваючи підтримку командування радянських військових частин і місцевого населення. Вони пускали під укіс поїзди, руйнували мости, пошкоджували лінії зв'язку. В

боях було знищено до тисячі фашистів і понад 500 поліцаїв, 97 німецьких автомашин, 7 танків, виведено з ладу 3 радіоузли.

Підпільний рух і партизанські дії тривали упродовж всього періоду окупації. Ще більше вони посилилися у зв'язку з успіхами на фронтах Червоної Армії.

1. Улітов А.Д. Бойові здобутки і прикрі невдачі партизанського загону Ф. Савченка // Велич подвигу народного. — Черкаси, 1996. — 74 с.
2. Страшевич В. Черкаське підпілля // Антена, 2000, 9 травня. — с.12-13
3. Улітов А.Д. Відгомін Черкаського бору // Черкаський край, 1992, 4 листопада. — С. 4
4. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сборник документов. — К., 1963. — 736 с.
5. Митрофанов Т. Під червоним стягом // Черкаська правда, 1987, 13 грудня, с.2
6. Гончаренко В.А. На вогняних перехрестях (про участь жителів с. Будища у партизанському русі) // Краєзнавець Черкащини. — Черкаси, 1990. — с.39 - 47
7. Зудіна Г. Партизанськими стежками // Черкаська правда, 1978, 9 травня. — с.2
8. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів та матеріалів /Укладачі: П.М. Жук, П.П. Жук, С.І. Кононенко, С.І. Кривенко. — Черкаси., 2000. — 208 с.
9. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сборник документов. — К., 1963. — 736 с.
10. Автомонов П.Ф. Партизани. Дніпро. 1943. — К., України, 1973. — 105 с.
11. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. В 3-х томах. Т. 2 Рад. Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942—1943 рр.). — К., 1968. — 518 с.
12. Від острова русів. Черкаський район / За ред. В.М. Мельниченка. — Черкаси, 2004. — 248 с.

Ветров О.В.,

заступник міського голови м.Кам'янки,
член Всеукраїнської спілки краєзнавців

ТЯСМИНСЬКИЙ ПРОРИВ

Після бою з карателями в Холодному Яру 16 серпня 1943 року партизанський загін ім.Сталіна (командир П.А.Дубовий) залишив

укріплені позиції на Кривенковій горі. Вона була "замкнутим колом", природною фортецею, але лишала загін маневреності. Передислокувалися в Холодний Яр, звідки в момент крайньої необхідності можна було піти в Гайдамацький або проникнути в Хоменків Яр, з'явитися в сусідньому Листопадовому яру, а в випадку необхідності, поблизу Мотронинського монастиря з'єднатися з сусіднім партизанським загonom "Москва".

Основну стоянку розташували в Гайдамацькому Яру. Партизани зайняли гребні Гайдамацьких бугрів і почали їх укріплювати. Хвости траншей потягнулися по гребеню Гайдамацького Яру і немало роль партизанської оборони відігравав тепер древній високий вал ще скіфських часів з таємними, старанно замаскованими кулеметними гніздами і снайперськими окопами.

Це були місця, звідки вирвалося і грізно зашуміло колись в 1768 році по Правобережній Україні полум'я народного гніву - "Коліївщина". І не раз сам П.А.Дубовий перевіряючи бойову готовність партизанських рот, вголос повторював слова Т.Г.Шевченка "І повіе вогонь новий з Холодного Яру".

Цей "новий вогонь" Холодного Яру спопеляв ворога, зігрівав тисячі людей, які втікали з Черкас, Чигирина, Кам'янки та навколишніх притясминських сіл, і вселяв в їх душі останню надію: в лісі партизани захищать їх від есесівських куль, врятовують від шибениці.

На середину листопада 1943 року в загоні було вже більше тисячі чоловік партизанів, це було велике з'єднання, яке наводило жах не тільки на тиллові німецькі частини, а й на регулярні бойові угруповання ворога, які знаходилися на відпочинку або пересувалися поблизу Холодноярських лісів. Кожного дня посилювалися десятки груп в складі від п'яти до ста чоловік підривати ворожі ешелони, блокувати дороги і мости, для нападу на обози і бойові частини німців, що знаходилися на марші в Черкаській і Кіровоградській областях. Розвідники добували і приносили цінні розвіддані [1]. З наказу командира партизанського загону П.А.Дубового №59 від 3.11.1943 року: "Ветров в Куликівці і Завадівці не заставши поліцію розбив сільуправи, роздав хліб, знищив документи" [2, 50].

На десятки кілометрів паралельно Дніпру тягнулася срібляста стрічка річки Тясмину. Під натиском радянських фронтоних частин, які вели бої вже після визволення Черкас та інших населених пунктів, німецькі регулярні війська відступали на захід. Ще восени 1943 року фашисти відступили за р.Тясмин і зайняли оборону на правому березі. Села

які раніше були під контролем партизан, а також притясминські міста були перетворені в опорні пункти глибоко ешелонованої оборони. Великі гарнізони стояли в Чигирині, Суботові, Новоселиці, Медведівці, Кам'янці [3, 175]. В середині грудня 1943 року фронт підійшов до самих кордонів Холодного Яру. Партизанський загін опинився в безпосередньому тилу німецьких фронтових частин, що обороняли правий берег річки Тясмину. Зав'язалися багатоденні кровопролитні бої, які йшли в багатьох населених пунктах, розташованих навколо Холодноярського лісу. Загін своїми діями порушував бойові порядки німецьких фронтових частин, не давав їм можливості вільного маневрування. Над їх тилами навис грізний партизанський кулак [4, 9].

На Дніпрі били гармати, а в мерзлі береги Тясмину вгризалися саперні лопати. Німецькі солдати довбали землю кирками, будували укріплення. На фанерних щитах з'явилися надписи: "Тясмин-кордон рейха" [5, 1-3].

Після того, як німці почали готуватися до наступу на ліс командування почало готувати бійців загону, навчати на випадок бою на відкритій місцевості. Для цього були організовані заняття по тактиці, під керівництвом командира 2-ї роти капітана Сергія Лигіна [6].

З наказу командира партизанського загону П.А.Дубового №70 від 8.12.43 р.: "Німці виставили сильний заслін, щоб забезпечити шляхи відступу своїх військ. Задум їх був розгаданий і в 10.30 год. 8.12.44 (року) частина загону на чолі з Дубовим П.А., заступником Бондаренком П.К., 2-а рота Лигіна, політрука Погрібного, ком(андира) взв(оду) 2 р(оти) Зісман, Станіславський, Іванов, 1 ср.-Красільников, група Видющенко, місцева група Куликівки Ханікіна, Чубівки-Луганцева дали бій, (який) продовжувався 8 г(один) 30 х(вилин) [2, 63].

Розвідка повідомляла, що на цьому рубежі гітлерівці готувалися зупинити наступ Червоної Армії, і тому не могли миритися з близькістю в себе в тилу великого партизанського загону ім.Сталіна. Вони почали змінювати свою тактику. Вони вже не кидалися, як раніше, на штурм Холодноярського лісу, а поступово оточували його гарнізонами, займали прилеглі до нього села і хутори, в яких поліція зразу ж починали виловлювати всіх "підозрілих осіб".

Багато про що доводилося думати в лісі командирю партизанського загону П.А.Дубовому. Але йому навіть в голову не могла прийти думка, що скоро прийдеться відкривати не тільки пекарні, але і

дитячі садки, рятувати малих дітей від корі і дифтерії, а доросле цивільне населення від інших захворювань [5, 2-3].

Мирне населення в лісі будувало свої цивільні табори. Рили землянки і сім'ями жили в лісі під боком у партизанів. Всі були під охороною. Населення кожного дня знало останні новини з Москви. Партизани вже на той час мали добрі німецькі машинки, друкували різні листівки і розповсюджували всіма способами між населенням. Одні передавали, коли йшли на завдання, інші-доставляли спеціально. Головне, щоб люди були в курсі всіх справ на фронтах. Та й населення багато в чому допомогало партизанам [6].

Складалося скрутне становище для загону. Люди з ближніх сіл масово йшли в ліс, їх треба було охороняти від ворога. Кожного дня партизани вели бої, витративши майже всі боєприпаси. На гвинтівку припадало по 2-3 патрони. Було наказано стріляти тільки по надійній цілі [7, 2-3]. Командування загону посилає трьох розвідників, які перейшли лінію фронту і зв'язалися з частинами Червоної Армії [8].

Командування Червоної Армії, яке знаходилось в Чигирині, щоб допомогти партизанам боєприпасами стало направляти літак У-2, з якого скидали патрони прямо в ящиках в районі хутора Буда, яких частина билася, а частина була використана в боях з німцями. Літак зробив декілька рейсів. А потім крилом зачепився за дерево і воно відпало, а літак упав на землю. Льотчики залишилися живі, партизани зняли мотор з літака, а сам літак спалили [7, 2-3].

Кілька разів фашисти прощупували формування холоднорських партизанів, посилаючи в ліс каральні експедиції, але успіху не досягли. Тоді гітлерівці взяли Холодний Яр під обстріл з важких далекобійних батарей. Вдень і вночі з Головкивки летіли міни, а з Зам'ятниці і Жаботина - снаряди. Командування загону прийняло рішення знищити гарматну батарею в Зам'ятниці в ніч з 29 на 30 грудня 1943 року [3, 186]. З наказу №76 командира партизанського загону ім. Сталіна П.А.Дубового: "В ніч з 29 на 30.12.43 р. 2-го взводу 6-ї р(оти) к(оманди)р Степанов Б. І., 2-го взв(оду) 5-ї с(трілкової) р(оти) ком(андир) взв(оду) Василиченко А.М., Кучерина М.М. в Зам'ятниці знищили батарею з трьох 152 мм гармат. Вбито 31 німц(ів), взято 150 снаряд(ів), 1 кулемет, 5 гвинтівок, 1000 патр(онів)" [2, 69].

Німці зрозуміли, що така ж доля чекає й інші батареї, і наступного дня перетягли їх на інші позиції, подалі від села і від Холодного Яру. Виконанням цього завдання партизанський загін не тільки polegшив

своє становище, а й підрозділів Червоної Армії на лівому березі Тясмина. Ворог ще раз переконався, що довго йому не втриматися, бо він потрапив між двох вогнів [3, 189].

Безперервні бої з карателями протягом другої половини грудня не зломали волі холодноряських партизанів. З наказу № 78 від 3.01.1944 року: "2 січня (1944 р.) з боку Лубенець до батальйона (німців) з автоматами і кулем(етами). Намагалися розвідати бойові сили партизанів, нарвалися на засідку 5 р(оти), взв(оду) Гавриліна. Були кинуті на допомогу 5 р(ота) Воловенка І.Я. і 1-й взв(од), 3-ї р(оти) Ковальова С., 1-й взв(од) 2-ї р(оти) Станіславського під загальним командуванням Броника Г(ригорія). Бій (тривав) 4 години 15 х(вилин). Німці відкинуті до Лубенців, залишили вбитими 27 ч(оловік), пораненими-40" [2, 70].

Обстановка ускладнювалася. Села навколо Холодноряського лісу, які перебували під контролем місцевих партизанських груп, перейшли до рук ворога. Третього січня німці увесь день перегруповували свої сили. Розвідники доносили, що з фронту прибула 72-а піхотна дивізія, яка з кількома батальйонами власовців і поліції оточила Холодний Яр. Наростав артилерійський обстріл: фашисти били по лісу з кількох напрямків. Знову летіли ворожі літаки, скидали бомби на цивільне населення, що переховувалося в лісі. О четвертій годині ночі 4 січня артилерія противника відкрила вогонь по х.Лопати і "Камчатці" (так називали район розташування 4-ї роти). Обстріл тривав до ранку. Коли добре розвіднілось карателі рушили на Холодний Яр з боку Завадівки.

З наказу № 79 від 5.01.44 р.: "1) 4.1.44 (року) до 200 німців з боку Завадівки і Лопати рухалися бойовим порядком (щоб) заволодіти плацдармом для нападу на п(артизанський) з(агін). Засідка 4 р(оти) прийняла бій. Кинута (в бій) вся 4 р(ота) Юндіна і гр(упа) Щетінського. (Бій) тривав 4 г(одини) 45 х(вилин). Німців відкинули за Завадівку. Вбито 19 ч(оловік), поранено 16 (німців).

2). Спроби німців проникнути в ліс і розбити партизанів (як показав полонений 72 п(іхотної) д(ивізії) не увінчалися успіхом. Німці кинули великі сили.

3). 5.01.44 р(оку). Бій почався з 4.00 год(ин). 152 мм батарея і мінометна 180 мм почали обстріл табору з північного заходу з 1 км. З боку х.Лопати (наступали) 9 танків, 3 бронемашини, 9 піхотних рот (3-х взв(одного) складу) діяли одночасно з ротою (яка) наступала з Куликівки і двома ротами з Лубенець.

Дякуючи тому, що задум ворога був розгаданий, їх завчасно зустріли на підступах до табору 3-я і 4-та роти.

Правильні дії 4-ї, 2-ї, 5-ї, 6-ї рот дали можливість затягнути бій до ночі. Бій продовжувався 12 г(один). Закінчувалися боєприпаси, не було вітчизняних патронів.

В бою загинуло 11 партизанів і поранено 22. Німці залишили вбитими 182 (чоловіки) і не менше пораненими" [2, 71].

З наказу №80 від 6.1.44 р.: "Бій 5.1.44 р. виснажив загін відносно боєприпасів. Німці мають намір 7.1.44 р. ще раз прочистити ліс. Наказує: Загін до 6.00 вивести в район монастиря і зайняти оборону. До 22.00 вислати кінну і пішу розвідку в (напрямку) Зам'ятниця-Деменці для виявлення вогневих точок противника і до 24.00 доповісти.

Зважаючи на прохання командира п(артизанського) з(агону) Боровикова (І.І.) і комісара Тетянка (М.І.), приєднати загін "Москва" до загону ім.Сталіна для спільних дій під моїм командуванням – дозволяю.

1. Командир зведеного загону Дубовий (П.А.), комісар Лисов (І.І.), н(ачальник) ш(табу) Броник (Г.М.). Прорив оборони на р.Тясмин здійснити на ділянці Зам'ятниця-Деменці.

2. Марш на вихідне положення в Зам'ятницький ліс організувати таким порядком: 1-розвідка піша і кінна загону ім.Сталіна; 2-ударно-проривна група (із загону ім. Сталіна 4-а і 5-а роти і 1 взвод (з) загону "Москва".

3.Правофлангова група (3-я рота заг(ону) ім. Сталіна і взвод заг(ону) "Москва" під командуванням Столяренка (М.О.).

4.Лівофлангова група (в складі) 2-ї роти заг(ону) ім. Сталіна і взводу заг(ону) "Москва" під командуванням Видющенка (О.К.).

5.Рота замикання (10а рота заг(ону) ім.. Сталіна на чолі з к(оманди)ром роти Филимоновим С.І.).

6. Основні сили (6, 7, 8-а роти заг(ону) ім.Сталіна, 2, 3-я роти загону "Москва"). Обоз рухається центральною дорогою монастир – Зам'ятниця під прикриттям чотирьох груп.

7. Дозволяю мирним жителям, які живуть у лісі під захистом загону, до 10.000 (чоловік), пройти за загоном на бік червоних з Холодного Яру.

Командир об'єднаних загонів Дубовий, комісар Лисов, нач.штабу Броник" [2, 72].

Ніч з 6 на 7 січня 1944 року повинні вічно пам'ятати жителі Чигиринського, Кам'янського, Черкаського, Смілянського і

Олександрівського районів. Вперше в історії воєнного мистецтва і в практиці ведення партизанської війни мирне беззбройне населення в кількості більш ніж 10.000 чоловік залучалося до участі в прориві фронту.

Все місцеве населення, що перебувало в лісі під захистом партизанського загону, перебралося на територію Мотронинського монастиря. Командир П.А. Дубовий і комісар І.І. Лисов "викроїли" час, щоб провести перед виходом на прорив два багатотисячні мітинги. Командир пояснив, як проходитиме операція. Весь розрахунок робиться на раптовість. Коли передові підрозділи обох загонів почнуть атакувати першу лінію оборони противника, населення з криком "ура" під прикриттям партизанів повинно кинутися вперед і допомогти в розгромі німців усіма наявними засобами [3].

З наказу № 82 від 7.01.44 р.: "Поставлене завдання на прорив в районі сіл Деменці, Зам'ятниця і переправа р.Тясмин виконана. Німці були взяті на "Ура" і бій продовжувався не більше години. Ми маємо тільки 3 поранених ні одного убитими. Однак гірше прийшлося з переправою обозів: з 50 навантажених саней вдалося врятувати тільки 10, з 31 верхових коней-13. На допомогу прийшли частини 373-ї стрілецької дивізії. Вважаю великою заслугою лікаря Ревзона М.А. і сестер Кальмуцької Ольги і Бурової Ніни, які супроводжували 22 лежачих поранених, з допомогою партизан зуміли врятувати поранених на переправі."

З наказу № 82 від 15.01.44 р.: "1.По завданню члена В(ійськової) Р(ади) 52 ар(мії) ген(ерал)-май(ора) Боброва виділити 1 батальйон під команд(уванням) Бондаренко П.К. в складі 3-х рот для прориву оборони в р(айо)ні с.Деменці-Зам'ятниця з завданням визволити мирне населення яке залишилося в лісі Х(олодного) Я(ру) до 25.000. В виду слабкості противника в процесі прориву завдання було змінено. Нове завдання діяти з частинами Ч(ервоної) Ар(мії) і виз(волити) нас(елені) пункти.

З 8 по 14.01.44 р. визволені Зам'ятниця, Деменці, Лубенці, Куликівка, Чубівка, Плескачівка, Зава дівка, хут.Шевченко, хут.Петровський, В(елика) Яблунівка, М(ала) Яблунівка, Сунки і підійшли до Сміли. Після чого б(батальйон) виведено в 2-й ешелон для розформування через РВК." [2, 78 зв.-74].

З останнього наказу №83 від 17.01.44 р.: "На підставі розпорядження Українського Штабу Партизанського Руху загін ім..Сталіна розформований і переданий частинам 52 Армії:

1). По акту від РВК 52 армії-782 чол. 2). В госпіталь-41. 3). Малолітні і жінки-123. 4). Відпущено в розпорядження органів Радянської влади-12. Вбито в боях 4 і 5.01.44 р.-12. 5) Направлено в Суворовську школу-2. 6). В РВК по місцю проживання-40. 7). Виділена група в Мелітополь Український Штаб Партизанського Руху-35. Всього 1047 партизанів [2, 74 зв.].

Вже по війні колишнім партизанам Ветрову Василю Терентійовичу, Гурову Олександровичу Федоровичу, Гончару Григорію Мойсеєвичу, Погрібному Івану Євменовичу, Студінській Людмилі Дорофеєвні, Федоровій Любові Афанасіївні, Ревзону Михайлу Абрамовичу, було присвоєно звання "Почесний громадянин Кам'янського району".

1. Ревзон М. "Холодний Яр-1943-1944 роки. Записки партизанського лікаря. Машинопис. С.11. 1978 р. Запоріжжя. Оригінал. Архів автора.

2. Київський архів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Ф.62, оп.2, спр.296.

3. Г.М. Гончар. Заграви над Тясмином. Київ. Видавництво політичної літератури України. 1978.

4. Броник Г.М. (колишній начальник штабу Холодноярського партизанського загону ім. Сталіна). Доповідь на зустрічі колишніх партизанів на честь 25-ти річчя першого великого бою. Холодний Яр. 16 серпня 1968 року. Машинопис.. Оригінал. Архів автора.

5. Ветров В.Т. Спогади колишнього партизана. Рукопис. 1980 р. Архів автора.

6. Царьов П.В. (заступник командира партизанського загону ім. Сталіна по розвідці). Спогади. Машинопис. 1978. Оригінал. Архів автора.

7. Красота Г.Л. Спогади про партизанську боротьбу в тилу ворога у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Рукопис. 14.08.1982 року. с.Мельники. Оригінал. Архів автора.

8. Ветров В.Т. (колишній командир взводу партизанського загону ім. Сталіна). "Тясминський прорив". // Зоря комунізму. 22.11.1972 р.

**Нацистський
окупаційний режим
та життя краю
у воєнний час**

Клименко Т.А.,

*кандидат історичних наук, директор
державного архіву Черкаської області*

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ ПЕРІОД У ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: ДОКУМЕНТИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Дослідження проблеми перемоги радянського народу над фашизмом за минулі більше ніж півстоліття пройшли складний та суперечливий шлях.

Історіографія та джерелознавство в період свого становлення і розвитку зазнали політичного та ідеологічного впливу, суб'єктивізму та жорсткого цензурного обмеження як при відборі проблематики досліджень так і у використанні джерел. Посилання на порівняно вузьку джерелознавчу базу суперечило реальному стану справ. Певна кількість документів знаходилась в режимі таємного зберігання і доступ до такої інформації був значно обмежений. Крім того, історія України була розчинена в історіографії колишнього СРСР.

Пам'ять, а тим більше історія нічого не забуває. І чим далі вона віддаляється від нас у часі, тим вагомішим постає питання розвитку історіографії та джерелознавства з історії України в роки Великої Вітчизняної війни.

Документальна база дослідження історії України в період 1941-1945 рр. за останнє десятиліття значно розширилася.

Ця тема постійно привертає увагу дослідників. Значна роль у вивченні малодосліджених документів часів німецької окупації відводиться і Державному архіву Черкаської області.

Важливе значення для виявлення і збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни мали спеціальний циркуляр НКВС УРСР від 16 лютого 1944р. "Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників" і постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944р. "Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР" [2, 21].

Документи і матеріали, які відкритись в результаті діяльності

окупаційних установ, в основному були знищені фашистами, або вивезені в Німеччину і лише незначна частина залишилась на місцях.

Виявлення і збирання документів установ і організацій німецької окупаційної влади держархівом розпочалося наприкінці грудня 1943р., одразу ж після звільнення міста від окупантів і поновлення своєї діяльності. Завдяки наполегливості й самовідданості співробітників архіву, які працювали кілька місяців без вихідних вже у 1944р. було прийнято до архіву документи 48 окупаційних установ [1,9], а також листи земляків вивезених на примусові робота до Німеччини, які одразу ж були переведені в режим обмеженого користування. До збирання документів цього періоду залучалась і громадськість. У районах створювалися спеціальні комісії для збирання документів, газет, журналів, листівок та ін.

У 1943–1945 рр. архівні установи Черкащини забезпечили концентрацію і охорону архівних документів, друкованих видань і періодичної преси, в яких відображено політичне, соціально-економічне і культурне життя населення під час тимчасової окупації краю. В 1950-х роках архів провів велику роботу по систематизації документів та упорядкуванню новостворених архівних фондів.

З кінця 1980-х рр. набирає силу процес надання раніше недоступних архівних фондів для широкого користування, вводяться в науковий обіг раніше засекречені документи. Змінилися принципи відбору і публікації джерел, що позначилося на появі нових документальних збірників, публікацій в спеціальних історичних журналах та інших періодичних виданнях.

З таємного на загальне зберігання передано 194 фонди часів німецької окупації – місцевих органів влади, каральних органів, сільського господарства, промисловості, будівництва, комунального господарства, навчальних закладів, установ медицини, семи редакцій газет та ін.

Розсекречені документи архіву дозволяють доповнити відомі факти, висвітити малодосліджені проблеми, а також сфальсифіковані трактовки низки проблем, розкрити теми до цього часу недоступні для дослідників періоду окупації Черкащини, який продовжувався з 29 липня 1941р. по 23 вересня 1943р.

Найбільш цінним джерелом є документи місцевих органів влади: районні, сільські управи; дільничні уповноважені районних управ; відділи і управління районних управ; старостати.

Фашисти на окупованих землях нашого регіону, як і на всій

території України запровадили свій "новий порядок": жорстокий режим, метою якого було підкорення та колонізація нашої країни.

В райцентрах було створено німецьку цивільну і українську допоміжну адміністрації, які за своєю структурою поділялись на округи на чолі з гебітскомісаром, міські громади, які очолював бургомістер, райони на чолі з головою та села, які очолювали старости [35, 86]. На кожен дільницю районною управою призначався дільничний уповноважений, який розглядав побутові, трудові та житлові питання: виписував наряди на виконання трудової повинності і стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків та ін. [20, 2]. При районних управах також створювались служби порятунку у функції яких входило: боротьба з партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї і нелегальних зборів населення. Однак, не завжди вони виконували свої основні функції. У фондах районних управ містяться документи в яких йдеться про незадовільну роботу цих служб. Так, в розпорядженні начальника Чигиринської служби порятунку йдеться про те, що сільські служби проводять роботу, що не входить в їх компетенцію: займаються збором наклепів, помстою, систематичним пияцтвом, залякуванням і безпідставними обшуками населення". За виявленням таких дій винним виносили догану, карали у вигляді штрафу в розмірі 200 крб. і звільняли з роботи [49,108].

Прагнувши зміцнити своє панування на окупованій території, фашисти використовували невдоволену комуністичною ідеологією частину населення на свою користь. Їх сподівання виявилися небезпідставними. Чимало скривджених радянською системою вірою і правдою служили у поліції, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях. Згідно з наказами районних управ та жандармських постів в населених пунктах була встановлена комендантська година – з 21⁰⁰ до 4⁰⁰, була обов'язковою для виконання і "направлена для забезпечення спокою населення та гарантування його приватної власності". У вечірні та нічні часи проводилось затемнення населених пунктів [49, 114]. У розпорядчих документах зазначалося, що "особи, які порушуватимуть наказ будуть затримуватись і каратись штрафом, або іншим покаранням в залежності від характеру порушення" [9, 18]. У адміністративних установах був встановлений режим роботи – з 7.00 до 16.30 з обідньою перервою – з 12.00 до

13.00 [49, 287], проте, чи втілено було цей режим в життя документально не засвідчено.

Населенню, за місцем їх постійного мешкання, видавались особисті довідки (аусвайси) [9, 1]. У фонді "Чигиринська районна управа" є наказ гебітскомісара Чигиринського району від 20 травня 1942 р. в якому йдеться про те, що цивільне населення повинно було завжди носити при собі особисті документи та на вимогу пред'являти їх німецькій службі порядку.

Важливого значення набула реєстрація записів цивільного стану: народження, шлюбу та смерті, яка проводилась за встановленими розцінками [49, 445; 9, 11], що постійно збільшувались. В постанові гебітскомісара "Про тимчасове упорядкування шлюбу і розірвання шлюбу" було визначено 14 статей з правами про укладання і 11 – про розірвання шлюбу [9, 14].

Запроваджено було обмін грошей [11, 1], облік майна з метою утримання податків [12, 43], релігійних закладів для поновлення їх діяльності [49, 22; 50, 9,10; 63, 33], реєстрація "веломашин" [14, 5], інвентаризацію майна установ, закладів освіти [15, 1], охорону недіючих підприємств [16, 56]. Крім того, складались кошториси на відбудову виробничих підприємств, житлофонду, приміщень держустанов та на "шляхове будівництво" [17, 27]. Райуправи зобов'язували директорів шкіл на території закладів освіти знищувати символи "більшовицької культури" [18, 1]. Особлива увага приділялася відбудові та охороні [49, 380] об'єктів стратегічного значення – мостів, залізничних колій, електростанції, телефонної станції [19,49, 53; 2; 5; 49, 193]. Зокрема, у фонді "Черкаська районна управа" є чимало документів про роботу спеціально створеної комісії по огляду підірваного залізничного мосту через Дніпро в м.Черкаси та заходи щодо проведення ремонтних робіт задля уникнення повені на території сіл, що розташовані на правому і, значною мірою, лівому берегах Дніпра [20, 8, 13].

Районні управи контролювали діяльність установ, організацій і підприємств району, займалися господарськими, житловими і громадськими питаннями, безпосередньо, та через квартальних і дільничних уповноважених, а також через старостати. В структуру управ входили бухгалтерія, канцелярія та відділи – загальний фінансовий, промисловий, житловий, будівельний, земельний, охорони здоров'я, освіти і виховання.

В їх підпорядкуванні були сільські управи (старостати), земельне управління, ветеринарна мережа, громадська опіка, суд та ін. У функції сільських управ (старостатів) входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційних органів влади щодо збирання грошових та натуральних податків, продуктів харчування, одягу з населення; організація роботи громадських дворів; підготовки і відправлення людей на роботи до фашистської Німеччини та виконання різного роду трудових повинностей.

У фондах Черкаської, Чигиринської, Ковалівської, Драбівської, Летичівської районних управ містяться документи про грабіжницький характер продовольчої політики "нової влади" шляхом проведення необхідних заходів з організації вивозу торфу і підготовки до експлуатації Ірдинського торфопідприємства [3, 1]. За розпорядженнями і наказами районних лісництв та районних управ сільуправам доводились хижацькі плани щотижневої вирубки і вивезення лісу [41, 3] та здачі молокопродуктів [4, 12]. Створювались комісії для перевірки фактичного удою молока трічі на день [21, 57]. Все наявне молоко від удою корів повинно було здаватися на маслозавод, а в разі невиконання чи за фальсифікацію його жирності [36, 19] корова у господаря "безкоштовно відбиралась" [4, 12]. Населенню постійно доводились плани здачі м'яса [21, 198], хліба [21, 199; 61] та інших харчових продуктів [22, 6].

Для виявлення і запобігання спекуляції продаж товарів і продуктів власного господарства дозволявся лише в такій кількості, яку продавець міг сам донести на базар. Крім того, було заборонено продаж зернових культур, картоплі, масла, м'яса і м'ясних виробів, риби, живої худоби (за виключенням кіз, кролів, птахів) [49, 144, 368]. З метою контролю здачі хліба були запроваджені звіти про розмір посівів під урожай [23, 32]. Окрім того, був доведений план заготівлі яєць, лікарських рослин, овочів, фруктів, ярових зернових, городніх культур і м'яса [24, 13; 16] за які населення отримувало, в якості премії – сіль, цукор, сірники [24, 9; 6]. Невиконання планів суворо каралося. Так, за повідомленням крайсландвірта "за подачу неправильних відомостей, буде накладено покарання" у вигляді "вилучення наявності збіжжя", яке "буде служити для покриття потреби українського сільського господарства як посівний матеріал, харчування та кормів" [24, 2]. Норми поставок харчових продуктів

постійно збільшувались і були доведені до такої критичної межі, що навіть самі органи влади починали розуміти, що вони були непосильними для населення. У наказах Черкаської районної управи йдеться про те, що " в селах – Нечаївці, Байбузах, Плеваках стан виконання планів молокопоставки настільки кепський, що навіть не досягає і до 50 %" [37, 51]. За звинуваченням у недбайливому ставленні до заготівлі продуктів харчування для армії старост сіл карали у вигляді штрафу [37, 3, 163].

У фонді "Рацівська сільська управа" містяться цікаві документи про створення рибконтори, яка організовувала рибну ловлю в усіх водоймах району та проводила збір рибних снастей і пристроїв для їх виготовлення [60, 111]. Приватним особам та іншим організаціям рибалити і продавати рибу суворо заборонялося.

Серед документів фондів "Ломоватський сільський старостат" і "Рацівська сільська управа" привертають увагу розпорядження і накази про збір теплих речей – кожухів, штанів, валянок, за добровільну здачу яких видавалась горілка і махорка [62, 69], залізного лому, кольорового металу, утилю та сировини – шкір, хутра, вовни, кінського волосся, щетини, пір'я і паперу для потреб німецької армії" [25, 3; 60, 17; 61, 1; 49, 119].

Особливий інтерес органів влади був направлений на наявність в господарствах коней і човнів [50 12], як до важливих засобів пересування у військовий час. Одним з першочергових обов'язків влади була їх паспортизація і взяття на військовий облік [38, 5; 39, 3] та використання для виконання державних і сільськогосподарських робіт [4, 10] та на відбудові військових об'єктів [50, 8]. Однак, населення неохоче підкорялося наказам і саботувало їх. Так, в наказі Черкаської районної управи повідомлялося про те, що " неодноразові розпорядження районної управи про відправку підвод на лісовивозку населенням не виконуються". Місцева влада вдавалася до арештів осіб, що ухилялися від їх виконання, а тягло господарств вилучалося для використання за потребою [40, 5].

Окупаційна влада встановила суворий контроль за споживанням і розподілом харчових продуктів та відпуском палива для місцевого населення. У фонді "Контора Черкаської районної управи по розбиранню залізничного мосту" є списки робітників та службовців на одержання хліба [5, 46]; у фонді "Відділ опіки та пенсії Черкаської районної управи" зберігається листування з районним торгівельним відділом "про видачу хлібних карток [6, 8], у фонді

“Паливний відділ Черкаської районної управи” є звіти, акти, наряди про відпуск палива мешканцям міста [7, 25], у фонді “Громадський двір № 1 м.Кам’янка” є відомості про видачу харчопродуктів і грошової винагороди за трудовні [26, 106; 251]. Заробітна плата була врегульована відповідно “до шести груп робітників – залежно від роду праці”. За годину роботи працюючі отримували від 0,75 крб. до 2,50 крб. Робітники жіночої статі і єврейської національності одержували 80% зазначених ставок. В разі приналежності працюючого до німецької національності (Volksdeutsche) отримували надбавку в розмірі 50% до зарплатні. Для цього в райуправах була чітко налагоджена система виявлення і реєстрації осіб німецької національності [59, 1].

Рейхміністр зайнятих східних областей видав декларацію “Про особисту приватну власність на землю”, в якій засвідчувалось, що земля, яка була наділена селянам для індивідуального користування – визначалась приватною власністю селян. Кожний селянин мав право на земельну власність за умови, якщо він по відношенню до Рейху виконає свої обов’язки з трудової повинності, щодо виконання зазначеної роботи та поставці харчових продуктів. В разі грубих порушень цих обов’язків – вони втрачали право на користування землею [49, 381].

З метою ефективного використання робочої сили окупаційна влада оголосила загальну трудову мобілізацію. Відповідно до “Закону про трудову повинність” було введено положення про обов’язкову реєстрацію і паспортизацію населення, про що свідчать документи фондів “Ковалівська районна земельна управа”, “Летичівська сільська управа”, “Драбівська районна управа”, “Черкаська біржа праці”. Деякі організаційні документи про, так зване, “вербування” громадян на роботи свідчать про методи, до яких вдавалися гітлерівці під час насильного вигнання громадян на каторгу. Вони вцент розбивають геббельсівську пропаганду, яка проводилася під час війни – про добровільний принцип вербування робочої сили в окупованих районах. В області немає жодного населеного пункту, з якого б не були вигнані десятки й сотні людей на каторжні роботи. Під виглядом проходження обов’язкового медичного огляду необхідно було з’явитись на біржу праці, з добовим запасом продуктів харчування, звідки люди одразу ж відправлялись до Німеччини [50, 3].

У фонді “Черкаська біржа праці” зберігаються донесення

поліції і сільських управ про направлення громадян на примусові роботи [8, 100]. Призначались, першочергово, до відправки в Німеччину “ті особи, які не працювали в громадському дворі, або погано працювали” [51, 63]. Незважаючи на звирячі репресії деякій частині населення вдавалося ухилитися від реєстрації на біржі праці [37, 32].

Для виявлення якомога більшої кількості працездатного населення районні і сільські управи здійснювали перепис населення віком від 14 до 65 років [12, 2; 64; 8, 31, 59, 89].

Окупанти використовували таку міру, як зобов’язання сільуправ в наданні довідок про наявність молоді віком від 14 років з метою нарахування їм місячної норми зерна (до 14 років по 6 кг, після 14 років – по 12 кг). Коли всі зусилля опинилися марними адміністративні органи вдалися до примусової мобілізації людей. Через різні обставини, деяка частина населення їхала на роботи до Німеччини добровільно [28, 7, 9, 11]. За такий сміливий крок, в якості заохочення, німецька влада зобов’язалася сім’ям репатріантів виплачувати щомісячно 130 крб. і видавати пайок по 2-й категорії [29, 1; 9]. В періодичній пресі, листівках і плакатах поширювались заклики до добровільного виїзду на роботи до Німеччини, де обіцялося отримання фахової кваліфікації і гарних умов праці [50, 10, 16].

Для більш широкого залучення населення на різні роботи проводилася реєстрація і працездатних жінок, що мали дітей ясельного віку [30, 1, 3], а комітет допомоги створював дитсадки, ясла, притулки та будинки сиріт [20, 30]. Для нагляду за належним виконанням робіт при сільуправах був створений інститут сотенних та десятихатників, які за певним розподілом, “мали під наглядом по десять хат” і відповідали за виконання планових завдань поставки продуктів харчування для німецької армії [36, 6]. До роботи залучались навіть незрячі з товариства сліпих, які виготовляли мотузки для потреб армії [31, 8]. В одній з газет окупаційної влади наголошувалося: “Ми, українці, мусимо вважати за свій обов’язок звернути увагу на тих з нас, хто не цілком і повністю віддає свої сили роботі. Ми повинні поставити до ганебного стовпа кожного ледаря” [12, 18]. Після здачі виконаних нарядів на роботи працівникам видавались винагороди у вигляді продуктів харчування [24, 23; 31, 3]. Місцева влада організувала чіткий контроль з видачі хлібопродуктів. З цією метою, незважаючи на гостру

потребу в папері [31, 31], в Черкаській друкарні було налагоджено виготовлення бланків хлібних карток.

Нова влада заохочувала розвиток кустарного промислу. Про це свідчить значна кількість патентів на право кустарного виробу і щоквартальні декларації про прибуток кустарно-ремісничного промислу у фондах "Чигиринська районна управа" і "Ковалівська районна управа" [4, 17; 32, 3].

У наказі Чигиринської райуправи наголошувалось на тому, що все населення району віком з 14-ти років повинно було прийняти активну участь у весняній посівній кампанії, до якої залучалося "все державне, громадське і приватне тягло". Особи, які не приймали участь у цій кампанії, розглядались як саботажники [49, 112]. В цей період базари припиняли роботу, а богослужіння в церквах проводилось тільки під час двох релігійних свят – Пасхи і Трійці [49, 21, 64; 50, 2].

Певний інтерес представляють документи про організацію протипожежних заходів охорони зібраного врожаю. Для запобігання пожеж було розроблено інструкцію для начальників, створених в сільській місцевості, пожежних команд [57, 72; 49, 210; 64, 202; 50, 13].

Розпочата окупаційною владою тактика підкорення населення вражає численністю податків. Так, в наказах, розпорядженнях, звітах, статистичних даних, бухгалтерських документах є відомості про їх різноманітність: за землекористування [10, 5], з будівель, собак, худоби [13, 8], господарств [52, 5], прибутковий з населення [20, 4], в тому числі кустарів, ремісників, візників [53, 1], промисловий, базарний [42, 1], на мед і віск [37, 32] і навіть з осіб єврейської національності [49, 9].

В документах містяться також і відомості про організацію обов'язкового державного страхування, якому підлягало громадське і приватне майно – хати, худоба і посіви [52, 23; 22, 22].

Незважаючи на надзвичайний військовий стан влада здійснювала деякі санітарні заходи запобігання масової захворюваності німецької армії і населення. Так, для попередження розповсюдження шлунково-кишкових захворювань всі господарі власних садіб повинні були відремонтувати і зареєструвати криниці, а санепідвідділ – провести їх хлорування. Невиконання цього розпорядження тягнуло за собою виплату штрафу до 500 крб., або виконання примусових робіт терміном – до одного місяця [33, 13].

Проведенню обліку та ветогляду худоби, яку тримало населення надавалося особливого значення [12, 1, 23, 33; 24, 12]. В разі виявлення худоби хворої на сказ чи туберкульоз – вона негайно ізолювалася і здавалася на забій [36, 23; 50, 5]. Бродячі собаки також піддавалися знищенню [62, 180]. За ухилення від проведення щеплення худоби проти сибірської виразки їх власники штрафувалися в розмірі 50 крб. [36, 1].

Новим режимом було запроваджено обстеження матеріально-побутових умов жителів Черкас, члени сімей, яких було репресовано органами радянської влади до 1941р. і видачі їм хлібних та продуктових карток [34, 20], які в свою чергу, в знак підтримки політики “нової влади”, вносили добровільні пожертвування на будівництво пам'ятника, загиблим від більшовицького терору в м.Вінниці [12, 18, 38].

З військовополоненими фашисти поводитися по-звірячому. На них влаштовувалися облави, тримали в таборах за колючим дротом [29, 15], морили голодом, виснажливою працею, принижували людську гідність. За використання їх на громадських роботах, командуванню таборів виплачувалася премія в розмірі 3 крб. за кожну людину [58, 9]. В перші місяці окупації території, за розпорядженням гебітскомісара “Про порядок і заходи боротьби з бандитизмом” [58, 4], німецькі комендатури почали збирати відомості про місцезнаходження і кількість поранених і хворих радянських солдат [57, 19] та складали списки радянського активу з метою його знищення. Населення ж, яке надавало їм притулок суворо каралося [58, 1]. При появі радянських літаків і парашутистів негайно вживались заходи по їх ліквідації [58, 6]. За кожного виявленого партизана, або зазначення їх місця перебування видавалася премія [58, 8]. Німецькою владою вилучалась у населення вогнепальна зброя і набої та знищувались листівки і газети, які закликали до партизанської боротьби та саботажу [58, 2]. Але й за цих, неймовірно жадливіх умов, люди не скорилися ворогові і не примирилися з порядками, запровадженими окупантами. У містах і селах створювалися підпільні організації, осередки й явочні квартири, формувалися партизанські загони й диверсійні групи. Місцеве населення боролось з німецькими посібниками шляхом завдання їм майну матеріальної шкоди. Про це свідчить і плакат, який зберігся у фонді “Суботівська сільська управа” в якому йдеться про боротьбу із саботажниками, які “нищать місце праці” [50, 3].

Військова влада, в свою чергу, відшкодовувала їх матеріальні збитки шляхом надання допомоги [20, 28]. Військове командування використовувало різні форми боротьби з опором населення. Так, в численних наказах місцеві жителі застерігалися проти всіляких стосунків з "бандитськими зграями", зобов'язувалися "пильно стежити за тим, аби на терені того чи іншого села не появлялись як окремі бандити, так і групи людей", а в разі появи – негайно повідомляти про це відповідні сільуправи або начальників служби порятунку [29, 3]. Всі радіоприймачі, що знаходились в приватному користуванні підлягали здачі в районну службу порятунку [9, 5]. Наказом гебітскомісара заборонялося пересування населення залізницею і дозволялося тільки гужовим транспортом в супроводі спеціально призначених представників місцевої поліції. Попереджалося, що "люди, які порушують цей наказ будуть затримані німецькою жандармерією, або поліцією і відправлені в робочі табори" [9, 5]. В об'яві німецького командування місцеве населення закликалося до співпраці із владою і запевнялося, що "бандити будуть знищені" [29, 5].

Найкращим і найдієвішим засобом виховання молоді в душі "нової влади" було її згуртування в навчальних закладах. Для цього, при районних управах були створені відділи освіти і виховання, у функції яких входило організація і контроль діяльності, кадрове і господарське забезпечення учбово-виховних закладів міст і сіл районів [20, 22]. У віданні відділів перебували дитячі садки і будинки, школа глухонімих, музеї, бібліотеки, педагогічний інститут, міські і сільські школи [43, 1].

На початку 1942 р. школи розпочали свою роботу з укомплектування, в першу чергу, учителями [44, 3] не маючи в своєму розпорядженні шкільних програм, відповідних підручників, зошитів, наочного матеріалу. Встановлювалась охорона шкільних будинків, оскільки в окремих селах були намагання з боку сільських старост і голів громадських дворів використання їх не за прямим призначенням [61, 29]. Так, в Черкаському районі було відкрито 46 шкіл, з них 10 – в м. Черкаси [45, 1], педагогічний інститут, фельдшерська і торгова школи [46, 1]. Одночасно були розроблені навчальні плани з предметів: географії, ручної праці, музвиховання, вітчизнознавства, граматики, української мови, основ моралі [47, 1] за якими проводилося навчання та введено обов'язкове відвідування дітьми шкіл [49, 145].

Джерелом надзвичайно цінної інформації про існування

театрального мистецтва та осередків культури на окупованій території є фонди “Черкаський український музичний театр” та “Новодмитрівська сільська управа”. За розпорядженням габітскомісаріату передбачалося проведення в населених пунктах регіону літературних вечорів для місцевого населення. Як свідчать документи, в м. Черкаси працював театр, в склад якого, крім театральної трупи, входили джаз-оркестр, капели – хорова ім. Лисенка і бандуристів та циркова бригада. Основним його завданням було “обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення” в репертуар якого входили твори українських і німецьких композиторів та народної творчості [65, 4].

Німецька влада приділяла увагу і медичному забезпеченню населення, як важливому трудовому ресурсу. З цією метою при районних управах було створено відділи охорони здоров'я, які організовували і контролювали діяльність медичних закладів, займалися кадровими питаннями в медичній мережі, розробляли і впроваджували санітарні заходи з лікування і профілактики захворювань, забезпечували медперсонал, кучерів і вартових медичних установ спецодегдою [55, 149]. Зокрема, у віданні відділу охорони здоров'я Черкаської районної управи знаходились: I-а міська лікарня на 110 стаціонарних ліжок, II-а міська лікарня жіночої допомоги на 25 ліжок, санітарно-епідеміологічний відділ, центральна поліклініка, районна аптека, зубопротезна лабораторія, водолікарня, медична школа, Червонослобідська лікарня на 10 ліжок, Мошенська і Софіївська лікарні з амбулаторіями на 15 ліжок; Руськополянська, Вергунівська і Дахнівська медичні дільниці; Худяківський, Свидівський, Білозірський та Ірдинський фельдшерсько-акушерські пункти (приблизно з кінця 1942 р. – лікарські медичні дільниці), а також, усі медичні дільниці установ, закладів і підприємств міста і району [48, 69; 125; 2; 4].

У всіх районах було введено обов'язкове медичне страхування населення. Застраховані особи мали право на безкоштовне лікування, крім того, хворий отримував 50% заробітної плати починаючи з 4-го дня захворювання [54, 3]. Для іншої категорії населення було запроваджено платне лікування згідно із затвердженими райуправами розцінками. Безкоштовна медична допомога надавалась виключно у невідкладних випадках [44, 1], тим самим фактично позбавивши населення медичного обслуговування, що призвело до поширення епідемії інфекційних

захворювань. Встановлені були також розцінки і для ветеринарної допомоги худоби [57, 49]. Згідно з інструкцією всі медичні установи зобов'язувались надавати, щодакдно, відомості про захворюваність інфекційних та інших найпоширеніших хвороб: висипний, поворотний, черевний тифи, дизентерію, дифтерію, скарлатину, бруцельоз, вітряну віспу, сифіліс, малярію, ангіну, сказ [56, 5]. Для запобігання поширенню епідемії за наказами райуправ місцеві органи влади зобов'язувались відновити роботу лазень. Сільуправам необхідно було виділити окремі хати для перебування та ночівлі в них військовополонених, а "солону, що вистіпалася на підлозі, щодня, після ночівлі спалювати" [57, 2].

За поданням ініціативної групи у січні 1942 р. почали створюватись товариства Червоного Хреста, метою яких було – надання громадської допомоги сиротам, вдовам, безпритульним дітям, розшук членів родин[44, 2; 49, 26]. Однак, через декілька місяців товариство припинило своє існування через заборону владою їх діяльності [49, 87].

Отже, наведені в огляді документи є цінним джерелом для вивчення трагічної історії регіону. Очевидно, що введення в науковий одіг нового комплексу документів створить фундаментальні передумови для принципово нового етапу історії та історіографії України періоду Другої світової війни.

1. Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф. Р-2471, оп.2, спр.203.
2. Архіви України – 1985. - № 3.
3. ДАЧО, ф. Р-52, оп.1, спр.4.
4. Там само, ф. Р-1351, оп.1, спр.1.
5. Там само, ф. Р-7, оп.1, спр.2.
6. Там само, ф. Р-20, оп.1, спр.18.
7. Там само, ф. Р-25, оп.1, спр.1.
8. Там само, ф. Р-50, оп.1, спр.5; спр.4.
9. Там само, ф. Р-1352, оп.1,спр.1.
10. Там само, ф. Р-1832, оп.1, спр.1.
11. Там само, ф. Р-1832, оп.1, спр.2.
12. Там само, ф. Р-2489, оп.1, спр.1.
13. Там само, ф. Р-1854, оп.1, спр.3.
14. Там само, ф. Р-1832, оп.1, спр.4.
15. Там само, ф. Р-1832, оп.1, спр.3.
16. Там само, ф. Р-44, оп.1, спр.2.
17. Там само, ф. Р-44, оп.1, спр.29.
18. Там само, ф. Р-45, оп.1, спр.1.

19. Там само, ф. Р-44, оп.1, спр.1; ф. Р-52, оп.1, спр.3.
20. Там само, ф. Р-52, оп.1, спр.1.
21. Там само, ф. Р-1854, оп.1, спр.3; ф. Р-2489, оп.1, спр.1.
22. Там само, ф. Р-1349, оп.1, спр.1.
23. Там само, ф. Р-2489, оп.1, спр.1.
24. Там само, ф. Р-1860, оп.1, спр.1; ф. Р-2489, оп.1, спр.1.
25. Там само, ф. Р-46, оп.1, спр.3.
26. Там само, ф. Р-1349, оп.1, спр.5; ф. Р-1349, оп.1, спр.9.
27. Там само, ф. Р-1854, оп.1, спр.3; ф. Р-1854, оп.1, спр.1.
28. Там само, ф. Р-1854, оп.1, спр.2.
29. Там само, ф. Р-1351, оп.1, спр.2; ф. Р-46, оп.1, спр.3.
30. Там само, ф. Р-1854, оп.1, спр.3.
31. Там само, ф. Р-52, оп.1, спр.5.
32. Там само, ф. Р-1832, оп.1, спр.5.
33. Там само, ф. Р-44, оп.1, спр.9.
34. Там само, ф. Р-20, оп. 1, спр. 2.
35. Пономаренко М. Ф. Нацистський окупаційний режим на Черкащині // Велич подвигу народного. — Черкаси. — 1995.
36. ДАЧО, ф. Р- 58, оп.1, спр. 1
37. Там само, ф. Р- 326, оп.1, спр. 4; ф.Р-1353, оп. 1, спр. 3
38. Там само, ф. Р- 58, оп. 1, спр. 4.
39. Там само, ф. Р- 61, оп. 1, спр. 8.
40. Там само, ф. Р- 326, оп. 1, спр. 1.
41. Там само, ф. Р.- 58, оп. 1, спр. 5.
42. Там само, ф. Р- 326, оп.1, спр. 2.
43. Там само, ф. Р- 57, оп. 1, спр. 1.
44. Там само, ф. Р- 55, оп. 1, спр. 1.
45. Там само, ф. Р- 57, оп 1, спр. 2.
46. Там само, ф. Р- 46, оп. 1, спр.2.
47. Там само, ф. Р- 57, оп. 1, спр. 3.
48. Там само, ф. Р- 55, оп. 1, спр. 3.
49. Там само, ф. Р- 1353, оп. 1, спр. 2.
50. Там само, ф. Р- 1352, оп. 1, спр. 1.
51. Там само, ф. Р- 1850, оп. 1, спр.5.
52. Там само, ф. Р- 1353, оп. 1, спр.1.
53. Там само, ф. Р- 1831, оп. 1, спр.4.
54. Там само, ф. Р- 56, оп. 1 спр. 1.
55. Там само, ф. Р- 55, оп. 1, спр. 14.
56. Там само, ф. Р- 55, оп. 1, спр. 47.
57. Там само, ф. Р- 1850, оп. 1 спр. 1.
58. Там само, ф. Р- 1353, оп. 1, спр. 5.
59. Там само, ф. Р- 1831, оп. 1, спр. 1.
60. Там само, ф. Р- 1353, оп.1, спр. 3.
61. Там само, ф. Р- 1850, оп. 1, спр. 3.
62. Там само, ф. Р- 1834, оп. 1 спр. 2.
63. Там само, ф. Р- 1853, оп. 1, спр. 22.
64. Там само, ф. Р- 1834, оп. 1, спр. 1.
- Там само, ф. Р- 17, оп. 1, спр.1.

*Танана Р.В.,
завідувач відділу "Історія Шевченкової могили"
Шевченківського національного заповідника у Каневі*

МУЗЕЙ КОБЗАРЯ У КАНЕВІ В РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Однією з найхвилюючих сторінок Тарасової гори є період фашистської окупації. Уже через два місяці після початку Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники ступили на канівську землю, Тарасову гору. Ось як згадував про той період житель Канева, колишній сторож музею Т.Г. Шевченка Іван Якович Церех:

"...Вперше побачив я німців біля Чернечої гори 21 серпня 1941р. До цього багато днів було чути стрілянину. А потім заскрипіли чужі вози та гармати по білому піску внизу біля могили, і пройшли мимо солдати в зелених мундирах. Перший обоз пройшов до сусіднього села Пекарі.

Не пішов я того вечора додому, залишився біля могили. Так в тривозі прожив я біля могили декілька днів. А потім почалось...

Якось вранці прийшли німці на чолі з корсунським гебітскомісаром Лорманном... Виламали в музеї двері і зайшли...

Почався обхід. Лорманн швидко ходив по залах, як господар, зажерливо оглядаючи з-під пенсне всі багатства музею. І те, що йому сподобалось, тягли в купу. Великі картини "Гайдамацький шлях через село Майданівку", "Переселення кріпаків"... – всього одинадцять картин зірвали з стін. Відібрав Лорманн одинадцять різьблених крісел, радіоприймач, арифмометр та багато інших речей. Все пограбоване німці знесли вниз, навантажили в машини і від'їхали...

Через декілька днів другий негідник приїхав на Чернечу гору – канівський комендант Кребель. Пробув він у музеї недовго і вивіз у своїй машині фарфорові сервізи, вази, килими, гардини.

А потім зграями і поодиноці з'явилися у музеї німецькі солдати, напихали сумки і речові мішки цінними речами...

Лорманн приїжджав з Корсуня разів двадцять, і після кожного його приїзду пустіли зали музею і навантажені доверху машини вивозили картини і дорогі меблі..." [1, 403–404].

І ось в такому спустошеному стані музей Т.Г. Шевченка працював під час війни два роки. На жаль, не велася тоді Книга обліку відвідувачів, ні Книга вражень. Хоч правда, до Книги вражень

не було особливо кому і записувати. Адже відвідувачами музею були в основному німці: "У війну наші люди до музею не ходили. Не було екскурсій. А німці приходили зрідка дивитися. Поодинці приходили. Нашим людям було не до ходіння, як позабирали чоловіків та дітей на війну – то що казати. Таке горе, що хто тоді з наших ходив... ", – згадує про той період тодішній працівник музею Ганна Степанівна Мазуркевич, що проживає поруч з Тарасовою горою [2].

Директором музею в той час був Дмитро Васильович Лебедко. Він не міг не погодитись на пропозицію канівського старости В.І. Ядловського взяти керівництво музеєм в свої руки, тому що дуже вболівав за долю Кобзарєвого дому. "Коли приступив до роботи, побачив, що до цінностей музею приклалося немало вже й своїх мародерів. Почав вести пошуки пограбованого та поступово повертати до музею... І йому вдалося повернути до музею 15 стільців, близько 200 книг, два килими з вишивками портретів Т. Шевченка, шість гардин шовкових із села Пекарі та ряд інших цінностей..." [3, 428].

Нелегко доводилося працівникам музею в той тяжкий період: за свою працю вони нічого не отримували та ще й терпіли образи фашистів. Але до своїх обов'язків вони відносились добросовісно. Іван Церех, наприклад, систематично слідкував за тим, щоб біля поетової могили завжди були квіти.

Кожного разу, коли до музею приходили місцеві німецькі воєначальники, із залів зникали музейні речі. На це не міг спокійно дивитися Дмитро Васильович. І він "разом із кількома працівниками таємно замурували у ніші верхнього приміщення фондів найцінніші експонати... Ховаючи ці музейні цінності, він добре розумів, що коли фашисти розкриють схованку, то йому доведеться за це поплатитися життям... І цей момент настав... За чийось доносом схованку було розкрито..." [3, 428].

Дмитра Васильовича комендант Кребель дуже побив і пригрозив розстріляти, якщо не поверне все до музею.

Про наступний прихід німців до Дмитра Васильовича його попередив канівський староста В.І. Ядловський і Дмитру Васильовичу вдалося втекти від фашистів. Та все ж таки не вдалося врятуватися вже після війни. Його заарештували 6 червня 1944 року органи НКВС. Звинувачуючи в тому, що він працював директором музею Т. Шевченка в роки окупації, нібито брав участь в націоналістичній

організації. Його було засуджено на 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Покарання відбував у Норильську, де й помер 28 січня 1948 року.

Та найстрашніші часи в історії музею Кобзаря періоду окупації настали в 1943 році. Це був той час, коли німецька окупаційна влада організувала в музеї місце ув'язнення для жителів Канева та району. Сюди після облав звозили без провини ув'язнених юнаків і дівчат, навіть ще дітей, яким було по 16 – 17 років. Їх використовували на будівництві оборонних споруд на лінії фронту вздовж правого берега Дніпра. Були серед ув'язнених і старі люди: військовополонені, матері, які йшли сюди замість своїх дітей, були навіть вагітні жінки.

Та про все те, що ув'язненим довелося тут пережити, ми довідалися лише через півстоліття. Після того, як у пресі з'явився матеріал, у якому було піддано сумніву про ув'язнення людей у музеї Кобзаря, в Шевченківському національному заповіднику була створена наукова експедиція.

Свою роботу ми розпочали з Канева, де проживало кілька колишніх ув'язнених. Вони нам розповіли, з яких сіл були люди. І ми поїхали по селах Канівського району: Мартинівку, Потапці, Поташню, Дар'ївку, Ключники, Попівку, Мельники. Та найбільше, як виявилось, було ув'язнених дітей із села Таганчі. Всього із кількох сотень ув'язнених нам удалося виявити близько 120. Багатьох із цього списку вже не було в живих: вони або не повернулися з ув'язнення, або померли вже після війни.

При зустрічі з колишніми в'язнями ми намагалися записати від них спогади про ті страшні дні, проведені в 1943 році в музеї Т.Шевченка. А ще ми почули їхні бажання про влаштування зустрічі в музеї Т. Шевченка тих людей, які колись були тут в ув'язненні.

І ми влаштували їм такі зустрічі. Не можна було без хвилювання дивитися, як колишні ув'язнені зустрілись через півстоліття там, де в 1943–1944 роках вони змушені були терпіти фашистські знущання. Не можна було спокійно слухати їхні спогади, які і допомогли нам розкрити маловідому і найтрагічнішу сторінку в історії Тарасової гори. Дякуючи цим спогадам, нам удалося встановити, що ув'язнені перебували в музеї Кобзаря з вересня 1943 по січень 1944 рік.

“Восени 1943 року всю молодь із найближчих сіл району під охороною німецьких окупантів і поліцаїв на підвозах привезли до

музею Т.Г. Шевченка в Каневі. Місто в цей час було пусте, всі будинки розграбовані, розбиті. Музей Т. Шевченка теж був у жахливому стані: скульптури розбиті, повсюди валялись книги, сміття. Це була жахлива картина і дивитися було боляче, як поглумилися окупанти над святинєю українського народу.

Нас загнали на другий поверх музею і помістили прямо на підлозі", [4] – пише у своїх спогадах Іван Леонтійович Наконечний, уродженець с. Дар'ївки Канівського району.

Що ж доводилося їм робити? Ув'язнені змушені були будувати військові укріплення: окопи, траншеї, бліндажі. За ніч кожний ув'язнений повинен був викопати окоп довжиною п'ять метрів.

Ось що написав у своїх спогадах до музею колишній ув'язнений із села Таганчі Канівського району Шляма Іван Іванович (нині покійний), який був найменший ростом серед ув'язнених: "Довели нас на Тараса Григоровича гору вже увечері. Ми що втомилися, а що страшно хотіли їсти. Нам не дали їсти. Лягли на цемент і зразу поснули. Через час, може через два нас побудили... Дали всім лопати і повели вниз до Дніпра копати окопи. А я ж малий, лопата мені важка. Я не вспіваю. От і почалися страшні мої муки. Першу ніч я норми не виконав. Получив 10 раз нагайки з проволоки. Тіло горить. Вдень трохи поспали. Знов копать – уже на горі... Раз повели нас униз копать. В мене сили немає. Думаю, цю ніч мене доб'ють. Я копав і заснув, мабуть стоячи, і впав у окоп, де копав. Приходить німець, мені казали, бере здорового із таких, як я, і він мене закидав землею. Я задихаюсь. Проснувся, злякався, крик у горі. Тягнуть мене вгору. Ну вже гадина так бив мене, всю душу вклав. І я став зовсім без сили. Лежу на версі. Ту ніч я вже не копав..." [5].

На щастя Івану Івановичу вдалося вирватись з того табору: його забрав із собою земляк Губерний Гнат, який повертався у рідне село.

"... Прийшов додому, як роздівся, мати як побачила, які в мене рани та скільки на мені вошей – зомліла..." [5].

Через багато років, коли дізнався про мету нашого приїзду – заплакав. А через декілька днів на адресу музею надійшли від нього дуже хвилюючі спогади, які він закінчив словами: "... Я хочу і народ України хоче, щоб ніколи не було війни. Щоб наші люди жили мирно. Щоб ніякі фашисти не посягали руки на нас і на українське добро. Щоб не бачить таких мук людям... Хай буде мир і злагода скрізь!" [5].

Часто ув'язнені змушені були копати окопи і під час справжніх боїв. І в такі хвилини вони завжди думали, чи повернуться живими до музею. Після одного із таких боїв до музею принесли тяжко пораненого в живіт юнака.

" Сидів він унизу в коридорі, який вів до кочегарки. Руками обхопив живіт, дуже стогнав. Був цей хлопець із села Таганчі із якимсь дивним ім'ям. Через кілька днів він помер. Нам удалося домогтися дозволу поховати його на цвинтарі поблизу Тарасової гори – по вул. Монастирок ", – розповідала нам канівчанка Гончаренко К.С., яка була з ним у таборі. Вона ж показала нам тоді і могилу того юнака. Вдалося встановити, що тим юнаком був Слабченко Онисько Олексійович. Тепер працівники Шевченківського національного заповідника доглядають за його могилою.

Ув'язнених у музеї погано годували, мордували фізично і систематично знущалися над ними. Про ті страшні часи згадує у спогадах П.М.Саламатіна (Коба) з Молдови (уродженка с. Дарівки): "... минуле важко ворушити, адже скільки горя перенесла, скільки сліз виплакала, а страху, що і не віриться, що все те страшне можна перенести дитина в свої юні роки. А ми діти сіл наших українських, перенесли жахи фашизму, нелюдської роботи для дітей 13 – 15 років. Тільки їх пльотки із резини чого коштували перенести [6].

Щоб в'язні могли працювати, фашистські окупанти мусили їх годувати. Але що то була за їжа? За словами одного із в'язнів, вона була такою "аби не померти". "Годували нас раз в сутки гнилою капустою, похльобкою з дохлими мишами та крисами... і ми їли ті помії, тому що вони були теплі, а ми стомлені, замерзлі..." [5].

І єдиним порятунком від отих усіх мук для ув'язнених була втеча. Всі вони думали про те, як би звідси втекти, хоча знали, як фашисти жорстоко розправлялись з тими, кого ловили. Та все ж таки декому вдалося втекти і дістатися додому. А бували випадки, що вже діставшись додому, втікач не лишався живим. Ось що розповіла нам при зустрічі дружина колишнього в'язня Івана Івановича Луценка із села Поташні Канівського району: "Мій чоловік Луценко І.І. був тижнів п'ять у концтаборі в музеї Т.Г.Шевченка. А тоді втік додому. Не встиг бідний нічого детально і розказати. Тому що в той день під час облави забрали німці і розстріляли в

селі Малий Ржавець. Отак і вийшло – тікав додому, а втік по смерть...”.

А ті ув'язненні, котрі лишилися живими, повернулися додому з підірваним здоров'ям і тавром полонених, що обмежувало їх громадянські права.

Війна завдала травм не тільки людям, але й пам'яткам духовної культури. І, зокрема, народній святині – музею Кобзаря в Каневі. З болем у серці згадують колишні в'язні про те, що їм довелося бачити тут в роки фашистської окупації: “Боляче було дивитися, коли німець-повар розпалював пічку котла кухні чудовими неповторними картинами... коли німці використовували картини і скульптури, як мішені ” [7].

Про наслідки фашистського “господарювання” в музеї поета на Тарасовій горі засвідчує Акт, складений 28 лютого 1944 року начальником управління музеїв Наркомату освіти УРСР Короновським І. А., зав.відділом народної освіти Канівського району Грищенком Т.Т., учителями Канівської СШ Зерніцьким А.П., Овсяницьким О.І. та співробітниками музею Т.Г. Шевченка Лебедком Д.І. і Бойком В.Є.: “...Будинок музею німецькими фашистами був перетворений на концентраційний табір, де трималися військовополонені червоноармійці та цивільне населення. Для цього вони обгородили будинок музею колючим дротом; засновано також колючим дротом вікна першого поверху; організовано казарму з кухнею та вбиральною. Другий поверх та горище використовувались як приміщення спостереження за лівим берегом Дніпра...”

Залишилось у музеї після господарювання оскраженілих псів Гітлера 10 експонатів; решта експонатів (понад 2 тисячі) вивезено, знищено або пошкоджено... Багато картин використовувалось фашистами для онуч і підстилок в бліндажах і казармах... Знищено 9 допоміжних будинків, готель із усім майном і двома сараями, пошкоджено східці на Чернечу гору. Знищено 800 дерев на території заповідника.

Всього пограбовано та знищено німецько-фашистськими окупантами майна та експонатів Державного заповідника ім. Т.Г. Шевченка на суму 2913677 крб. ” [8].

А далі на 10 сторінках іде перелік скоєного.

Минули роки і колишніх ув'язнених, котрі перебували в музеї Кобзаря в Каневі, ставало все менше і менше. А як хотілося їм

хоч чим-небудь допомогти. І трапилось так, що одного разу музей відвідала голова Товариства малолітніх в'язнів нацизму Світлана Андріївна Зоренко з м. Києва. Вона і підказала, як можна вирішити питання стосовно допомоги колишнім ув'язненим. Перш за все потрібно було підготувати матеріали, які б підтверджували, що в роки фашистської окупації в музеї Т.Г.Шевченка утримували ув'язнених і документи на кожного ув'язненого; і т.д. Робота тривала не один рік. Коли всі матеріали були зібрані, ми відвезли їх до Фонду "Взаєморозуміння і примирення" до м. Києва та до обласного відділення цього фонду – в м. Черкаси.

І нарешті в минулому році рішенням правління Федерального Фонду "Пам'ять, відповідальність і майбутнє" музей Тараса Шевченка в Каневі був визнаний трудовим табором. А це значить, що всі колишні ув'язнені цього табору одержали статус жертв війни і отримали компенсацію.

1. Церих І.Я. "Я свідчу", Тарас Шевченко. Документи та матеріали 1814 – 1963, К., 1963.
2. Мазуркевич Г.С. спогади про Канівський музей-заповідник у роки війни. Науковий архів ШНЗ.
3. Тарахан-Береза З.П. Святиня, К., 1998.
4. Спогади І.Л. Наконечного, Науковий архів ШНЗ.
5. Спогади І.І. Шлями. Там же.
6. Спогади П.М. Саламатіної. Там же.
7. Спогади М.А. Білопала. Там же.
8. Державний архів Київської облатсі. Ф.Р – 4322, оп. І, стр. 1, арк. 810. Акт Державної комісії від 28 лютого 1944.

Шамрай О.Г.,

*голова Кам'янської районної громадської організації
"Спілка краєзнавців", лауреат обласної краєзнавчої премії
ім.М.Максимовича*

ЕКОНОМІЧНІ ЗБИТКИ НАНЕСЕНІ НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ

5 серпня 1941 року в Кам'янку вступили німецькі війська. З перших днів в місті була встановлена комендантська година, сформовані органи окупаційної влади. Кам'янський район увійшов

до Олександрійського округу, який очолив гебітскомісар Ланге і його помічник Бібус. В Кам'янці був призначений бургомістр, а в селах району старости. Були створені міська та районна управи, які у 1943 році були перейменовані в українську допоміжну управу. Вже через кілька днів людей почали примушувати йти на роботу. У полях залишився незібраним урожай. Колгоспи були перейменовані в громадські двори і кожному присвоєний свій номер. На чолі громадського двору стояв староста, якого призначала управа, він виконував розпорядження сільського старости, районної управи і начальника районного управління сільського господарства - крайсландвірта.

При управах були створені поліцейські охоронні команди "Українська служба порядку". З квітня були створені поліцейські органи (шуцман-шафти – охоронна поліція) [1, 302]. На посади начальників і служб поліції призначались місцеві люди, приміщення поліції знаходилось на території нинішнього РВ УМВС, при поліції була в'язниця, де утримували арештованих.

Комендантом міста був призначений майор Рабе, він жив в комендатурі (приміщення теперішньої позавідомчої охорони). В приміщенні теперішньої районної прокуратури знаходилась жандармерія. Гестапо було в будинку біля сучасної транспортної прохідної машинобудівельного заводу. Німецькі власті під загрозою розстрілу, провели реєстрацію всього населення, щоб виявити комуністів і комсомольців та військових (які вийшли з оточення). Їх заставляли підписувати документи, в яких вони зобов'язувалися не чинити опору німецьким властям. Для того, щоб виявити тих, хто не прийшов на реєстрацію, періодично проводились облави. З числа комуністів та комсомольців була створена команда заручників, які за будь-яку провокацію могли бути розстріляні. В серпні 1943 року 42 особи з цієї категорії були розстріляні під лісом с. Юрчихи.

Пограбування мирного населення почалося ще в перші дні окупації. Першими жертвами фашистського терору стало єврейське населення міста. 6 серпня 1941 року було розстріляно Портянського Л.Н. і кілька осіб, що мешкали по сусідству. В квартиру Хацького Д.А. увірвалися два німецькі солдати і розстріляли його сім'ю - п'ятьох дітей віком від 1,5 до 16 років [2, 2]. Кам'янчанка Портянська С. згадувала, що всі євреї були взяті на облік в біржі. В основному це були каліки, старики, жінки та діти. На роботу виводили під конвоєм поліцаї.

Після 19 жовтня відібрали за фахом ковалів, шевців, кравців, столярів, які були переселені з сім'ями в Покровський радгосп. Решту зігнали в табір, який розміщався на території сучасної райлікарні. Табір охороняла поліція. За колочим дротом були жахливі умови, холод, голод, антисанітарія. Були хворі на туберкульоз. Люди помирали, трупи дівали невідомо де. Багато не поверталось з роботи, багатьох забирали під вартою і вони зникали. В лютому 1942 року відбувся масовий розстріл громадян єврейської національності в яру урочища "Загайко" Кримчанського лісництва, приконвоєваних з Кам'янки і Олександрівки. Тоді було розстріляно приблизно 400 чоловік. В Кам'янці тоді з єврейського населення вдалося врятуватися 15 особам, а всього за період окупації тут знищено понад 350 євреїв.

В березні 1942 року при Кам'янській поліції було розстріляно 150 чоловік [3]. Німецькі кати не хетували ніякими засобами знищення, тільки жителів району ними страчено 845 чоловік, а всього на території району фашистами знищено близько 2000 громадян [2, 2]. Всього за час окупації з Кам'янського району було вивезено на роботи до Німеччини 2500 чоловік (за іншими даними - 3650). В Кам'янці зареєстровано дев'ять випадків розстрілів за втечу із збірного пункту. Нестерпні знущання примусили населення йти в підпілля, організувати місцеві патріотичні диверсійні групи. Перші групи месників були створені в Лузанівці, Телепині, Коханівці, Тимошівці, Грушківці та інших селах. Так, патріотична група села Коханівки складалася з 9 осіб. Ця група розповсюджувала листівки, повідомлення про події на фронті. В листопаді і грудні 1943 року сміливий розвідник Василь Панасович Шутенко кілька разів переходив лінію фронту і передавав командуванню Червоної Армії цінні відомості.

Відчуваючи свій близький кінець, фашисти знищували все, що було створене працею багатьох поколінь людей. Так, наприкінці 1943 року цукрозавод був частково зруйнований відступаючими німецькими військами. Врятована була тільки дифузійна парова машина, німці замінували завод, однак під час вибуху не всі фугаси здетонували. 26 січня 1944 року підрозділ під командуванням лейтенанта Ульянова з військової частини № 11243 знешкодив 11 снарядів [4, 1].

Практично зруйновані були Кам'янський і Косарський спиртові заводи. Під час окупації на шарикопідшипниковому заводі діяв

танкоремонтний цех, де фашисти ремонтували пошкоджені танки. Під час відступу уціліле обладнання заводу було знищене [5, 21-32]. Млин, електростанція, завод гончарних виробів були зруйновані. Збитки нанесені підприємствам і заводам оцінені у 35 млн. крб. (в цінах на 1944 рік) [6, 14].

По колгоспах зареєстровано збитків на суму 392.347.255 крб., колгоспне тваринництво в більшості колгоспів району майже повністю знищено, зруйновано і спалені тваринницькі приміщення. Фашисти нанесли великої шкоди історичним і культурним пам'ятникам Кам'янки. Майже всі скульптурні пам'ятники були знищені і пошкоджені, музей розграбований і пошкоджений [7, 19]. Всього народному господарству району і особистому майну громадян причинено збитків на 969.122.699 крб., що зареєстровано актами [2, 2].

Наступ Червоної Армії на Кам'янський район розпочався на світанку 15 грудня 1943 року частинами 5-го гвардійського механізованого корпусу 5-ї Гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту. На підступах до міста було підбито декілька машин, фашисти відступили. Під час цього наступу здійснив свій подвиг сержант Віктор Галочкін. В момент бою він затулив свого командира капітана О.Чараєва від осколків фашистської гранати. За цей подвиг він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Одна з вулиць міста носить його ім'я.

Наступного ранку, з боку сіл Телепино і Пляківки, на Кам'янку почали наступ свіжі підрозділи ворога. Радянські частини змушені були відступити. В ніч з 9 на 10 січня 1944 року радянські війська вступили в Кам'янку і визволили її. Майже півмісяця точилися кровопролитні бої за визволення нашого району, лише в кінці січня 1944 року було визволене останнє село. Більше 10 тисяч жителів району та понад 2 тисячі кам'янчан билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 4470 чоловік загинуло в боях.

Ще гриміли бої на Черкащині, а трудящі Кам'янки приступали до відбудови господарства - колгоспів, промислових підприємств. В Кам'янці налагоджувалась робота електростанції, маслозаводу, взуттєвої і швейної майстерень. Весною 1944 року відбудовано майстерню МТС, а на кінець року стали до ладу цукровий та спиртний заводи. Приступили до роботи аптека, лікарня, школи, бібліотека. Колишній довоєнний шарикопідшипниковий завод в 1945 році почав переобладнуватись на підприємство нового профілю -

машинобудівної галузі. З московського заводу "Червоний пролетарій", з Саратова, Ленінграда, Білорусії прислали токарні верстати, з Єревану і Горького прибували фрезерувальні верстати.

В тяжких умовах доводилося відбудовувати зруйновані колгоспи району. Не вистачало техніки, доводилося використовувати як тяглову силу коней, корови, а також ручну працю колгоспників. В цей час почали відроджуватись зруйновані МТС. Так, в 1944 році по 2-х МТС було: тракторів ХТЗ - 60, інших марок - 52, двигунів - 51, сівалок зернових - 40, сівалок бурякових - 73, молотарок - 66. У 1944 році відновив свою роботу Кам'янський цукровий завод. В 1944 році почалася робота по відбудові Кам'янського спиртового заводу. Під час окупації фашисти знищили частину приміщень підприємства, зірвали котельню, димову трубу, апаратне відділення. Зусиллями всіх працівників у 1946 році підприємство дало першу продукцію.

Завдяки зусиллям людей швидко заліковувалися рани війни, відбудовувалися майстерні, склади, налагоджується постачання запчастинами.

1. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. (Збірник документів і матеріалів) Дніпропетровськ, 1965.
2. Акт по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, и нанесённый ими ущерб народному хозяйству Каменского района, 1944, Каменка.
3. В.Проценко, А.Проскуров, Свідки викривають // Трудова слава. 1985. -18 квітня.
4. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО). Ф.р - 2500, оп.2, спр. 14, арк.1.
5. ДАЧО, Ф.р - 4323, оп.1, спр. 7, арк.21,29,30,32.
6. ДАЧО, Ф.р - 1345, оп.1, спр. 3, арк.14.
7. ДАЧО, Ф.р - 1345, оп.1, спр. 10, арк.19.

Ярмош Т.В.,

молодший науковий працівник
Канівського історичного музею

КАНІВЩИНА ПІД ЧАС ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

15 серпня 1941 року німецько-фашистські війська захопили Канів. Близько 900 днів і ночей гітлерівці були господарями в

місті. Вони розстріляли і замучили 1200 громадян. Місто зазнало великих руйнувань.

У вересні 1941 року німці окупували Канівський район, так як і інші райони Правобережної України. Фашисти на окупованих українських землях запровадили свій так званий "новий порядок".

Встановлення "нового порядку" відразу відчули на собі мешканці Канівського району. Окупанти вибирали сільських, волосних і районних старост, назначали поліцію з осіб, які симпатизували німецькій владі, а також ставили своїх наглядачів "нового порядку" в волостях – шефів-комендантів, які опиралися на сільську поліцію і старост, мали спеціальну жандармерію у кількості до п'ятдесяти чоловік. Так, в селі Степанці шефом-комендантом був пан Бастин, а в селі Таганчі-пан Кребель, які розправлялись з народом. Німці за допомогою старост забирали у населення хліб, молоко, яйця, худобу, птицю і вивозили до Німеччини.

Для кожного міста, району, села гітлерівці встановлювали розверстки по поставці робочої сили. Для Канева ця цифра становила – 242 чоловіка, для району – 2059 чоловік. Про ці події через десятиліття розповідає щоденник простого сільського хлопця Хлебко Григорія Івановича, мешканця села Ліпляве. Цей документ зберігається у фондах Канівського історичного музею.

Після повторної втечі з групи, що відправлялася до Німеччини, він повертається в село Ліпляве, де його знову переслідує поліція. Він тікає в партизанський загін №8 ім. Чапаєва. Після його "уходу" в загін, починаються переслідування рідних. Матір Євдокію Тимофіївну і сестер Уляну і Тетяну викликають у поліцію, де їх допитують. Згодом і вони йдуть до партизанського загону. Про перебування Хлебко Євдокії Тимофіївни і Хлебко Тетяни Іванівни у партизанському загоні з 15 липня 1943 року по 10 жовтня 1943 року свідчать довідки за підписами командира з'єднань загонів, пп. 11667 (Тканко), командира партизанського з'єднання №8 ім. Чапаєва (Примак) та комісара партизанського з'єднання №8 ім. Чапаєва (Ломака), які датовані відповідно 13.10.1943. та 12.10.1943. Ці документи зберігаються у фондах історичного музею.

Після з'єднання партизанського загону №8 із військами Червоної Армії Хлебко Григорій Іванович пішов на фронт. За офіційними даними він пропав безвісти.

Мешканці села Яблунів Канівського району свідчать, що було декілька наборів на роботи до Німеччини. 1943 року жителі села були виселені в інші села – Полствин, Гамарня та ін. Мешканець села Яблунів Ярмош Кіндрат Андрійович розповідає: "...в той час я доглядав у німців коней, нас було троє молодих хлопців. Тікаючи від Червоної Армії гітлерівці забирали коней і нас, щоб їх доглядати, але пообіцяли, що ми повернемося в село. Так нас доправили до с. Туркенці, що поблизу м. Корсунь. Але нас не відпустили, направили в м. Городище і поселили у барак, де було вже дуже багато людей. Вночі людям не вистачало повітря. Люди почали кричати, тоді один із німецьких охоронців вибив вікно. Вранці людей зібрали і пішки гнали аж до м. Вінниці. Ночували на фермах. У Вінниці нас погрузили на поїзд і привезли у м. Перемишль, там були близько трьох днів. Тут була комісія (рентген). Вечором погрузили нас у вагони, по 40 чоловік в кожний, та дали на чотирьох по одній буханці хліба.

Нас привезли у м. Хемніц (Німеччина) і почали розприділять на роботи. Один із яблунівців потрапив до м. Ієна (округ Тюрінгія), на завод, де ремонтували поїзда і вагони. Кожному робітнику присвоювали номер і видали клаптик тканини де було написано "О.С.Т.", (що означало східний робітник – остарбайтер), без такої відзначки не можна було потрапити до міста. Мій особистий номер був 182 – на все життя запам'ятав ці цифри..."

12 квітня 1945 року працівники заводу були визволені американськими військами. Всіх остарбайтерів з навколишніх міст було зібрано до військового містечка, де вони прожили майже два місяці разом з американськими солдатами. Після чого їх (близько 25 тисяч), перевели до радянського табору у м. Майзен. Вони працювали на заводах м. Дрездена, де запаковували уцілілі речі, для відправки до Радянського Союзу (станки, трансформатори, механізми та інше).

Перед відправкою додому, в рідне село, духовий оркестр грав "Прощание славянки". Поїзд приїхав у м. Ковель, звідки кожен пішов своєю дорогою. Яблунівський хлопець добирався до свого села місяць. І 21 листопада 1945 року він дістався рідної оселі.

При підготовці матеріалу використовувались документи з науково-допоміжного фонду Канівського історичного музею:

1) Н.-Д. Ф. – 104;

2) Н.-Д. Ф. – 128;

3) Н.-Д. Ф. – 129.

Також використовувались свідчення мешканців с. Яблунів Канівського району, записані 22 січня 2005 року.

Шевчук В.В.,

*учитель історії загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1
міста Шполи, голова Шполянської районної організації
Всеукраїнської спілки краєзнавців*

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАЩИНИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Щоб проаналізувати економічні проблеми воєнного часу в часи німецько-фашистської окупації Черкащини спершу слід звернутися до тих принципів економічної політики Німеччини, які були розроблені керівництвом райху для всіх "східних територій" – тобто до окупованих земель СРСР. Як відомо, існував спеціальний план "Ост", який визначив основні напрямки німецької політики на цих землях. З початком війни Німеччини проти СРСР він деталізувався в нормативних документах, які видавала німецька окупаційна влада.

Так, уже в кінці червня 1941 року з'явилась директива Герінга про організацію економічного життя на окупованих територіях, де говорилось: "Використання районів, що підлягають окупації, повинно проводитись, насамперед, в галузі продовольства та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета.

Поряд з цим необхідно взяти й інші продукти сировини, настільки це технічно можливо та з врахуванням збереження промисловості в цих областях... Відновлення порядку повинно проводитися тільки в тих областях, в яких ми зможемо добути резерви сільськогосподарських продуктів і нафту" [1, 4–5].

Саме виходячи з цієї директиви німці і проводили політику на території окупованої Черкащини протягом більш як двох років. Правобережну Черкащину німці окупували в липні-серпні 1941 року і утримували до кінця грудня-березня 1944 року, а Лівобережна Черкащина (Драбівський, Золотоніський і Чорнобаївський райони) перебувала під німецькою окупацією з

вересня 1941 року по вересень 1943 року. Землі нашого краю були включені окупантами до нового адміністративного утворення – райхскомісаріату “Україна” з центром в місті Рівне. Територія райхскомісаріату поділялась на 5 генеральних комісаріатів, а ті – на округи (гебіти). Майже вся територія сучасної Черкащини увійшла до складу Київського генерального комісаріату, крім Монастирищенського району, котрий увійшов до Житомирського генерального комісаріату. Керівниками цих нових адміністративних одиниць були німці.

Водночас було створено допоміжні органи управління з українців – районні управи, які видавали власні нормативні документи, дія яких поширювалася на територію адміністративних районів, створених ще радянською владою. Ці нормативні документи дублювали і конкретизували ті документи, які видавались в генеральних комісаріатах в Києві і Житомирі. Також в кожному селі німці призначали старосту і сформували так звану народну поліцію з українців. Цим німці створювали для населення ілюзію існування місцевого самоврядування.

Згідно наказу німецького міністра східних територій Розенберга в серпні 1941 року на окупованих територіях запроваджувалась обов’язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 18 до 45 років. Вони і далі повинні були працювати на діючих господарських об’єктах, які тепер переходили під німецький контроль. Було оголошено, що за роботу буде видаватись “винагорода за справедливо визначеними ставками. Соціальне забезпечення трудозобов’язаних і їх сімей здійснюватиметься в обсязі можливого” [2, 28–29].

Непрацюючі робітники і службовці міст повинні були зареєструватись на біржах праці, які були відкриті новою владою. При виклику вони повинні були негайно з’являться на біржі праці, звідки їх примусово направляли на види робіт, які були в наявності.

Аграрна політика окупантів базувалась спочатку на директиві Розенберга “Відношення до колгоспів”, яка передбачала збереження колгоспів під іншою назвою – “громадські господарства”. Згодом ця назва диференціювалася на дві інші – “громадські двори” і “сільськогосподарські общини”. Колишні радгоспи реформували в “державні господарства”. Наприклад, колишній радгосп в Черкасах отримав назву “державне господарство № 17”. Німці призначили нових керівників цих

господарств, а селяни і далі повинні були ходити на роботу в колишні колгоспи і радгоспи. Вівся суворий облік щоденних виходів на роботу. Прикладом такого чіткого обліку є таблиці трудові працівників Миколаївського господарського двору в м. Золотоноша за 1942 рік [2].

Громадські двори повинні були виконувати обов'язкові поставки господарської продукції для німецької армії. За працею селян стежили наглядачі, які особливо жорстоко карали за крадіжки продукції. Житель села Лебедин Шполянського району М.К.Гриштопа так згадує про свою працю в громадському дворі: "В Лебедин часто приїжджали наглядачі з Шполи і Матусова, які контролювали всі виробничі процеси на полі. За найменшу провину нещадно били нагаями. Особливо перепадало за запізнення на роботу або її передчасне залишення. Так, наглядач Небе одного разу настільки жорстоко побив Єфрема Лисенка, що той кілька днів лежав, бо не міг зовсім ходити. А Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на її вагітність, посадили в тюрму".

Інший очевидець тих часів, жителька села Топильна Є.М.Плахотнюк, якій на початку війни виповнилось 20 років згадує таке: "Я продовжувала ходити на польові роботи в колгосп. Як і раніше, нам записували трудовні, а потім нараховували незначну плату зерном або радянськими грішми, якими люди продовжували користуватись. Ми дуже боялись німців, бо за найменший непослух вони жорстоко били. Працювати було важко, тому що техніки майже не було, все приходилось робити вручну. Не вистачало робочих рук, бо більшість чоловіків було на фронті. Дехто із сміливіших брав участь у нелегальному розподілі обмолоченого зерна, гороху, сочевиці, ухитряючись обдурити німців і що-небудь принести додому. Крім того певний доход давала присадибна ділянка землі (50 соток), завдяки чому тримали невелике господарство – свині, кози, птицю, корову. Це дозволило вижити під час війни".

Районні управи, за вказівкою німців, час від часу проводили наради з участю старост сіл і керівників громадських господарств, на яких розглядали питання підготовки до сівби (весною), до збору врожаю (влітку), оранки та зяб (восени). Значна увага приділялась питанням ветеринарії, щоб не допустити хвороб свійських тварин. Розглядали і інші питання. Наприклад, районна нарада в Черкаській районній управі в кінці січня 1942 року розглянула три питання:

1. Стан виконання податків
2. Підготовка до весняної сівби
3. Виконання завдань по лісовивозу [3].

Як бачимо, першим пунктом стояло питання про сплату селянам натуральних податків ще й з свого особистого присадибного господарства: картоплею, насінням соняшника, молоком, м'ясом. Зокрема, власники корів повинні були в 1941 році щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи, діяльність яких німці повсюдно відновили, оскільки масло потрібно було для калорійного харчування солдат німецької армії. В 1942 році ця норма зросла до 30 літрів на місяць або 360 л на рік. А на 1943 рік було встановлено річну норму в 700 літрів [4].

Також з метою збільшення поставок м'яса в січні 1942 року Черкаська районна управа приймає постанову "Про розвиток свинарства", згідно якої селяни зобов'язувались отримати від усіх свиноматок не менше одного опоросу. Забій свиней дозволявся лише з письмового дозволу старости села при умові, що замість відгодованої для забою свині на відгодівлю буде обов'язково поставлений молодняк [5].

А за наказом по Смілянській окрузі взагалі також заборонявся продаж коней – з метою збереження робочого тягла для проведення посівної весною 1942 року. Справжньою причиною появи цього наказу стала і нестача коней в деяких частинах німецької армії. Більше того, в 1942 році почалися свавільні конфіскації німецькими солдатами коней, корів, свиней і птиці у місцевого населення, що викликало ріст його невдоволення діями німців.

Проте в 1942 році, після поразки вермахту під Москвою, в аграрній політиці з'являються нові акценти. В українських газетах, що виходили в Черкасах, Звенигородці, Смілі, Тальному з'явилися статті про те, що німецька влада є прихильником приватного землеволодіння і селянам обіцялось в майбутньому передати землі в особисте користування, але при умові добросовісної сплати ними натурподатків. Так, весною 1942 року в Звенигородському окрузі (гебіті) вперше почався процес передачі частини колгоспної землі у приватне володіння селянам. 2000 осіб, серед яких було 144 розкуркулених радянською владою, отримали 893 гектари землі як доповнення до своїх присадибних ділянок. З них більш як третина (706 осіб) були жителями великого села Сигнаївка Шполянського району, які отримали 389 гектарів землі [6].

Одночасно пропагувався процес благоустрою сіл під керівництвом старост села. Як приклад, в місцевій пресі наводилось село Матусів Шполянського району, де під керівництвом старости М.Олійника (колишнього розкуркуленого) і його секретаря Кривенка було проведено великий обсяг робіт по озелененню села, повним ходом ішла відбудова церкви і почались роботи по створенню нового ставка [7].

А весною 1943 року після поразки під Сталінградом німці почали перетворювати деякі громадські двори (колишні колгоспи) у хліборобські спілки. Членам спілок для особистого користування тепер відводилась частина колгоспної польової землі. Весь зібраний з неї врожай ставав власністю селянина, проте він повинен був сплатити певні податки [8].

Це була вимушена поступка німецької влади з метою здобути більшу прихильність місцевого селянства. Проте така політика була недостатньо послідовною, і хліборобських спілок, які мали стати виробничими кооперативами типу артільей у великій кількості створено не було. Крім того, 1942 і 1943 роки характерні початком вивезення населення на роботу в Німеччину, що викликало велике невдоволення українців.

Щодо промисловості, то окупанти проводили в нашому краї таку політику. Великі заводи, роботу яких вдалося відновити, перейшли під безпосереднє німецьке управління. Це стосувалось, зокрема рафінадного і консервного заводу в Черкасах і цукрового заводу в селі Матусів Шполянського району. Було відновлено роботу більшості маслозаводів, які переробляли молоко на масло, котре ішло на харчування солдатів німецької армії.

Наприклад, в селі Матусові цукровий завод очолив німець Шмідт, який наказав робітникам приступити до роботи. Тому під час німецької окупації завод три сезони виробляв цукор для німецьких потреб. Робітники отримували зарплату в колишніх радянських карбованцях, які німці оголосили дійсними при розрахунках. На початку 1942 року було унормовано розміри оплати робітників на усіх промислових підприємствах. Згідно розпорядження райхскомісара України Коха "Про врегулювання заробітної платні та умов праці промислового робітництва" встановлювалось шість груп робітників. До першої групи відносились учні, які навчались робітничим професіям. Вони отримували по 75 копійок за одну годину роботи. До другої і третьої групи

відносились малокваліфіковані робітники, які отримували від 90 копійок до 1,2 кар. за годину, а до четвертої-шостої групи відносились кваліфіковані робітники, розмір зарплати яких залежав від віку: 18–19-річні отримували по 1,4 крб. за годину, 20–21-річні – по 1,6 крб., а старші 21 року – по 1,7 крб. за годину [9].

Таким чином місячна зарплата робітників становила в межах 150–300 карбованців. Це давало змогу робітникам прохарчувати себе і свої сім'ї, оскільки нова влада ввела регулювання цін на ринку. Так, в кінці 1941 року було встановлено, що ціна 1 кг картоплі не повинна перевищувати 50 коп., 1 кг сала – 30 крб., 1 кг житнього хліба – 80 коп., 1 кг свинячого м'яса – 12 крб., масла коров'ячого – 30 крб., цукру-піску – 4 крб., молока – 2 крб. за літр.

Але реальні базарні ціни перевищувати регульовані в 2–3 рази, тому німці змушені були ввести продуктові картки для робітників і службовців міст. Завдяки цьому голоду під час німецької окупації не було, проте рівень споживання харчів був невисоким.

Але частина робітників залишилась без роботи, тому що під час боїв багато заводів були дуже зруйновані або їх обладнання встигли вивезти при відступі радянські війська. По цій причині перестав працювати машинобудівний завод імені Петровського в Черкасах, цукровий завод в Шполі і насінневий завод в селі Лебедин Шполянського району. Хоча останній німці спробували знову запустити в дію. Було призначено цивільну адміністрацію заводу на чолі з німцем фон Ангерном, очікували надходження нового заводського обладнання з Німеччини. Але воно не надійшло і тому фон Ангерн наказав готувати невеликі партії насіння цукрових буряків вручну. Робітники мусили віяти насіння лопатами та крутити механізми руками. Але продуктивність такого виробництва була невисокою [10, 80].

Також німецька влада вживала певних заходів для відновлення місцевої промисловості. Для цього колишні невеликі державні підприємства передавали в оренду підприємливим людям, які могли відновити їх роботу. В першу чергу це були підприємства по переробці продукції сільського господарства. Наприклад, в Смілянському районі досить швидко запрацювало 79 млинів, 6 олійниць, 22 просорушки, 2 тартаки, броварня в Смілі, шкіряний і миловарний заводи [11].

Невдовзі запрацювало і цвяхове підприємство та цегельний

завод в Черкасах. Також восени 1941 року в Черкасах на території колишнього технікуму механізації сільського господарства було відкрито середню технічну школу для підготовки кадрів робітників заводів. При школі було створено чавунний цех, де у вагранках почали плавити чавун, з якого виливали деталі для машин і механізмів. Згодом вступив в дію і мідний цех, де почали плавити мідь. Працювали також ковальський і слюсарний цехи, які використовували струм власної електростанції [12].

Метал був потрібний і для виготовлення запасних частин для сільськогосподарської техніки, яка де-не-де лишилася в зруйнованих машинно-тракторних станціях (МТС) і яку радянські війська не встигли вивезти при відступі. Німецькій владі вдалось відновити роботу Черкаської МТС, яка надавала послуги громадським господарствам при сівбі, оранці, збиранні врожаю. Також в Черкасах, на вулиці Ільїна, 147, на території колишньої автошколи Головцукру було відкрито автотракторну майстерню, де ремонтували комбайни, молотарки, жатки, віялки, трактори, плуги, сівалки, снопов'язалки, електромотори, виконуючи слюсарні, токарні і інші механічні роботи [13].

Проте техніки на селі було катастрофічно мало, тому як тяглову силу використовували переважно коней і волів. Також в громадських господарствах німці розширювали використання ручної праці людей. Так, в розпорядженні рейхскомісара України Коха генеральному комісару Київської округи від 22 січня 1942 року говорилось: "Зважаючи на нестачу пального і коней... найлегше провести обробіток полів, якщо повністю і безцеремонно використати людську робочу силу... Лише застосувавши ручну працю, можна перекопати землю для весняної сівби зернових. Якщо задіяти 50 тисяч чоловік, кожен з яких за день в середньому скопуватиме 100 кв.м, щодня можна обробити 500 га землі. Виконавцем цих заходів буде поліція" [14].

Німецька влада також зберегла структури колишньої радянської споживчої кооперації. Їх організації повинні були продовжувати заготівлю лишків сільськогосподарської продукції у населення, але тепер всі вони передавались окупантам. Частина продукції заготовлялася в обов'язковому, примусовому порядку. Так, в грудні 1941 року згідно наказу Черкаської районної управи всіх приватників і установи було зобов'язано "провести обрізку волосу хвостів усіх коней, яке підлягає обов'язковій здачі до skleпу

райспоживспілки в Черкасах, а по селах – споживчим товариством по ціні 40 крб. за 1 кг. За виконанням наказу слідкуватиме народна поліція району” [15].

Часто на заготпунктах споживспілки обманювали довірливих селян. Ось що згадує про це житель Шполи Уманець А.І.: “Мені тоді було 8 років. Жили ми з мамою в селі Товмач. Вона працювала на польових роботах у громадському господарстві, робила все вручну. Держали корову, від якої щодня я відносив по 2 л молока на молочарню – такий був податок. А хто не виконав плану поставок молока, то забирали корову. І ось ми почули оголошення, що Товмацький заготпункт купує у населення зібрані лікарські рослини. Мама сказала: “Толю, ти вже великий, бери сестричку Ніну і йдіть збирати лікарські рослини. Висушите і здасте в заготпункт. Та щось і заробите”. Ціле літо ми ходили, збирали, сушили і здавали рослини. Але грошей так і не одержали, бо нам сказали, що це входить у сплату податків”.

Німецька влада в 1941 році почала сприяти відновленню дрібного приватного підприємництва, яке мало задовольняти попит місцевого населення на повсякденні товари широкого вжитку та побутові послуги. Цими питаннями займались торговельна, фінансова і промислові секції районних управ. Промислові секції видавали дозволи всім бажаючим на заняття різними промислами, після чого дозвіл реєструвався за певну плату у фінансовій секції і більш ніяких документів оформляти було непотрібно. Такий спрощений порядок видачі дозволів (патентів) сприяв тому, що вже в вересні-жовтні 1941 року в Черкасах, Золотоноші, Звенигородці, Смілі, Умані, Тальному підприємливі люди почали масово займатись різними промислами: голярським, шевським, чинбарським, кравецьким, ковальським, бляхарським, слюсарським, теслярським, столярським, мулярським, склярським, годинникарським, а також візництвом і рибальством. Відкривались і приватні заклади різного типу. Зокрема, в Черкасах стала працювати їдальня “Вільна Україна” і заїжджий двір з готелем “Щаслива Україна” [16].

Тут слід зауважити, що німецька влада восени 1941 року спеціально дозволяла публікувати в окупаційній пресі матеріали про боротьбу українців в минулому за свою незалежність, щоб протиставити національні ідеї комуністичним. Але в 1942 році матеріали такого змісту зникають із шпальт газет і починають

пропагуватись ідеї про необхідність сумлінної праці на благо Німеччини як визволительки українського народу від комуністичного режиму. Проводиться думка, що під владою Німеччини українцям буде жити значно краще, ніж при комуністах. Про незалежну Україну вже немає і згадки.

Проте реальне життя було іншим. В зв'язку з необхідністю збільшення грошових ресурсів на воєнні потреби в середині листопада 1941 року в нашому краї вводиться прибутковий податок на зарплату робітників і службовців, які працюють за наймом. Розмір податку становив від 6% до 13% від суми заробітку.

Крім того мали тенденцію до зростання і ціни на "чорному ринку". Селяни відмовлялись продавати продукти за регульованими базарними цінами, а продавали їх на дорогах при в'їзді до міста по дорожчій ціні або обмінювали на промислові товари, яких не вистачало в торгівлі. Справедливості ради слід сказати, що німці дозволяли виробляти деякі з цих товарів у промислових артілях і промислових кооперативах. Так, протягом 1942–1943 років Черкасах працювали такі промислово-виробничі кооперативні товариства як "Шкіряний завод", "Валяльна фабрика" і "Металокомбінат", а також гудзикова фабрика Черкаської спілки кустарно-промислових і сільськогосподарських товариств [17].

Проте виробнича потужність цих підприємств була низькою і вони покривали потреби місцевого населення лише частково. Одяг і взуття у більшості населення був ще довоєнний.

У фінансово-грошовій системі окупаційна влада проводила досить кваліфіковану політику з метою недопущення росту цін і інфляції паперових грошей, тобто прагнула зберегти фінансову стабільність. Було оголошено, що в обігу продовжують функціонувати радянські карбованці. А після початку випуску в місті Рівне в березні 1942 року нових, уже українських грошей (з написами як українською, так і німецькою мовами) людей заспокоювали, що наявні у них радянські карбованці не пропадуть і поступово будуть обмінюватись на нові українські гроші. В деяких районних центрах було створено банківські установи, які приймали вклади від фізичних і юридичних осіб і здійснювали кредитування під векселі або крामові забезпечення організацій (тобто під товари легкої промисловості). Такі операції виконували народний банк в Черкасах та господарський

банк в Умані. Зокрема вони приймали на зберігання від населення грошові вклади під 2,5% річних [18].

Німецькій владі вдалося уникнути високого рівня інфляції, а нові українські гроші мали певну довіру у населення. Про це свідчить той факт, що люди зберігали ці гроші у домашніх схованках як заощадження.

Підсумовуючи особливості економічного розвитку нашого краю в роки німецької окупації, ми, очевидно повинно дещо відійти від стереотипів минулого про абсолютно грабіжницький характер економічної політики окупантів [19, 62].

Адже, як ми бачимо з архівних документів, німці проводили заходи по відновленню роботи зруйнованих підприємств, створювали умови для розвитку приватного підприємництва, регулювали зарплату і ціни, стабілізували грошовий обіг. Слід визнати і той факт, що голоду на окупованих територіях не було, хоч і життєвий рівень залишався низьким. Німці не допустили епідемії інфекційних хвороб (як це було під час Першої світової війни), оскільки все-таки підтримували на пристойному рівні стан медичного обслуговування населення.

Проте не слід ідеалізувати новий німецький порядок в економіці. Адже німці бачили Україну передусім своєю колонією – джерелом дешевої сировини і робочої сили, хоч офіційно про це і не говорили. Це стало остаточно відомо уже після війни, коли були опубліковані таємні німецькі документи, зокрема записи розмов Гітлера з райхскомісаром України Кохом. Ось фрагмент цієї розмови у вересня 1941 року: “Фюрер і райхскомісар відкинули ідею вільної України... Фюрер представив англійське панування над Індією як найбільш достойну мету наших зусиль щодо управління на Сході... Український селянин не знає почуття обов’язку... Було б помилкою дати освіту місцевим людям” [20, 532; 20, 553].

Тому німці піддавали Україну великій економічній експлуатації. Зокрема, з червня 1941 року до березня 1943 року Україна поставила райху близько 6 млн. т зерна, 1,37 млн. т картоплі, 49000 т масла, 220000 т цукру, більше 2 млн. голів рогатої худоби, 450000 свиней, 406000 голів овець, 14 млн. свійської птиці [20, 613–615].

Крім того, весною 1942 року почався вивіз української молоді на роботу в Німеччину. Всього з Черкащини було вивезено більше 83200 чоловік, в т.ч. з Звенигородського району – 8875,

Уманського – 11026, Городищенського – 5986, Корсунь-Шевченківського – 5630, Шполянського – 3068 [21, 92].

Це викликало все більший спротив місцевого населення, який вилився в широкий антифашистський рух Опору. Німці відповіли жорстоким терором. Наслідком цього стало погіршення економічної ситуації на окупованих територіях. А коли влітку 1943 року почалося вигнання ворога з Лівобережжя, то економічна експлуатація українців ще більше посилилась. А перед самим відступом окупаційна влада почала конфіскувати у селян що могла, а також нищити різне майно. Такі дії передбачав наказ німецького командування від 7 вересня 1943 року: “На випадок відступу слід повністю знищувати на території, яка залишається, всі... житлові приміщення, машини, млини, колодязі, скирти з сіном і соломною. Усі без винятку будинки слід спалювати...”

На всіх лежить обов’язок подбати про те, щоб залишувана територія протягом тривалого часу не могли використовуватись для воєнних цілей і для потреб сільського господарства” [22, 51–52].

Але внаслідок стрімких наступальних дій радянської армії виконати цей наказ повністю німецькі солдати не встигали, хоч збитків господарству нашого краю завдали дуже великих.

Отже, економічна політика окупантів на Черкащині пройшла в своєму розвитку три етапи:

- 1) певне сприяння розвитку економіки в 1941 році;
- 2) посилення економічної експлуатації в 1942 – влітку 1943 р.;
- 3) жорстокі методи економічного грабунку восени 1943 – на початку 1944 року.

Внаслідок таких дій рівень економічного розвитку весь час знижувався. Тому в цілому економічна політика окупантів мала для Черкащини негативні наслідки.

1. Збірник документів “Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні”. Київ, 1963.

2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-1820, опис 1, справи 17, 26.

3. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета “Українська думка” за 31 січня 1942 року.

4. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67.

5. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета “Українська думка” за 29 січня 1942 року.

6. ДАЧО. Ф. Р-2414с., опис 1, справа 21. Газета “Рідне слово” за 7 травня 1942 року.

7. ДАЧО. Ф. Р-2414с., опис 1, справа 21. Газета "Рідне слово" за 4 липня 1942 року.
8. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета "Українська думка" за 5 березня 1943 року.
9. ДАЧО. Ф. Р-2414с., опис 1, справа 21. Газета "Рідне слово" за 9 лютого 1942 року.
10. І.Єлінецький. Роки і люди. Черкаси, 1996.
11. ДАЧО. Ф. Р-2401, опис 1, справа 31. Газета "Українські новини" за 1 жовтня 1941 року.
12. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета "Українська думка" за 22 січня 1942 року.
13. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 19 жовтня 1941 року.
14. С.Падалка. Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945). Київ, 1998.
15. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 4 грудня 1941 року.
16. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 21 жовтня 1941 року.
17. ДАЧО. Ф. Р-44с., опис 1, справи 6-10.
18. ДАЧО. Ф. Р-23, опис 1, справа 11.
19. "Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область". Київ, 1972, стор. 62
20. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів, 1993.
21. Матеріали науково-практичної конференції "Велич подвигу народного". Черкаси, 1995.
22. Збірник документів та матеріалів "Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років". Черкаси, 2000.

Масненко В.В.,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
історії України Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького;

Кулаківська О.В.

студентка 2-го курсу історично-юридично-філософського
факультету Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

ЧЕРКАСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РР.

Історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького присвячено певна кількість досліджень та науково-популярних праць [1]. Вони дозволяють простежити нелегкий і

довгий шлях становлення цього вищого навчального закладу, від відкриття у 1921 р. Черкаського інституту народної освіти до набуття у 2003 р. статусу національного університету. Але з усього розмаїття розвідок важко оцінити його діяльність на одному з важливих етапів існування, під час окупації 1941–1943 рр. Адже використані джерела свідчили про тяжкі 30-ті рр., зростання інституту напередодні війни та про припинення діяльності вузу з початком нацистської окупації.

Розширення джерельної бази за рахунок фондів Державного архіву Черкаської області, які стали доступними останнім часом, дозволило ввести у науковий обіг новий фактичний матеріал. Зокрема, йдеться про фонд Р-36 "Черкаський український педагогічний інститут, м. Черкаси Київської обл." [2]. Він нараховує 1071 справу, переважна більшість з них – особові справи студентів інституту. З поміж використаних справ важливу інформацію містять такі: "Накази і доповідна записка директора інституту...", "План проведення відкриття Черкаського педагогічного інституту та учительської семінарії, рапорт директора інституту районній управі", "Правила внутрішнього розпорядку дня студентів, які проживають в гуртожитках Черкаського педагогічного інституту і Учительської семінарії", "Списки викладачів педінституту", листування інституту з Міською управою, протоколи засідання Черкаської міської управи та ін. Опрацьовані дані дають змогу по новому розглянути різні аспекти діяльності вищого педагогічного навчального закладу в Черкасах під час окупації.

Під час боїв за володіння м. Черкасами основні будівлі Черкаського педінституту зазнали серйозних руйнувань. Сторона, яка була лояльна до окупаційної влади, винуватцями цього вважала більшовицьку авіацію [3, 3]. Проте на нинішній час відсутні документи, що проливали б світло на обставини руйнування інституту. За ініціативою Черкаської районної управи розпочалися роботи з відновлення будівель та організації навчального процесу. Займалася цим група викладачів. Відповідну допомогу надавала міська та районні управи, відділ освіти. У результаті проведеної роботи 27 жовтня 1941 р. у навчальному закладі відновилися заняття [4, 4].

У складі інституту функціонувало два факультети: фізико-математичний та природничий. При інституті була відкрита учительська семінарія, яка мала чотири відділи: німецької мови,

фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії (мовно-історичний). Новим директором інституту та семінарії став професор І.Я. Мороз. Заступником директора був П.А.Атаназевич. Обов'язки деканів виконували – проф. Ф.Д.Великохатко, доц. Я.П.Данченко, ст. викладач Д.Д.Шульц. Окремі кафедри очолювали доц. П.Я.Савеленко, доц. Демченко, ст. викладач Т.О.Буркацький. Відповідальним секретарем інституту був Я.М. Сиротін, референтом навчальної частини – Н.К.Войцешко. Всього за час окупації в інституті працювало понад тридцять викладачів [5, 5]. Проф. Великохатко викладав курси алгебри та математики, І.Г. Остапенко – українську та світову літературу; С.І. Іванов, Ю.Н. Танцюра, Л.К. Артеменко, Д.Д.Шульц – українську мову; доц. П.Я. Савеленко – німецьку мову; П.А.Атаназевич – латинську мову; доц. І.С.Черненко – хімію; І.П.Скрипник, Т.О.Буркацький, Л.З.Пасовський – історію України; Т.Д.Черненко – всесвітню історію; Л.А.Букато – географію; В.Ю. Лютий – анатомію; Т.П. Недельський – математику. Очевидно, що більшість з названих викладачів працювали в інституті й до окупації. Хоча із зрозумілих причин (евакуація радянського керівництва, мобілізація до Червоної армії) загальна кількість їх суттєво зменшилась. Для порівняння наводимо дані за передвоєнний 1940–1941 н.р. Тоді на 9 кафедрах працювало близько 100 викладачів, з них 2 професори та 10 кандидатів наук [6, 3].

Станом на початок грудня 1941 р. загальна кількість професорсько-викладацького складу, технічних працівників та студентів перевищувала 1460 осіб [4, 8]. Нове керівництво навчальним закладом відмічало зростання кількості студентів порівняно з довоєнним рівнем. Так, у попередньому, 1940-1941 н.р. в інституті навчалося 887 осіб. Прийом на новий навчальний рік відбувався протягом жовтня–грудня місяців і замість 260 вступників, станом на 3.11.1941 р., було зараховано 1170 осіб. Як свідчать протоколи приймальної комісії [7, 4], зарахування на різні факультети та відділення відбувалося постійно, по мірі накопичення бажуючих. Очевидно, вступних випробовувань не було. Студентів зараховували не тільки на перший курс, але й на наступні курси, якщо це дозволяв освітній рівень. Практикувалося навіть умовне зарахування, з вимогою наступного подання документів, що засвідчували здобуту освіту.

Залишається не вповні з'ясованою назва та статус, у межах яких функціонував інститут під час окупації. У листопаді 1941 р. керівництво закладу звернулося до місцевої влади надати йому ім'я провідних діячів українського руху Шевченка або Петлюри. На початку грудня цього ж року Черкаська районна управа ухвалює таку назву – Черкаський український національний державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка та Черкаська українська національна учительська семінарія ім. Т.Г.Шевченка [4, 5]. У витягу з протоколу, що зберігається у архівній справі, термін “національний” вписаний над основним текстом і вжитий тут у значенні саме українського характеру навчального закладу, а не його особливого статусу. На офіційних бланках використовувались такі назви – Черкаський державний педагогічний інститут та Черкаська учительська семінарія. У паперах внутрішнього діловодства, заявах викладачів, наказах дирекції тощо зустрічалися різні варіанти написання назви навчального закладу, але досить часто використовувалася іменна форма. Щодо статусу інституту, то питання лишається відкритим. Державна система вищих навчальних закладів на окупованій території була фактично ліквідована, тому використання у назві терміну “державний” носило лише номінальний характер. Швидше за все, статус інституту слід визначити, як комунальний. Принаймні рішення щодо його діяльності ухвалювалися міською та районними управами. Дирекція інституту звітувалася перед ними про свою діяльність. І навіть питання фінансування, у тому числі на заробітну плату викладачів, приймалося рішенням місцевої управи. Так, проф. Мороз інформував голову Черкаської районної управи Й.Т. Шпаківського про диференційований підхід щодо оплати праці викладачів, які мають різний стаж викладання тих чи інших предметів [8, 1]. Проблема, зокрема, стосувалася колишніх викладачів російської мови, які були змушені перекваліфікуватися на викладання української, або німецької мов.

Дирекція вважала інститут правонаступником того навчального закладу, що функціонував і до окупації. Принаймні, випускникам видавалися документи та довідки про завершення навчання та складені іспити за попередні роки.

По новому в інституті була поставлена справа виховання студентства. Тут простежувалися відчутні елементи залежності від окупаційних обставин. Так, серед навчальних дисциплін були такі, суто ідеологічні курси, як “Історія націонал-соціалістичної

партії” – прямий аналог “Історії ВКП(б)”, що викладалась за радянського режиму. Прикметно, що у розписі дисциплін та навантажень не зазначено хто ж викладав цей предмет (можливо так і не знайшлося його “знавців”, або ж ніхто з викладачів не бажав ганьбитися). У всьому іншому, особлива увага приділялась релігійному та моральному вихованню студентства, піднесенню його національної свідомості, оскільки саме ці чесноти зазнали найбільшої руйнації у попередній час. Передбачалось відкриття домашньої інститутської церкви. Для цього було пристосоване приміщення колишньої другої школи. Релігійне виховання розглядалось “найголовнішою зброєю у боротьбі з комунізмом”. При інституті почала свої діяльність “Просвіта”. Зокрема, виходив її орган – стіна газета “Український націоналіст” [3, 2]. В обов’язки класних наставників (кураторів) входило дбати про релігійне та моральне виховання студентів та семінаристів, спільне відвідування церкви тощо [9, 8].

Відновив своє функціонування гуртожиток №1 інституту на вул. Хмельницького (колишня – Леніна). Правила внутрішнього розпорядку досить прискіпливо регламентували проживання студентів у ньому. Так, зокрема, о сьомій годині передбачався загальний підйом студентів, о 8.00 – 8.45 – сніданок. З дев’ятої до п’ятнадцятої години мали відбуватися заняття у інституті та семінарії. З 15.00 студенти поверталися до гуртожитку, де їх чекав обід. З 16.00 до 17.00 передбачався відпочинок – “мертва година”. Далі у два блока мала бути самостійна робота (підготовка до занять): 17.00 – 20.00 та 22.00 – 24.00. З 20.00 до 21.00 відбувалася вечеря, а з 21.00 до 22.00 – культурний відпочинок. О 24.00 проголошувався загальний “відбій” і вимикалося світло [9, 1]. За порушення правил проживання та гігієнічних норм передбачалося виселення з гуртожитку, чи виключення з інституту.

Про те як розгорталась діяльність інституту в подальші роки окупації документів не збереглося (або ж вони поки лишаються не відомі дослідникам). За свідченнями учасників подій, зокрема, Віри Олефірівни Згуровець, яка навчалась у той час у інституті, певний час заняття відбувалися регулярно, але чим далі студентів ставало менше, що не могло не позначитися й на роботі самого навчального закладу. Основною причиною постійного зменшення студентського контингенту була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини як остарбайтерів. Достеменно не

відома і доля професорсько-викладацького складу, який працював у інституті під час окупації. Очевидно, вона була досить сумною, або – репресії з приходом радянської влади, або – виїзд на захід з подальшою еміграцією.

Діяльність Черкаського педінституту під час окупації має стосунок і до загальної проблеми колабораціонізму в період Другої світової війни. Не беручись тут до її повного вирішення, лише зазначимо, що ті чи інші дії керівництва вищого навчального закладу, що функціонував на окупованій території, на перший погляд, можна кваліфікувати як співробітництво з німецькою владою. До них можна зарахувати привітальні листи "Великому генію людства – вождю німецького народу Адольфу Гітлеру" чи королю Румунії Михаю I. У першому з них, автори, висловлювали "найщирішу подяку і любов за визволення з під жидівсько-більшовицького ярма" [4, 8]. Або ж урочисте відкриття Черкаського педагогічного інституту та учительської семінарії, яке мало місце 6-7 грудня 1941 р., коли головний навчальний корпус було прикрашено німецькими та українськими національними прапорами, портретами Шевченка та Гітлера (!)[3, 2]. Проте, на нашу думку, подібні дії мали вимушений характер, оскільки головною метою керівництва та викладачів було не прислужування окупаційній владі, а збереження самого навчального закладу, "виконання відповідальних і складних завдань з підготовки нових українських педагогічних кадрів" та, зрештою, захист життя студентів. Не випадковим був такий масовий запис молоді до студентських лав. Як свідчать документи, серед них були колишні комсомольці та інші радянські активісти [10], але дирекція інституту залишила їх у складі студентів та слухачів семінарії (принаймні, нам не відомі факти відрахування з інституту за ідеологічними мотивами).

Отож у період німецької окупації 1941–1943 рр. у Черкасах продовжував діяти вищий навчальний заклад педагогічного профілю. Керівництво та професорсько-викладацький склад намагалися надати йому нового – українського національного характеру. Але цьому заважали обставини окупаційного та воєнного часу. Функціонування інституту не було стабільним та постійним, оскільки бракувало фінансового та матеріального забезпечення. Окупаційна влада також не виявляла зацікавлення у діяльності цього навчального закладу. Ним опікувались тільки місцеві управи та представники української інтелігенції.

1. Місце та роль Черкаського педагогічного інституту у розвитку вітчизняної науки, освіти й культури / Тези доповідей ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю інституту. — Черкаси, 1991. — 164 с; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. — К.; Черкаси, 1997. — Кн.2. — С.3-85; Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького. Історичний нарис. 1921-2000. — К., 2001. — 128 с. тощо.
2. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). — Ф.Р — 36.
3. ДАЧО. — Ф. Р-36, оп.1, спр.2.
4. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.1.
5. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1.
6. Черкаський державний педагогічний інститут. — Черкаси, 1991.
7. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.4.
8. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.7
9. ДАЧО.- Ф.Р.-36, оп.1, спр.3
10. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.6, 7.

Коваленко І.В.,

*учитель історії Лукашівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів Чернобаївського району*

ДОЛЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ

Однією з найбільючіших сторінок в історії українського народу періоду другої світової війни є доля остарбайтерів — людей, які насильно були вивезені до Німеччини на каторжні роботи, щоб забезпечувати воєнні потреби фашистської армії.

Для функціонування військової економіки фашистська Німеччина змушена була постійно шукати іноземну робочу силу. Після окупації європейської частини СРСР, згідно з планом "Ост" фашистські власті почали систематично вивозити на примусові роботи до Німеччини робочу силу з окупованих територій. Спершу серед населення було поширено розпорядження про добровільний набір робочої сили. Тим робітникам, які добровільно згодні були поїхати на роботу до Рейху, обіцяли "золоті гори", але бажаючих було дуже мало, їх кількість не могла задовольнити все зростаючі потреби німецької економіки в дармовій робочій силі. Починаючи з березня 1942 року окупаційні власті почали насильницький набір остарбайтерів: українців, росіян, білорусів. Переважну більшість цих робітників становили українці, оскільки вся територія України

була окупована і фашисти чинили над мирним населенням безчинства і поводитись як нелюди.

6 березня 1942 року після виходу циркуляра Розенберга, в якому було сказано, що відповідно до вимог Геринга райони Сходу повинні дати 627 тисяч робітників, з яких 527 тисяч треба набрати в Україні (237 тисяч – для промисловості, 290 тисяч – для сільського господарства). 21 березня 1942 року Фріца Заукеля було призначено відповідальним за набір іноземної робочої сили. Його завдання полягало в тому, щоб направити в Рейх один мільйон шістсот тисяч іноземних робітників до 24 липня 1942 року. Для проведення цієї акції німецькі відповідальні особи застосовували ті методи, які вважали за необхідні. Для початку було вирішено провести перепис населення, здатного працювати в Німеччині. Набір проводили по всій Україні, але часто план набору порушувався, бо німецькі керівники на окупованій території намагалися вводити в дію підприємства і самі потребували робочої сили. Особливим розпорядженням окупаційної адміністрації було дещо обмежено прийом робітників на місцеві підприємства і посилено набір до Німеччини. З 1 квітня по 24 липня 1942 року служба Заукеля набрала на роботу до Німеччини майже 1,5 мільйона робітників.

Не обминула доля остарбайтерів і жителів сіл Лукашівської сільської Ради. На сьогодні по наших селах проживає 11 колишніх остарбайтерів:

1. Батир Оксана Сергіївна.
 2. Кравченко Антоніна Андріївна.
 3. Батир Любов Афанасіївна.
 4. Гараш Григорій Павлович
 5. Гараш Марія Іванівна.
 6. Дмитренко Надія Іванівна
 7. Лобода Іван Митрофанович.
 8. Слюсар Ольга Семенівна.
 9. Німчин Тетяна Миколаївна.
 10. Урсатій Настя Кузьмівна.
 11. Розуваєв Іван Никифорович.
- Ось долі лише декількох із них.

Батир Оксана Сергіївна, була ще дуже молодою коли фашисти окупували Григорівку і почали забирати молодь до Німеччини. Брали не молодше 18 років але її замість своєї дочки в Німеччину

відправила мачуха із документами рідної дочки. 5 травня 1942 року разом з іншими дівчатами вирушила до Чорнобаю, а далі в Золотоношу на станцію, звідки дорога пролягла в чужі краї. Так із сльозами на очах із болем у серці залишила Оксана рідний край. На краю села підбрала біля крайньої хати грудочку рідної землі, з якою не розлучалася і на чужині. Оксана Сергіївна пригадує перше бомбардування Києва, де їм довелося заночувати. Вперше вона побачила страхіття війни і руйнувань. Із Києва, під посиленням конвоєм повезли далі на захід. При спробі втекти – розстрілювали на місці. У дорогу видали пайок: хлібину з проса, 2 яйця і кусок ковбаси. Цей пайок був розрахований аж до польського кордону. З Перемишля бранців відправили в м. Франкфурт-на-Майні, там декілька днів проживали в таборі- розподільнику. За цей час проходили огляд лікарів. Всіх дівчат було поділено на три групи: перша група – на шахти, друга – на заводи, третя – до хазяїнів. Мою бабусю взяли хазяї на сільськогосподарську ферму в с. Індісен. Хазяїна було звати Шефер Юстус. В обов'язки бабусі на фермі входило: прибирати в кімнатах, готувати їжу, прати одяг та доглядати за двома хазяйськими синами.

Оксана Сергіївна пригадує випадок, як хазяйка побачила написаного нею листа додому німецькою мовою і була дуже здивована звідки у неї такі знання. Вона пояснила, що мову вивчала в школі. Після цього випадку хазяїни обговорювали події так, щоб вона не чула. Найчастіше приховували інформацію із фронту, але по їх поведінці можна було зрозуміти, що фронт котиться на захід. Вони після зведення Інформбюро були сердитими і знервованими.

Найважчими були дні, коли хазяїни отримали звістку про загибель сина на фронті. "Ми ходили перелякані і принішклі, намагалися не попадатися хазяїнам на очі, бо боялися їхньої ненависті, адже він загинув від рук наших солдатів". Хазяйка була настільки вбита горем, що на нас не звертала уваги і не застосовувала покарань.

Крім українців в господарстві працювали і поляки. З одним із них Оксана там одружилась і народила сина Гришу. Це зробило її життя щасливішим, але щастя тривало не довго. Після визволення американськими військами німецької території всіх робітників відправляли на Батьківщину, але виїхати разом із сім'єю Оксані не вдалося: їй не дозволили залишитися в Польщі, а йому – приїхати в Україну. Вона і досі пам'ятає той день, коли їх силоміць

посадили в різні ешелони. В дорозі син тяжко захворів на запалення легенів і, проживши кілька тижнів в Україні, помер. Спроби відшукати чоловіка не увінчались успіхом. Вдома, в хаті мачухи життя було не солодким і Оксана Сергіївна поїхала на Донбас на відбудову шахт...

А ось інша історія – Батир Любові Афанасіївни. Вона народилась у багатодітній сім'ї, була старшою із чотирьох дітей. З перших днів війни батько пішов на фронт, а вона допомагала матері доглядати дітей. Коли прийшло розпорядження про набір робочої сили до Німеччини їй виповнилось 15 років. Згадує Любов Афанасіївна: "Одного вечора прийшов староста і звелів збирати речі і з'явитися в управу. Разом з іншими дівчатами ми там переночували, а вранці 5 травня під охороною повезли в Чорнобай, а звідти в Золотоношу. Разом зі мною була подруга Оксана, з нею разом ми потрапили у Франкфурт-на-Майні. З табору-розподільника я потрапила на військовий завод "Адлер", на якому пропрацювала 1,5 роки. Умови праці і життя були дуже важкі. Працювали по 12 годин у 3 зміни, виготовляли деталі до якоїсь техніки. Жили в дерев'яних бараках, які постійно охоронялись, на роботу і з роботи водили під конвоем. На одязі носили обов'язкову нашивку "Ост", що означало – робітник із сходу. Разом із з нами на цьому заводі працювали і німецькі робітники, але це були діти і старі. До українців вони ставились по-людському: могли дати із своєї пайки хліба, поділитись іншими харчами, бо їх годували краще і платили більше. За роботу платили 3 марки на тиждень, але купити на них щось було важко бо в місто нас не випускали. Іноді нам приносили одяг і взуття, але так, щоб не бачили наглядачі, бо тоді всім буде лихо. Нам було заборонено розмовляти з німецькими робітниками, за одне слово вже жорстоко карали.

Коли американські літаки почали бомбити Франкфурт, то барак і завод було зруйновано, і всю іноземну робочу силу перевезли у місто Пасау на військовий завод "Вельдвер", де я працювала до закінчення війни. Коли американці визволили місто, всіх українців перевезли в розташування радянських військ. Додому ми добиралися самотужки хто чим міг".

Не кращою була доля ще однієї жительки села Григорівка Кравченко Антоніни Андріївни, яка також побувала у фашистському пеклі і поділилася гіркими спогадами. Антоніна Андріївна була найстаршою серед 5 дітей. Під час окупації разом з матір'ю

працювала на окупаційний режим, виконувала різні польові роботи. Одного дня мати захворіла і не вийшла на роботу, а донька залишилася щоб доглядати дітей. Надвечір того ж дня з управи прийшло повідомлення збиратися у дорогу. Це сталося навесні 1942 року. З вечора дівчат привезли в Чорнобай, де вони переночували, а на ранок, під пильним конвоєм, повезли в Золотоношу.

Війна закинула Антоніну Андріївну в м. Бохум, де вона до визволення працювала на заводі "Гонтроп", який випускав "болванки" до снарядів. Їй довелося працювати спочатку ученицею, а потім самостійно на підйомному крані. Працювали по 12 годин у 3 зміни, у її зміні крім неї – решта німці. На заводі крім остарбайтерів працювали і військовополонені французи і бельгійці.

Жили робітники у спеціальних дерев'яних бараках за містом. Бараки були обнесені колючою проволокою, а на вуглах – сторожові вишки з охороною. На роботу виводили під конвоєм і забороняли розмовляти як із своїми, так і з німцями, які тут працювали. Бараки поділялися на чоловічий і жіночий, в кожному проживало по 3 тисячі осіб. В жіночому бараці ще проживали сім'ї, які добровільно приїхали сюди на роботу, але умови праці і проживання для всіх були однакові – жахливі. Годували "баландою" – так цю невідому з чого страву називали українці. Хліба давали на день не більше 200 грамів. За роботу отримували по 3 марки за тиждень і, якщо вдавалося вийти в місто, то купували брукву або морожений томат, щоб хоч трошки підхарчуватись. Щоб вийти в місто, вдавались до хитрощів – вийшовши з табору, коли чергував "добрий" охоронець, знімали нашивки "Ост", і вільно ходили по місту.

Для роботи видавали спецодяг: штани і піджак, але вони були такі незручні, що їх доводилося перешивати на спідниці. Взуття було дерев'яне, обтягнуте якоюсь тканиною. Іноді в табір завозили ношене взуття і одяг, вивертали серед подвір'я, щоб робітники розбирали. Але люди були такі худі і виснажені, що жодна річ їм не підходила. Для іноземців майже не було ніякої техніки безпеки, майже щодня гинули люди під час роботи. Працювали без вихідних, перепочинок був лише між змінами. В разі якоїсь хвороби – в таборі була лікарка – гречанка, яка оглядала хворих, щоб підтвердити хворобу. Найчастіше робітники хворіли на ангіну, тоді їх залишали на 1–2 дні, щоб підлікуватись.

На цьому заводі Антоніна Андріївна пропрацювала понад два роки. Визволення від каторги прийшло з американськими військами на весні 1945 року. Спочатку американська авіація бомбила місто, а через два дні війська ввійшли в Бохум і звільнили всіх каторжан. Їх відправляли до розташування радянських військ на другий берег річки Ельби. Там стояли радянські війська і всіх прибулих розміщували у тимчасовому таборі у місті Магдебург, звідки щодня відправлялись ешелони на Батьківщину. Одним з таких ешелонів Антоніна Андріївна доїхала до Бреста, а вже звідти власними силами добиралась до рідної домівки.

Це лише декілька сторінок із долі українських оstarбайтерів. Їх можна було ще продовжувати і вони вмістилися б в десятки томів спогадів, які пронизані гіркими сльозами, втраченим здоров'ям, безсонними ночами, коли боліла душа і давалися в знаки давні хвороби.

1. В.Косик. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993р.

2. Спогади оstarбайтерів села Григорівки: Батир Оксани Сергіївни Батир Любові Афанасіївни Кравченко Антоніни Андріївни

Присяжнюк Ю.П.,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Черкаського
національного університету імені Б. Хмельницького

КОЛІЗІЇ У ВЗАЄМИНАХ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН З НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(на матеріалах Черкащини)

До тематики колонізаторської політики гітлерівського режиму на окупованих землях у роки Другої світової війни українські історики зверталися неодноразово. Плідно в цій сфері наукового пошуку донедавна працював відомий вчений М.В.Коваль. Сьогодні на увагу заслуговують студії В.Ф.Шевченка, І.Г.Вєтрова, І.М.Романюка, черкащан Г.М.Голиша, А.П.Іржавської. Однак царина зіткнення здебільшого протилежних інтересів, прагнень, поглядів у взаєминах українського селянства з представниками нацистської влади ще не

отримала ґрунтового висвітлення. На основі залучення фактологічного матеріалу польових досліджень*, автор ставить за мету обґрунтувати необхідність більш продуктивних методологічних підходів до аналізу цієї проблематики.

З приходом нацистів громадське життя в селах України, яке й у довоєнні часи не визначалося активністю, зовсім занепало. В кожному населеному пункті влада зосередилася в старости ("пана голови громади") та поліцаїв. У більшості випадків їх рекрутували з місцевих мешканців. Староста відповідав за реєстрацію населення, виконання встановленої трудової повинності, стягнення податків та ін. Утім, справжнім господарем на селі був німецький сільгоспінспектор (дільничий комендант, "пан"). Йому підпорядковувалася округа, до якої зазвичай входило 10-15 сіл. Цей урядовець визначав план посіву сільськогосподарських культур та здачі врожаю, персонально стежив за роботою селян [1, 202].

Політика окупаційної адміністрації щодо сільського населення вирізнялася жорсткою регламентацією. Тоталітарний характер поведження задавали власне німці - сільгоспінспектори, а з наближенням фронту чи активізацією партизанів також командири військових формувань. Виконуючи накази вищого керівництва, вони вимагали аналогічних дій від тутешніх колабораціоністів. Безпосереднє перебування німецьких військових підрозділів створювало додаткові ризики для селянського загалу тієї чи іншої місцевості.

Сільгоспінспектори дотримувалися практики періодичних об'їздів підконтрольних їм населених пунктів. Оскільки в таких випадках рідко коли обходилося без ексекуцій, поява кінної брички на околиці села сприймалася його мешканцями як справжнє лихо. Здебільшого людей били за непослух, за невиконаний обсяг виробничої норми, за неналежну старанність у роботі. Часто сам управитель наказував винуватцеві лягати ниць і шмагав його батоном безпосередньо "на робочому місці".

Спробуємо з'ясувати більш глибокі причини регулярних тілесних покарань. Окрім бажання отримувати з українського села максимальний для потреб Третього рейху економічний зиск [2, 87], у чому і приховувалася основна спонука антигуманного поведження з місцевим людом, привертають увагу помітні відмінності в організації та загальній культурі сільськогосподарської

праці чужинців і місцевих. Традиційне ставлення до роботи українських селян, які на той час уже встигли "скуштувати" колгоспного життя, не завжди адекватно оцінювалося новоявленими господарями краю. Скажімо, небажання людей виснажувати себе в дармовій праці (без звичних для себе стимулів), своєрідно доповнене відсутністю навичок раціональної організації трудової діяльності, сприймалося окупантами як спроби навмисного шкідництва та ледарства (за словами самого А. Гітлера, "український селянин не знав поняття обов'язку") [3, 169]. Патологічна нацистська жорстокість тут, схоже, поєднувалася з прагматичним стилем мислення "індустріального європейця". Встановлено, що людей карали за неохайне поводження зі знаряддями праці та механізмами (зокрема, за неочищені після оранки плуги), за неналежний догляд худоби. Регулярно били також за неякісне перекопування польових угідь, прикопування зерна під час посівної кампанії. Не маючи змоги чинити опір, селяни зазвичай мовчки корилися. Однак кривдників ненавиділи і почуття гіркоти збережуться в їхній пам'яті на все життя.

Попри згадані колізії у взаєминах з новою владою, життя на селі тривало. Напевне найменше, хто намагався не зважати на тяжкі обставини окупації, була молодь. Потерпаючи від злигоднів, юнаки й дівчата не втрачали схильності до розваг, до традиційного проведення дозвілля. Уникаючи зустрічі з поліцаями, від яких утаювали наміри чи, при потребі, просто рятувалися втечею, вони часто проводили вільний від роботи час гуртом. Збираючись вечорами в чиїсь хаті, молоді люди спілкувалися, жартували, співали. При можливості дістати інструменти, не обходилися й без музики. Траплялося, відзначали свята. Відомі, зокрема, спроби потайки зустрічати Новий рік. Люди, які добре пам'ятають німецьку окупацію, переконані, що в порівнянні з молоддю кінця XX - початку XXI ст. тогочасне юнацтво було набагато емоційнішим та доброзичливішим. Інколи молоді пари одружувалися. Зі зрозумілих причин єднання шлюбом відбувалося без традиційних весільних гулянь.

Окреслену "веселість" не варто сприймати як щось на зразок "банкет під час чуми". Адже сільський уклад, яким він був до війни, з приходом завойовників мало чим змінився. Пересічно населення бідувало, часто справді недоїдало, але масового голоду все-таки не знало. До того ж, пережитий у роки окупації страх поступався

тому вкрай неприємному відчуттю безвиході, яке набагато переконливіше усвідомлювалося в голодні 1932-1933 роки.

Нацистський режим з усіма його порядками сприймався селянами як "зло зовнішнє". Виконуючи встановлений окупантами обсяг роботи**, вони йшли з ними на компроміс. Мали можливість до певного часу абстрагуватися від тих антигуманних крайнощів, до яких вдаватиметься режим "нового європейського порядку" згодом. Водночас, нагальні проблеми забезпечення бодай прожиткового мінімуму та почасті стурбованість за непередбачуване майбутнє спонукало людей до більш дружніх та приязних стосунків між собою. Особливою згуртованістю позначалися взаємини між родичами та найближчими сусідами, які нерідко ділилися поміж собою останнім. Натомість випадків злостивого ставлення, ворожнечі помітно поменшало.

Власне німців селяни не скрізь і не завжди сприймали як заклятих лиходіїв. Особливо попервах, у перші місяці окупації. Хоча їхню появу зустрічали з побоюванням, що таке "новий порядок" тоді ще не знали***. Багатьом здавалося, що німецька влада утверджується надовго. Та й поводження вояків вермахту там, де військові частини затримувалися на більш-менш тривалий час, спочатку не викликало особливого занепокоєння. (Варто нагадати, що в більшості сіл сучасної Черкащини німецька влада встановлювалася в 1941 р. "мирно"). Вони нерідко долучалися до організованих сільською молоддю вечорниць. Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до дівчат, проводжали їх до домівок. Мали місце і більш інтимні стосунки.

Ситуація на селі погіршилася, коли набрав чинності указ "Про новий аграрний порядок" (з 15 лютого 1942 р.). Оскільки постачання продуктів харчування для потреб Третього рейху відтоді перетворювалося на пріоритетне завдання окупаційної влади, окреслена вище жорстокість сільгоспінспекторів, старост та поліцаїв значно посилилася. Однак, чи не найстрашніше для сільського люду стало примусове вербування молоді для роботи в самій Німеччині. Якраз тоді всі відчували справжнє горе, а німецький окупаційний режим остаточно почали сприймати як ворожий. Набори, як відомо, були масовими. (Залишали переважно лише тих, кого за станом здоров'я "бракували" спеціальні комісії). Молодь чекали страшні випробування на чужині. У пунктах, звідки відправляли чергові групи остарбайтерів, плач і крик не припинялися ні на хвилину. Багато юнаків та дівчат, не бажаючи їхати у Vaterland, переховувалися. Нелегальне життя для них тривало тижнями, а

інколи місяцями й роками. Випадки добровільного від'їзду до Німеччини траплялися дуже рідко.

Відмовляючись від ідеологем, які радянські історики десятиліття вбивали в масову свідомість повоєнних поколінь, ще раз звернемо увагу на ту "непатріотичну" апатію, з якою сільська людність зазвичай реагувала на нацистську владу. Селяни визнавали гітлерівців за домінуючу силу. Перед ними відчували страх, який сприяв активізації терпимості - історично сформованого в психокulturі "традиційного українця" чинника виживання. Відтак толерантність самоприниження виступала для селян "й істиною, й правдою, правдою буття". Водночас, як "вічні заручники поточного моменту", вони відчували не лише постійну тривогу, але й певною мірою заздрість до носіїв влади [4, 172, 241, 259-260]. Саме ці обставини слугували серйозною підставою поступати на службу до окупантів (чим і скористалися окремі односельці). Що ж до ідеї "всенародної боротьби", то без зовнішнього впливу вона мало кому з селян могла спасти на думку.

Антагонізми у відносинах населення з нацистами дослідникам варто було б пояснювати не дилемою "радянсько-комуністичний" - "німецько-фашистський", а спробувати перевести свої міркування в, так би мовити, антропологічну площину. У такому разі пануюча в СРСР під час та після війни комуністична ідеологія повинна розглядатися лише як одна із складових того внутрішнього світоглядно-ментального наповнення, яке визначало погляди, думки, дії сільських мешканців. На новій методологічній основі є можливість скласти більш глибоке розуміння тих непоодиноких фактів, коли, зокрема, одній й ті ж особи керували селами і за німецької, і за радянської влади, а прості люди потерпали від їхнього запопадливого виконання посадових обов'язків в обох випадках. Ймовірно з'ясуються і параметри тієї міри старанності, з якою голови громад, поліцейі здійснювали свої повинності. Зрештою відкривається нагода заглибитися у внутрішню доленосну налаштованість (глибинну природу) сільської людності, спробувати виявити її як автентичні, так і відмінні погляди, настанови, устремління. Поки що ми не маємо відповіді на весь цей спектр проблем. Навіть ставлення селян до перебудови приміщень сільських шкіл та клубів на церковні храми в роки окупації не знайшло належного пояснення в науковій літературі. Отож, для оптимізації подальших наукових пошуків не обійтися без дослідження тих соціокультурних пластів, де, очевидно, і приховувався ключ до відповідей на характер взаємин українського селянства з нацистською владою.

* Низький уклін усім, хто, стримуючи сльози від тяжких споминів, відгукнулися на прохання надати інформацію про життя та поневіряння людей Черкащини в роки нацистської окупації. Особливу подяку автор висловлює Чупряк Ялині Марківні (1921 року народження), Соловей Ганні Петрівні (1921), Міліщук Марії Яківні (1926), а також своїм батькам - Петру Федоровичу (1933) та Лідії Яківні (1934), дитинство яких припало на роки воєнного лихоліття.

1. Романюк І.М. Українське село в роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К., 2002. - Вип.6. - С.201-203.

2. Перехрест О.Г. Сільськогосподарський потенціал України в геостратегічних планах нацистської Німеччини // Вісник Черкаського університету. - Вип.50. - 2003. - С.84-88.

3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - 660 с.

** Трудова повинність на окупованій території вводилася указом А. Розенберга від 15 серпня 1941 р. Спочатку вона поширювалася на людей віком від 18 до 45 років, а пізніше від 14 до 65 років.

*** Ймовірно давалося взяти те, що значна територія України, у тому числі й нинішня Черкащина ("Придніпров'я"), підлягала колонізації дещо згодом. Крім того, гітлерівці виношували ідеї попервах збільшити чисельність українців, щоб вони деякий час становили демографічну противагу росіянам. Докладніше див.: Из замечаний и предложений Ветцеля по генеральному плану "Ост" // Ни давности, ни забвения... По материалам Нюрнбергского процесса. - Москва: Юрид. лит., 1985. - С.181,190. Водночас, А. Гітлер не приховував намірів перетворення України на "вічну німецьку колонію".

4. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). - К.: Либідь, 2001. - 334 с.

Щербина М.М.,

учитель історії та правознавства

загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32 м. Черкас,

член правління обласної організації

Всеукраїнської спілки краєзнавців

ЧЕРКАСЬКА "ПРОСВІТА" В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

21 вересня 1941 року фашисти захопили Драбів, і на всій території Черкащини запровадився окупаційний режим. Для підтримання нового порядку було створено німецьку цивільну й українську допоміжну

адміністрації. Остання повинна була сприяти окупантам у поневоленні корінного населення.

Нацистський окупаційний режим супроводжувався масовими розправами, грабунками, нищенням матеріальних і духовних цінностей. Здавалося, що суспільно-політичне та духовне життя краю повинно було завмерти. Проте навіть у таких складних і несприятливих умовах воно не зупинилося. Свідченням цього є намагання налагодити культурно-просвітницьку роботу в умовах окупації, яку взяло на себе товариство "Просвіта".

На Черкащині спроба відновити "Просвіту" була здійснена в 1941-1942 роках. Звичайно, документи самої "Просвіти" цього періоду не збереглися. Проте встановити факти діяльності цього товариства в окремих містах краю можуть допомогти архівні документи. Це, зокрема, українські газети, які з дозволу німецької окупаційної влади видавалися місцевою допоміжною адміністрацією.

На Черкащині такі газети друкувалися у Звенигородці ("Рідне слово"), Золотоноші ("Українське слово", "Золотоніські вісті"), Смілі ("Українські новини"), Тальному ("Тальнівський вісник"), Умані ("Уманський час"), та Черкасах ("Українська думка"). Зміст більшості публікацій у цих виданнях був відкрито пронімецький і антибільшовицький. Однак, українські газети цього періоду містять і багато достовірної інформації про господарський та культурно-освітній розвиток краю в роки окупації. Є в них і короткі відомості про "Просвіту".

Найбільш цінним із вказаних джерел є газета "Українська думка" - орган Черкаської районної Управи, що видавалася з 27 вересня 1941 року. Газета виходила тричі на тиждень: у вівторок, четвер і неділю. Екземпляр видання коштував 20 копійок. Відповідальним редактором був В.Маньківський.

Уже в № 4 від 9 жовтня 1941 року "Українська думка" подавала редакційну статтю "До заснування "Просвіти"". В ній гворилося, що "історичні події теперішнього часу" висувають як провідну ідеологію, українську національну ідею. "Тепер настав час для відродження "Просвіти". В кожному місті знайдеться гурток українських діячів, які могли б закласти філію "Просвіти". Українська молодь прагне виявити свої здібності і знайти культурну розвагу в організації різного роду самодіяльних гуртків: драматичного, хорového, струнного та духового оркестрів, ансамблю народних інструментів та ін.

Найближчого часу ми повинні мати густу сітку філій "Просвіти",

що покликана розгорнути культурно-виховну роботу серед населення. На селах у цій справі багато залежить від вчителів і сільського активу. Протягом зими "Просвіту" треба заснувати якнайширше, щоб навесні ці перші квіти українських ланів розцвіли пишним квітом, гуртуючи навколо себе мільйони свідомих українців" [1, 5].

Як бачимо, заклик був палким, патріотичним і доволі оптимістичним. Проте, справа вирішувалась поступово, про що свідчить стаття "Ще нічого не зроблено" за підписом "Просвітянин" в № 17 за 9 листопада 1941 року. В ній, зокрема, говорилося: "Трудами місцевого управління вже багато зроблено в напрямку відкриття освітніх установ, але життя вимагає роботи самого населення, щоб наука і культура глибоко просочилися в широкі народні маси". У кінці публікації автор закликав районний відділ освіти і виховання вжити енергійних заходів щодо пропаганди і організації товариства "Просвіта" [1, 18].

Реального втілення цей і попередні заклики набули вже через два тижні. Так, в № 23 від 23 листопада 1941 року в замітці ""Просвіта" в Черкасах" за підписом "Павлович" "Українська думка" повідомляла, що в місті створена ініціативна група по організації товариства "Просвіта" при Черкаському педагогічному інституті та учительській семінарії. До складу цієї групи увійшли колишні діячі "Просвіти", професори інституту та інші українські діячі. А в наступному номері за 25 листопада 1941 року в статті "Питання нашого часу" за підписом "П. Тюлін" подану велику змістовну публікацію про історію заснування і діяльність "Просвіти" на Галичині з 1868 по 1918 роки [1, 24-25].

І нарешті, в № 25 за 27 листопада 1941 року в статті "Перші збори товариства "Просвіта"" за підписом "А.Ч." вказано, що 22 листопада в педінституті відбулися установчі збори товариства. Присутніх було 50 осіб. "На зборах виступали лектори, професори, студенти. Після обговорення затверджено проекти структури секцій "Просвіти" професора Мороза, а саме: секції культу, співів, драми, музики, історії, мови та літератури, місцевої природи, німецької мови, фізкультури і спорту, секції друку та фінансово-господарча". Керівний центр "Просвіти" зосереджувався в педінституті. Головою товариства обрано Буркацького Т.О., заступниками - Анатазевича П.А. та Демченко К.О., секретарем - Остапенко І.Г., техсекретарем - Бей В.К. [1, 26].

У цьому ж номері містилась замітка "Ми повинні це зробити!", в якій автор (П.Тюлін) звертався з новим закликом про організацію

"Просвіти" з поясненням щодо форм роботи, правил членства, самофінансування та з пропозицією використати приміщення колишніх клубів та хат-читалень, зокрема колишній клуб цукровиків на Кривалівці, де вже приступили до організації бібліотеки, а силами духового оркестру відремонтовано музичні інструменти [1, 26].

З ініціативи товариства 14 грудня 1941 року в залі педінституту відбувся художній вечір. "Співаючий гурток під керівництвом учителя музики п. Шевченко виконав український гімн, "Заповіт" і "Думи мої" Т.Шевченка, "Лугом іду, коня веду", "Попід мостом", "Ой на горі та й жєнці жнуть" та інші українські пісні". Про цей захід писала "Українська думка" в № 34 від 18 грудня 1941 року [1, 35].

Згадка про "Просвіту" є і в новорічному номері газети від 1 січня 1942 року. На перших двох сторінках у рубриці "Побажання наших читачів" є і новорічне вітання від заступника голови "Просвіти" за підписом "А.Павлович" [2, 12].

Наступним заходом "Просвіти" був Шевченківський вечір, проведений 12 березня 1942 року. Ось що писала про нього "Українська думка" від 17 березня: "Вечір пам'яті Т.Г.Шевченка відкрився змістовною доповіддю учителя О.П.Бондар, після чого відбулася вистава (перший акт з "Назара Стодоли") і концерт з музичних творів на слова Шевченка у виконанні ансамблю пісні і танків за участю солісток Т.Мишко, М.Шпаківської, Л.Суденко" [2, 12].

Справу патріотичного виховання з 1 квітня розпочало і добровільне спортивне товариство "Січ", організоване з ініціативи інструктора фізкультури п. Г.Г.Білобрука. Невелика замітка про цю подію була надрукована в газеті за 8 квітня 1942 року [2, 39].

Завдяки українській пресі окупаційного періоду ми знаємо, що спроба відновити "Просвіту" була здійснена також у Золотоноші та Звенигородці [3, 3; 4; 17]. З інших джерел відомо, що товариство "Просвіта" було організоване і у Кам'янці. Ним проводилась просвітницька робота серед населення, драмгуртком ставилися українські п'єси. Головою товариства був учитель Бабич, бухгалтером - М.Ціперко [5, 32].

Проте за фашистського панування повнокровного функціонування товариства не могло бути. І дійсно, на кінець 1942 року, ми вже не знаходимо слідів діяльності "Просвіти" і "Січі". Що ж сталося? Відповідь на це питання можна знайти на сторінках ґрунтовного дослідження професора В.Косика "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" (Париж, 1986). На основі численних документів автор показує, що

"Січі" та "Просвіти" створювалися підпільною мережею національного руху опору, зокрема ОУН Мельника і ОУН Бандери. Серед міст, де діяли "Просвіти", згадуються Київ, Харків, Дніпропетровськ.

В одному із секретних донесень "з окупованих районів Сходу", направленому в Берлін 9 жовтня 1942 року начальник поліції безпеки і СД доповідав: "Стає все більше очевидним, що "Просвіта" хоче усунути всякий іноземний вплив, враховуючи німецький, і хоче всякими засобами працювати для мети "створення незалежної України" [6, 583].

Розцінюючи український національний рух опору як своїх ворогів, окупанти видали в листопаді 1942 року "Секретну німецьку інструкцію стосовно України". В ній містились основні принципи окупаційної політики, серед яких: "Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно". Фактично це означало заборону діяльності "Просвіти" [6, 587].

Отже, історія показала, що в роки окупації "Просвіти" були осередками української національної думки. Вони гуртували найбільш свідомих українців, сприяли патріотичному вихованню населення.

1. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). - Ф.Р - 51, оп. 1, спр. 65.
2. ДАЧО. - Ф.Р - 51, оп. 1, спр. 66.
3. ДАЧО. - Ф.Р - 2414, оп. 1, спр. 2.
4. ДАЧО. - Ф.Р - 2421, оп. 1, спр. 1.
5. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія Шевченкового краю: 1939-2002. - Черкаси, 2003.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Львів, 1993.

Абашіна Л.О.,
молодший науковий співробітник відділу
ландшафтно-паркової архітектури НІКЗ "Чигирин"

ЧИГИРИН В РОКИ ОКУПАЦІЇ

7 серпня 1941 року фашистські окупанти вступили в Чигирин. 4 бронетранспортери з німецькими солдатами обстріляли військовий обоз в районі нинішньої загальноосвітньої школи №3, а виїхавши на Замкову гору почали обстріл охорони мосту через Тясмин. До кінця дня Чигирин був окупований.

"Місто входить до складу генерального округу "Миколаїв" (центр місто Миколаїв), що охопив територію Миколаївської (без західних

районів) і Кіровоградської областей. В Чигирині створюється німецька адміністрація на чолі з гебітскомісаром Ланге і гебітскомендантом Зігом" [1, 27]. Нова влада швидко освоїлась і ввела "правила життя" для окупованих.

"На підставі наказу Гебітскомісара в межах Чигиринського району від 20 травня 1942 року наказую:

§1. Носити усьому цивільному населенню особисті документи завжди при собі та при вимозі пред'явити німецькій жандармерії або службі порядку.

§2. Всі радіоприймачі, що знаходяться в приватному користуванні негайно здати Райслужбі порядку до 25 травня 1942 року.

Начальник служби порядку м. Чигирин
та району Нухденко" [2, 8].

"Наказ №53 від 2 серпня 1943 року. На основі Олександрійського Гебітскомісаріату

Наказ:

1. Встановити час для ходіння по вулицях місцевого населення від 4 годин ранку до 9 годин вечора. Всі розваги до 9 годин вечора.

Начальник Чигиринського жандармського
поста Керн. Товариство старшини райуправи
П.Запорожченко" [2, 18].

Будь-який непослух негайно карався. "15 вересня 1941 року в Чигирині німецьким гестапо повішено Жовтуненко Єфімію Григорівну за те, що вона не давала рубати декоративні дерева. Повішену не дозволяли знімати кілька днів... 13 грудня 1943 року 4 повісених німцями людей висіли біля колишньої аптеки. Чигиринці боялися зняти трупи навіть після звільнення" [5, 10].

Німецькі окупанти вносять свої поправки і щодо ведення сільського господарства. За розпорядженням коменданта всі працездатні кожного дня повинні були працювати в громадському дворі: орати, сіяти, збирати врожай, а все вирощене відправляти до Німеччини. За найменшу спробу ухилитись від роботи тяжко били, саджали під арешт, погрожували розстрілом. Крім цього, з дворів забирали все, що можна було взяти: корів, свиней, птицю, одяг. Контролювалась будь-яка діяльність громадян. Наведемо кілька прикладів розпоряджень нового уряду щодо ведення сільського господарства.

"Все наявне молоко від удою повинно повністю здаватись на

маслозавод через зливні пункти. Молоко завідуючі сепараторних і зливних пунктів мають приймати по неділлях і по вечорах" [2, 12]. "Бажаючі вудити рибу в диких водах повинні брати посвідчення в райуправі до 1 червня. Вартість 10 крб." [2, 16].

"На підставі розпорядження повітового керівника П.Зіга, райуправа та сільськогосподарське бюро постановляє: громадяни, що будуть працювати своїм тяглом менше 1-2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування конем і коня вмісті із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір. Суворо забороняється робити перепродаж коней за межі свого села" [2, 10].

"Генеральним комісаром видано розпорядження, згідно з яким, на кожного птахівника (власника) накладено обов'язок здачі 260 яєць на рік. Власники дворів мають здати в кожному випадковій байдуже чи від 5 чи від 20 курок, лише 260 яєць на рік" [11, 3].

"За роки "нового порядку" населення не одержало жодного літра гасу, жодного метра мануфактури, жодної пари взуття, жодного кілограма солі" [10, 674]. Особливо тяжким було становище молодих хлопців і дівчат 1921-1927 років народження. В 1941 р. їх агітували їхати працювати до Німеччини, а вже в 1942-43 рр. на них влаштовували облави та полювання і примусово вивозили на роботу: на фабрики, заводи, шахти, до бауерів. З Чигиринського району на примусові роботи було вивезено 1161 молоду особу.

Щоб отримати прихильність людей, німецьке командування дбало про культурне життя міста. "На місці нинішньої "Придніпрянки" (швейна фабрика - авт.) був кінотеатр, а при німцях тут відкрили театр, режисером якого був професор Бінський Іван Григорович. Репертуар театру складався з п'єс поставлених за творами видатних українських письменників" [6, 7].

"У 1942 р. Єпископ Чигиринський Ігор рукоположив священником у Хрестовоздвиженський храм о.Назарія. Протягом 2-х років у будинку по вул.Леніна проводилося богослужіння. З приходом радянських військ, у січні 1944 року, за рішенням міської влади старособорську церкву закрили. В її стінах була відкрита школа" [9, 106].

Районна газета "Ленінським шляхом" з моменту окупації не видавалась. Інформацію про перебіг військових подій жителі міста

отримували із зведень Радінформбюро, які поширювали підпільники і партизани. Органами Гебтскомісаріату м.Кіровоград з 1941 р. видавалась газета "Кіровоградські вісті", яка розповсюджувалась на території Кіровоградської області і вмещувала розпорядження гебтскомісара та новини Європи. Районна газета почне друкуватись знову лише в квітні 1944 р.

12 грудня 1943 р. м.Чигирин було звільнене частинами і з'єднаннями 4-ї гвардійської армії під командуванням генерала Галаніна. З приходом військових, "в центрі міста, в приміщенні школи, було облаштовано евакуаційний госпіталь для легкопоранених. Людей з важкими пораненнями переправляли далі в тил" [7, 16].

Як свідчать очевидці, "великої розрухи в Чигирині не було, при відступі окупанти зруйнували і спалили будинки тільки за мостом" [8, 9, 13].

31 травня 1944 р. представники Чигиринського виконкому склали "Акт про збитки нанесені німецько-фашистськими загарбниками і їх союзниками по Чигиринському райвиконкому". За даними цього акту Чигирину було завдано збитків на суму 73540 крб.[3, 7]. Згідно постанови "Про перереєстрацію населення на території звільнених районів від німецьких окупантів від 23 грудня 1943 р." у місті в 1944 р. проживало 3016 осіб [4, 107]. Саме ці люди почнуть піднімати місто з руїн.

1. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО). - Р-539, оп.1. спр.1.

2. ДАЧО. - Р-1351, оп.1. спр.1.

3. ДАЧО. - Р-539, оп.1. спр.15.

4. ДАЧО. - Р-539, оп.1. спр.38.

5. МПДА. - Розповідь Каплюшенко Марії, 1923 р.н., уродж. с.Гушівка.

6. Місцеві польові дослідження автора (далі - МПДА). - Розповідь Орленко Марії Хомівни, 1923 р.н., уродж. м.Чигирин.

7. МПДА. - Розповідь Лепського Федора Лукича, 1925 р.н., с.Піщане, Кременчуцького р-ну.

8. МПДА. - Розповідь Глаговської Анастасії Анатоліївни, 1921 р.н., м.Чигирин; розповідь Шевцова Георгія Ілліча, 1918 р.н., м.Чигирин.

9. Православ'я-наука-суспільство: проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції /за ред. В.В.Масненка. - Черкаси, 2004.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972.

11. Добра воля до співпраці винагороджується / Кіровоградські вісті. - 10 березня 1943 р.

*Нагорна Н.В.,
головний хранитель фондів
Уманського краєзнавчого музею*

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ В МІСТІ УМАНІ

1 серпня 1941 р. місто Умань було окуповано німецько-фашистськими загарбниками. 31 місяць і 9 днів (955 днів, що більше як 2,5 роки) Уманщина перебувала під фашистським гнітом.

За період окупації фашисти знищили 25 тис. мирних жителів міста, з них 12 тис. євреїв. Це більше половини довоєнного населення міста (до війни в місті нараховувалось 47 тис. жителів).

В Умані було організовано обласний комісаріат (гебітскомісаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладизинський. Вся цивільна влада в області (гебіті) належала гебітскомісару Петерсену. В окупованому місті німці розмістили свої адміністративні установи. Гестапо знаходилось по вул. Садовій (зараз в цьому приміщенні знаходиться дитяча школа мистецтв).

Польова жандармерія знаходилася по вул. Коломенській (між Будинком торгівлі та гімназією), при вході – 2-чотирикутні залізобетонні сторожеві будки з амбразурами для спостереження та стрільби. В школах влаштували казарми та стайні.

Населення втрачало всі права і перетворювалося в безвільних рабів. Всі учбові заклади, школи міста були закриті, кращі адміністративні та інші будинки окупанти зайняли під свої заклади.

На колишньому будинку бібліотеки в центрі міста з'явилася вивіска "солдатенхейм" з емблемою німецького орла і червоним хрестом. Але цей хрест позначав не госпіталь і не лазарет, а ресторан для німецьких солдат з будинком розпусти на 2-му поверсі.

В верхньому фойє театру в Умані німці влаштували гуртожиток для своїх солдат, а ті перетворили балкон в туалетну кімнату. В 1943 р. німці розграбували весь театр, викрали занавіс, театральні костюми та зрізали з м'яких меблів плюші; потім вони перебили з автоматів дзеркала та пустили в топку 400 стільців [5].

Не можна без хвилювання говорити про масові вбивства мирних жителів, невинних людей, про варварські знущання, якими фашисти піддавали людей, спробуючи зломити волю, залякати і перетворити в рабів.

В таємному циркулярі командуючого німецькими тилowymi військами в Україні генерала Китцингера підкреслювалося: "Українець був і залишається для нас чужим. Кожна проста, довірлива проява зацікавленості до українців та їх культури приносить шкоду і послаблює істотні риси, якими Німеччина зобов'язана своїй могутності та величі".

"Ми хочемо знищити українців... ми хочемо звільнитися від цього зброду - так говорить найближчий помічник гауляйтера України Еріка Коха Пауль Даргель в розмові з чиновником 3-го рейху".

Програма знищення СРСР та поневолення інших країн Східної Європи була викладена в так званому "Генеральному плані Ост", який включає:

- фізичне знищення мільйонів радянських громадян чи отселення їх в далекі східні області, в інші країни і навіть на інші континенти;
- далі поступове заселення звільненого простору німецькими колоністами. Так, наприклад, в "плані" рекомендувалося вислати до Сибіру 65% українців та 75% білорусів, решта підлягала онімеченню.

З осені 1941 р. фашисти почали масові угони молоді в Німеччину. Спочатку вони намагалися це робити "добровільно-примусово". Але задум з "добровільністю" з тріском провалився. Володимир Лідов так описував методи відправки молоді в Німеччину з м. Умані: "В 4-у школу зганяли молодь, яка підлягала відправці в Німеччину. На вікнах школи з'явилися тюремні ґрати. З вікон викидалися - краще загибель на каміннях бруківки, ніж німецька каторга. В технікумі механізації та медтехнікумі німці оголосили набір студентів, та коли набір було закінчено і молодь довірливо зібралась біля технікумів, будинки були оточені і "студентів" забрали в 4-у школу для відправки в Німеччину. Частині студентів пощастило втекти при переході на збірний пункт. Більшості ж довелося пройти через гіркоту і приниження фашистського рабства.

На протязі 1942 р. і особливо 1943 р. окупанти з особливим зусиллям проводили масові облави на молодь. Кожна сім'я жила в напруженні, в очікуванні якогось лиха. Вночі дівчата та хлопці 14-30 років уходили з дому, ночували в лісах, в скирдах, тощо. Облави проводились скрізь: в магазинах, на базарі, в полі, під час роботи, вночі і вдень.

Як невільників-рабів під сильним конвоем відправляли молодь з Умані на станцію Христинівку, а звідти далі – в Мюнхен, Брайтенбург, Лагенбах, Дрезден, Берлін та інші населенні пункти Німеччини [6].

Кваліфікованих робітників та й просто всіх працездатних осіб хапали і відправляли на рабські роботи до Німеччини. Керував цією акцією фашистський "генеральний уповноважений по праці" Заукель, якому таємним указом Гітлера від 30 вересня 1942 р. були надані необмежені повноваження.

6 лютого 1943 р. наказом начальника штабу сухопутних сил Німеччини Цейцлера гітлерівці ввели на окупаційній території Радянського Союзу трудову повинність для всіх жителів старших 14 років. В серпні 1944 р. фашистський міністр "в справах сходу" Розенберг повідомляє Заукелю, що він відправляє на роботу в Німеччину навіть дітей 10-14 років.

В жовтні 1942 р. рейхскомісар України Кох віддав наказ про закриття в Україні шкіл, інститутів та відправку учителів, викладачів та учнів на примусові роботи в Німеччину.

З 1942 р. по 1944 р. недалеко від Умані в сім'ї Марії Яремчик мешкав журналіст Герман Леонідович Занадворнов, сам він з Уралу. Ризикуючи своїм життям, вів щоденник, який є безцінним документом, який в хронологічній послідовності розповідає про злодіяння фашистів на Уманщині. Цей щоденник зберігається в фондах музею [2].

Роки фашистської окупації – справді чорний період у житті уманців, але особливо це стосується єврейського населення, яке в ті страхітливі дні було майже все винищене.

Коли фашисти окупували Умань 1 серпня 1941 р. територія, окреслена вулицями Східною, Челюскінців, Островського, Радянською була перетворена в гетто.

Про трагедію Сухого Яру залишили свої спогади її свідки - Карл Йосипович Епштейн та Єва Григорівна Куцина, які, будучи малими дітьми, чудом залишилися живими і були врятовані українськими жінками. Їх матері, падаючи від смертельного пострілу, прикривали дітей своїм тілом. А вночі, коли у "вищої раси" був час відпочинку, під страхом такої ж смерті прості українські жінки рятували тих, хто був у тому печлі ще живий [3].

Масові вбивства в Сухому Яру співпали з святом Йош - Кіпур. Німецький обер - лейтенант Ервін Бінгель, який був учасником тих страшних подій опублікував свої спогади в Єрусалимі в 1959 році.

15 вересня він зі своєю ротою прибув до Умані з Вінниці і отримав наказ охороняти залізничні шляхи і оточити аеропорт. У визначений день до аеропорту почали підходити колони людей. З

міста прибули вантажівки, на яких привезли солдат польової жандармерії, кілька столів та хлорку. Напередодні на площі перед аеропортом були викопані довгі рови. Вантажівка їхала вздовж цих траншей і з неї викидали по кілька лантухів хлорки через кожні 10-5 метрів.

Цивільне населення було привезене до аеропорту за наказом, який розповсюдила українська поліція. В наказі вказувалось про обов'язковість явки точного перепису всього єврейського населення міста і району. Особи, які не виконують цього наказу суворо каратимуться.

Євреїв розміщали біля столів, де їх примушували повністю роздягнутися і здавати все, що було на них чи з ними. Потім їх примушували стати в шеренгу обличчям до канави незалежно від статі і віку. Ставали солдати позаду і починали з автомату косити шеренгу. Немовлят вихоплювали з рук матерів і убивали прикладами, а потім кидали у траншею.

Коли в ями падала перша шеренга, на її місце ставили іншу, перед цим пересипавши трупи хлоркою. Все це творилося з 8-ї години ранку до 1630 [4, 2]. Так виконувався наказ рейсфюрера СС Гітлера про знищення 10000 євреїв за кожного з шести німецьких офіцерів, знайдених повішаними в лісі під Вінницею. В вересні в Сухому Яру було розстріляно близько 12000 євреїв. Розстріли в Сухому Яру проводились щосуботи протягом всього окупаційного періоду.

Є свідчення Криси Пакуліни Степанівни, яка в період окупації жила в місті: "Я йшла по центру міста і побачила, як німці вели групу євреїв. У людей руки були зв'язані за спиною і до грудей прикріплені дощечки. Їх підвели до дерев, які росли біля міста, де до війни стояв пам'ятник Леніну. До дерев були прив'язані вірьовки з петлями. Людей заставляли вставати на табуретки, накидати петлю на шию, а потім німці вибивали табуретку із-під ніг. Так було повішано багато людей. Багатьох євреїв німці схоплювали прямо на вулиці. Якщо німці сумнівались схоплені євреї чи ні, то заставляли арештованого вимовити слово "кукурудза" і хто не міг його вимовити, рахували євреєм і розстрілювали".

Навесні 1942 року в лісі, що знаходився на межі Черкаської та Кіровоградської трас німці влаштували страшне кладовище для радянських людей. Жителька міста Марія Файнгольц, яка була в Уманському гетто свідчить: "На світанку 22 чи 24 квітня 1942 року

у євреїв з гетто по вулиці Східній відібрали всі особисті речі, а потім на "полупорці" відвозили до лісу, де їх чекали вириті траншеї. В основному це були старики й малі діти, бо молодих відбирали окремо, щоб відправити до Німеччини.

Розстрілювали вранці, а до вечора ями засипали. Довго повітря стогнало голосами нещасних. Близько 5-6 тисяч страчено там людей" [1].

Іван Новіцький, якому в 1942 році було 11 років, згадує, що коли в Гереженівському лісі стихали кулеметні черги, він з хлопцями пробрався до тих страшних бездонних ям. "Земля, перемішана з кров'ю убієнних, ходила ходором, дихала, - дехто з щойно розстріляних ще залишався живим" [1, 3].

Розстріли проводили поліції під наглядом німців. Ями копали військовополонені, яких потім теж убивали. В Гереженівському лісі знаходяться 9 братських могил, в яких знайшли вічний спочинок тисячі людей. Скільки саме? На жаль, на це питання поки що немає відповіді. На місці трагедії постав гранітний монумент.

Уманчани ніколи не забувають страшних трагедій Сухого Яру та Гереженівського лісу й шанують пам'ять про загиблих.

1. Бесараб М., Устінова В. Трагічна таємниця Горбового лісу // Уманська зоря. - 2001. - № 89.

2. Занадворов Г. Ветер мужества.- Перм, 1967. - УКМ 5966.

3. Нариси історії Уманщини / Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнець Т.В., та ін. - К., 2001.

4. Спогади Ер віна Бінгеля // Уманська зоря. - 9 серпня 1991.

5. Рисенко О. Умань и уманчане в годы Великой Отечественной войны. - УКМ. - НДФ. - 37.

6. Толстогузов А.Е. Уманщина в годы Великой Отечественной войны. УКМ. - НДФ. - 934.

Шостік О.І.,

директор ТОВ "Туристична
агенція "Канівтурсервіс", краєзнавець (м. Канів)

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА ЮНАКА З СЕЛА ЛІПЛЯВЕ (1942-1943 рр.)

Спробуємо хоч у фрагментарному вигляді відновити події, з якими зіткнулись жителі Канівщини за часів окупації. Сподіваюсь, що викладений матеріал приведе до роздумів та об'єктивного погляду

на ті часи, бо лише з правдивої інформації ми можемо зробити відповідні висновки та уроки.

22 червня 1941 – день, коли почалася війна. За Указом Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни 23 червня 1941 року стало днем мобілізації військовозобов'язаних 1905-1918 років народження [1, 19-20]. Тобто фактичний мобілізації підлягали чоловіки від 23 до 36 років. З цього приводу Працівники Канівської МТС на мітингу заявили, що вони не пошкодують своїх сил, а якщо потрібно буде, то й життя, заради перемоги над ворогом. На подвір'ї промкомбінату також збирались робітники та службовці. Виступали теслярі, слюсарі, пильщики. "Ми йдемо на фронт, - заявляли призвані в армію робітники комбінату, - з єдиним наміром: знищити кривавого гітлерівського звіра". Вже в перший день мобілізації робітники, колгоспники, службовці заповнили приміщення райвійськкомату. Серед них було багато таких, які вирішили йти в армію добровольцями. Вчорашні учениці медичної школи просились на фронт медичними сестрами або навіть санітарками [2]. Більшість сільського населення з тих, хто не входив до призовної категорії, але могли тримати зброю у руках, залишалася удома.

Вже 2 серпня 1941 року ворог підійшов до Канівщини, а з 5 на 6 серпня 1-й танковий батальон 23-го танкового полку 12-ї танкової дивізії вів бої в районі Береснягів – Курилівки – Синявки [3, 200]. 15 серпня 1941 року, через 55 днів після початку війни, Червона Армія під натиском ворога вимушена була перейти на правий берег Дніпра [4, 31], тим самим залишивши на Канівському плацдармі значну частину техніки. З невідомих та нерозгаданих до кінця причин є Канівський міст через Дніпро, який було підірвано за тиждень раніше до відходу радянських військ, що перешкодило евакуації військової техніки, місцевого населення та худоби із району. Наведена поруч переправа під обстрілами ворога з повітря не встигала в повній мірі забезпечити пересування на інший берег, тому більшість людей вимушена була повернутись у свої домівки [5].

Не встигши оговтатись від початку війни, народ опинився у ворожій окупації яка в окремих селах району тривала до 12 лютого 1944 року [4, 202]. Потяглися довгі 2 роки 5 місяців та 28 днів окупаційного режиму на Канівщині. Тоді навряд чи хто міг правильно прогнозувати, щодо повернення Червоної Армії і часу визволення. За офіційними даними 482 мирних жителя втратив район в перші

дні окупації [6, 13], сотні невідомих радянських військовополонених з Таганчанського табору у далекому 41-му працювали на вирубці лісу біля лісництва, загинувши згодом в одному з ярів біля села [7], близько 1200 мешканців Канева було знищено фашистськими варварами в період війни у Берестовецькому яру [2]... Але це далеко не повний список звірств з яким прийшлося зіткнутися Канівській землі.

Та, незважаючи на труднощі тих днів, життя людей не припинилось. Продовжували народжуватися діти, зустрічатись парубки з дівчатами, по неділях проходити сільські та міський базари, святкуватися свята, садитися городні культури та частково оброблятися поля. Для того, щоб вижити, населення було вимушено, як і раніше, "приспосовуватися" до "нової" влади залишаючи в серці надії на краще. І це не дивно, так як довоєнне покоління вже звикло до історичних перемін зі змінами влади, переживши на своїй долі лихоліття революції 1917-го року, громадянської війни, колективізації 1928-31рр., та голоду 1932-33 років. Прикладом вище переліченого постають нотатки із щоденника звичайного юнака з с.Ліпляве, який записував події які навколо нього відбувалися впродовж 1942-43 років:

"28 жовтня середа....хочуть насильно взяти в Німеччину. Посадили в холодну. Але староста і участковий поліцейський Іванов звільнили додому. Ходив прощатися з товаришами. Йшов дощ і сніг.

...березня середа.... отправили в Гельмязів і зачинили в школу. Нічна варта з поліцаями. Втекти не можна. Увечері йшов сніг.

... березня четвер. На дворі мороз. У Гельмязівській школі граємо у "дурака". Дівчата мені і Петру К. ворожили. Мені пада погана карта, а Петру хороша. Пригод не було ніяких.

... березня п'ятниця. Нас везуть на станцію Золотоношу.... Увечері вагони закрутили проволокою і поїхали на Київ.

6 березня субота. Приїхали в Дарницю. Довго стояли. Деякі товариші втекли Омелько, Марина і Галька, а ми поїхали в Київ. Із станції нас погнали в лагерь і там ми грали в карти....

7 березня неділя. В Київському лагері їли сухарі, граємо в "дурака", нічого не робимо.

8 березня понеділок. Нам була баня і комісія халтурна. Видають літера в Німеччину і перегоняють в другий лагерь. Получаємо "баланду" пшоняну і по 200 гр. просяного хліба.... 9 березня вівторок. Нас везуть машиною в ліс на роботу.... в лісі порипують старезні сосни на Пуще-Водиці. В лісі ще є сніг. Ми почали різати хороші строїтельні

сосни на дрова. Нам дають... по 100 гр. ковбаси і 200 гр. хліба. Тікати ніхто не рветься. Поліція ходила бити диких кіз і зайців, але нічого не вбила. Увечері дав німець по папіросі. Получили "баланду" пшоняну, просяний хліб, махорку і по стопці водки. Граємо в "дурака," а деякі сплять.

10 березня середа. Поснідали баланди і їдемо у ліс... Тікаємо в чотириох. Убігли в ліс і лісом йдемо все далі і далі від нашого лагера. Погоні за нами нема. Поліція не зна в яку сторону ми побігли. Прийшли до залізничної дороги. Часовий і собака. Ми тікаємо в ліс і тут кочуємо до утра. В чоботях мокро. Ноги мерзнуть, але ми не падаємо духом....

11 березня четвер. Ми вийшли на дорогу, перейшли переїзд. Житомирське шрсе. Бачили багато мажар. В одному селі розійшлися просити їсти. Я пішов з Петром К., а Микита з Миколою Ш.. Більш я їх не бачив.

12 березня п'ятниця. Перейшли Дніпро благополучно і йдемо Полтавською стороною. В одному селі попросили поїсти і розпитали дорогу на Переяслав. Йдемо благополучно. Минаємо села. Ночуємо в Яшниках за 25 км від Переяслава.

13 березня субота. Повставали. Пішли вперед. В с.Підсінному випросили хліба і затім дійшли до Комарівки. Пообідали, дядько трохи підвіз, і сонце зайшло. Прийшли в Ліпляве. Увечері ходив гулять. Бачив хлопців.

14 березня неділя.... пішли на базар. На базарі бачив Н. Люди не дають і пройти розпитують за своїх рідних. Увечері ходив гулять. Прийшов додому пізно....

16 березня вівторок. Цілий день був дома. Ввечері гуляв в Горпини. Мені сьогодні йти в обход, але я не пішов. Після гульки ходив з Горпиною і Уляною по сіно в Писаренків хутір.

17 березня середа. Я спав, а за мною прийшла поліція, але я від неї втік і шлявся по лісу пошти цілий день...

18 березня четвер. Ночував в Параски Ш.. Вранці встав, пішов додому снідати, а тотім прийшла і Тетяна. Поснідав, узяв Уляні харчі і пішов. У Параски я заснув на полу. Потім пішов в ліс, Був на бараках в "Петренковому". Потім пішов додому і зайшов до дівчат на діляну. Вони збирають шишки... Йшов додому через "займу". Зустрів Пашу. Трохи погомонів. Вона мені заспівала штук дві нові пісні. Зайшов на могилу льотчиків. Провідав Сталінських соколів. Прийшов додому, хата не засунена і нема нікого в ній. Пішов до

Горпини. Бачив поліцію і табун людей. Я на дорогу, аж то Скопняка брали в Німеччину. До мене прибіг Северик Іван Трохимович переказать, щоб я ховався. Ввечері ходив на хутір, був в Маньки Пушкарівки, а потім в Уляни Оврамівни. В Уляни обговорювали питання на політичні теми, про організацію партизанського загону. Годин у 12 ночі пішов спать до Марини....

21 березня неділя. Спав дома. Ходив на базар. Бачив Н.. Гуляв в легенькому піджаку. Поліції не було. Після обід був на хуторі Германів. Гуляв довго з Мариною, потім був в Пилипа. Гуляв довго в Даценка Альоші. Потім пішов додому. Чуть не зустрівся з старостою - з дівчатами йшов додому....

26 березня п'ятниця. Спав дома. Встав пізенько. Ходив в Управу. Хотів узять справку, щоб поступить на роботу, але староста не дає, посила до Майдана. Думаю завтра піти до Майдана, щоб він дав справку, а як не дасть, то піду в партизани. Перейду фронт і піду до красних. Був сьогодні в Майдана, справки не дав. Учив дівчат поли мити в Управі. Ходив по дрова....

27 березня субота. Спав дома, Поліції не було. Наталка мені розказувала, що на Київській робиться страшно. Партиїних сім'ї і самих партійців беруть на Німеччину. Везуть в самих сподніках....

7 квітня середа. Спав сьогодні довго. Бо сьогодні празник Благовіщення. Проснувся, нема нікого дома. Дівчата на роботі, а мати не знаю де. Скоро вечір. Не знаю чи йти гулять, чи ні. Бо може Н. і не буде. Мати була на хуторі в тітки Марії. Омель приходив лягтися за те, що ми брали човна по рибу. Говорить: "Піду заявлю, що Хлебка партизанів возив човном вночі". Такий гадський народ є. Нехай заявля, у мене свідки є. Але нехай подума про майбутнє. Читаючи про Кармалюка найшов цікаву пісню, а тому вирішив її написати. Ось вона:

"Кажуть люди що - м щасливий, - я з того сміюся,
Бо не знають як я часом сльозами вмиваюся."

8 квітня четвер. Вийшов пізенько. На дворі іде невеличкий дощ....

Прийшла туга до серденька - як у цьому світі жити. Світ широкий та нема де дітись.

У неділю вранці всі дзвони дзвонять,

Ой, а мене, Кармелюка, як звірюку гонять.

Нехай гонять, нехай ловлять, нехай заганяють,

Нехай мене Кармелюка в світі вшумляють.

11 квітня неділя. На дворі сонечно, тепло. Настояща весна.

Щебечуть пташки. Сьогодні побачив прилетіли лелеки..... Гей робітник і селянин!

У партизанські йди загони,
Добро і хліб у тил неси,
Щоб фашиські фон - барони
Видохли з голоду "як пси"!

21 квітня середа. Вранці пішов холодний дощик. Ходили з матір'ю у "Діброву" садить город....

23 квітня п'ятниця. День тихий, теплий... дівчата красять яйця, печуть пасху. Завтра весняний празник Великдень. Дома готуються. Замітаємо двір. Миємось, бриємось. Готуємось до свята....

25 квітня неділя. На дворі тепло, але віє великий вітер. Сьогодні великдень, але на серці не святково. Непохоже на свято. Сиджу сумую, нудьгую світом. Був в тітки Варки. Там були всі тітки. Випили літру самогону. Бачив Н.. Вона йшла з гостей теж од тітки... Ввечері був на хуторі. Годин до 3-х ночі з Н. гуляли вдвох. Я сьогодні в обході. Ніч хороша, тепла, ясна. Співають пташки, кумкають жаби...

27 квітня вівторок. Встав рано. Був в Майдана. Взяв справку про те що к-п відпустка в лісництво....

Ввечері був на хуторі. Приходив поліцейський Прошак брать на Німеччину, але мене чому-то зразу не взяв, а потім ми з Наташкою змоталися. Ночую дома..

28 квітня середа. Прийшла за мною поліція, але я втік. Цілий день гуляю коло дівчат в лісі....

30 квітня п'ятниця. Нас усилений конвой відправив в Золотоношу на станцію. Погрузили в вагони й повезли в Київ. Дорогою деякі ребята втекли, але я проспав, бо 2 ночі пошти не спав.

1 травня субота. Сьогодні міжнародний празник. Ми в Києві. Нас загнали в лагерь як отару овець. Сидимо світом нудьгуємо, про свободу думаємо.

2 травня неділя. В карантинному лагері Київ. Омелько купив карти. Граємо цілий день в "дурака", співаємо. Ходив до Соні з Прохорівки ворожить. Випало, що буду дома.

6 травня четвер. Сьогодні ми получили по просяній хлібині, по кільцю чайної ковбаси, й по пачці табаку. Підвезли трамваєм до вагонів. Погрузили до вагонів і везуть в Німеччину. В кожному вагоні німець, але наш в вагоні не їде, а на тормозі. Цілий день граємо в "дурака". Поїзд їде добре. Ввечері на ст.Шепетовка німець

пощитав і поліз у службесний вагон, а ми остались самі закрусчені проволокою. Стало поночі, ми проволоку открустили...

7 травня п'ятниця. Йду додому..." [8].

На превеликий жаль з вищевикладеного досить тяжко робить будь які загальні висновки, щодо окупаційного періоду та життя з яким зіткнулося місцеве населення. Але слід пам'ятати, що Канівський район значно довгий час перебував поза межами фронту, знаходячись в далекому тилу ворога. На його теренах не рвалися кожен день бомби та снаряди, та не мешкали регулярні війська зі своєю жорстокістю. Та незважаючи на це "новій" владі так до кінця і не вдалося навести свій порядок у віддалених селах та хуторах.

1. Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 К., 1963.
2. У грозову пору газета "Дніпрова зірка". 1 листопада 1977р.
3. Центральный государственный архив министерства обороны России. Ф.229, оп.3780, д.11, стр.200. Из боевого донесения начальника отдела бронетанковых войск 26-й армии начальнику автобронетанкового управления Юго-Западного фронта про боевые действия 1 танкового батальона 23 танкового полка //
4. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр., Черкаси, 2000. // Из телеграми командування Південно-Західного напрямку в Ставку Верховного Головнокомандувача про бої з німецько-фашистськими військами за Канівський та Черкаський плацдарми.
5. Зі спогадів жительки с.Таганча Канівського р-ну. Дорошенко Євдокії Дмитрівни 1916 р.н
6. Книга пам'яті України. Черкаська область. Т.7. - Київ, 1997.
7. Зі спогадів жительки с.Таганча Канівського р-ну. Дорошенко Євдокії Дмитрівни 1916 р.н.
8. Щоденник 1943 р. // Канівський історичний музей, науково-допоміжний фонд № 104.

Гончаренко О.М.,

старший викладач кафедри загальної історії,
методології та методики навчання
Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ

Унікальні риси політики Голокосту як явища світової історії включає не лише ознаку безпрецедентних дій нацистів, а й створення

систем, технологій та методик знищення. Євреї оголошувались расовими та політичними ворогами Третього Рейху, з відповідним створенням нормативно-правової бази та політико-ідеологічного обґрунтування. На окупованій території України процес знищення євреїв мав свої особливості, що полягали як у строках так і методах дій окупантів.

Однією з маловивчених проблем є геноцид євреїв на Черкащині. Відомості про національну приналежність жертв нацистського режиму не вказуються у регіональних дослідженнях радянського періоду [1]. Проблема продовжує залишатись невисвітленою і в збірниках документів як радянського [2] так і сучасного періодів [3]. Винятком є окремі дослідження регіонального характеру, зокрема присвяченим історії Лисянщини [4] та подіям, що відбулись в Умані [5].

Розглядаючи проблему знищення радянських громадян, необхідно зазначити відсутність повноцінних статистичних даних, які б фіксувались чи проводились у післявоєнний період. Показовою є відповідь секретаря виконкому Уманської міської ради № 127 від 28 травня 1948 р., надіслана начальнику архівного відділу управління МВС по Київській області. У ній вказано, що з причини відсутності відповідного обліку він не може надіслати списки громадян відправлених у Німеччину, а також відповідні списки на осіб, знищених окупантами [6, 2]. Політика державного антисемітизму в СРСР, детермінована зовнішньополітичними факторами та боротьбою з так званим сіонізмом, унеможливила як облік жертв, так і проведення повноцінних досліджень. Так, у архівній справі "Хронологічні довідки про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Вільшанського району і їх звільнення Червоною армією (1941 – 1944 рр.)" немає жодної згадки про жертви серед єврейського населення [7, 1–47]. У інших архівних справах, у списках загиблих, називаються типові єврейські прізвища та імена, але без вказівки національної приналежності жертв. Так, згідно списку розстріляних мирних жителів с. Глибочне Тальнівського району, протягом періоду окупації загинуло 15 чол., з них 12 чол. з типовими єврейськими прізвищами та іменами, зокрема – Волинець Гершко та Бейло, Польовий Газик та Фаня [8, 12].

Розглядаючи регіональні особливості геноциду мирного населення області, слід враховувати наявність кількох обставин, таких як: наявність каральних структур уповноважених на знищення

євреїв, відомче підпорядкування захопленої території та нормативно-правове забезпечення процесу знищення.

Розстріли єврейського населення розпочалися з перших днів окупації. У області діяли оперативна команда 5, зондеркоманда 4б, які входили до айнзацгрупи Ц. Проте на сам процес вплинули такі фактори як: перебування територій у віданні військових та цивільних органів влади, загальний наступ вермахту, тактичні інтереси німецьких відомств. Важливе значення відіграла і кількість єврейського населення. Для проведення акцій знищення потрібні були відповідні людські та матеріальні ресурси. Особового складу команд поліції безпеки і СД для цього не вистачало. Необхідно також розрізнати акції масового і акції тотального характеру. Якщо перші розпочалися з перших днів окупації України, то другі після 19–20 серпня 1941 р. Названа дата пов'язана з розстрілом дітей у м. Біла Церква, батьки яких загинули під час попередніх акцій масового знищення. У місті стався відомчий конфлікт між представниками вермахту і зондеркомандою 4а. Після втручання командуючого 6-ю армією проблема була вирішена шляхом розстрілу дітей.

На Черкащині виявлені матеріали, згідно яких акції тотального знищення євреїв були проведені у цей період на території окупованої області. Згідно хронологічної довідки про окупацію м. Тального, 10 серпня 1941 р. під приводом реєстрації та направлення на роботу до м. Умань було зібрано 800 жителів міста. Після цього населення було виведено на Уманський шлях, що проходить через с. Белашки і там розстріляно. У цей же день були забрані з домівок і розстріляні старики і малі діти, які за станом здоров'я не могли йти в колоні. Це ж джерело вказує, що діти мали вік від 1 до 4 років. Так було розстріляно жінку Геру з дитиною, якій виповнилось 3 дні. 6 квітня 1942 р. було розстріляно ще 115 чоловік [8, 6]. Ці дані підтверджуються іншими матеріалами, зокрема спогадами учасників подій, зібраними під час створення "Чорної книги". Але хронологія подій і кількість жертв у цих матеріалах є суперечливими. Зокрема, за спогадами очевидців перший масовий розстріл у м. Тальному був проведений 19 вересня 1941 р. Під приводом реєстрації та відправки до м. Умань партія євреїв була виведена з міста, в напрямку до с. Белашки. Близько тисячі чоловік були розстріляні з кулемета. Перед відправкою цієї групи євреїв непрацездатні були відділені, розміщені

у міському кінотеатрі та клубі і також розстріляні. 17 квітня 1942 р. було розстріляно близько ста чоловік [9, 43–45]. Таким чином, факт розстрілу саме 10 серпня 1941 р. не підтверджується іншими матеріалами, а тому не може бути визнаний, як такий, що відбувся у першій декаді місяця.

Акції масового знищення відбувались на основі "Указу про комісарів" від 7 липня 1941 р. За цим нормативним актом проходили вбивства єврейської інтелігенції та євреїв чоловічої статі. У серпні 1941 р. особисто А. Гітлером та Г.Герингом був відданий наказ про тотальне знищення євреїв, що проживали на території СРСР. Текст документу не зберігся. Очевидно, що його взагалі не існувало, а сам наказ був відданий усно. У середині серпня 1941 р. євреї знищувались незалежно від віку і статі. Після успішної апробації геноциду євреїв СРСР, було прийнято рішення про початок відповідних дій у Європі. Рішеннями Ванзейської конференції, що відбулась у січні 1942 р. передбачалось використання трудового потенціалу євреїв, зокрема, шляхом залучення до будівництва доріг. Таким чином, майбутнє радянських та європейських євреїв виявилось спільним та взаємопов'язаним.

1 вересня 1941 р. територія Черкащини увійшла до генерального округу "Київ" – складової частини рейхскомісаріату "Україна". Передача влади відбувалась поетапно, а тому певний час каральні команди перебували на відповідній території. До цього часу вона перебувала у віданні військової адміністрації, так званих ортс- та фельдкомендатур, які діяли у містах та сільській місцевості. Складовою частиною цих органів військового управління була польова жандармерія, яка у межах службової компетенції займалася знищенням євреїв та інших противників режиму. З передачею території області до компетенції цивільної адміністрації Рейхскомісаріату Україна, "єврейське питання" перейшло у її відання, зокрема таким органам як гестапо та жандармерія.

Чисельні єврейського населення та нестача ресурсів для їх знищення, короточасні тактичні інтереси відомств, що діяли на окупованій території призвели до створення гетто, як місць тимчасової концентрації євреїв напередодні знищення. Чим далі на південь від Києва тим більша кількість цих місць утримання євреїв. Черкащина і була цією територією. На цей процес суттєво вплинув так званий суб'єктивний фактор. Він полягав в особистій позиції командира оперативної команди 5 Е.Шульца, яка діяла в

південній Київщині. Він не бажав займатись акціями знищення місцевого населення, а відтак не проявляв особистої ініціативи і чекав переведення в Берлін. Після зміни керівництва ОК 5 акції, що виконувались цією каральною структурою набрали рис тотальності. Проте час був втрачений, ситуація на фронті змінилася і команда була відправлена в м. Київ, де розпочалась підготовка до акції у Бабиному Яру. Область у зв'язку з утворенням генерального округу "Київ" виходила з-під компетенції команди.

Найбільш масовий розстріл євреїв на території сучасної Черкащини був проведений в м. Умань у середині вересня 1941 р. Оперативна команда 5 розстріляла в Умані 1414 євреїв. Карателі оцінювали кількість євреїв, що залишились в Умані у 8 тис. чоловік. Характерно, що керівництво оперативної групи Ц скаржилась на військовослужбовців групи армії Південь, що вчинили у місті "безпланові ексцеси". Зі слів донесення в результаті цього "постраждала систематика акцій" [10, 90]. 16 вересня 1941 р. було розстріляно близько 6 тис. мешканців Умані та навколишніх районів. Розстріл був проведений за містом в районі аеродрому [11, 97 – 99]. У цьому розстрілі брав участь 304-й поліцейський батальйон. Певну кількість євреїв Умані розстріляла зондеркоманда 46 [12, 224, 302].

Розстріли євреїв були проведені у Черкасах, Смілі тобто в усіх місцях компактного проживання єврейського населення. Найбільш масові розстріли євреїв Черкащини відбулись у м. Умань. За окремими оцінками у Сухому Яру та Собківському лісництві протягом усього періоду окупації було розстріляно близько 20000 євреїв Умані та району [5, 31]. Розстріли єврейського населення відбувались і в селах Черкащини. При цьому відбувалась концентрація євреїв у центрах гебітскомісаріатів або гетто. Так, у селах Лисянського району вбито євреїв: у с. Боярка – чотири сім'ї – Левіта Гершка, Дубового Нафтоли, Гонопольського Геделя і Бенеміна Аврама; у с. Бродок вбито Склярську Фіру та її двох дітей 7 річного та 8 місячного віку; у с. Виноград вбито 175 чол., з них євреїв – 155; у с. Писарівка – Константинівського Аврама; у с. Семенівка – 4 чол. [12, 11–90].

Особливістю правобережжя Черкащини, що відрізняє її від інших районів Київщини, є так звана "геттоїзація". Використання терміну обумовлене тим, що повноцінних гетто на зразок аналогічних утворень у "дистрикті Галичина", - з юдеєратами,

власною адміністрацією та поліцією, - ці місця не мали. Фактично, це були місця тимчасової концентрації євреїв напередодні знищення. Так, у м. Вільшана в липні 1941 р., розстрілявши євреїв чоловічої статі, окупанти створили гетто. Євреї, позбавлені одягу, майна та будинків були примусово переселені в один квартал, який охоронявся, за словами свідків, німцями та поліцією. Їх одяг, майно і будинки були відібрані. Мешканці гетто не мали права виходити за його межі [13, 47–48].

Отже, важливою особливістю геноциду євреїв на Черкащині було створення гетто. У той же час на Київщині ці факти фактично відсутні. Місця концентрації євреїв напередодні знищення, що мають одну-дві ознаки гетто, у м. Богуслав, Таращі та Сквирі були ліквідовані вже в 1941 р. Гетто (табір примусової праці для євреїв) діяв восени 1941 р. у м. Київ на вул. Інститутській [14, 79–81]. Відомі також гетто у с. Буки, куди відправлялись жителі м. Жашків. В'язні гетто називають його "табором": "З табору нас вранці гнали етапом поліцаї на кар'єр Буки – Антонівка. Скелі стояли і, напевне, вони ще є. Каменярі кололи їх, а ми вагонетками возили і складали у штабелі камінь. Потім його відправляли на будівництво доріг" [15, 101]. Гетто були створені в Звенигородці, Смілі, Умані, Шполі, Монастирищі. З перших днів окупації гетто було створене у м. Черкаси [16, 8].

Причинами створення гетто була значна кількість євреїв, що проживали у цих районах. Так, згідно перепису населення 1939 р. у м. Умані проживало – 13233, Черкасах – 7637, Смілі – 3428, Тальному – 1866, Шполі – 2397, Корсуні – 1329, Звенигородці – 1957 євреїв [17, 86]. Слід враховувати також і особливості громадянського статусу радянських громадян, які згідно з інструкціями про порядок перепису населення 1939 р. самостійно визначали свою національну приналежність [18, 26]. Проте для нацистів критерієм прийняття рішення про фізичну ліквідацію виступали не "арійські" документи, а єврейське походження, доведене шляхом особистого або медичного огляду. Одним з факторів, що частково вплинув на процес формування гетто на території сучасної Черкащини, можна вважати неефективну діяльність оперативної команди 5, а також рішення Ванзейської конференції 1942 р.

Отже, процес створення гетто у різних регіонах України мав значні відмінності. Найбільш чітко різниця виділяється між гетто,

що були створені у дистрикті "Галичина" і східних областях України. У більшості випадків гетто, що були створені у регіоні мали лише кілька формально визначених ознак цих органів. Фактично вони були місцями попереднього утримання, концентрації та ізоляції, що проводились напередодні проведення акції фізичного знищення євреїв регіону. Гетто – це частина території населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення [19, 14]. Сучасні юридичні оцінки діяльності гетто, також вказують на спільні з концтаборами ознаки [20, 584]. Значні розбіжності в процесі створення гетто Черкащини, що базувались на критеріях расової сегрегації та дискримінації, дозволяють виділити високий рівень правотворчості уповноважених суб'єктів місцевих органів влади. Найбільше гетто діяло у м. Умані. Про механізм його створення та функціонування свідчить відповідне оголошення у місцевій пресі. Характерно, що нормативне забезпечення діяльності гетто було забезпечено у лютому 1942 р., тобто вже після його створення. У оголошенні міського комісара Меєде зазначалося: "Зараз, після опублікування цього, заборонено доступ жидам до всіх публічних місць продажу, магазинів, готелів, їдальень.

Так само забороняю я всякий приватний зв'язок українського населення з жидами й вхід в ГЕТТО українцям. Вхід до квартир українців жидам теж заборонено.

Міське Управління мусить до 28. ІІ. 1942 р. розпорядитися:

1) Всі торговельні місця, магазини, крамниці в Умані та в Уманському районі мусять забезпечити себе такими написами: "Жидам вхід заборонено".

2) Всі під'їзні дороги до ГЕТТО мусять мати написи: "Увага! Гетто! Вхід українцям заборонено під загрозою штрафу".

3) Заготівля, написи й приладнання вивісок, а також кошти на це покладається на жидів. Термін – 27. ІІ. 1942 р.

4) Зараз після опублікування цього забороняю я всяку самостійну торгівлю й ремісництво жидам, тобто ніякий жид не може бути в майбутньому керівником ремісничої або торговельної установи.

5) Зараз же, після опублікування цього, забороняю я продаж коштовних речей, меблів та якогось іншого матеріалу жидами українцям, тобто: купівлю або присвоєння жидівського майна українцями.

Хто протидіятиме ухвалі від 1 до 5 пункту, буде оштрафований" [21].

Таким чином, зазначене джерело доводить, що на території Черкащини, на відміну від Київщини, дійсно були створені гетто. Умови проживання населення у гетто Черкащини ще потребують додаткових досліджень. Лише Уманське гетто мало штат працівників, що призначались з числа євреїв. Окрім старости був його помічник та кілька поліцаїв. Під час виплати контрибуцій староста разом з поліцаями, серед яких була одна жінка, нещадно знущалися над багатими євреями, вимагаючи видачі цінностей [13, 132–133]. У випадку невиконання вимог окупанти могли влаштувати погром, а тому членам юденрату доводилось таким чином збирати необхідні цінності.

У колгоспній конюшні були розміщені 170 в'язнів (як дорослих так і дітей) в с. Лисянка Черкаської області. На роботу їх відправляли за 20 км. У м. Звенигородці був створений табір, де разом з місцевими євреями перебували жителі сусіднього з районом гетто м. Вільшани. Переселення відбулось на початку травня 1942 р. Після проведення селекції – стариків, дітей, а також хворих і непрацездатних відправили в місцеве гетто. Після цього відібраних євреїв відправили в с. Неморіж, що знаходилось під м. Звенигородкою. Дорога у цьому місці повинна була проходити через ліс, тому євреї зрубували дерева, корчували пеньки. В'язні табору проживали у старих свинарниках. Допомогу продуктами харчування їм надавали в'язні гетто м. Звенигородка [22, 183–184].

Ліквідація гетто та таборів праці відбувалась протягом весни та осені 1942 р. Табір для непрацездатних у м. Звенигородка за окремими даними був знищений у квітні 1942 р. Гетто у Шполі, яке окупанти називала "Палестина" було ліквідоване 15 квітня 1942 р. Табір праці, у якому було сконцентроване населення Катеринополя, Шполи та Звенигородки – восени 1942 р. [9, 85–86].

Євреї, що перебували у гетто були розстріляні весною 1942 р. Відомі випадки ліквідації гетто у 1943 р. Безпосереднім виконавцем цього етапу знищення була жандармерія. Що стосується участі української поліції, то вона зводилась переважно до технічного забезпечення цих акцій, тобто охорони заарештованих, конвоювання, підготовки місць розстрілу. На проведення розстрілів направлявся увесь особовий склад поліції. В окремих випадках поліція направлялась до інших районів. Так, Букська районна поліція брала участь у розстрілах євреїв у с.

Пятигори Тетіївського району [23, 120]. Для проведення розстрілів євреїв у с. Млієві був відправлений особовий склад української поліції. Один з поліцейських свідчив: "Так, я був у с. Млієві під час розстрілу єврейського населення, але сам особисто не розстрілював, а лише охороняв табір". Проте окремі поліцейські брали безпосередню участь у розстрілах. Продовжуючи давати свідчення, він зазначає моральну неготовність рядових виконавців акцій знищення, так як один з поліцейських, що стріляв з кулемета випустив з рук зброю, коли побачив маленьку дитину [24, 63–66].

Гетто було організоване у м. Звенигородка. Колишній поліцейський свідчив, що все єврейське населення було сконцентроване на одній вулиці. Спочатку у своїх свідченнях він доводив, що гетто у місті не було, а заарештовані євреї утримувались у тюрмі. Проте під тиском доказів зізнається, що гетто все ж існувало, а він як поліцейський вночі патрулював вулицю на якій проживали євреї. Інший поліцейський дав свідчення, що гетто охороняла табірна поліція, а Звенигородська районна поліція участі у цьому не приймала [25, 159–252]. Брак джерел не дозволяє ідентифікувати підрозділ, який охороняв гетто. На території Черкащини, зокрема у м. Шпола відбувалось формування 118-го поліцейського батальйону, особовий склад якого був переведений у листопаді 1942 р. був відправлений у Білорусію [26, 188–254]. Проте участі в охороні та наступних розстрілах мешканців гетто цей підрозділ не брав. Зафіксований лише один випадок участі поліцейських батальйонів у розстрілах євреїв. Так, у розстрілах євреїв м. Тараща брав участь так званий 116 жандармський батальйон [27, 14–72]. Проте, цей підрозділ виявився 116-м поліцейським батальйоном, створеним з місцевих добровольців та військовополонених різних національностей [28, 17–22]. Використати цей випадок по аналогії з 118-м поліцейським батальйоном немає підстав.

У роки нацистської окупації, місцеве населення Черкащини не було стороннім спостерігачем подій що відбувались. Євреї шляхом втеч, отримання "арійських" документів намагались врятуватись. При цьому, без допомоги місцевого населення порятунок був неможливим. Навіть у випадку успішної легалізації семітська зовнішність видавала євреїв. Так, влітку 1943 р. на Денихівському цукровому заводі був заарештований єврей, мешканець м. Біла

Церква, якому у 1941 р. вдалося втекти з німецького полону. Отримавши необхідні документи він влаштувався на роботу. Після арешту був відправлений в гестапо м. Біла Церква, де був використаний як бетонувальник. Був попереджений про розстріл поліцейським, який охороняв приміщення гестапо і втік [29, 242–244]. Відомі й інші випадки. Так, після проведення акції знищення у м. Ставище випадково врятувалась неповнолітня дівчина. На момент арешту вона перебувала за межами будинку своїх родичів, до яких приїздила відпочивати ще до початку війни. Переховавшись у місцевих жителів, відправилась до м. Жашків, де проживала в будинку української жінки. Розшуковуючи сестру відвідала м. Ставище. Повертаючись до своєї рятівниці була затримана поліцією м. Жашків і була відправлена на роботу в Німеччину. Таким чином, вона змогла врятуватись і влітку 1945 р. повернулась додому [30, 181]. У с. Байбузи Черкаського району до січня 1941 р. у місцевих селян переховувались єврейки Грабовські. Проте їм врятуватись не вдалось. Після арешту, проведеного поліцією, вони були страчені [31, 13]. У селах області переховувались німісцеві євреї, які не змогли евакуюватись. Свідчення зібрані Б. Забарко яскраво показують не лише той трагізм ситуації у якій опинились євреї України, а й загальнолюдську мораль, збережену українським населенням. Незважаючи на реальну загрозу застосування німецьких репресій щодо членів всієї сім'ї українці брали участь у порятунку євреїв, вступивши у протистояння з нацистами. У кожного врятованого був свій рятівник, без якого в умовах окупації він вижити не міг. Населення Черкащини не стало виключенням.

Виконання поставлених завдань дозволяє сформулювати відповідні висновки. Геноцид євреїв на території окупованої Черкащини відбувався у два етапи. Протягом серпня-грудня 1941 р. каральні підрозділи знищили частину євреїв області. Акції масового знищення досить швидко, вже у серпні 1941 р. набули рис тотальності. Значна кількість єврейського населення, окремі фактори суб'єктивного та військово-тактичного характеру призвели до утворення гетто, як місць тимчасової концентрації та ізоляції євреїв. На території області були знищені також євреї, які походили з інших місцевостей України і не зумівши евакуюватись, залишились проживати на Черкащині. У ході другого етапу геноциду, що відбувався весною та восени 1942 р. євреї були зосереджені у

гетто та таборах праці. На цей процес вплинули рішення Ванзейської конференції, згідно яких передбачалось використати єврейське населення на будівництві автомобільних шляхів сполучення. Акції знищення євреїв-в'язнів гетто та таборів праці були проведені жандармерією.

Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, загрозу німецьких репресій місцеве населення взяло участь у порятунку євреїв. Загалом, німецьким окупантам не вдалось використати український народ у реалізації заходів, передбачених ідеологією расистського антисемітизму.

1. *Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Черкаська область. — 1972. — 788 с.;*
2. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941 — 1945 гг.). Сборник документов / Под ред. П.Г. Тронько. — 1963. — 735 с.;*
3. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945 рр. Збірник документів та матеріалів / Укладачі: П.М. Жук, П.П. Жук, С.І. Кононенко, С.І. Кривенко. Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. — 208 с.;*
4. *Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. — К.: Наук. думка, 2004. — 408, VIII с. — іл.. — (Сер. "Історія регіонів України");*
5. *Черномиз В. Еврейская мысль в Умани. Одесса, 2002. — 48 с.;*
6. *Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р. — 4758. — Оп. 2. — Спр. 48;*
7. *ДАКО. — Ф. Р. — 4758. — Оп. 2. — Спр. 35;*
8. *ДАКО. — Ф. Р. — 4758. — Оп. 2. — Спр. 44;*
9. *Черная книга. Сост. Под. ред. В.Гроссмана, И. Эренбурга. — К.: Обериг, 1991. — XXII, 560 с. — Библиогр.: с. XXII;*
10. *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 — 1944 годах / Сост. А. Круглов. — К.: Ин-т иудаики, 2002.*
11. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 — 1944). Сборник документов и материалов / Редактор И. Арад. Яд Ва-Шем. Иерусалим. — 1992.*
12. *ДАКО. — Ф. Р-4758. — Оп. 2. — Спр. 28.*
13. *Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Д-р Б. Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. — К.: Задруга, 2000. — 578 с.*
14. *Державний архів СБУ. — Ф. 5. — Спр. Спр. 2797;*
15. *Горошко С. І. Жашківщина: історія в долях учителів і учнів. — Умань, 2004. — 182 с.;*
16. *ДАКО. — Ф. Р-4758. — Оп. 2. — Спр. 51;*
17. *Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред.: И.М. Левитас. — К., 2000.*
18. *Саутін І. Всесоюзний перепис населення 1939 року. — К., Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР. — 1938. — 55 с.;*

19. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М.Г.Дубик. – Київ, 2000. – 304 с.;
20. Юридична енциклопедія: В 6 Т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: "Укр.. енцикл.", 1998. – Т. 1: А-Г. 672 с.: іл.;
21. Оголошення міського комісара Меєде // Уманський голос. – 1942 р. – 26 лютого;
22. Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941 – 1945 гг. – М.: Коллекция «Совершенно секретно», 2002. – с 84. с.;
23. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2789. – Т. 2;
24. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46597;
25. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51066. – Т. 3;
26. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26439. – Т. 3;
27. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2784. – Т. 1;
28. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51498;
29. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63267;
30. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57727. – Т. 2;

Перехрест І.В.,

аспірантка кафедри історії України

Черкаського державного технологічного університету

МЕДИКО-САНІТАРНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ ТА ОКУПАЦІЇ ДЛЯ ЧЕРКАС ТА ЇХ ПОДОЛАННЯ (1943-1945 РР.)

Одними з найбільш негативних наслідків війни та нацистської окупації, були медико-санітарні. Їх найзначнішою складовою частиною було знищення та руйнування мережі медичних й санітарних закладів та установ. Під час свого тимчасового хазайнування німецькі окупанти завдали медичним закладам Черкас величезної шкоди. Вони повністю зруйнували Першу та Другу лікарні, значно пошкодили будівлю центральної поліклініки, водолікарню, туберкульозний диспансер, Пастерівську станцію. Окупанти, руйнуючи лікарні та інші медичні установи республіки, пограбували і вивезли обладнання та устаткування на суму 85 млн. крб. [7,58].

Знищення та руйнування мережі медико-санітарних закладів та установ здійснювалося планово і цілеспрямовано по всіх регіонах України і призвело до погіршення медичного обслуговування населення, різкого зростання серед всіх його категорій захворюваності та смертності. Прямим наслідком руйнування медичної мережі стало значне поширення територією України інфекційних захворювань та зниження загального санітарного рівня

життя населення. Так, станом на вересень 1943 р. в Україні було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний тиф [6,54]. В названий період значно поширилась загальна захворюваність населення, особливо на кишково-шлункові, серцево-судинні, шкірно-венерологічні захворювання. З огляду на ситуацію, що склалася в справі надання медичної допомоги населенню, завдання відновлення діяльності закладів державної системи охорони здоров'я та покращення стану здоров'я населення республіки було одним із головних напрямків у роботі радянських органів при здійсненні першочергових заходів по ліквідації наслідків війни та окупації.

Негативними були медико-санітарні наслідки і для населення Черкас. Складність в справі надання необхідної медичної допомоги населенню в першу чергу полягала в катастрофічному скороченні мережі медичних закладів та відсутності достатньої кількості медичного персоналу. До війни в Черкасах існувала розвинена мережа лікарень та поліклінік, санітарно-епідеміологічна станція, водолікарня та інші медичні установи, працювало 80 кваліфікованих лікарів. За часів свого хазяйнування фашистські загарбники знищили налагоджену систему медичної допомоги населенню та завдали матеріальної шкоди медико-санітарній мережі Черкас на суму 7 млн. крб. Майже все медичне обладнання вони вивезли до Німеччини або знищили. На момент визволення в місті працювало лише 10 лікарів, залишилася одна лікарня на 50 ліжок [5,89].

У роки тимчасової окупації Черкас нацистськими загарбниками, як і в інших регіонах України, населення міста проживало в надзвичайно складних матеріальних та санітарних умовах. Така ситуація при майже повній відсутності безкоштовного медичного обслуговування, не могла не вплинути на процес розповсюдження інфекційних захворювань та на загальне погіршення стану здоров'я населення. Так у зимові місяці 1941–1943 рр. відмічалось більше кількох тисяч випадків захворювань на паразитарні тифи та інші інфекційні хвороби [5,87]. Значного поширення також набули гострі респіраторні та дитячі захворювання. Отже, після визволення Черкас перед медичними працівниками постало важливе завдання – у стислий термін ліквідувати тяжкі санітарні наслідки нацистської окупації та забезпечити населення необхідною медичною допомогою.

З перших днів після визволення Черкас міська влада та медичні працівники приступили до відбудови та відновлення медичної мережі міста. Вже в січні 1944 р., тобто через місяць після звільнення

міста, почала працювати центральна поліклініка. А на кінець року в місті вже було відновлено діяльність значної частини медичних установ, які функціонували до війни. В грудні 1944 р. в Черкасах працювали чотири лікарні на 200 ліжок, дві поліклініки, дитяча та жіноча консультації, шкірно-венерологічний диспансер, станція швидкої допомоги. В зазначений період в місті вже працювало 35 кваліфікованих лікарів [1,71].

Відновлення в стислі строки медико-санітарної мережі міста дозволило швидко розпочати боротьбу з важкими інфекційними захворюваннями, такими як: висипний, черевний, поворотний тифи, дизинтерія, туберкульоз, сифіліс, гонорея тощо. Адже перераховані хвороби швидко розповсюджувались внаслідок незадовільних санітарно-побутових умов життя людей, а це в свою чергу призводило до спалаху епідемій. Вже в листопаді 1944 р. для поліпшення госпіталізації тифозних хворих дві лікарні міста були перетворені в інфекційні [2,9]. Всі медичні працівники та добровольці здійснювали подвірні обходи для виявлення вогнищ інфекційних хвороб. Наприкінці року, з метою припинення росту інфекційних захворювань міськвиконком прийняв постанову про обов'язкову санітарну обробку всіх, хто приїжджав до Черкас [3,61]. Завдяки чітко налагодженій роботі медичних працівників вже на кінець 1945 р. вдалося призупинити подальше розповсюдження гострих інфекційних хвороб.

Та, незважаючи на швидке відновлення мережі медико-санітарних закладів міста та покращення рівня медичної допомоги населенню, залишалось ще багато не вирішених проблем. Реальною проблемою у справі відновлення діяльності медичних закладів була нестача медичного обладнання, інструментів та медикаментів. Так, в черкаських лікарнях не вистачало хірургічних інструментів та матеріалів: скальпелів, зажимів, бинтів, знеболюючих засобів, багатьох ліків тощо [5,110]. Недостатнім було матеріально-технічне та фінансове забезпечення лікувальних закладів. У багатьох медичних працівників незадовільним були житлово-побутові умови.

В складних умовах воєнного часу активна робота по відродженню медико-санітарної мережі міста та налагодженню надання медичної допомоги населенню продовжувалась в 1945 р. Вона дала позитивний результат. На середину 1945 р. в місті працювало 23 лікувальні установи, зокрема: чотири лікарні на 300 ліжок, дві поліклініки, станція швидкої допомоги, рентгенівський та зубопротезний кабінети,

санепідемстанція, шкірно-венерологічний та туберкульозний диспансери, два лікарняних та один фельдшерський здоровпункти, працював будинок санітарної культури. В перерахованих медичних установах працювало 50 лікарів та біля 120 середніх медичних працівників [5,90]. Завдяки самовідданій діяльності медиків в Черкасах на кінець 1945 р. вдалося ліквідувати захворюваність на висипний та поворотний тифи та зменшити рівень захворюваності на інші інфекційні хвороби. Покращилися у бік зменшення і показники кількості загальної захворюваності населення.

Звичайно, за короткий період 1943–1945 років неможливо було повністю ліквідувати медико-санітарні наслідки війни та окупації й відновити довоєнний рівень надання медичної допомоги. Вирішення даних проблем продовжувалося в наступні роки відбудови.

1. Велич подвигу народного. — Черкаси, 1995.
2. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). — Ф.Р — 2921, оп.1, спр.1.
3. ДАЧО. — Ф.Р — 121, оп.1, спр.19.
4. ДАЧО. — Ф.Р — 72, оп.2, спр.9.
5. Духовна спадщина Черкаського краю / Упорядник Г.В.Суховершко. — Черкаси, 2000.
6. Ларін А.Ф., Маковська Н.В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.). // Український історичний журнал. — 1986 — №12.
7. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР 1917–1947 рр. — К., 1948.

Голиш Л.Г.,

аспірантка Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

ФУНКЦІОНУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ УСТАНОВ ДЛЯ ПОСТРАЖДАЛИХ НЕПОВНОЛІТНІХ ГРОМАДЯН ЧЕРКАЩИНИ В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ (1943-1950 РР.)

Неймовірно випробування воєнної доби особливо боляче зачепили наймолодшу частину українського соціуму. Війна позбавила багатьох неповнолітніх українців родинного затишку, перетворивши їх на сиріт і безпритульних. Владні партійно-радянські структури намагалися зарадити цій ситуації, розгортаючи мережу спеціальних установ для постраждалих дітей.

Незважаючи на беззаперечну актуальність та наукову цінність означеної проблеми, вона по суті залишається цілинною у вивченні. Абсолютно не розроблена вона й на регіональному рівні. Виходячи з цього, метою даної розвідки є аналіз особливостей функціонування спеціальних дитячих установ Черкащини у відбудовний період (1943-1950 рр.) Залучений емпіричний матеріал в основному стосується районів нашого краю, які у досліджуваний період входили до Київської, Полтавської та Кіровоградської областей.

Після визволення Черкащини від гітлерівських загарбників (вересень 1943 - березень 1944 рр.) у системі заходів органів місцевого самоврядування та компартійних комітетів дедалі більше місця належало питанням допомоги сиротам, боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю. А масштаби цього примноженого страшною війною соціального лиха були справді вражаючими і про це засвідчують статистичні дані та конкретні факти. Так, по Кам'янському району (тоді - Кіровоградської обл.) на вересень 1944 р. було обліковано 144 дитини-сироти, на квітень 1945 р. - 182, а на січень 1946 - 198 [1, 1,2,9]. Подібне спостерігалось і інших районах краю.

Слід зазначити, що до категорії позбавлених родинного затишку дітей відносили не лише круглих сиріт. Наприклад, серед 53 підопічних Смілянського будинку дитини 34 були напівсиротами, у 3-х батьки знаходилися на фронті, решта малюків зовсім не мала батьків [2, 41]. До збільшення кількості безпритульних дітей долучалася й радянська репресивна система. Адже чимало неповнолітніх громадян опинилися в такій соціальній категорії з причин незаконних арештів і заслання їхніх батьків як "ворогів народу" [3, 50].

З метою допомоги постраждалим внаслідок війни дітям і підліткам центральні та місцеві владні структури створили необхідну нормативно-розпорядчу базу, провели багатогранну організаторську роботу. Так, ще в березні 1943 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову "Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи були замучені й розстріляні фашистськими загарбниками." Цей директивний документ зобов'язував виконками обласних рад депутатів трудящих та обкоми партії забезпечити виявлення та облік дітей-сиріт, створити пункти прийому і розподілу бездоглядних (приймальники-розподільники), розгорнути мережу спеціальних установ для постраждалих дітей (дитячих будинків різного типу, будинків дитини), а також проводити

роботу з патронування цієї соціальної категорії, влаштування під опіку, організації усиновлення тощо. Для керівництва цією роботою було утворено державну комісію, яку очолив заступник голови РНК УРСР М. П. Бажан [4, 341-342].

Постанова РНК УРСР № 307 від 28 вересня 1943 р. націлювала на практичне вирішення питань розгортання мережі дитбудинків [5, 77], а спільна постанова уряду УРСР та ЦК КП(б)У № 917, ухвалена в липні 1944 р., поставила вимогу місцевим органам влади посилити роботу по боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю [6, 59]. І наступні роки у розпорядчій діяльності центральних органів влади ці питання займали пріоритетне місце.

На виконання означених директив на місцях приймалися відповідні рішення та проводилася конкретна робота. Так, лише за 1944 р. Полтавським облвиконкомом було ухвалено 8 постанов з питань допомоги бездоглядним і безпритульним дітям, створення та діяльності дитячих спеціальних установ [7]. Таку ж розпорядчу активність у цих питаннях демонстрували й керівні органи Вінницької, Київської та Кіровоградської областей.

При виконкомах обласних та районних рад депутатів трудящих було утворено комісії для боротьби з дитячою бездоглядністю і безпритульністю та запроваджено інститут громадських інспекторів з цих питань, які діяли в певних мікрорайонах. Ці структури та персоналії проводили велику роботу по облаштуванню життя знедолених дітей. Так, у Кам'янському районі станом на квітень 1945 р. з 182 виявлених дітей-сиріт 76 було направлено в дитбудинки, 100 - на індивідуальне патронування, 3 - під колективну опіку колгоспами, а 3 було усиновлено [1, 2].

Поряд з цим досить часто місцеві органи влади проводили цю роботу формально, а подекуди комісії по боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю навіть не були створені. Такі факти, наприклад, було встановлено в результаті перевірки органами прокуратури Київської області роботи з цих питань Ладижинського райвиконкому (нині - Уманський район) [8, 7].

Провідну роль у соціальній реабілітації постраждалих неповнолітніх відігравали спеціальні дитячі установи, роботою яких поряд з центральними опікувалися й місцеві органи влади та управління.

Велику роботу по виявленню та влаштуванню бездоглядних і безпритульних дітей проводили органи НКВС, які поряд з цим

відповідали за діяльність дитячих приймальників-розподільників. Як правило, знедолені діти перебували в цій установі близько двох тижнів і, якщо батьки не відшукувалися, таких неповнолітніх через органи народної освіти та охорони здоров'я направляли у дитбудинки, будинки дитини, на патронування та усиновлення. Підлітків віком понад 14 років за допомогою мобілізаційних відділів влаштовували на роботу в промисловості чи сільському господарстві [9, 81-82]. Приймальник-розподільник на 50 місць функціонував, зокрема, в м. Черкаси [10, 17].

Як засвідчують джерела, існувала гостра проблема з влаштуванням 15-річних підлітків, які становили контингенти дитприймальників-розподільників. Так, у розпорядженні виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих від 15 січня 1947 р. наголошувалося на тому, що керівники підприємств та радгоспів чинять спротив прийому на роботу цієї категорії неповнолітніх [11, 1].

Ключове місце у влаштуванні життя дітей-сиріт займали дитячі будинки як звичайного, так і спеціального типу. Невдовзі після визволення Лівобережжя краю уже 10 листопада 1943 р. було прийнято спільну постанову бюро Полтавського обкому КП(б)У і виконкому обласної ради про відкриття до 1 грудня того ж року щонайменше 16-ти міжрайонних дитячих будинків з контингентами 2200 вихованців, у тому числі й установи такого типу в Золотоніському районі [12, 180]. Подібні постанови було ухвалено й владними структурами Вінницької, Київської та Кіровоградської областей.

Відповідні рішення місцевої влади про розширення мережі та збільшення контингентів дитбудинків приймалися і в подальший період. Так, постановою виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 673 від 16 квітня 1947 р. передбачалося додатково відкрити дитбудинки у м. Шполі, с. Дубова Бабанського (тепер - Уманського) району та смт Катеринополі на 100 вихованців у кожному, а в с.Селище Корсунь-Шевченківського району і с. Дубіївка Смілянського - з контингентами по 75 дітей. Планувалося також суттєво збільшити контингенти вже існуючих дитбудинків [13, 129-131]

Для дітей полеглих військовослужбовців та партизанів створювалися спеціальні дитбудинки Наркомату освіти, які відрізнялися від звичайних дитустанов дещо кращим фінансуванням та матеріально-технічним забезпеченням. Так, згідно постанови РНК

УРСР № 193 від 11 березня 1944 р. відкривалися спеціальні дитбудинки у м. Золотоноші на 150 місць, м.Умані - на 120, м. Черкаси - на 100 [14, 55; 15, 48].

Чисельність та контингенти дитбудинків як звичайного, так і спеціального типів неухильно зростали. Основні відомості про дитбудинки Черкащини, які знаходилися на території районів тодішніх Київської та Полтавської областей, містить матеріал таблиці 1 [Скл. за: 16, 25-49].

Як випливає з наведеної таблиці, у районах Черкащини, які входили тоді до Київської та Полтавської областей, налічувався загалом 21 дитбудинок, в тому числі, 15 - загального типу і 6 - спеціального. Їх контингенти у 1948 р. становили сумарно 2630 вихованців, що дещо перевищувало заплановані показники.

Тяжкий повоєнний час вимагав і створення будинків дитини, в яких утримувалися немовлята-сироти віком до трьох років. Згідно постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1943 р. органи Наркомату охорони здоров'я, в компетенції яких переважно й знаходилися питання турботи про немовлят, відразу, в міру визволення районів краю, розпочали надзвичайно копітку і відповідальну роботу з розгортання мережі будинків дитини [17, 463]. Про те, що місцеві органи влади постійно тримали в полі зору проблеми роботи цих специфічних установ, засвідчує, зокрема, відповідна постанова виконкому Київської обласної ради депутатів трудящих № 2301 від 15 жовтня 1948 р., якою серед іншого передбачалося збільшити кількість ліжок у Смілянському будинку дитини з 65 до 115, а в Черкаському - з 50 до 75. Цим документом визначалися й конкретні заходи щодо поліпшення фінансування та матеріально-технічного постачання закладів для наймолодших сиріт [18, 93-96].

Згідно нормативних документів з метою забезпечення малюків віком до одного року материнським молоком у штати будинків дитини вводилися годувальниці. Кожна з цих специфічних працівниць обслуговувала двох немовлят [19, 42].

Одним з наслідків війни було зростання чисельності дітей-інвалідів, що спонукало владу розгорнути мережу спеціальних установ для такої категорії неповнолітніх. Для прикладу, в м. Черкаси було відкрито дитбудинок для дівчаток з фізичними вадами, де в 1946 р. утримувалося 36 дітей. Серйозне каліцтво мало 20 дівчаток, при цьому четверо не могли самостійно пересуватися, а трое

Відомості про дитбудинки Черкащини станом на лютий 1948 р.

№ п/п	Назва дитбудинку	Місце знаходження	Всього вихованців		Площа спальних приміщень		Площа робочих приміщень		Кіль-ть ліжок в ізоляторі
			план	факт.	загальна	на 1 дит.	загальна	на 1 дит.	
Загального типу									
1	Золотоніський	м. Золотоноша	150	179	280	1,5	252	1,4	8
2	Звенигородський	м. Звенигородка	240	235	308,5	1,3	77	0,3	10
3	Смілянський №3	м. Сміла	200	200	264	1,1	300	1,5	10
4	Черкаський №2	м. Черкаси	100	96	165	1,6	125	1,2	4
5	Черкаський №3	м. Черкаси	100	97	184	1,8	-	-	2
6	Уманський №2	м. Умань	150	148	283	1,9	32	0,2	6
7	Чайковський	с. Чайківка Христин. р-ну	140	126	150	1,2	110	0,9	7
8	Житницький	с. Житники Жашківського	75	80	148	1,8	56	0,7	3
9	Дзензелівський	с. Дзензелівка Маньківського	100	100	217	2,1	45	0,4	3
10	Тальнівський	м. Тальне	75	75	76	1	-	-	-
11	Городищенський	м. Городище	100	105	75	0,7	103	0,9	5
12	Смілянський №2	с. Дубіївка Смілянського	75	80	130	1,6	50	0,6	5
13	Дубівський	с. Дубова Бабанського	100	90	130	1,4	43	0,5	4
14	Селищанський	с. Селище Корсунь- Шевченківського	75	60	100	1,6	40	0,6	3
15	Катеринопільський	смт. Катеринопіль	75	79	155	1,9	-	-	-
Спеціального типу									
1	Золотоніський №1	м. Золотоноша	150	191	342,5	2,3	350	1,8	22

потребувало протезування. Щодо вікового складу цих підопічних, то одна була 6- річною, 5 - мали вік 7-8 років, а 14 вихованок - 9-12 років [20, 4]. У містах Золотоноші та Умані були розташовані установи для глухонімих дітей, в Умані та с. Бакаївці (Золотоніщина) - для олігофренів, а в м. Звенигородці - для хворих на грибкові недуги [21, 73].

З державного та місцевих бюджетів виділялися певні кошти на утримання спеціальних дитячих установ, проте, зрозуміло, вони були недостатніми. Так, у IV кварталі 1947 р. для Дубівського (Бабанського району) та Катеринопільського дитбудинків було асигновано по 112,1 тис. крб, для Дзензелівського (Маньківського району) - 120,5 тис. крб., а для Селищанського (Корсунь-Шевченківського району) - 84,9 тис. крб. [22, 137]. Для організації допомоги дитустановам з боку державних, партійних, комсомольських органів та громадських організацій створювалися піклувальні ради, а з метою хоча б часткового вирішення проблеми матеріального забезпечення при дитбудинках та будинках дитини було організовано підсобні господарства і майстерні [15, 93-97].

Переважно з об'єктивних, а також і певних суб'єктивних причин умови утримання вихованців дитустанов залишали бажати кращого. Як правило, ці специфічні заклади розташовувалися у пристосованих, часом напівзруйнованих і холодних спорудах, в яких через нестачу скла вікна на 40-50% було закладено цеглою або забито фанерою. Спальні та робочі приміщення були надзвичайно тісними: на одного вихованця пересічно припадало від 0,7 до 1,7 кв. м площі [23, 26].

Через відсутність достатньої кількості спальних місць, діти спали по 2-3 на одному ліжку, або й взагалі розташовувалися на підлозі. Катастрофічно не вистачало стільців, столів, шаф, вішалок, тумбочок та м'якого інвентарю. Одягом та взуттям вихованці дитустанов забезпечувалися в середньому на 60%, тому в холодну пору року вони могли покидати приміщення лише по черзі. Бракувало також засобів особистої гігієни, а в будинках дитини - пелюшок, іграшок, нічних горщиків [24, 152-153].

Не відповідало чинним санітарним нормам і харчування дитячих установ: воно було малокалорійним і, як правило, неякісним. Через велику скруту повоєнного часу торгівельні організації не мали змоги повністю отоварювати фонди харчових продуктів для дитустанов. Для прикладу, в другому півріччі 1945 р. Смілянському будинку дитини було відпущено масла - 136 кг замість 187 запланованих,

молока - 2141 л (за планом - 3492), круп - 278 кг (392), борошна - 84,5 (93), яєць - 2643 шт. (3535). Вкрай мало надійшло м'яса, а сиру та цукерок немовлята не одержали зовсім [19, 43].

Для посилення тези про незадовільне харчування вихованців дитустанов, наведемо приклад типового денного меню (Черкаський дитбудинок № 2, 28 листопада 1948 р.): сніданок - картопля і чай з повидлом, обід - борщ і макарони, вечеря - суп пшоняний [16, 206]. Досить поширеною була практика, коли дитячим спецзакладам надходили альтернативні, менш калорійні й корисні продукти: замість коров'ячого масла - рослинна олія, м'яса - яєчний порошок, цукру - печиво, круп - картопля тощо. За рекомендаціями Наркомату охорони здоров'я як джерело білків і вуглеводів у меню для вихованців дитустанов включалися соя, дріжджі, рибне борошно, мальтоза. Для харчування утриманців Смілянського будинку дитини у 1945 р. широко використовували лісові ягоди, жолуді та каштани [25, 18; 19, 43].

На жаль, досить часто спостерігалися випадки розтрат та присвоєння цінностей персоналом дитячих установ, грубого порушення фінансової дисципліни, злочинної недбалості посадовців. Такі факти, зокрема, було встановлено по дитбудинку № 2 м. Умані, де незаконна розтрата асигнованих коштів сягнула близько 15 тис. крб. і мало місце розкрадання продуктів [26, 134]. З вини директора Звенигородського дитбудинку № 1 у 1947 р. було розкрадено одягу, взуття, матеріалів на суму понад 87 тис. крб. [27, 84]. Ревізією у дитбудинку № 2 м. Сміли в січні 1949 року поряд з фінансовими махінаціями було виявлено і факти незаконного використання господарських приміщень установи для утримання живності, яка належала директору та персоналу [28, 15].

Звісно, з боку правоохоронних органів ці факти не залишалися непоміченими: винних посадовців притягували до дисциплінарної, адміністративної, а то й - кримінальної відповідальності. Так, було віддано під суд директора Звенигородського дитбудинку № 1 Журавського (1947 р.) [27, 84] та Уманського № 1 Свистильникову (1945 р.) [26, 134].

Прямим наслідком не завжди належних умов утримання вихованців дитячих установ стали різного роду захворювання. У середовищі підопічних цих закладів були поширені такі небезпечні хвороби, як туберкульоз різних форм, анемія, гіпотрофія, рахіт, трахома, малярія, ревматизм, педиккульоз, короста, піодермія,

стригучий лишай, венеричні захворювання, кір, скарлатина, коклюш, вітряна віспа, дизентерія, цинга, дифтерит, пневмонія, тиф, кишково-шлункові розлади, фурункульоз тощо [29, 1,65]. Так, у 1948 р. в Звенигородському дитбудинку спостерігався спалах епідемії дифтерії (18 випадків) та кору (45). У Городищенському дитбудинку було зареєстровано 29 випадків захворювання дітей трахомою. 43% вихованців Смілянського № 2 та Чайківського (Христинівський район) дитбудинків виявилися тубінфікованими [16, 66].

Досить високим був показник летальності серед хворих вихованців будинків дитини. Так, з семи підопічних Смілянського будинку дитини віком до одного року, які хворіли на токсичну дисперсію, пневмонію і менінгіт, померло п'ятеро [19, 45].

Таким чином, з метою мінімалізації тяжких наслідків війни для постраждалих неповнолітніх громадян владні структури провели на території Черкащини досить багатопланову розпорядчо-організаторську роботу. У стислі терміни було розгорнуто мережу спеціальних установ для знедолених дітей: приймальників-розподільників, дитбудинків загального і спеціального типів, будинків дитини, спецзакладів для інвалідів. Ці установи стали справжнім прихистком для специфічної категорії юних краян, тут здійснювався процес їхньої соціальної реабілітації, підготовки до самостійного життя, а відтак це сприяло відновленню і збереженню національного генофонду, який був суттєво підірваний страшною війною. Однак у силу об'єктивних та певних суб'єктивних причин забезпечити повною мірою належні умови функціонування спеціальних дитячих установ не вдалося, тому їх вихованці дуже потерпали від неймовірних труднощів повоєнного часу.

1. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО), ф. Р-3324, оп. 1, спр. 13.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 342, оп. 1, спр. 13.
3. Зинич М.С. Будни воєнного лихоліття. 1941-1945: В 2 вып. - М., 1994. - Вып. 1.
4. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: В 3 т. - К., 1985. - Т. 2.
5. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 4.
6. Гриценко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей // УІЖ. - 1975. - №3. - С. 58-62.
7. Державний архів Полтавської області (далі - ДАПО), ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11, 14, 18, 26, 76.

8. ДАЧО, ф. Р-2417, оп. 1, спр. 7.
9. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1547.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. 73, спр. 335.
11. ДАЧО, ф. Р-2417, оп. 1, спр. 18.
12. Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу: Збірник документів і матеріалів. - К., 1977.
13. Державний архів Київської області (далі - ДАКО), ф. Р-880, оп. 11, спр. 989.
14. ДАПО, ф. Р-4085, оп. 3, спр. 11.
15. ДАКО, Р-880, оп. 11, спр. 984.
16. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 980.
17. КПРС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: 9-е изд. - М., 1985. - Т. 7.
18. ДАКО, ф. Р-880, оп. 11, спр. 1108.
19. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3669.
20. Там само, ф. 348, оп. 3, спр. 166.
21. Там само, ф. 582, оп. 10, спр. 429.
22. ДАКО, Р-880, оп. 11, спр. 1005.
23. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 3615.
24. Там само, спр. 666.
25. Там само, спр. 3625.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 73, спр. 243.
27. ДАЧО, ф. Р-1626, оп. 1, спр. 49.
28. Там само, ф. Р-2688, оп. 1, спр. 29.
29. ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 136/04.

Чиж М.М.,

аспірант Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

РОБОТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ЧЕРКАЩИНІ ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЇ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Війна потребує масштабної мобілізації всіх наявних матеріальних та людських ресурсів, які підпорядковуються одній меті – перемозі над ворогом. Важливого значення в цей час набуває діяльність правоохоронних органів. Під час ведення військових дій вони активно включаються у протистояння із зовнішнім ворогом, але не меншої уваги приділяють боротьбі із злочинністю всередині країни, виявленню та покаранню військових злочинців, зрадників Батьківщини.

Війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом як найтяжчий злочин воєнної доби, розглядаються як скоєні "за обтяжливих обставин". Тому під час війни керівництво СРСР з його потужною правоохоронною системою вдалося до значних обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою знешкодження небезпечних осіб, забезпечення суворого та надійного контролю за сумнівними категоріями громадян, встановлення тих, які стали на шлях співпраці з окупаційною владою.

Особливо важливої ролі робота правоохоронних органів по забезпеченню громадського порядку набула на визволених територіях. Після вигнання німецьких військ у звільнених регіонах перебувало багато категорій осіб, які потребували ретельної перевірки відповідними структурами на предмет причетності до окупаційної влади, встановлення характеру їх співпраці з ворогом. Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943 року "СМЕРШ"). Цивільним населенням, яке на окупованій території пішло на такий крок як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС та НКДБ.

Правоохоронні органи досить активно працювали у напрямку виявлення та знешкодження зрадників. Широкомасштабно така робота проводилася відразу після визволення території від окупантів. Від правоохоронних структур на місцях вимагалось ретельно та всебічно проводити перевірки осіб, які проживали у даній місцевості при ворожій владі. Необхідно було у найкоротші терміни не тільки встановити осіб, які працювали на окупаційний режим, а й визначити характер такої співпраці, наявність чи відсутність підстав для притягнення конкретної особи до кримінальної відповідальності, встановити, при необхідності, міру покарання.

Важливість такої роботи пояснювалася тим, що за умов допущення помилок, зволікань, поверхневого підходу до виконання правоохоронцями завдань учораšní пособники гітлерівців, які знущалися над мирним населенням, боролися з партизанами та підпільниками, брали участь у катуваннях і знищенні радянських активістів, відправці населення на роботи в Німеччину, могли

уникнути заслуженого покарання. Тому керівництво НКВС ставило перед працівниками на місцях завдання по активізації роботи у напрямку виявлення і знешкодження зрадників Батьківщини. При цьому роботу по перевірці матеріалів вимагалось проводити ґрунтовно та об'єктивно, уникаючи фактів дезінформації та провокацій [1, 83–88].

Перед тим, як правоохоронні органи проводили перші практичні заходи щодо виявлення громадян, які на окупованій території співпрацювали із загарбниками, проводилася значна і не менш відповідальна підготовча робота. У першу чергу її здійснювали спеціальні оперативно-чекістські групи, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади, отримували необхідну інформацію від агентури. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники та партизани. Третьою, і, очевидно, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів. У багатьох випадках викриття посібників відбувалося на зібраннях, куди скликали всіх мешканців села. Такого роду заходи могли стати приводом для зведення особистих рахунків між односельчанами, коли одне-два свідчення вирішувало долю людини [2, 686].

Про роботу оперативно-чекістських груп, які діяли у прифронтових районах, згадує у своїх спогадах ветеран органів держбезпеки, генерал-майор у відставці Лодяний В.В. Він, зокрема, відзначає досить активну роботу даних формувань, до яких залучалася значна кількість оперативного складу органів НКДБ. Окрім збирання розвідувальної інформації суто військового характеру, до переліку завдань даних оперативно-чекістських груп входило виявлення зрадників, активних посібників ворога, документування їх протиправної діяльності для подальшого затримання та притягнення до кримінальної відповідальності [3, 216].

Керівництво правоохоронних органів вимагало від підлеглих комплексного підходу до виявлення осіб, які стали на шлях співпраці з ворогом, використовуючи при цьому широкий арсенал наявних сил та засобів. Так, своєю вказівкою від 2 квітня 1943 року НКВС УРСР зобов'язував працівників на місцях розгорнути активну агентурну роботу на визволених територіях. При цьому від негласних помічників необхідно було у першу чергу через опитування отримувати вичерпну інформацію відносно виявлених "зрадників, ставлеників та пособників ворога" [3, 31].

Не менш вагомим у справу боротьби із зрадниками Батьківщини був внесок партизанських загонів та підпільних груп, які діяли на окупованих територіях. Всього у роки війни на Черкащині з ворогом боролися члени 30 організацій і 39 підпільних патріотичних груп, 24 партизанські загони, 2-га Українська партизанська бригада, діяло 4 районних і 1 міжрайонний антифашистські центри Опору [4, 8].

Ведення партизанської боротьби було надто складною справою, щоб вона розвивалася стихійно, рухома тільки почуттями обов'язку перед Батьківщиною та ненавистю до загарбників. Партизанський рух був чітко спланованим та організованим, чим і пояснюється створення влітку 1942 року Українського штабу партизанського руху. УШПР виконував функції керівництва усіма партизанськими загонами та з'єднаннями. Разом з тим, діяльність партизанських формувань не обходилася без тісної співпраці з правоохоронним органами в плані взаємобміну інформацією. НКВС, віддавши до Українського штабу партизанського руху матеріальну частину, необхідну для ведення партизанської боротьби, залишився структурою, яка за допомогою своєї агентури проводила розвідувальну роботу в тилу ворога з позицій партизанських формувань. Радянські спецслужби готували фахівців, необхідних для організації та ефективного ведення цілеспрямованої партизанської боротьби (радисти, мінери, розвідники тощо). Часто ведення партизанських дій у тому чи іншому конкретному районі зумовлювалось тактичною необхідністю. В таких випадках у ворожий тил з літаків закидалися десантні групи із числа підготовлених фахівців, навколо яких проходило формування партизанських загонів. Чимало партизанських загонів на Черкащині було утворено саме таким чином [6, 82].

Як уже було зазначено вище, до основних завдань партизанських формувань входило збирання інформації стосовно радянських громадян, які з тих чи інших причин перейшли на службу ворогу, з метою послідувочої передачі отриманих матеріалів до правоохоронних органів та притягнення винних до кримінальної відповідальності. У матеріалах щодо діяльності партизанських загонів на Черкащині є чимало свідчень, які розкривають їх роботу по збору інформації стосовно зрадників та пособників німецьких загарбників [6, 92]. Зокрема, члени підпільної організації с. Лебедин Шполянського району зібрали відомості щодо зрадників

Батьківщини та передали їх у партизанський загін, який діяв у тій місцевості [6, 76].

Після звільнення населених пунктів Черкащини від окупантів правоохоронні органи розгорнули масштабну роботу по встановленню та арешту осіб, які співпрацювали з німецькою владою, подальшому розслідуванню таких злочинів. Даний вид діяльності правоохоронних структур знайшов своє відображення у матеріалах кримінальних справ, які порушувались ними після вигнання окупантів та у повоєнний період. Частина даних кримінальних справ зберігається в архіві Управління Служби безпеки України в Черкаській області, інша їх частина передана до Державного архіву Черкаської області і є доступною для дослідників історії періоду Другої світової війни. Зазначений вид джерел розкриває роботу правоохоронців по викриттю та розслідуванню злочинів, вчинених окремими особами, насамперед, поліцаями, старостами та іншими прислужниками загарбників.

Значну частину арештованих у перші дні після звільнення території становили колишні бійці Червоної Армії, які потрапили в оточення на початку війни, а згодом пішли на службу в поліцейські органи німецької влади. Прикладом цього може бути випадок із червоноармійцем Решоткіним М.В., який після оточення поступив на роботу поліцейським на хуторі Канівщина Золотоніського району. Згодом, як встановлено, він закінчив курси поліцейських у м. Золотоноша, отримавши звання фельдфебеля. З наближенням Червоної Армії Решоткін пішов у партизанський загін, пояснивши там, що хоче реабілітуватися за службу в поліції участю в боях з німецькими окупантами. При цьому він дійсно на боці партизанів брав участь в боях за визволення Золотоноші. Але після з'єднання партизанського загону із радянськими військовими частинами, Решоткіна М.В. було передано в органи контррозвідки та засуджено за службу німецькій владі [7, 55 – 56].

Нерідко були такі випадки, коли громадяни ішли на службу до німців за власним переконанням. До такої категорії, як правило, відносилися колишні репресовані, розкуркулені та члени їх сімей, або ж ті, хто зазнав тих чи інших утисків або переслідувань з боку радянської влади. Зокрема, органами НКДБ був арештований мешканець Чорнобаївського району Кас'ян І.Л., який у серпні 1941 року здався у полон німецькій армії, а потім поступив на службу в поліцію. У ході слідства з'ясовано, що мотивом його

співпраці з окупаційним режимом була особиста ненависть до радянської влади, яка у 1934 році відібрала у його родини будинок. За час служби у поліції Кас'ян І.Л. брав участь у виявленні та арештах партійно-радянських активістів, які були згодом страчені німцями [8, 65 – 66].

Правоохоронними органами на Черкащині було виявлено чимало осіб із числа місцевих жителів, які з приходом загарбників добровільно йшли до них на службу, вдаючись при цьому до злочинних дій. Так, житель с. Богдани Золотоніського району Давиденко І.П., працюючи при німцях старостою сільської управи, видав розпорядження на арешт 19 односельців. При цьому на кожного з них він особисто давав гестапівцям детальну характеристику. У результаті цього із вказаної кількості арештованих 13 осіб були розстріляні гітлерівцями [9, 42].

Не завжди правоохоронцям вдавалося відразу, "по гарячих слідах" розслідувати злочини зрадників Батьківщини. Останні, розуміючи наслідки своїх дій, часто втікали від правосуддя, у тому числі з відступаючою німецькою армією. Показовим прикладом цього може бути діяльність мешканця с. Коробівка Золотоніського району Безкровного М.І., який після полону поступив на службу в поліцію. Безкровний М.І., згідно документальних матеріалів, неодноразово брав участь в арештах радянських активістів, значна частина яких згодом була розстріляна німцями. Також він сприяв насильній відправці близько 200 осіб молоді на роботи в Німеччину, проводив обшуки у мешканців села. У серпні 1943 року Безкровний, сподіваючись уникнути заслуженого покарання, утік з відступаючими німецькими військами у їх тил. Лише після війни правоохоронні органи знайшли Безкровного М.І. в Мурманській області та притягнули до кримінальної відповідальності [10, 206–208].

Об'єктами зацікавленості радянських спецслужб були не тільки особи, які служили в німецьких поліцейських органах. Злочини проти держави могли вчиняти громадяни, які, на перший погляд, не мали прямого відношення до діяльності органів окупаційної влади. У таких випадках правоохоронцям доводилося докладати значних зусиль по виявленню та документуванню злочинних дій конкретної особи, встановленню істини по кожній справі. Зокрема, у жовтні 1943 року органами НКВС був арештований мешканець с. Васютинці Чорнобаївського району Орловський В.А., який при

німцях працював завідуючим школи. У ході слідства встановлено, що Орловський регулярно давав заяви у поліцію на осіб, які були членами партії та комсомолу або мали відношення до діяльності партизанських і підпільних груп. Причому, він вдавався до таких способів "викриття" радянських активістів, як публікації про осіб даної категорії у місцевій пресі. За доносами Орловського В.А. німцями було арештовано чимало радянських громадян. За це радянською владою Орловського було засуджено до 20 років каторги, згодом термін покарання було скорочено до 10 років заслання [11, 94].

Слід відмітити, що не всі особи, які потрапляли у поле зору правоохоронних органів, притягувалися до кримінальної відповідальності. При розслідуванні кримінальних справ працівники НКВС та НКДБ, не зважаючи на складні умови роботи, все ж таки намагалися професійно та об'єктивно підходити до визначення міри вини кожної особи. Як приклад цього можуть бути матеріали кримінальної справи стосовно уродженця с. Малі Канівці Чорнобаївського району Прядка П.І., порушеної відділом контррозвідки "СМЕРШ" у вересні 1943 року. У ході слідства встановлено, що Прядко, як він сам повідомив, був агентом органу німецької розвідки "Абвергрупа-102". Проте, як було з'ясовано, Прядко П.І. працював на німецькі спецслужби, виконуючи спеціальне завдання особливого відділу НКВС 6-ї армії Південно-Західного фронту. При цьому він надав радянській контррозвідці цінний розвідувальний матеріал, у тому числі стосовно німецьких агентів, які діяли у тилу Червоної армії. Невдовзі кримінальна справа стосовно Прядка П.І. була припинена у зв'язку з недоведенням його злочинної діяльності [6, 159 – 162].

Викладені матеріали дають підстави для висновку, що правоохоронними органами у ході звільнення Черкащини від окупантів та в наступні періоди було проведено значний обсяг важливої роботи по виявленню та знешкодженню осіб, які стали на шлях зради Батьківщини та співпраці з ворогом. Виявлялися та розслідувалися не тільки злочини, вчинені після приходу радянської влади, а й ті факти злочинних дій, які мали місце за часів окупації. Складні умови, в яких правоохоронцям доводилося виконувати свої професійні завдання, потребували додаткових зусиль з боку особового складу. В науковій літературі дається неоднозначна

оцінка діяльності органів НКВС – НКДБ щодо боротьби з “ворожим елементом” на визволених територіях. Але незаперечним є героїзм працівників правоохоронних органів, виявлений ними під час протистояння з ворожими спецслужбами, їх агентами та посібниками в роки Другої світової війни. Проведена правоохоронцями робота на щойно визволених територіях сприяла швидкому налагодженню нормального мирного життя, прискоренню розгрому загарбників та відбудові господарства.

1 Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України) – Ф.16, оп.1, спр.2.

2 Лисенко О.Є., Вронська Т.В. Терор проти власного народу// Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст.: Історичні нариси. - К., 2002. – С.686.

3 З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. № 1 (12). – К., 2000.

4. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 2000.

5. ДА СБ України – Ф.16, оп.1, спр.2.

6. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 2000.

7. ДА СБ України (Черкаси). – Спр.581.

8. Там само. – Спр.578.

9. Там само. – Спр.587.

10. Там само. – Спр.577.

11. Там само. – Спр.582.

**Герої війни –
Черкащани.
Увічнення подій
Великої Вітчизняної
війни 1941–1945 рр.**

Бушин М.І.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,*

Черкаського державного технологічного університету

Загоріна Р.К.,

*завідувач сектора історії краю в період
Другої світової війни та відбудови (1939–1954 рр.),
Черкаського обласного краєзнавчого музею*

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 РР. НА ЧЕРКАЩИНІ

Найбільший головний біль Гітлеру завдало існування Радянського Союзу. Він хотів “усунути” його з географічної карти світу. У липні 1940 року Гітлер приймає рішення про напад на СРСР. Це сталося після того, як капітулював найбільший європейський противник гітлерівської Німеччини – Франція. Почалася підготовка збройних сил вермахту до “східного походу”. Гітлер опирався на армію, про яку казав: “Для німецького солдата немає нічого неможливого”.

За особистою вказівкою Гітлера з липня 1940 року почалась розробка плану швидкого завоювання Радянського Союзу – плану “Барбаросса”. Що передбачалося цим планом? “Початок – травень 1941 року, тривалість компанії – п’ять місяців, мета – знищення життєвої сили Росії” [1, 80–81].

У додатку №2 до інструкції щодо розгортання військ та бойових дій відповідно до плану “Барбаросса” зазначалось: “Війна проти Росії – один з найважливіших етапів боротьби за існування німецького народу. Це давня битва германців проти слов’янства, захист європейської культури від московсько-азіатського нашествия, оборона від європейського більшовизму. Мета війни – розгром сьогоденішньої Росії, тому вона повинна вестися з небувалою жорстокістю” [2, 45].

Звичайно, кажучи – “Росія”, Гітлер мав на увазі весь Радянський Союз і всі народи, які входили тоді до складу СРСР (а значить – і українців теж). Прикриваючись тезою про “захист європейської культури”, гітлерівці діяли на території України, Білорусі, Росії та

інших республік СРСР як дикі варвари, знищуючи мільйони людей, спалюючи села і міста, знищуючи культурні цінності і досягнення слов'янських народів (і не тільки їх). З фашистами можна погодитись лише в одному: війна з їх боку справді велась "з небувалою жорстокістю".

Фашизм – це філософія знищення особистості, це зловіще підпорядкування розуму тваринним інстинктам, це погляд на вільно мислячу людину, як на тварину, що збісилася і достойна батога і смерті. Це педантично розраховане вбивство мільйонів людей, насилля над розумом, над любов'ю і молодістю, це густий чорний дим, що вирує з труб крематоріїв у канцтаборах, постріли в потилицю, це зневажливе ставлення до совісті, до найвищих духовних і моральних цінностей, які заважають натиснути на спусковий гачок автомата, націленого у ясні очі дитини [3, 14].

"Третій рейх" існував дванадцять років, знищивши за цей період десятки мільйонів людей. На зброї солдатів "третього рейху" стояло тавро: "З нами Бог". В новітніх танках і швидкісних літаках сиділи надмінні блакитноокі вікінги з твердою складкою губ. Під час атак вони, як м'ясники, засукували рукави, вони вміли убивати – холодно і безжально. Їх армії, сильніші у світі, смертельними щупальцями спрута тяглися до міст Європейського континенту і силою зброї намагались поставити їх населення на коліна. За расовою теорією фашизму лише "чисті арійці" мали право жити і панувати у світі, інші ж народи повинні були слугувати "расі панів" і лише цим вони могли "виправдати своє існування".

За уточненими даними в роки Великої Вітчизняної війни на території України німецько-фашистськими загарбниками було вбито й замучено 3898,5 тисяч чоловік цивільного населення, 1366,6 тисяч військовополонених, вивезено на каторжні роботи до Німеччини 2244 тисячі громадян. Крім того, гітлерівці знищили на Закарпатті 114982 людини і вивезли в рабство 70895 чоловік. Населення України за період окупації зменшилось на 13614 тисяч чоловік, в тому числі міське населення – на 45%. Вони зруйнували і спалили 714 міст і більше 20 тисяч сіл, перетворили в руїни 16 тисяч промислових підприємств, розграбували тисячі колгоспів і радгоспів [4, 549, 21].

І це ще далеко не повний перелік тих матеріальних збитків, що зазнала Україна від "захисників європейської культури", від гітлерівського фашизму.

І подумки ми знову перевертаємо сторінки історії боротьби нашого народу, який встав на шляху фашистської навали. Книги про Велику Вітчизняну війну вражаюче діють на нашу пам'ять. І дуже боляче читати, коли поважні люди і, навіть вчені, пишуть у негативному світлі про події війни. І більше того – називають її не Великою Вітчизняною, а – “радянсько-німецькою”, пишуть: “учасник радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.”, або – “на фронтах радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.” і т.ін. “Радянсько-німецька війна 1941–1945 рр.” – на нашу думку, так може писати людина, яка не поважає тих героїв, що віддали своє життя у боротьбі з фашизмом, яка не любить своєї Батьківщини. Називаючи Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр. лише “радянсько-німецькою”, ці автори тим самим применшують і принижують подвиг нашого народу, наших батьків, всіх тих, хто врятував світ від фашизму.

У 1990-х роках серед істориків та представників громадськості України виникла дискусія щодо того, як іменувати минулу війну: “Велика Вітчизняна”, чи відмовитись від цієї назви і називати її Другою Світовою, як це роблять на Заході. Підсумки дискусії підвів в “Українському історичному журналі” академік В.А.Смолій, директор Інституту історії України Національної Академії наук України. Проаналізувавши різні точки зору з цього питання, він сказав, що Другою Світовою ця війна, можливо, є для народів Заходу, для Сполучених Штатів Америки, Канади і т.д., які не знали цієї війни на своїй землі, але для народів нашої країни це була Велика Вітчизняна війна, тому що під час неї вирішувалась доля наших народів, відстоювалось їх право на життя, вони захищали від смертельного ворога свою землю, своїх дітей і матерів, свою Вітчизну. Тому, для народів колишнього Союзу РСР, в тому числі і для українського народу, це – Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Вона є складовою частиною Другої світової війни, яка почалась 1 вересня 1939 року і закінчилась 2 вересня 1945 р. Ми також приєднуємось до точки зору, висловленої академіком Валерієм Смолієм і повністю її поділяємо.

Ідучи до 60-річчя Великої Перемоги над фашистською Німеччиною, ми започаткували серію “Черкаський край в особах. 1941–2001” [5]. Нині, коли вже побачили світ перші книги цієї серії, навіть запеклі критики цієї колосальної роботи, яку на

професійному рівні проводить кафедра історії України Черкаського державного технологічного університету, стверджують, що це дійсно потрібна справа, адже це є писемний пам'ятник людям, які відстояли свою (і нашу) свободу у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., які силою, вмінням і своїм досвідом розбудовували і розбудовують нашу рідну Україну.

Головний задум серії – спробувати відтворити історичні події, політичні, а особливо психологічні потреби людей, що вибороли Велику Перемогу в цій війні і відродили свою країну у післявоєнний період та будують її сьогодення. Біографічні дані, спресовані у кілька рядків, але за кожним з них – людське життя, нерідко яскраве й талановите, безжально обірване в самому розквіті сил. І ці люди назавжди залишаться для нас молодими, чистими душею, сильними духом, красивими у вчинках, безсмертними своїми подвигами. Адже пам'ять – частина духовного життя народу, його найсвятіша істина. Той, хто пам'ятає – сильніший, бо він озброєний досвідом минулого.

Серія “Черкаський край в особах. 1941–2001” складається з окремих книг, кожна з яких присвячена окремому району або місту обласного підпорядкування. Початковим рубежем цієї серії є 1941 рік – рік початку трагічної сторінки в житті нашого народу – Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Відкривається серія статтею, що містить загальні відомості про район чи місто нашої області в роки минулої війни, розповіді про внесок його жителів у велику Перемогу.

У кожній книзі серії вміщено сторінки з “Книги Пам'яті України”, із розповіддю про те, яке варварство принесла “цивілізована” фашистська Німеччина конкретно в кожний район Шевченківського краю.

Серія розпочинається розповіддю про Героїв Радянського Союзу, уродженців кожного району окремо, а також тих учасників Великої Вітчизняної війни, які мешкали і мешкають на території району. Вони у ці важкі роки кували Перемогу над фашистською Німеччиною. Багато синів і дочок нашого народу заради своєї Батьківщини віддали в цій війні найдорожче – своє життя. Подвиги, здійснені нашими воїнами, зробили їх героями, а всенародна пам'ять – безсмертними.

Йдучи назустріч 60-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною, кафедра історії України Черкаського державного

технологічного університету (професор М.І. Бушин) разом з відділом Великої Вітчизняної війни (1941–1945) обласного краєзнавчого музею (Р.К. Загоріна) і колективом авторів працюють над книгами, що присвячуються Черкащині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Дві книги: “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. та Черкащина. Герої Радянського Союзу” “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. та Черкащина. Братські могили та поховання воїнів Радянської Армії, партизанів і підпільників” вже підготовлені і незабаром вийдуть з друку. Окремий том буде присвячений місту Черкаси і Черкаському району в роки Великої Вітчизняної війни. Четверта книга: “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. та Черкащина. Райони Черкаської області” в процесі підготовки. Повним ходом йде збір і опрацювання матеріалу. І якщо вона не вийде до 9 травня 2005 року, то тільки заради того, щоб уникнути якихось недоречностей.

Автори даного проекту міркують над виданням окремої книги “Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. та Черкащина. Остарбайтери”. В Черкаському обласному державному архіві багато матеріалів, що стосуються остарбайтерів. Тут знаходяться дані про понад 85 тисяч осіб, які були насильно вивезені до фашистської Німеччини з нашого краю. І яким чином подати матеріал, автори цього видання шукають свій підхід.

Працюючи над збиранням матеріалів для цих оригінальних видань, автори опираються на матеріали (головним чином, на ті, які на сьогодні є неопублікованими, тобто першоджерела), які збираються з фондів обласного та районного масштабів. У виданні також використовуються спогади та свідчення видатних персоналій, їх рідних, близьких та колег, а також – розповіді і спогади рядових учасників війни, очевидців, свідчення документів і т.п. Автори залучають художньо-публіцистичні матеріали з періодичних, художніх та наукових видань.

Автори започаткованих видань, присвячених Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., прагнуть бути абсолютно щирими і правдивими в усьому, а також і у ставленні до себе, і сподіваються, що це буде гідно оцінено читачами.

Безумовно, такі видання будуть служити благородній справі виховання підростаючого покоління нашої незалежної України, до якого, насамперед, і адресована ця праця. Сподіваємося також, що вона буде цікавою і нашим колегам – історикам та краєзнавцям.

1. Гальдер Ф. Военный дневник. — Т.2: пер. с нем. — М., 1969.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. - К., 2000.
3. Венок Славы. Антология художественных произведений о Великой Отечественной войне в 12-и томах. - М., 1984-1986.
4. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Хроника событий. - К., 1985; Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. - М., 1995.
5. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Лисянщина. Книга 1. Черкаси, 2002.; Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю. Черкаський край в особах 1941-2001. Золотоніщина. Книга 2. Черкаси, 2003.; Бушин М.І., Лазуренко В.М. Черкаський край в особах 1941-2001. Чигиринщина. Книга 3. - Черкаси, 2003.; Бушин М.І., Ілляшенко Ю.Ю. Черкаський край в особах 1941-2001. Місто Золотоноша. Книга 4. Черкаси, 2003.; Бушин М.І., Лисенко А.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Драбівщина. Книга 5. Черкаси, 2003.; Бушин М.І., Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. Черкаський край в особах 1941-2001. Корсунщина. Книга 6. - Черкаси, 2003.; Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М. Черкаський край в особах 1941-2001. Маньківщина. Книга 7. - Черкаси, 2004.; Бушин М.І., Бойко О.М., Волошенко І.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Монастирищина. Книга 8. — Черкаси, 2005.

Лазуренко В.М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців

Вовкотруб Ю.М.,

викладач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

УРОДЖЕНЦІ ЧЕРКАЩИНИ — ВИДАТНІ ПОСТАТІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 РР.

В історії Черкаського краю є чимало людей, життєвий шлях яких примножив її славу. З їхніми іменами пов'язані стародавні часи і славна козаччина, становлення молодіої Української республіки і сучасні непрості турботи. Та прославилася черкаська земля іменами своїх земляків чи не найбільше у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Понад 160 уродженців сіл та міст Черкащини у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. були удостоєні високого звання

– Героя Радянського Союзу. Двом із них – генералу армії І.Д. Черняхівському і генерал-лейтенанту І.Н. Степаненку це високе звання присвоєно двічі.

Наймолодшим за віком командуючим фронтом був уродженець Черкащини Іван Данилович Черняхівський. Бойовий шлях генерала І.Д. Черняхівського пролягав через найактивніші ділянки війни: він воював під Воронежем, визволяв Київ і Тернопіль, Оршу, Кенігсберг. Операції, які здійснювала армія під командуванням І.Д. Черняхівського, завжди відзначалися несподіваними сміливими рішеннями. 18 лютого 1945 р. в боях під Кенігсбергом І.Д. Черняхівський був смертельно поранений. Йому тоді йшов 39-й рік [1; 15, 18; 12, 563].

Черняхівський Іван Данилович. Народився 26 червня 1906 р. в селі Оксанина Уманського району Черкаської області.

Генерал армії (1944 р.), двічі Герой Радянського Союзу (1943, 1944 рр.). У армії з 1924 р. Закінчив Воєнну академію механізації й моторизації РСЧА (1936 р.). З березня 1941 р. – командир 28-ї танкової дивізії у Прибалтійському Особливому Військовому Окрузі. У червні 1941 р. – полковник. У ході війни командир тієї ж дивізії (у грудні 1941 р. переформована в 241-у стрілецьку; червень 1941 р. – червень 1942 р.), 18-го танкового корпусу (червень – липень 1942 р.), командуючий 60-ї армії (липень 1942 р. – квітень 1944 р.), командуючий 3-м Білоруським (з 12 квітня 1944 р.) фронтом.

Війська під командуванням Черняхівського успішно діяли в боях західніше Шяуляя, на Західній Двіні, під Сольцями і Новгородом (1941 р.), у Воронезько-Касторненській операції, Курській битві, форсуванні річок Десна й Дніпро, у Київській, Житомирсько-Бердичівській, Рівно-Луцькій, Проскурівсько-Чернівецькій, Білоруській, Вільнюській, Каунаській, Мемельській, Гумбиненській і Південно-Пруській операціях. Смертельно поранений під час боїв у районі міста Мельзака (Східна Прусія). Помер 18 лютого 1945 р.

У 1992 р. останки ушавленого генерала, похованого останнього року війни у Вільнюсі, було перенесено до Москви, де на Новодівичому кладовищі, знайшов він свій останній притулок.

Нагороджений: орденом Леніна, 4-ма орденами Червоного Прапора, 2-ма орденами Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 1-го ступеня, орденом Богдана Хмельницького 1-го

ступеня. На честь пам'яті генерала Черняховського у 1946 р. місто Інстербург (Калінінградська область, Росія) перейменоване у м. Черняховськ [3, 50; 23, 677-679; 11, 16-19].

Нині в селі Оксанина – рідному селі Івана Даниловича Черняховського, на місці будинку, де він народився і провів свої дитячі і юнацькі роки, височіє дім. Це гуртожиток для студентів місцевого технікуму. На стіні будинку встановлена меморіальна дошка. У 1967 р. в приміщенні клубу села відкрито музей І.Д. Черняховського. У місті Умані І.Д. Черняховському у 1948 р. відкрито бронзове погруддя [11, 6].

Степаненко Іван Никифорович. Народився 13 квітня 1920 р. в селі Нехайки Драбівського району Черкаської області в селянській сім'ї. Протягом 1928-1935 рр. навчався в семирічній Нехайківській школі. В 1931 р., коли хлопцеві було одинадцять років, помирають його батько і мати, підлітка виховувала старша сестра Варвара. По закінченні школи два роки працював у місцевому колгоспі. У 1937 р. юнак переїхав до м. Дніпродзержинська до старшого брата, де почав працювати слюсарем на вагоноремонтному заводі. В цей же час закінчив з відмінними показниками Дніпродзержинський аероклуб.

У 1940 р. призваний до лав Червоної Армії. У 1941 р. сержант Степаненко І.Н. успішно закінчив Качинську військову школу винищувальної авіації ім. А.Ф. М'ясникова і став льотчиком-винищувачем. З червня 1941 р. – учасник Великої Вітчизняної війни; брав участь у повітряних боях на Південному, Брянському, Воронезькому, Волзькому, Північно-Кавказькому, 1-му і 2-му Прибалтійських фронтах. Старший лейтенант Степаненко І.Н., заступник командира ескадрильї винищувального авіаполку Брянського фронту до серпня 1943 р. здійснив 232 бойових вильоти, збив 14 ворожих літаків.

13 квітня 1944 р. за особисту мужність, проявлену у боях, Степаненку І.Н. Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. До травня 1945 р. командир ескадрильї винищувального авіаполку майор Степаненко І.Н. здійснив 395 вильотів, збив 32 ворожих літаки, за що 18 серпня 1945 р. був нагороджений Золотою Зіркою Героя вдруге. Після закінчення війни Іван Никифорович продовжує службу в армії.

У 1949 р. - закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. У 1957 р. – закінчив Військову академію Генерального штабу Збройних сил СРСР. У 1966 р. – Степаненку І.Н. присвоєно почесне звання "Заслужений військовий льотчик СРСР". З 1976 р. – генерал-майор авіації запасу проживає в м. Черкаси. Автор книги "Полум'яне небо".

Нагороджений двома ордени Червоного Прапора (1942 р., 1944 р.), орденом Олександра Невського, орденом Вітчизняної війни I-го ступеня (1945 р.), орденом Вітчизняної війни II-го ступеня (1943 р.), орденом Червоної Зірки (1942, 1943 рр.), орденом "За службу Батьківщині в Повітряно-Військових Силах СРСР" III-го ступеня, медалями [3, 50-51; 11, 11-15; 19, 117-118].

Їх небагато в нашій державі, людей, які були б одночасно повними кавалерами ордена Слави і Героями Радянського Союзу. До славної когорти цих богатирів належить льотчик Іван Григорович Драченко [13; 19, 119].

Іван Григорович – уродженець села Велика Севастянівка Христинівського району. В особовій справі Івана Григоровича Драченка записано, що за роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. він зробив 178 бойових вильотів, брав участь у 24 повітряних боях.

На бойовому рахунку Івана Драченка 76 знищених танків та бронетранспортерів, 6 залізничних ешелонів, 654 автомашини, 122 повозки з вантажем і живою силою, 7 складів з боєприпасами, 18 дотів і дзотів. У повітряних боях він особисто збив п'ять літаків противника та 9 спалив на аеродромах. Розбив 4 мости і знищив до 1600 гітлерівців [11, 86-90].

В історію Перемоги над фашизмом записано ім'я легендарного жителя Черкащини – першого коменданта рейхстагу Федора Матвійовича Зінченка. Саме бійці його полку Михайло Єгоров і Мелітон Кантарія встановили на куполі рейхстагу прапор Перемоги.

Зінченко Федір Матвійович. Народився у 1902 р. в селищі Ставськово Томської області. Закінчив початкову школу. В армії з 1926 р. Закінчив вище військове училище у 1941 р.

З березня 1942 р. перебуває на фронтах Великої Вітчизняної війни. Після закінчення курсів "Постріл" став командиром 756-го стрілецького полку 150-ї стрілецької дивізії 3-ї ударної армії 1-го Білоруського фронту. У ході Берлінської операції, незважаючи на опір противника, полк під командуванням полковника

Ф.М. Зінченка виконав поставлені завдання і 24 квітня 1945 р. першим увірвався на околицю Берліна - Вуххольц.

27 квітня 1945 р. стрімко форсував під сильним вогнем противника канал, штурмом оволодів центральним кварталом Берліна, вийшов до річки Шпрее. 30 квітня 1945 р. бійці полку Ф.М. Зінченка увірвалися у рейхстаг та підняли над ним прапор Перемоги. 31 квітня 1945 р. Зінченку Ф.М. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З 1954 р. Ф.М. Зінченко у відставці. Жив і працював у м. Золотоноші, а з 1967 р. — у Черкасах, де вів активну громадську роботу з патріотичного виховання молоді.

Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 3-го ступеня, орденом Кутузова 3-го ступеня, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, орденом Червоної Зірки. Автор книги "Вони штурмували рейхстаг" (1978 р.).

Помер 18 жовтня 1991 р. Похований на Черкаському міському кладовищі № 3. На могилі встановлено лабрадоритову надмогилю плити і стелу на постаменті, яку виконано з того ж матеріалу. На стелі портретне зображення Ф.М. Зінченка у військовому мундирі і напис: "Зінченко Федір Матвійович. Герой Радянського Союзу. 1902-1991". Посередині постаменту - зображення факелу. Поховання обмежене ритуальним майданчиком, виконаним із гранітних плит [3, 51; 21].

Гордиться Черкащина своїм легендарним земляком, генерал-лейтенантом Кузьмою Миколайовичем Дерев'янком. Історія розпорядилась так, що саме він поставив останню крапку у Другій світовій війні (1939–1945 рр.), підписавши 2 вересня 1945 р. Акт про капітуляцію Японії на борту лінкора "Міссурі".

Дерев'янко Кузьма Миколайович. Народився у 1904 р. в селі Косенівка Уманського району. Навчався в Уманській гімназії ім. Б. Грінченка, у школі червоних старшин у Харкові, де вивчив японську мову. Закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе.

На початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. — начальник розвідувального штабу Північно-Західного фронту. 1942 р. — начальник штабу 53-ї армії, яка входила до складу Степового фронту і брала участь у битві на Курській дузі, у звільненні Белгорода, Орла, Харкова. Після Харківської операції, з грудня 1943 р. по лютий 1944 р., — начальник штабу 57-ї

армії, брав участь у форсуванні Дніпра. Потім – начальник штабу 4-ї гвардійської армії.

Звання генерал-лейтенанта було присвоєно за заслуги під час взяття австрійської столиці та особистий внесок у розробку Віденської операції. Кузьма Миколайович був призначений представником головного командування радянських військ на Далекому Сході при штабі американського генерала армії Дугласа Макартура. Від імені Верховного Головнокомандуючого йому було доручено підписати Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Церемонія підписання акту відбулася на борту американського лінкора "Міссурі" в Токійській Затоці 2 вересня 1945 р. [2, 26; 14, 10-11].

60 років закінчення Другої світової війни (1939–1945 рр.) відзначатиметься 2 вересня 2005 р. Саме з цієї визначною подією ХХ століття тісно пов'язане ім'я ще одного уродженця Черкащини, керівника радянських парламентарів до японського командування – Івана Тимофійовича Артеменка.

8 серпня 1945 р. Радянський уряд заявив японському послові в Москві, що з 9 серпня 1945 р. СРСР вважає себе у стані війни з Японією. Іванові Тимофійовичу Артеменкові було запропоновано очолити парламентарську групу й стати особливо уповноваженим фронту для вручення ультимативних вимог особисто головнокомандувачу японських військ у Маньчжурії генералові Ямаді Отодзо. Становище було досить складним: японська сторона готова була капітулювати, але тільки стосовно своїх військ, а Маньчжурія, яка юридично не була підвладною Японії і мала статус самостійної держави Маньчжоу-Гоу, вказівок щодо капітуляції не отримувала. І тому війська Ямади чинили опір [22].

17 серпня 1945 р. Головнокомандувач радянських військ на Далекому Сході Маршал Радянського Союзу А.М. Василевський звернувся по радіо до командування Квантунської армії з категоричною вимогою припинити вогонь, скласти зброю та здатися в полон. Парламентарська місія вилетіла літаком у складі п'ятох офіцерів та шістьох рядових у супроводі 9 винищувачів. Полковника І.Т. Артеменка, капітанів Титаренка, Беззубого, Барякіна та старшину Ніконова було відправлено до штабу Квантунської армії, де їх зустрів полковник генерального імператорського штабу Квантунської армії принц Такеда. До головнокомандувача імператорських військ у Маньчжурії генерал-

барона Ямади провели Артеменка, капітана-перекладача Титаренка та старшину Ніконова [22].

Полковник І.Т.Артеменко пред'явив ультимативні вимоги СРСР:

1. Терміново припинити вогонь та опір на всіх ділянках фронту.
2. Скласти зброю та здатися в полон.
3. Негайно вивести всі війська зі столиці - міста Чанчунь та інших районів у вказані пункти.
4. Відкрити всі шляхи для вводу радянських військ до Маньчжурії.
5. Підписати акт про беззастережну капітуляцію.
6. Для виконання цих умов пропонується 48 годин.

Крім того, особисто головнокомандувачу потрібно виступити по радіо з наказом своїм військам – негайно припинити вогонь, капітулювати та скласти зброю. Білими прапорами його частини повинні підтвердити свою готовність до капітуляції. Прем'єр-міністрові Маньчжоу-Гоу Чжан Цзинхуею необхідно звернутися до народу з повідомленням про те, що японські війська капітулювали й склали зброю, що війну закінчено й радянські війська вступають до столиці.

Такі жорсткі для японців умови Ямада зустрів неприязно. Проте, дізнавшись, що на місто насувається ціла армада радянських бомбардувальників з наказом знищити штаб та місто на випадок зірвання переговорів, виніс рішення: "... Я згоден на капітуляцію" [22]. 19 серпня 1945 р. о 14.¹⁰ головнокомандувач Квантунської армії генерал-барон Ямада Отодзо підписав Акт про беззастережну капітуляцію японської армії, а радянські парламентарі почали виконувати комендантські функції.

Саме там, на японській землі, Іванові Тимофійовичу було вручено високу нагороду – орден Кутузова II ступеня [22].

Артеменко Іван Тимофійович. Народився у 1910 р. у селі Буда-Орловецька, нині Городищенського району, в селянській сім'ї. Дитинство минуло в м. Ананьєві на Херсонщині, де Іван Тимофійович закінчив неповний курс церковно-парафіяльної школи та один клас чотирирічного училища. У голодний 1922 р. сім'я Артеменків повернулася в Буду-Орловецьку. Після закінчення семирічки поступив на навчання до Черкаської дорожньо-будівельної профшколи. Пізніше були шахти Донбасу, Криворізький металургійний та Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту. Але трапилося так, що інженер-залізничник понад два десятки років віддав військовій справі.

Восени 1932 р. І.Т. Артеменка було зараховано до 6-го Червонопрапорного залізничного полку. Влітку 1938 р., уже в званні капітана, І.Т. Артеменка призначили начальником відділення штабу нової сформованої армії, розташованої в Житомирі. Перед самою війною він закінчив оперативно-штабний факультет Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. довелося Іванові Тимофійовичу воювати на рідній Черкащині. В оборонних боях за Дніпро він отримав 17 осколочних та 2 кульові поранення, тяжку контузію. В листопаді 1943 р. І.Т. Артеменко будував переправу через Дніпро біля Черкас, у районі села Свидівок. Фронтіві шляхи Артеменка пролягали під Корсунем і Кишиневом, у Румунії й Угорщині. А в Чехословаччині він зустрів День Перемоги, який, за спогадами Івана Тимофійовича, став початком дороги на Далекий Схід.

У серпні 1945 р. І.Т. Артеменко - особливо уповноважений радянського командування, який вручив ультиматум про беззастережну капітуляцію Квантунської армії генералу О. Ямаді. Після демобілізації І.Т. Артеменко працював у Харківській області та в місті Харкові: начальником МТС, начальником цеху, начальником відділу технічного контролю заводу залізобетонних конструкцій, головним енергетиком; у 70-80-х рр. ХХ ст. – у науково-дослідному інституті, на підшипниковому заводі. Автор книги "От первого до последнего дня" [22].

Гордиться Черкащина і Василем Пилиповичем Герасименком, людиною, яка з грудня 1941 р. була командуючим військами Сталінградського військового округу, а з вересня 1942 р. по листопад 1943 р. – командуючим 28-ю армією на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах. З березня 1944 р. по жовтень 1945 р. Василь Пилипович - нарком оборони Української РСР і водночас командуючий військами Київського військового округу [6, 203].

Герасименко Василь Пилипович. Народився 11 (24) квітня 1900 р. в селі Велика Бурімка Чорнобаївського району.

Генерал-лейтенант (1940 р.). В армії з 1918 р. Закінчив курси командного складу (1922 р.), Мінську об'єднану військову школу (1927 р.), Військову академію ім. М.В. Фрунзе (1931 р.), Вищі академічні курси при Військовій академії Генерального штабу (1949 р.). Учасник громадянської війни на Північному Кавказі

та Південному фронті. Після війни командував стрілецькими підрозділами. З 1931 р. на штабній роботі, з січня 1935 р. — начальник штабу стрілецької дивізії. В серпні 1937 р. призначений командиром 8-го стрілецького корпусу, а в 1938 р. — заступник командуючого військами Київського Особливого військового округу, з липня 1940 р. — командуючий військами Приволзького військового округу.

З початком Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. командував 21-ю, потім 13-ю арміями на Західному фронті (червень-липень 1941 р.). У вересні-листопаді 1941 р. — заступник командуючого військами Резервного фронту по тилу, помічник начальника тилу Червоної Армії по забезпеченню північних фронтів. З грудня 1941 р. — командуючий військами Сталінградського військового округу, а з вересня 1942 р. по листопад 1943 р. — командуючий 28-ю армією на Сталінградському, Південному та 4-му Українському фронтах.

Війська армії під командуванням В.П. Герасименка проявили велику мужність і військово майстерність в Сталінградській оборонній операції (1942 р.), а під час контрнаступу радянських військ успішно діяли на астраханському напрямку. В 1943 р. армія під командуванням В.П. Герасименка брала участь в Ростовській та Мелітопольській операціях, успішно прорвала оборону противника на р. Молочна і зробила великий внесок у звільнення Донбасу від німецько-фашистських загарбників. З січня 1944 р. командуючий військами Харківського військового округу, а з березня 1944 р. по жовтень 1945 р. — нарком оборони УРСР і командуючий військами Київського військового округу. Після Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. — заступник командуючого в Прибалтійському військовому окрузі. З 1953 р. у відставці.

Нагороджений двома орденами Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ступеня, орденом Кутузова 2-го ступеня, медалями. Помер 13 лютого 1961 р. Похований у місті Києві [23, 680-685].

Черкащина дала армії не одного видатного воєначальника, які стали відомими постатями у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Таким є і уродженець села Степанці, що на Канівщині, Лев Соломонович Сквирський. В період з травня 1943 р. по січень 1945 р. Лев Соломонович командуючий 26-ю армією.

Скви́рський Лев Соломонович. Народився 2 (15) вересня 1903 р. у селі Степанці Канівського району.

Генерал-лейтенант (1944 р.). В армії з 1920 р. Закінчив Чернігівські командні курси (1921 р.), Київську піхотну школу (1924 р.), Ленінградські військово-політичні курси ім. Ф. Енгельса (1927 р.), Військову академію ім. М.В. Фрунзе (1935 р.), Вищі академічні курси при Військовій академії Генерального штабу (1951 р.). Рядовим брав участь у громадянській війні. З вересня 1924 р. – командир взводу, потім роти. З 1930 р. в штабі РСЧА. В 1934-1937 рр. на викладацькій роботі, з жовтня 1937 р. – начальник курсу у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе. У вересні 1939 р. призначений начальником оперативного відділу штабу 14-ї армії. Брав участь в радянсько-фінській війні 1939-1940 рр. у складі Мурманської армійської групи військ. З жовтня 1940 р. – начальник штабу 14-ї армії, в складі якої вступив у Велику Вітчизняну війну 1941-1945 рр. З вересня 1941 р. по травень 1943 р. – начальник штабу Карельського фронту. Потім – командуючий 26-ю армією (травень 1943 р. – січень 1945 р.). Брав участь у підготовці та проведенні Свирсько-Петрозаводської і Петсамо-Киркенеської операцій. В 1945-1950 рр. – начальник штабу Біломорського і Уральського військових округів. З 1951 р. на викладацькій роботі у Військовій академії Генерального штабу. В 1957–1960 рр. вів науково-дослідницьку роботу в Генеральному штабі. З 1960 р. у відставці.

Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора, орденом Кутузова 2-го ступеня, орденом Червоної Зірки та рядом медалей [6, 653].

Гордиться сьогодні черкаський край своїм відважним земляком, уродженцем села Гушівка Чигиринського району, льотчиком, який у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. повторив подвиг капітана Гастелло, Литвиненком Іваном Прохоровичем. 29 червня 1944 р. лейтенант І.П. Литвиненко, льотчик 1-ї авіаескадрильї 828-го штурмового ордену Суворова Скви́рського авіаційного полку, за 3 км на північний захід від населеного пункту Копла (Відліце) Олонецького району Карельської АРСР спрямував свій палаючий літак Іл-2 на ворожу зенітну батарею, здійснивши наземний таран [4, 252-253; 7, 132; 17, 285-286].

Подвиг Миколи Гастелло повторили ще два уродженці

Черкащини. У небі біля містечка Опочка на Псковщині 12 липня 1944 р. аналогічний подвиг повторив молодий льотчик, уродженець села Чапаєвка, що на Золотоніщині, Олександр Романенко [9, 149; 24, 15], а під Ленінградом – льотчик Володимир Андрійович Гончарук, який на своєму підбитому літаку вривався в розташування батареї ворога. У нагородному листі О. Романенка засвідчено, що в результаті героїчного подвигу він знищив: 23 гітлерівців, 13 навантажених мінами підвід, дві автомашини з кухнею, 13 гітлерівців поранено [9, 149-150].

В багатьох країнах Європи черкащани билися в інтернаціональних партизанських загонах, брали участь в Русі Опору. Це, зокрема, Василь Кучеренко - один з організаторів бригади "За Батьківщину" в Бельгії; партизанський командир у Франції Іван Скрипай. Це Степан Степаненко - один з активних членів комітету Опору в Норвегії, Данило Грунтовий - невловимий розвідник і партизан, який діяв на терені Польщі і Чехословаччини, та десятки, сотні відомих і невідомих героїв.

Понад 17 місяців діяв у лігві гітлерівської розвідки адмірала Ф. Канаріса уродженець села Малі Канівці Чорнобаївського району Петро Іванович Прядко.

Серед тих відважних, хто ще в передвоєнні роки вступив у боротьбу з фашизмом, було й багато уродженців Черкащини, зокрема, Герої Радянського Союзу, головний військовий радник в республіканській Іспанії (1937-1938 рр.), командуючий 1-ю Далекосхідною армією Григорій Михайлович Штерн [20, 53], льотчик-капітан Микола Костянтинович Льонченко (М.К. Льонченко загинув у битві за Москву 20 грудня 1941 р.; його ім'я згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР від 7 лютого 1969 р. присвоєно Корсунь-Шевченківській середній школі №1, де навчався безстрашний сокіл) [5, 55-56].

Штерн Григорій Михайлович. Народився 6 серпня 1900 р. в місті Смілі. Генерал-полковник (1940 р.), Герой Радянського Союзу (29 серпня 1939 р.). В армії з 1919 р. Закінчив курси удосконалення вищого начскладу при Воєнній академії ім. М.В. Фрунзе (1926 р.) і східний факультет цієї ж академії (1929 р.). Під час громадянської війни - воєнний комісар полку, бригади, працював в політвідділі 46-ї стрілецької дивізії, приймав участь в боях з білогвардійцями на Південному фронті. В 1923-1925 рр. - на Туркестанському фронті, воєнний комісар

кавалерійської бригади, командир частин особливого призначення Хорезмської групи військ, які успішно воювали з бандами басмачів. З червня 1925 р. по лютий 1926 р. – начальник політвідділу 7-ї кавалерійської дивізії. В 1929-1936 рр. виконував особливі доручення при Наркомі з військових і морських справ (з 1934 р. – при Наркомі оборони СРСР). В січні 1937 – квітні 1938 рр. – головний воєнний радник при республіканському уряді Іспанії. З травня 1938 р. – начальник штабу Далекосхідного фронту, в серпні 1938 р. керував бойовими діями військ в районі озера Хасан. Потім командував 1-ю окремою Червонопрапорною армією на Далекому Сході. В 1939 р. очолював фронтове управління, яке координувало дії радянських військ на Далекому Сході і МНРА під час боїв на річці Халхін-Гол. За відмінне виконання завдань, героїзм та мужність, проявлених в боях з японськими загарбниками, Г.М. Штерну було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. командував 8-ю армією. В січні-квітні 1941 р. – командуючий Далекосхідним фронтом, а в квітні-червні – начальник Головного управління Протиповітряної Оборони НКО.

Нагороджений двома орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки і медаллю "XX років РСЧА".

Безпідставно репресований. Трагічно загинув 28 жовтня 1941 р. Похований у Москві. Реабілітований 25 серпня 1954 р. [20, 53].

Навічно застиг на постаменті в Карантинній Слободі у Севастополі легендарний торпедний катер № 52, яким командував Герой Радянського Союзу, уманчанин Афанасій Іович Кудерський [24, 15].

На кримській землі при штурмі Сапун-гори загинув син колгоспного конюха із села Цибулева Монастирищенського району лейтенант Михайло Якович Дзигунський, закривши своїм тілом ворожу амбразуру. Сам він загинув, а його взвод виконав завдання – захопив вершину цієї гори. М.Я. Дзигунському Президія Верховної Ради СРСР присвоїла звання Героя Радянського Союзу посмертно. Пам'ять і подвиг його увічнені на діорамі у Севастополі [8, 52-53; 11, 6, 79-81].

Також встановлено пам'ятники мужнім уродженцям Черкащини в Одесі – старшому політруку Семену Андрійовичу Куниці; під

Ленінградом (нині Санкт-Петербург) – льотчику Володимиру Андрійовичу Гончаруку та командирі батареї Олексію Смаглюю, яка перепинила шлях фашистським танкам, що рвалися до міста [11, 6; 24, 15].

У Миколаєві на могилі десантників-чорноморців, які хоробро воювали під командуванням старшого лейтенанта К. Ольшанського, горить Вічний вогонь. У складі учасників десанту до останнього подиху билися з ворогом і черкащани: заступник командира відділення ПТР Іван Михайлович Удод та санітар-матрос Гаврило Єлизарович Тященко [2, 25; 11, 6; 24, 15].

Серед 28 героїв-панфіловців, які стояли насмерть у листопаді 1941 р. під Москвою, був уродженець с. Чирниші Канівського району Григорій Олександрович Петренко [24, 15].

Уже на п'ятий день Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. нищівними кулеметними чергами по ворогу навечно вписав своє ім'я в Книгу Безсмертя уродженець села Боровиця Чигиринського району Антон Микитович Дерев'янка. Він – захисник відомої Брестської фортеці, яка в червні 1941 р. однією з перших прийняла на себе вогонь фашистських загарбників. Тридцять вісім днів і ночей він перебував у ворожому кільці в числі мужніх патріотів, захисників фортеці.

Протягом двадцяти років після закінчення війни героїчна доля жителя села Боровиці Дерев'янка Антона Микитовича залишалась невідомою. Лише напередодні нового 1966 р. родина Дерев'янків дізналась про останні, героїчні, сповнені патріотизму і любові до рідної землі, дні земного життя їх славного сина, чоловіка, батька [17, 281-182].

Наприкінці 1966 р. старшокласники середніх шкіл Черкащини "поїздом дружби" відвідали відому Брестську фортецю. На пам'ять про перебування у фортеці представники Боровицької школи привезли в село розплавлену від вогню цеглину з руїн героїчної цитаделі та путівник по місцях боїв, в якому, зокрема, розповідається про славного уродженця Черкащини Антона Дерев'янка, доля якого до того часу залишалась невідомою навіть близьким рідним [18].

"Улюбленець бійців, секретар комсомольського бюро дивізіону Антон Дерев'янка разом із своїми товаришами зайняв вогневу позицію на валу Кобринського укріплення. Близько двох тижнів вів вогонь проти фашистів кулемет групи А. Дерев'янка. Багато

ворожих атак захлинулися під його влучними чергами. Самі ж кулеметники були справді неприступними. Тільки пряме попадання авіабомби обірвало життя кулеметної obsługi" [4, 246-247].

Ім'я іншого славетного вихідця з Чигиринщини Куксенка Івана Карповича стало особливо відомим у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Іван Карпович відомий силач, майстер спорту РРФСР. Напередодні війни, а саме у 1939 р., Іван Куксенко стає абсолютним чемпіоном Союзу РСР, згодом – Європи. Його виступи бачили циркові арени найбільших міст як колишнього Радянського Союзу, так і багатьох країн світу. В роки війни його знали і в глибокому тилу, і в прифронтових містах, і на фронті. Це він за прикладом відомого в ті роки колгоспника Фарапонта Головатого вніс 124 тисячі карбованців на купівлю танка [4, 251; 10; 17, 285].

Аналогічний І.К. Куксенку благодійний вчинок здійснила у роки війни жителька Золотоніщини М.Д. Шевченко, яка внесла 35 тис. крб. особистих заощаджень на будівництво танкової колони [9, 106].

Закінчуючи цю статтю, варто було б згадати і просту жінку із села Бровахи, що на Корсунщині - Євдокію Данилівну Лисенко. Десять синів своїх благословила у 1941 р. на битву з ворогом ця проста селянка. І сталося таке, що траплялося не часто: всі вони, пройшовши через полум'я війни, повернулися додому живими. Навіть на стінах поваленого рейхстагу були підписи її синів. Євдокія Данилівна стала символом всеперемагаючого життя, правдою материнства, яке не може служити смерті.

Лисенко Євдокія Данилівна. Народилася у 1888 р. в селі Бровахи Корсунь-Шевченківського району. Євдокія Данилівна — мати 16-ти дітей — 10-ти синів і 6-ти дочок.

У 1941 р. на фронт пішли десять її синів і, на радість матері, повернулися всі: Павло, Петро, Олександр, Андрій, Михайло, Тодось, Микола, Степан, Василь, Іван. В 1946 р. Євдокію Данилівну Лисенко уряд нагородив орденом "Мати-героїня". Працювала різноробочою у місцевому сільськогосподарському колективі.

Померла у 1967 р. Похована на цвинтарі у селі Бровахи Корсунь-Шевченківського району. В травні 1984 р. було відкрито пам'ятник Євдокії Лисенко, виготовлений на Дніпропетровському машинобудівному заводі (архітектори - Ю.М. Гусаров та В.І. Положій, заслужений художник УРСР К.І. Чеканєв).

Світлій пам'яті цієї відомої у всій Україні жінці присвячена спеціальна експозиція у Залі Слави Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." у м. Києві [5; 323-324].

1. Алексеев Н.И. Осколком оборванная жизнь. - М., 1983. - 94 с.
2. Бушин М.І., Вовкотруб Ю.М. Черкаський край в особах: 1941-2001. Книга сьома. Маньківщина. - Черкаси, 2004. - 387 с.
3. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія Шевченкового краю: 1939-2002. - Черкаси, 2003. - 233 с.
4. Бушин М.І., Лазуренко В.М. Черкаський край в особах: 1941-2001. Книга третя. Чигиринщина. - Черкаси, 2003. - 304 с.
5. Бушин М.І., Лазуренко В.М., Стрижак Є.М. Черкаський край в особах. 1941-2001. Корсунщина. Книга шоста. - Черкаси, 2003. - 400 с.
6. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. - / Гл. ред. М.М. Козлов. Редколлегия: Ю.Я. Барабаш, П.А. Жилин, В.И. Канатов и др. - М., 1985. - 832 с.
7. Велич подвигу народного (тези матеріалів обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.). - Черкаси, 1995. - 174 с.
8. Волощенко І.І. Нариси з історії поселень Монастирищенського району Черкаської області. - Монастирище, 2003. - 464 с.
9. Голиш Г.М., Пономаренко М.Ф. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - Черкаси, 2000. - 240 с.
10. Дудко О. Окраса циркової арени // Черкаська правда. - 1989. - 5 березня.
11. Зореносці. - Дніпропетровськ, 1971. - 264 с.
12. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. - К., 1972. - 788 с.
13. Ключенко Д.М. Слава солдатська: Нариси про повних кавалерів ордена Слави. - Дніпропетровськ, 1994. - 264 с.
14. Книга скорботи України. Черкаська область. Том 1. - К., 2003. - 348 с.
15. Кузнецов П.Г. Генерал Черняховський. - М., 1969.
16. Курочкин П. Генерал армии И.Д. Черняховский // Военно-исторический журнал. - 1976. - № 6.
17. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. - Черкаси, 2004. - 456 с.
18. Міхненко Г. Шлях героя // Черкаська правда. - 1966. - 19 травня.
19. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. Частина друга. - К., 1995. - 176 с.
20. Невмирущий подвиг смілян. - Сміла, 1995. - 128 с.
21. Неустроев С. Шли мы к рейхстагу. - Краснодар, 1974. - 160 с.
22. Федорова Т., Кукса О. Як наш земляк японцям ультиматум вручав // Історичні сторінки "Нової доби". - "Нова Доба". - 2000. - 5 вересня.
23. Черкаський край - земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смоляя. - К., 2002. - 778 с.
24. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - Черкаси, 2000. - 208 с.

*Мащенко І.Ю.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського державного
технологічного університету*

ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА ГЕНЕРАЛА К.М. ДЕРЕВ'ЯНКА

Однією з постатей, особистому внеску якої впродовж довгих років не приділялася належна увага, був видатний полководець, військовий дипломат Кузьма Миколайович Дерев'янка. До відтворення біографії та аналізу особистого внеску видатного полководця в воєнну історію зверталися ряд дослідників, згадувався К.М. Дерев'янка в курсі короткої історії Великої Вітчизняної війни, що вийшла друком у видавництві “Воениздат” [1], праці П.А. Павленко “Дорогой славы” [2], в “Історії міст й сіл Української РСР” [3], однак здебільшого постать воєначальника висвітлювалась у газетних публікаціях [4–8].

Тривалий час єдиним насправді повним дослідженням залишалася документальна повість, написана його сином Віталієм, що вийшла друком під назвою “Солдат, генерал, дипломат” [9].

Варто зазначити, що існує і ряд суб'єктивних труднощів у відтворенні етапів біографії та в більш повній оцінці діяльності К.М. Дерев'янка. Зокрема, племінниця генерал-лейтенанта, доцент Київського національного економічного університету Л. Трохименко (авторка книги “Легендарний генерал”), зазначає: велика кількість матеріалу – бюлетені, брошури, збірники статей, карти, плани, фото та інше, що розкриває той етап життя воєначальника, який був пов'язаний, зокрема, з Японією, було вилучено у сина Кузьми Миколайовича – Віталія – невідомою особою, яка назвалась полковником В. Голубєвим [7;3]. Отже, життя та діяльність видатного воєначальника потребують подальших наукових досліджень.

Народився К.М. Дерев'янка 14 листопада 1904 року в селі Косенівка Уманського району в селянській родині. Освіту отримувач спочатку в церковно-приходській школі, згодом в Уманській гімназії імені Грінченка та профагрошколі у селі Тальянки (два останні заклади не зміг закінчити через матеріальні нестатки родини). У 1922 році К.М. Дерев'янка вступає в Київську військову

школу. Кар'єра Кузьми Миколайовича розвивалася досить швидко, він організовував забезпечення зброєю, технікою, боєприпасами армій, які воювали в Китаї з японцями, брав участь у фінській військовій кампанії. Велика Вітчизняна війна застав його на керівній посаді у розвідувальному відділі Прибалтійського військового округу у званні полковника; вже тоді він мав державні нагороди.

27 червня 1941 року К.М. Дерев'янка було призначено начальником розвідки штабу Північно-Західного фронту, підпорядкований він був безпосередньо М.Д. Ватутіну. Дерев'янку особисто проводив глибоку розвідку та військові операції в тилу противника, зокрема у серпні 1941 року очолив рейд у німецький тил, під час якого в концтаборі під Старою Русою було звільнено з полону багато радянських бійців [4].

В травні 1942 року після створення 53-ої армії генерала Дерев'янка було призначено начальником штабу, присвоєно звання генерал-майора, вручено орден Червоної Зірки.

В 1943 році генерал бере участь у Курський битві та у звільненні Белгорода, Харкова. За уміле керівництво бойовими діями нагороджений орденом Кутузова другого ступеня. На початку 1944 року К.М. Дерев'янку, начальник штабу 53-ої армії, був серед тих, хто розробляв Корсунь-Шевченківську операцію.

Як начальник штабу 4-ї гвардійської армії (з лютого 1944 року) звільняв Шполу, Звенигородку, Умань, згодом брав участь в Яссько-Кишинівській операції, за що отримав орден Кутузова першого ступеня. Кузьма Миколайович брав участь також і у звільненні Будапешта та Відня (у званні генерал-лейтенанта, яке було йому присвоєно у 40 років). В літературі неодноразово відзначалися особисті якості Кузьми Миколайовича – так, в праці “Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941-1945. Коротка історія”, зазначалося, що в тих умовах “від командування вимагалися виключна витримка, організованість, вміння. Коли до командного пункту 4-ї гвардійської армії прорвалися ворожі танки, управління нею вдалося зберегти лише завдяки тому, що начальник штабу армії генерал К. Дерев'янку особисто організував оборону, діяв мужньо і вправно” [1;422].

Після завершення військових дій у Європі К.М. Дерев'янку представляв СРСР у Союзній Раді по Австрії, потім отримав направлення на Далекий Схід.

Саме К.М. Дерев'янку став тією людиною, якій було доручено

від імені Радянського Верховного головнокомандування підписати акт про капітуляцію Японії. 27 серпня 1945 року К.М. Дерев'янку отримав телеграму, згідно з якою він переходив у безпосереднє підпорядкування Сталіна. Дослідники наголошували, що вибір Сталіна був не випадковим: до уваги було взято не лише воєнні заслуги, досвід, особисті якості, високу ерудицію, знання англійської та японської мов, а й те, що Кузьма Миколайович був за національністю українцем, чим об'єктивно віддавалося належне внеску українців у справу Перемоги [7;3].

2 вересня 1945 року підписанням на борту лінкора "Міссурі" в Токійській затоці Акту капітуляції Японії завершилася Друга світова війна, як вже зазначалося, від СРСР цей документ підписав саме К.М. Дерев'янку. Ручка, якою було поставлено цей історичний підпис, до цього часу зберігається в музеї.

27 вересня 1945 року К.М. Дерев'янку прибув до Москви для доповіді керівництву СРСР про підсумки капітуляції Японії. Після відпочинку з родиною в Києві, 30 грудня 1945 року Кузьма Миколайович отримав нове призначення – став членом Союзної Ради в Японії від СРСР і виїхав в Токіо, де працював чотири роки. Він, виконуючи доручення партії, відвідував Хіросіму й Нагасакі, подав детальний звіт з фотографіями, який високо оцінило керівництво.

В 1951 році очолив кафедру в Генеральному штабі, згодом був призначений начальником управління інформації ГРУ. 30 грудня 1954 року генерал-лейтенант Дерев'янку помер. В його некролозі було зазначено, що в особі Кузьми Миколайовича Радянська Армія втратила бойового і заслуженого генерала, відданого сина Радянської Батьківщини.

За видатні заслуги Кузьма Миколайович Дерев'янку був нагороджений двома орденами Леніна, двома орденами Червоного прапора, орденами Кутузова першого та другого ступеня, Суворова другого ступеня, Богдана Хмельницького першого ступеня, Червоної зірки та багатьма медалями і орденами іноземних держав.

Похований К.М. Дерев'янку на Новодівичому кладовищі в Москві. На його могилі було встановлено бюст від Міністерства оборони Союзу РСР, а на його батьківщині, в колишньому дворіщі було поставлено кам'яну брилу, з портретом та написами про видатного земляка.

В місті Умані та селі Косенівці його іменем названі вулиці. В Косенівці створено музей видатного полководця. Напередодні 100-річного ювілею Кузьми Миколайовича, в 2004 році, група українських вчених та громадських діячів зверталася до керівництва держави з пропозицією посмертно присвоїти йому звання Героя України, назвати його ім'ям вулиці в Києві та Черкасах, один з навчальних закладів Харкова. Було створено також Товариство відродження батьківщини генерала К.М. Дерев'янка "Дзвін".

І все ж, незважаючи на значний внесок Кузьми Миколайовича Дерев'янка в справу перемоги в одній з найкривавіших воєн ХХ століття, життя та діяльність видатного полководця через ряд причин вивчено недостатньо і потребує подальших наукових розвідок, задля того щоб прийдешні покоління могли гідно оцінити його заслуги перед Батьківщиною.

1. Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945. Краткая история. — М., 1970.
2. Павленко П.А. Дорогой славы. Избр. произведения. — М., 1956.
3. Історія міст й сіл. Українська РСР. Черкаська область. — К., 1972.
4. Борщ М., Степанов М. Генерал, який підвів ризику під Другою світовою // Нова Доба. — 2004. — 16 листопада. — С. 15.
5. Бінусов А. Воїн і дипломат // Місто. — 2000. — 16 листопада. — С. 12.
6. Іонова Т. Японія капітулювала перед генералом Дерев'янком // Народна армія. — 2001. — 27 грудня. — С. 6.
7. Журавель В. Генерал з особливих доручень // Сільські вісті. — 2004. — 16 листопада. — С. 3.
8. Даниленко О. Генерал від рідної землі // Черкаський край. — 1994. — 10 грудня. — С. 2.
9. Дерев'янка В.К. Солдат, генерал, дипломат. — Дніпропетровськ, 1971.

Вовкотруб Ю.М.,

викладач кафедри історії України

Черкаського державного технологічного університету

ВИДАТНИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ І.Д. ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ

Історіографія Другої світової війни та зокрема Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., є багатою на дослідження та ґрунтовні праці

про полководців, державних діячів і окремих військових частин та з'єднань. Біографії командуючого 3-м Білоруським фронтом І.Д. Черняховського, уродженця Черкащини, присвячено чимало літератури, яка висвітлює його життєвий шлях, зокрема військову біографію. Але у порівнянні з такими полководцями Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. як Г.К. Жуков, К.К. Рокоссовський, Р.Я. Малиновський, М.Ф. Ватутін, І.С. Конєв та багатьох інших, наукової літератури присвяченої І.Д. Черняховському набагато менше. Можливо на це вплинула передчасна загибель молодого генерала, а можливо і тому що багато із тодішніх маршалів та генералів СРСР під чийм керівництвом безпосередньо воював молодий генерал, ревниво ставилися до молодого талановитого полководця, і тому після завершення Другої світової війни намагалися перетягти на себе військові досягнення І.Д. Черняховського.

Так, наприклад, означена вище проблема розглядається у книзі "Генерал Черняховський" П.Г. Кузнєцова (1969 р.). У книзі А.Н. Кисельова "Молодість и зрелість полководця" (1971 р.), у другій книзі "Люди бессмертного подвига" як окрема коротка біографія. На даний час про військову діяльність молодого і талановитого генерала наукових статей і окремих підручників майже немає.

Славний син України І.Д. Черняховський належить до когорти тих видатних військових діячів, які зробили вагомий внесок у скарбницю воєнного мистецтва. За період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. він пройшов шлях від командира дивізії до командуючого фронтом. І.Д. Черняховський був наймолодшим за віком з-поміж усіх тодішніх радянських полководців.

Народився він 29 червня 1906 р. в с. Оксанина на Черкащині. Дитинство минуло в с. Вербове, поблизу станції Вапнярка Одеської залізниці. Рано втративши батьків, Іван узяв на себе турботу про двох братів і трьох сестер.

З 1920 р. він – робітник депо. У 1922 р. складає екстерном іспити за неповну середню школу й працює в комнезамі, потім якийсь час – секретарем комсомольського осередку, а з 1923 р. – бондарем на Новоросійському цементному заводі "Пролетарій", а після закінчення шоферських курсів – водієм [3, 95; 6, 344–345; 8, 36].

В серпні 1924 р. І.Д. Черняховський за рекомендацією Новоросійського окружного комітету комсомолу вступає до Одеської піхотної школи. Згодом одружується з Анастасією Григорівною, що проживала в Києві, і переводиться до Київської артилерійської школи, яку блискуче закінчує у 1928 р. Наступні три

роки служби молодого командира Червоної Армії пройшли в 17-му артилерійському полку, де він послідовно займав такі посади: командир взводу, начальник топографічного загону полку, помічник командира батареї з політичної частини, командир розвідувальної навчальної батареї. При цьому І.Д. Черняховським набувалася воєнна практика та досвід. Потім були Військово-технічна академія в Ленінграді ім. Ф.Е. Дзержинського й Військова академія механізації і моторизації РСЧА. В 1936 р він отримує на той час нову спеціальність – командир-інженер механізованих танкових військ. Тоді вже у молодого подружжя Черняховських було двоє дітей – донька Неоніла і син Олег [3, 95; 6, 345; 8, 36–37; 11, 8].

Після закінчення академії І.Д. Черняховський збагатив практикою свої теоретичні знання на посадах начальника штабу 2-го окремого танкового батальйону 8-ї механізованої бригади (з січня по липень 1937 р.), командира 1-го окремого танкового батальйону тієї ж бригади (з липня 1937 р. по травень 1938 р.), командира 9-го окремого легкого танкового полку (з травня 1938 р. по липень 1940 р.), заступника командира 2-ї танкової дивізії в Білоруському Особливому воєнному окрузі (з липня 1940 р. по березень 1941 р.). Таким послідовним і плідним був шлях випускника академії – старшого лейтенанта І.Д. Черняховського до звання підполковника.

У висновках про атестацію свого заступника, командир 2-ї танкової дивізії С.М. Кривошеїн підкреслив, що І.Д. Черняховський за своїми знаннями і досвідом підготовлений для дострокового висунення на звання полковника [6, 345; 8, 37].

Цікаво, що у 30-х рр. під час масових репресій щодо офіцерського складу Червоної Армії, І.Д. Черняховському також загрожував арешт. На нього поступив наклеп, що він приховує своє соціальне походження – в той час це було серйозне обвинувачення. Врятувало те, що автор наклепу уже писав на І.Д. Черняховського набагато раніше, і питання було прояснене особисто Марією Ульявновою – сестрою В.І. Леніна [6, 345; 13, 278].

З березня 1941 р. І.Д. Черняховський призначений командиром 28-ї танкової дивізії Прибалтійського Особливого воєнного округу. Тут і застала його війна. 28-а танкова дивізія, якою командував Іван Данилович, вступила у свій перший бій з ворогом 23 червня 1941 р. в районі південно-західніше Шауляя. Так, в 22 години 23 червня 5-й танковий полк 28-ї танкової дивізії вдарив по передових частинах

1-ї танкової дивізії німців. Ворог був відкинутий на 5 км, втративши при цьому до двох рот піхоти і близько 10 гармат та до роти ворожих мотоциклістів на дорозі Калтінаенай-Россієни, яку контролювали радянські танкісти. Це був тимчасовий успіх радянських військ, які були змушені все ж таки відійти від державного кордону на 100–120 км і там організувати свою наступну оборону [1, 5; 6, 345; 8, 37–38; 11, 14–15].

Ось як описаний у книзі А.А. Помагайбо “Псевдоісторик Суворов або загадки Другої світової війни” перший бій 28-ї танкової дивізії: “Виступивши із району зосередження, 28-а танкова дивізія полковника І.Д. Черняховського до 10-ї години 23 червня вийшла на рубіж розгортання (50 км південно-західніше Шауляя), проте зразу перейти в наступ не змогла, так як майже все пальне було витрачене. До 15-ї години дивізія була вимушена стояти на цьому рубежі і чекати машини з паливо-мастильними матеріалами. Під час висування, частини дивізії чотири рази піддались ударам авіації противника і понесли втрати. Пальне було віддано авангардному 5-му танковому полку, який атакував частини 1-ї танкової дивізії. Втративши 13 танків, полк відійшов на 6 км на північ” [13, 446].

28-а танкова дивізія 25 червня 1941 р. провела свій другий жорстокий бій з ворогом, виконуючи бойове завдання по забезпеченню відходу радянських стрілецьких з'єднань. В цей день в дивізії було знищено 84 танки. Внаслідок перших боїв 28-а танкова дивізія втратила майже всі бойові машини і екіпажі до них, тому по суті вона перестала бути танковою. Хоча певний час вона носила назву танкової, але, згодом, в документах з'явилась назва 28-а стрілецька дивізія. Офіційно ж вона була перейменована в листопаді 1941 р. на 241-шу стрілецьку дивізію. Про цей неприємний факт у військовій біографії І.Д. Черняховського досліджено мало. Хоча можливо молодий командир і допустив ряд прорахунків та помилок, але така ж і набагато трагічніша доля спіткала майже всі радянські війська на початковому етапі Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Однією із причин таких великих втрат було і те, що 28-а танкова дивізія мала 333 слабих танки Т-26, які на початку 30-х приймалися на озброєння для підтримки піхоти (іншими словами Т-26 був застарілою моделлю) – але вони були кинуті в бій і в більшості швидко знищені авіацією та артилерією, після чого залишки дивізії почали частинами відступати на схід [13, 446]. Але слід зазначити, що 28-а танкова дивізія не була знищена повністю, як багато інших

радянських військових з'єднань, і більш того за тяжкі бої літа та осені 1941 р. вона набула репутації дійсно бойового з'єднання, обстріляного в боях, впертого в обороні і грізного в контрнаступі. І в цьому велика заслуга І.Д. Черняховського. За це 21 листопада 1941 р. командуючий 27-ю армією генерал-майор М.Е. Берзарін підписав наказ на представлення командира 241-ї стрілецької дивізії (в минулому 28-ї танкової) до нагородження першим орденом Червоного Прапора [1, 11–12; 8, 38–39; 10; 11, 22–23].

Згодом, в боях під Новгородом та зимою 1941–1942 рр., очолювана І.Д. Черняховським дивізія знову показала зразки героїзму та стійкості. Так, за успішне керівництво в районі селища Дем'янськ Новгородської області у квітні 1942 р. І.Д. Черняховського було нагороджено другим з початку війни орденом Червоного Прапора, а 5 травня присвоєно звання генерал-майора і тим самим він став наймолодшим генералом на Північно-Західному фронті [1, 4; 6, 345; 8, 39; 10; 11, 29].

Успіхи молодого генерала, його почерк, були помічені командуючими фронтів і Верховним Головнокомандуванням. На початку липня 1942 р. його призначили командиром 18-го танкового корпусу, в склад якого входили три танкові (110-а, 180-а, 181-а), одна мотострілецька (18-а) бригади, два окремих (1-й розвідувальний та 52-й мотоциклетний) батальйони, окремий гвардійський мінометний дивізіон (326-й), зенітно-артилерійський полк (217-й), підрозділи управління, підвозу та евакуації, рухомі ремонтні бази; а 25 липня – командуючим 60-ю армією, яка, згодом, в складі 1-го Українського фронту брала участь в 1943 р. у визволенні України. Так розпочався новий етап у бойовій діяльності молодого генерала І.Д. Черняховського, зв'язаний з керівництвом діями оперативного масштабу [1, 12; 8, 39–40; 10].

Згодом, тодішній командир Центрального фронту К.К. Рокоссовський писав у своїх спогадах: "Знайомлячись з військами 60-ї армії, переданої нам з Воронежського фронту, я уважно придивлявся до генерала І.Д. Черняховського. Молодий, культурний, життєрадісний. Пречудова людина! Було видно, що в армії його люблять. Це відразу кидається в очі. Якщо до командира підходять доповідати не з тремтінням, а з посмішкою, то розумієш, що він багато чого досягнув. Командири всіх рангів гостро відчувають ставлення до себе старшого начальника, напевно, мрія кожного з нас поводити себе так, щоб люди з любов'ю виконували наказ. Цього, власне, Черняховський досягнув..." [6, 346].

У січні 1943 р. розпочалася Воронежсько-Касторненська операція. Уже в цій першій операції, проведеній І.Д. Черняховським, була помітна обдарованість командарма. Зосередивши всі сили і бойові засоби на головному напрямку, він зумів нанести могутній удар і розгромити противника протягом першого дня операції. Внаслідок чого 25 січня 1943 р. було звільнено місто Воронеж та продовжуючи розвивати наступ 60-а армія звільнила від гітлерівців Курськ. За успішно проведені операції на грудях І.Д. Черняховського засяяв третій орден Червоного Прапора, а через деякий час і перший орден Суворова І-го ступеня, крім цього, 14 лютого 1943 р. йому було присвоєно чергове звання – генерал-лейтенанта [8, 40; 10].

За період зимових боїв 1942 – 1943 рр. війська армії знищили 37 тисяч солдат і офіцерів противника, а 16800 – взяли у полон. В армії народилися бойові традиції, зміцніла гордість за пройдений бойовий шлях [15, 463]. Під час Курської битви лівофлангові армії – 65-а генерала П.І. Батова і 60-а генерала І.Д. Черняховського активними діями на своїх рубежах сприяли успішному вирішенню головного завдання фронту. “Успіх 60-ї армії, – писав у своїх мемуарах П.І. Батов, – був несподіваним. І. Черняховський мав менше сил, ніж ми... Він створив під час операції із стрілецьких дивізій мобільні групи, зібравши для них увесь автотранспорт армії, і наступного дня вивів свої війська на оперативний простір”. 29 серпня війська І.Д. Черняховського навальним наступом визволили міста Рильськ, Глухів та сотні інших населених пунктів. У штабі армії кореспонденти навперебій повідомляли до Москви про все нові і нові перемоги 60-ї армії, про воїнів-черняховців, що відзначилися в боях. Вони згадали прохання Івана Даниловича дати йому напрямок на Київ. На що йому по телефону генерал-полковник, командуючий Центральним фронтом К.К. Рокоссовський відповів: “Все буде залежати від тебе самого. До України – рукою подати. Київ теж близько. Зумієш добитися успіху – допоможемо. Отже, відкривай київський напрямок” [3, 96; 6, 346; 8, 42; 14, 135; 16].

6 вересня 1943 р. 60-а армія вибила ворога із залізничної станції Конотоп, а 9 вересня – після дводенних боїв – звільнила Бахмач. По радіо звучав наказ Верховного Головнокомандування: “У боях за міста Конотоп і Бахмач відзначилися війська генерал-лейтенанта І.Д. Черняховського. 9 вересня о 20-й годині столиця нашої

Батьківщини Москва салютує нашим доблесним військам, що звільнили міста Конотоп і Бахмач, двадцятьма артилерійськими залпами із ста двадцяти чотирьох гармат. Вічна слава героям, які полягли в боротьбі за волю і незалежність нашої Батьківщини!" [6, 346; 8, 42; 14, 136–137].

Та для успішного наступу на Київ важливо було оволодіти Черніговом, щоб не дати можливості ворогові нанести фланговий удар по військах Воронезького фронту. Крім цього, перед Черніговом і Києвом стояв потужний вузол оборони ворога – Ніжин. Гітлерівці добре укріпилися у Ніжині та лісисто-болотистих місцевостях і, зайнявши вигідні позиції, чинили запеклий опір нашим військам. Для того, щоб ввести в бій другий ешелон, потрібно було чотири години, а це дозволило б ворогу перегрупувати свої війська. Похмурий, дощовий день не дозволяв використати авіацію. Тоді І.Д. Черняхівський вирішив завдати ворогові масового удару артилерією. Для цього була знята з вогневих позицій зенітна артилерія і кинута для боротьби з наземним ворогом. Це був небувалий випадок в історії Великої Вітчизняної війни

15 вересня дружина І.Д. Черняхівського, Анастасія Григорівна, з дочкою і сином почули голос Левітана: "Війська Центрального фронту, продовжуючи наступати, сьогодні, 15 вересня, після дводенних запеклих боїв, оволоділи великим залізничним вузлом і містом Ніжином – дуже важливим опорним пунктом оборони гітлерівців на шляху до Києва. У боях за Ніжин відзначилися війська генерал-лейтенанта Черняхівського" [10; 16].

Війська 60-ї армії, окрилені перемогами, разом з 13-ю армією 19 вересня форсували Десну, а 21 вересня оволоділи містом Чернігів. Внаслідок успішного наступу 60-ї армії на Конотоп, Бахмач, Ніжин і блискавичного виходу до Дніпра фронт німецько-фашистських військ було розділено на дві частини. Окрім того, вирвавшись уперед від інших з'єднань Центрального фронту більш як на 50 км, війська І.Д. Черняхівського постійно нависали над флангом ворога. Це обумовило великий оперативний успіх не тільки військам Центрального, але і Воронезького фронтів. Долаючи найтяжчі перешкоди, стрілецькі батальйони І.Д. Черняхівського першими досягли Дніпра на північ від Києва. Під час 25-денного наступу 60-а армія пододала з боями 300 км, визволивши тисячі населених пунктів України [6, 347].

Аналізуючи бойову діяльність військ і командарма 60-ї армії,

командуючий Центральним фронтом К.К. Рокоссовський і член Військової Ради К.Ф. Телегін відмічали: "...Стрімкий наступ 60-ї армії забезпечив швидке просування армій Центрального фронту до річок Десна і Дніпро. Не дивлячись на те, що ворог з метою утриматися на рубежі вводив свіжі сили, частини армії навальним натиском розбивали резерви противника.

...Черняховський показав велике уміння керувати військами у наступі, переслідуванні, форсуванні великих водних перешкод. Особисто сміливий генерал, з великою ініціативою" [8, 43].

Уміння командарма діяти не за шаблоном особливо проявилось під час форсування Дніпра. Гітлерівці розраховували на те, що радянським військам доведеться тимчасово припинити наступ для підтягування інженерних засобів переправи. Однак воїни 60-ї армії з ходу подолали водну перешкоду на плотях і човнах. Їх поява на правому березі була несподіванкою для ворога, але, при цьому, і у передових радянських загонах склалося важке становище. Наступ захилявся, розширяти плацдарм не вистачало сил. У цю важку хвилину І.Д. Черняховський по радіо наказує: "Плацдарм розширяти. Висилаю підкріплення, допоможемо вогнем і сам переправляюсь до вас" [10; 16].

Коли бійці довідалися, що з ними на плацдармі командарм, це підняло їхній дух. Активніше почала діяти артилерія. Незабаром навколо передових загонів 60-ї армії утворилося вогневе загороджувальне кільце. Спроба гітлерівців відкинути контратаками радянські передові частини назад до Дніпра не мала успіху. Плацдарм було не тільки утримано, але й розширено. Вночі на 26 вересня головні сили 60-ї армії форсували Дніпро. 30 вересня воїни-черняхівці захопили три плацдарми на рубежах Домантово, Ясногородки, Казаровичі [6, 347].

Внаслідок успішних наступальних боїв на північ від Києва війська І.Д. Черняховського утворили міцний плацдарм, примусили ворога розосередити свої сили і поліпшити становище військ 1-го Українського фронту. Викроївши вільну хвилину І.Д. Черняховський писав дочці: "Нілусенько, дорога, здрастуй! Тобі все здається, що я не сердечно пишу. Нілусенько, багато справ, не встигаю всього робити... А справи які!!! Поглянь, що вершать наші богатири! Нарешті, Дніпро наш!.. Читай газету за 17 жовтня про звання Героя Радянського Союзу. Всі триста шість героїв, про яких надруковано... – це мої герої, диво-богатири. Які чудові люди!"

Серед Героїв Радянського Союзу було і прізвище Івана Даниловича, окрім цього, він був нагородженим і другим орденом Суворова I-го ступеня [6, 347; 8, 43; 15, 463; 16].

Після перегрупування сил радянські війська в ніч з 2 на 3 листопада ударом з Лютізького плацдарму прорвали оборону противника. Черняхівці надійно прикрили від флангових контрударів головне угруповання фронту – з'єднання 3-ї гвардійської танкової і 38-ї армій, що наступали на Київ. 6 листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту визволили столицю України – Київ. І особливу роль у цьому відіграли успішні дії 60-ї армії під командуванням І.Д. Черняхівського [14, 143–144].

В середині листопада 1943 р. гітлерівське командування вдалося до відчайдушних спроб знову захопити Київ. Тоді молодому командармові довелося помірятися силами з Е. Манштейном, який командував добірними танковими дивізіями. Точилися запеклі бої, фашисти рвалися до Києва, незважаючи на великі втрати. Проаналізувавши непросте становище на фронті, І.Д. Черняхівський дійшов висновку, що ворог планує наступ у смузі дій його армії. Тому він створив глибокоешелоновану оборону й підтягнув резерви. Це дало змогу зірвати задум противника [6, 347–348; 14, 147–148].

Гітлерівці усе ще сподівалися переламати хід подій на свою користь. 15 січня, раптово атакувавши 15-й і 18-й корпуси 60-ї армії, вони глибоко вклинилися в бойові порядки черняхівців. Але командарм зустрічним ударом по танкових клинах противника зупинив його наступ на всьому фронті і 60-а армія знову відновила втрачені рубежі.

Тим часом завершилася підготовка до Проскурівсько-Чернівецької операції, в якій 60-й армії відводився головний напрямок [14, 161–162]. 2 березня 1944 р., після поранення М.Ф. Ватутіна, командування військами 1-го Українського фронту взяв на себе маршал Г.К. Жуков. Уважно ознайомившись з планом операції 60-ї армії, він затвердив його без змін. Наступ розпочався на світанку 4 березня. Війська І.Д. Черняхівського, посилені 4-м гвардійським танковим корпусом, прорвали оборону противника на напрямку головного удару фронту й просунулися вперед на 18 км, визволивши 70 населених пунктів [6, 348].

5 березня радіо повідомило про успіхи військ І.Д. Черняхівського на Тернопільському напрямку. В наказі верховного головнокомандуючого Й.В. Сталіна зазначалося: "Війська 1-го

Українського фронту під командуванням маршала Жукова... прорвали міцну оборону німців на фронті до 110 км і за два дні наступальних боїв просунулися вперед на 25–50 км. У боях відзначилися війська генерал-лейтенанта Черняховського" [10; 16].

Зважаючи на особливу роль 60-ї армії та її командарма в цих боях, командуючий військами 1-го Українського фронту Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков і член Військової ради фронту генерал-лейтенант К.В. Крайнюков 5 березня писали в телеграмі Й.В. Сталіну, що "...за своїми знаннями й здатністю керувати військами командуючий 60-ї армії генерал-лейтенант І.Д. Черняховський цілком заслуговує звання генерал-полковника". Того ж дня Г.К. Жуков привітав І.Д. Черняховського з присвоєнням йому цього високого військового звання [6, 348-349; 8, 44].

23 березня 60-а армія, незважаючи на шалений опір противника, прорвала його оборону південніше й північніше Тернополя і замкнула зовнішнє кільце оточення навколо угруповання фашистів – залишків чотирьох німецьких піхотних дивізій та окремих частин загальною чисельністю 16 тисяч чоловік. Такий був заключний етап участі І.Д. Черняховського у боях за визволення України.

З 12 квітня 1944 р. 38-річний І.Д. Черняховський – командуючий військами 3-го Білоруського фронту. Його воля й енергія, вміння згуртувати колектив, висока бойова майстерність повною мірою виявилися під час наступу радянських військ у Білорусії. Операція "Багратіон", в якій перед військами 3-го Білоруського фронту стояло одне з найважливіших завдань – розгром вітебсько-оршанського угруповання противника – стала вершиною воєнного мистецтва І.Д. Черняховського як полководця. Прийняте ним рішення завдати гітлерівцям не одного, а двох головних ударів, що, на перший погляд, не вписувалося в канони військової науки, абсолютно дезорієнтувало ворога [1, 37–38; 3, 99; 6, 349; 8, 45–46; 10].

22 червня 1944 р. війська І.Д. Черняховського з випередженням на 3–4 доби запланованого Ставкою строку вступили до столиці Білорусії, забезпечивши оточення великого фашистського угруповання в лісах на схід від Мінська. Член Військової ради фронту В.Є. Макаров писав у своїх спогадах: "Війська під керівництвом генерала Черняховського одними з перших увірвалися до Мінська... Успіх бою заздалегідь забезпечено ретельною, я сказав би ювелірною підготовкою наступу. В цій підготовці, позбавленій всякого шаблону і здійсненій зовсім новими методами, які спантеличили німецьку розвідку, багато що було зроблено з

ініціативи Івана Даниловича й стало результатом його невичерпної воєнної творчості, його високої ерудиції та воєнного вміння” [1, 51–59; 10]. 28 червня 1944 р. І.Д. Черняховському було присвоєно звання генерала армії, а наступного дня він удостоївся ще однієї найвищої нагороди – медаль “Золота Зірка” [6, 349].

Згодом, наступило важке випробування для військ 3-го Білоруського фронту і особисто для його командуючого. 3 жовтня 1944 р. Ставка поставила 3-му Білоруському фронту нове завдання – розгромити Тільзітсько-Інстербурзьке угруповання німців і оволодіти районом Кенігсберга (тепер Калінінград). Потрібно зазначити, що загальне стратегічне становище не сприяло проведенню цієї операції. Військам фронту, які дуже стомилися після тривалого наступу, зокрема, в Білорусії, потрібно було прорвати прикордонний укріплений район, в якому нараховувалося 112 довготривалих залізобетонних конструкцій різноманітного типу. Сусідні фронти в той час не мали можливості наступати, що дозволяло ворогу знімати сили з інших ділянок та направляти їх для відбиття радянського наступу на Східну Прусію. Незважаючи на це наступ військ 3-го Білоруського фронту розпочався 16 жовтня. В результаті точного визначення позицій артилерії, траншей, дотів, після артилерійської і авіаційної підготовки все на глибину двох позицій ворога було знищено. Війська в перший же день просунулися на 4–6 км, що для прориву укріплених районів вважається нормально.

Війська 3-го Білоруського фронту, методично прогризаючи сильну оборону ворога, змогли пройти лише 30–50 км, подальший наступ став безперспективний, внаслідок зміни сил не на користь радянських військ і все більш наростаючих контратак та контрударів противника. Але не зважаючи на це, радянські війська з важкими боями наступали вперед [1, 78–89; 8, 47; 9].

Під час проведення Східно-Пруської операції війська 3-го Білоруського фронту в січні 1945 р. здійснили Інстербурзько-Кенігсберзьку операцію і спільно із 2-м Білоруським фронтом блокували східно-пруське угруповання, підступивши до околиць Кенігсберга [9; 15, 463].

10 лютого 1945 р. до складу 3-го Білоруського фронту були переведені із 2-го Білоруського три загальновійськові (50-а, 3-я, 48-а) і одна танкова (5-а гвардійська) армії, тим само значно збільшувалась ділянка дій, якою командував І.Д. Черняховський і відповідно зростала відповідальність молодого генерала. А 19 лютого 1945 р. в газеті “Красная звезда” передбачалась публікація

указу Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння І.Д. Черняховському звання маршала. Але 18 лютого під час боїв за оволодіння Кенігсбергу в районі міста Мельзак його життя трагічно обірвалося [1, 91–92; 6, 350; 8, 49; 9; 15, 463].

Слід зазначити, що за успішні бойові дії періоду Великої Вітчизняної війни війська, якими командував двічі Герой Радянського Союзу І.Д. Черняховський, 34 рази відмічались в наказах Верховного Головнокомандування. Особисто І.Д. Черняховський був нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Суворова I-го ступеня, орденами Кутузова I-го ступеня, Богдана Хмельницького I-го ступеня (за звільнення України) та численними медалями. Наказом міністра оборони він також був зачислений навіки в списки першої батареї Київського вищого зенітного ракетного ордена Леніна Червонопрапорного училища ім. С.М. Кірова [15, 463].

У 1992 р. останки ушавленого генерала, похованого останнього року війни у Вільнюсі, було перенесено до Москви. Там, на Новодівичому кладовищі, знайшов він свій останній притулок. А пам'ятник І.Д. Черняховського перенесено до Воронежа, де в липні 1942 р. він став командуючим 60-ю армією.

Видатному військовому діячеві І.Д. Черняховському в ряді міст споруджено пам'ятники, на його честь місто Інстербург (Калінінградська область) перейменовано на Черняховськ, а на його батьківщині в с. Оксанина встановлено бронзовий бюст [6, 350].

1. Алексеев Н.И. Осколком оборванная жизнь. – М., 1983. – 94 с.
2. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія Шевченкового краю: 1939 – 2002. – Черкаси, 2003. – 233 с.
3. Герои бессмертны. – М., 1980.
4. Зреносні. – Дніпропетровськ, 1971. – 264 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972. – 788 с.
6. Історія України в особах XIX – XX ст. – К., 1995. – 479 с.
7. Киселев А.Н. Молодость и зрелость полководца. – М., 1971.
8. Киселев А.Н. Один из талантливейших... // Военно-исторический журнал". – №6. – М., 1966. – С. 36-49.
9. Красная Звезда. – 1965. – 17 февраля.
10. Красная Звезда. – 1986. – 17 февраля.
11. Кузнецов П.Г. Генерал Черняховский. – М., 1969.
12. Люди бессмертного подвига. Кн 2. – М., 1975. – 638 с.
13. Помогайбо А.А. Псевдоисторик Суворов и загадки Второй мировой войны. – М., 2003. – 480 с.

14. Рокоссовский Р.К. Трудными дорогами Победы. — К., 2004. — 256 с.
15. Советская Военная Энциклопедия. В 8 томах. — Т. 8. — М., 1980. — 687 с.
16. Черкаська правда. — 1975. — 18 лютого.
17. Черкаський край — земля Богдана і Тараса: культурологічний збірник / за редакцією Б.В. Губського, В.М. Литвина, В.А. Смолія. — К., 2002. — 788 с.

Демчук М.Г.,
учитель географії Боярської
загальноосвітньої школи I-III ступенів (Лисянський район)

УРОДЖЕНЦІ СЕЛА БОЯРКИ — ГЕРОЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Яровий Пилип Степанович — Герой Радянського Союзу. Народився у 1919 році в селі Порадівка Боярської волості Звенигородського повіту (нині — Лисянського району) в сім'ї селян Ярових Степана і Василини. Батьки померли під час голодомору 1932 — 1933 років. І тринадцятирічний Пилип із своїм старшим братом залишились самі. Їх забрав у свою сім'ю Деркач Фока. Хлопці зростали і виховувались разом із його дітьми Йосипом, Наумом, Дорофеєм і Микитою. З перших днів Великої Вітчизняної війни брали участь у боях і, на жаль, жоден із них не повернувся до рідної домівки...

Навчаючись у Боярській семирічній школі, Яровий П.С. багато читав, мріяв стати льотчиком. Його улюбленим героєм був Валерій Чкалов, а також рідний старший брат, який вступив до школи пілотів. Закінчивши у 1937 році семирічку, Пилип вступив до сільськогосподарського технікуму в місті Феодосія і з пристрасстю відвідує заняття в аероклубі. У 1939 році юнака призвано до лав Червоної Армії. Його було направлено на навчання у Качинську військово-авіаційну школу пілотів. На початку Великої Вітчизняної війни Яровий П.С. воював на Південному фронті. Льотчик-винищувач, командир ескадрильї 131-го авіаційного полку, 217-ї винищувальної дивізії, 4-ї повітряної армії. З 22 червня по 31 грудня 1941 року на літаку І-16 Пилип Степанович здійснив 95 бойових вильотів, під час яких знищив до 10 автомашин з вантажами і близько 50 солдат і офіцерів противника. Був нагороджений орденом Червоного Прапора.

У 1942 році досвідчений винищувач був учасником штурмового нальоту на аеродром в місті Сталіно (Донецьк). Керована ним група літаків знищила 4 німецькі бомбардувальники типу Ю-52. За період із 31 травня по кінець липня 1942 року на літаку ЛАГГ-3 Яровий П.П. здійснив 82 бойових вильоти з бойовим нальотом 86 годин, з яких: штурм аеродромів і мотомехчастин противника – 3 години, розвідка – 15, супроводження бомбардувальників – 40, а також прикриття військ і аеродромів – 22, провів 10 повітряних боїв. В боях проявив мужність і відвагу, виявив командирську розсудливість.

8 липня 1942 року в складі дев'ятох літаків супроводжував бомбардувальників. На зворотному шляху зустріли 21 ворожий літак, з них 15 літаків типу Ме-110 і 6 літаків типу Ме-109. Цей бій радянські пілоти провели без втрат. Було збито 5 літаків ворога, одного з яких підбив особисто Яровий П.С. 10 липня 1942 року при супроводженні бомбардувальників група в складі чотирьох ЛАГГ – 3 і восьми літаків І – 16 вели бій із 12 літаками Ме-109Ф. У цьому бою комісар ескадрильї старший політрук Сергєєв по радіо повідомив: "я підбитий, виходжу один." Яровий кинувся на виручку свого бойового товариша. Відбиваючи атаки чотирьох літаків Ме-109Ф, врятував життя політруку і збив один літак.

26 липня 1942 року сімка літаків ЛАГГ-3 під командуванням Ярового П.С. супроводжувала 4 літаки СУ-2. В повітрі зустріли 12 літаків ворога. П'ять літаків вступили у бій з "мессерами", а лейтенант Яровий в парі з лейтенантом Ковальовим продовжили супровід бомбардувальників. З часом, використавши все пальне, вийшов з ладу літак лейтенанта Ковальова. Яровий П.С. залишився один проти 5 "мессерів". В цьому бою Пилип Степанович проявив неабияку мужність, героїзм і відвагу, майстерність і стійкість пілота. Ним було збито 2 ворожих літаки, а коли закінчились боєприпаси, пілот продовжував бій лобовою атакою, цим самим забезпечив посадку всіх бомбардувальників. Лише після прямого попадання снаряду у водяний радіатор, лейтенант Яровий зумів посадити свій літак на аеродром бомбардувальників. За проведений бій із переважаючим противником, за збереження 4-х екіпажів СУ-2 командиром 131-го винищувального авіаційного полку Героєм Радянського Союзу майором Давидовим і комісаром Пермьковим П.С. Ярового було представлено до звання Героя Радянського Союзу.

У серпні 1942 року запеклі бої розгорнулися в передгір'ях

Кавказу. Фашисти рвалися до Грозного, Орджонікідзе, до Військово-грузинської дороги. Фашисти сконцентрували в районі ст. Вознесенської до сотні танків, щоб оволодіти Сербським хребтом. Танки почали форсувати схили хребта, і тоді в бій була кинута вся 4-та повітряна армія. Штурмовики Іл-2, винищувачі І-16, ЛАГГ-3 винищували танки фашистів.

12 вересня 1942 року на підступах до Орджонікідзе командир ескадрильї лейтенант Пилип Степанович Яровий загинув. Його похоронили в братській могилі в селі Михайлівське Північно-Осетинської АРСР.

Подання на присвоєння П.С.Яровому звання Героя Радянського Союзу було стверджене 31 липня 1942 року командиром 212-ї авіадивізії полковником Галуновим, бригадним комісаром Сухановським, 25 серпня – командуючим 4-ї повітряної армії генерал-майором Вершиніним і комісаром Алексєєвим, 4 вересня – командуючим військами Західного фронту генералом Тюленевим і членами військової ради.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 листопада 1942 року Пилипу Степановичу Яровому присвоєно звання Героя Радянського Союзу із врученням ордена Леніна і медалі Золота Зірка.

У 1965 році слідопити Боярської середньої школи під керівництвом учителя історії Висотенка Василя Петровича розшукали могилу земляка–героя і повідомили про це жителів села Михайлівське, які не знали, що в їхньому селі похоронений Герой Радянського Союзу – українець Пилип Степанович Яровий. Нині його ім'я носить середня школа і одна з вулиць села Михайлівського.

Химич Василь Сидорович – Герой Радянського Союзу. Народився у 1907 році в селі Брідок Боярської волості Звенигородського повіту Київської губернії (нині Лисянський район). Сім'я селянина Химича Сидора і Ганни була заможною. У 1924 році Василь закінчив початкову школу в селі Боярка. Під час колективізації (1929–1932 років) батьків розкуркулено – забрали землю, реманент, худобу і виселили сім'ю з хати. Батько, Химич Сидір, був висланий в Архангельську область, звідки він так і не повернувся.

Василь Сидорович у 1928 році виїхав на Донбас, де працював в заботі шахтарем, а згодом – машиністом підйомної машини. На Донбасі В.С.Химич одружився, мав сина Миколу і дочку Ганну. У 1936 році його призвали у ряди Червоної Армії. Служити йому

довелося на Далекому Сході, де був учасником битви біля озера Хасан. 1939 року В.С.Химич, демобілізувавшись, продовжує працювати на шахті.

З початком Великої Вітчизняної війни Василя Сидоровича мобілізують на фронт. З липня 1941 року він, гвардії рядовий роти зв'язку 222-го гвардійського стрілецького полку 72-ї гвардійської дивізії 7-ї гвардійської армії – учасник боїв під Сталінградом, на Воронезькому і Степовому фронтах. Під час розгрому групи фашистських військ Химич В.С. виконував важливе завдання розвідника-зв'язківця в тилу ворога і передавав важливі відомості про дислокацію ворожого війська. В боях під Сталінградом отримав два поранення. За успішне виконання завдання командуванням Химич В.С. був представлений до нагороди медаллю "За відвагу".

Після лікування в госпіталі боєць 222-го стрілецького полку з боями дійшов до Дніпра. В ніч із 25 на 26 вересня 1943 року штурмова група полку отримала завдання переправитися на правий берег Дніпра і захопити плацдарм. В складі групи було відділення зв'язківців Химича, завданням яких було налагодження зв'язку із своїми частинами і керувати артилерійським вогнем. Зв'язківці здійснили переправу двома човнами. На першому Химич В.С із товаришем розмотували катушки кабелю, троє зв'язківців з другого човна чіпляли вантаж до кабелю і опускали на дно Дніпра. Цю роботу виконували під шаленим артилерійським вогнем. У світлі сигнальних ракет здавалося, що дніпровська вода вирує від фонтанів – ураган вибухів снарядів і мін не переривався. Одна із мін влучила у другий човен. Це ускладнило виконання завдання. Але Химичу вдалося налагодити зв'язок. Десантники, зайнявши плацдарм, мужньо відстоювали позиції. Коли піднялося сонце, фашисти обрушили на захисників плацдарму град артилерійського вогню і перейшли в наступ... Протягом дня шість шалених атак відбили десантники. З ранку і до вечора під невпинним вогнем Химич В.С підтримував зв'язок. Поновлюючи в котрий раз пошкоджений кабель, зв'язківець побачив, що до нього наближаються четверо фашистів. Не розгубився – кинув гранату, а тоді чергами з автомата вбив усіх чотирьох.

Шоста атака була найважчою, найжорстокішою. Зав'язався рукопашний бій, під час якого Химич В.С. знищив ще сімох фашистів, а головне – зв'язок діяв безперервно і надійно.

Указом Президії верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1943 року гвардії рядовому Василю Сидоровичу Химичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу з вручення ордена Леніна і Золотої Зірки.

Герой Радянського Союзу брав участь у розгромі Корсунь-Шевченківського угруповання фашистів. Йому вдалося відвідати своє рідне село Брідок, де проживали мати і сестра. Заступившись за матір і сестру, Химич В.С. домігся поселення їх у хату, яку відібрали у 1930 році і використовували під Брідську школу. Внаслідок цього виник конфлікт між Героєм Радянського Союзу і місцевою владою. Відповідно до скарги районного керівництва у вищестоящі органи було надано наказ про відміну нагород.

В боях за Берлін Василь Сидорович знову проявив героїзм і стійкість, був поранений. Лікувався в тилу. В цей час командування 222-го гвардійського стрілецького полку поновлює всі нагороди Химича В.С.

По закінченні Великої Вітчизняної війни Химич В.С. – Герой Радянського Союзу, проживав у місті Антрацит Донецької області, працював на шахті № 53, де на його честь встановлена меморіальна дошка. Згодом В.С.Химич переїхав до Лисянки, де працював директором заготівельного пункту.

У 1950 році стан здоров'я фронтовик погіршився, далися взнаки отримані на війні рани. У 1951 році на 44 році життя помер Герой Радянського Союзу, наш земляк, Химич Василь Сидорович. Його поховано у Лисянці.

Борщ М.І.,

заступник голови правління Черкаської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею

МИТЦІ ЧЕРКАЩИНИ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Навіть у найтяжчі роки життя мистецтво продовжувало розвиватися. Митці несли свій хист до людей і в мирні дні і в роки воєн. Вони дарували суспільству свої художні твори, свої пісні, картини, скульптури, композиторські знахідки.

Значний внесок у розвиток художнього мистецтва внесли і

митці Черкащини в роки Великої Вітчизняної війни. Їхні талановиті вірші, проза, гуморески, пісні, картини зігривали солдатські душі. Їхні художні знахідки відомі далеко за межами України, їхні героїчні подвиги вписані в історію Великої Вітчизняної війни. Вдалося дослідити участь у Великій Вітчизняній війні 47 майстрів художнього слова, трьох скульпторів, трьох майстрів пензля, чотирьох артистів, одного композитора, одного хорового диригента та інших митців. В більшості випадків талановиті черкащани засяяли яскравими зорями в трагічні дні нашої історії.

По різному складалися долі 47 письменників – учасників Великої Вітчизняної війни. П'ять з них загинули на фронтах Великої Вітчизняної. Уже в липні 1941 року пішов з життя тридцятирічний Федір Олексійович Мицик – уродженець села Вишнопіль Тальнівського району, журналіст, поет. Його поетична збірка "Моїй землі" побачила світ у 1962 році і він помертньо був прийнятий до Спілки письменників України [2, 503; 3, 503; 4, 46].

У серпні 1941 року в бою під селом Степанці Канівського району загинув від ворожої міни 37-річний наш земляк з Івангорода Христинівського району Петро Ізраїльович Альтман. У 30-ті роки вийшла його збірка оповідань "Мішень сміється", повість "Позиції", у 1941 – роман "Юність". Його біографічний нарис "Т.Г. Шевченко" був відзначений літературною премією на конкурсі. На фронт прийшов політруком [2; 8, 35–36; 4, 12].

Михайло Іванович Шульга-Шульженко з м. Звенигородка, з перших днів війни на фронті. Брав участь в обороні Ленінграду, де і загинув у 1942 році. У тридцяті роки випустив 3 збірки. Член Національної спілки письменників України [2, 503; 4, 69].

Пилип Антонович Шутір – учасник оборони Києва (народився у селі Великий Хутір Драбівського району). Евакуйований за станом здоров'я в Середню Азію, де й помер. До війни працював журналістом. Оpubлікував збірки поезій "В єдинім строю", "Прапор і багнети". У 1985 році помертньо прийнятий до Спілки письменників СРСР [1, 719; 4, 70].

Поет, перекладач Мойсей Ізраїльович Хацеватський із селища Буки Маньківського району загинув у 1943 році визволяючи с. Пупшине Суварського району Білорусії. Випустив 5 збірок. У роки війни вийшли дві його збірки [1, 719; 2, 503; 4, 64; 8, 27–28].

Чотири митці у роки Великої Вітчизняної війни були поранені, а два – потрапили в полон. Так, письменник Степан Петрович

Ковганюк (народився у с. Онопріївці Тальнівського району) – відомий перекладач і автор збірки оповідань, лауреат премії ім. Максима Рильського. Був поранений у Східній Пруссії. Нагороджений двома орденами і двома медалями [1, 719; 2, 503; 4, 30].

Уродженець м. Канева Віктор Маркович Лагоза брав участь у визволенні Західної України, Бессарабії, у війні з білофінами. На фронтах Великої Вітчизняної війни був чотири рази поранений і двічі контужений. Нагороджений двома орденами і трьома медалями. Він – автор семи гумористичних збірок і трьох книжок оповідань [1, 719; 2, 503; 4, 39].

Член Спілки письменників України Петро Давидович Моргаєнко (народився у селі Орадівка Христинівського району), був учасником оборони Києва. 7 вересня в районі міста Піткяранта тяжко поранений, втратив ногу. Нагороджений орденами і медалями. Відомий як перекладач і літературний критик [1, 719; 2, 503; 4, 47].

Наприкінці Великої Вітчизняної війни був контужений підполковник Семен Дмитрович Скляренко (народився у с. Прохорівці Канівського району). Нагороджений чотирма орденами і медалями. Він був спецкором. В роки війни написав книги: "Завжди разом", "Україна кличе". Був кореспондентом армійських газет [2, 503; 4, 57].

Від рядового до капітана пройшов фронтовими дорогами заступник командира батареї протитанкових гармат Онисим Петрович Мельник (народився у с. Красноставці Маньківського району). У 1942 році під Лисичанськом потрапив у полон. Пережите описав у повісті "Четверта не загине". Після війни писав поезії, повісті, романи [2, 503].

Немало митців у роки Великої Вітчизняної війни пройшли шлях від рядового до офіцера. Так, поет Микола Гірник, перекладач Микола Якубенко та інші – від рядового до капітана, письменник Микита Шумило – від рядового до майора, поет і критик Олег Килимник – від рядового артилериста до підполковника. Це він очолював танковий десант при визволенні Талліна [1, 719; 2, 503; 3, 509; 4, 19–69].

Більшість з письменників – учасників Великої Вітчизняної війни були нагороджені орденами і медалями. Багато з них були спецкорами, кореспондентами фронтових газет і журналів. Так, у фронтовій пресі активно працювали Іван Варган, Сергій Воскресенко, Олександр Левада, Семен Скляренко, Антон

Хуторян, Григорій Кулинич, Олексій Савчук, Григорій Полянкер, Леонід Недоля та інші [4, 12–71; 4, 16–65].

Творчість багатьох письменників надихала воїнів на героїчні подвиги, вселяла віру в перемогу. В фронтових газетах і журналах друкувалися вірші, частівки, гуморески, епіграми, нариси, памфлети. Відомі письменники, такі як Микола Терещенко, Іван Ле, Юрій Смолич, Полікарп Шабатин показували героїзм радянських воїнів у своїх повістях, романах, збірках віршів, нарисів і оповідань. Олександр Корнійчук у роки війни видав п'єси "Фронт", "Партизани в степах України". Його п'єса "Фронт" була відзначена Державною премією [4, 12–71].

З 47 письменників України – учасників війни, лише Григорію Полянкеру випала честь бути учасником параду Перемоги в Москві 24 червня 1945 року. Це йому одному із 47 письменників випала доля відбути "десятирічку" у таборах Воркути і Комі, познайомитися з Гулагом. Це з нагоди його 80-річчя поет Петро Осадчук писав:

Від родинної хати в Умані,
Крізь фронти і за сталінські ґрати
Йшли за Вами віки передумані,
Йшли слова, що не здатні вмирати.
Ваша доля – криниця бездонна,
Де джерела – народні перлини, –
Як і пісня пісень Соломона.
В долі Вашій – пісні України.

Серед репресованих був поет, перекладач, укладач російсько-українського фразеологічного словника Іван Онікійович Вирган.

Поет Клим Автономович Ткач (народився у селі Сичівка Христинівського району, пізніше переїхав з батьками у Рівенську область), був учасником революційного підпілля в Західній Україні і належав до об'єднання революційних письменників "Гроно". Під час Великої Вітчизняної війни вів підпільну боротьбу проти фашистів і загинув у лютому 1943 року в гестапівських таборах.

Учасником війни з січня 1942 року був відомий черкащанам поет Микола Тодосійович Негода, який у 14 років був у підпіллі, а пізніше – бійцем 2-ої роти партизанського загону ім. П.А. Дубового. Свої враження про війну описав у збірці "Ростуть сини", поемі "Орля". Це його пісня "Степом, степом..." полинула далеко за межі України.

Почав війну рядовим у 1943 році і закінчив сержантом відомий

поет із села Мойсівці Драбівського району Михайло Кирилович Масло. Йому довелося брати участь у визволенні Львова, Кракова, Праги та інших міст, за що він був нагороджений орденом Червоної Зірки, трьома медалями. Фронтіві враження Михайло Масло відтворив у шести збірках віршів. На Драбівщині встановлено літературну премію ім. М. Масла.

За значний внесок в літературу письменники Черкащини – учасники війни - Олександр Євдокимович Корнійчук нагороджений державною премією СРСР та державною премією УРСР ім. Т.Г. Шевченка, удостоєні премії УРСР ім. Т.Г. Шевченка Іван Ле та Олександр Степанович Левада [4, 12–71].

Як письменники, так і артисти, композитори, диригенти, режисери, скульптори і художники несли духовну насагу воїнам Великої Вітчизняної. Серед них найбільш відомі:– народний артист, лауреат Державної премії УРСР ім.. Т.Г. Шевченка Михайло Олександрович Задніпровський, уродженець міста Кам'янка. Грав десятки ролей на сценах України [5, 255];

- народний артист УРСР, лауреат Державної премії СРСР Василь Іванович Овчаренко (народився 01.12.1899 року у селі Дробівці Золотоніського району). Працював 44 роки у Дніпропетровському українському музично-драматичному театрі [5, 429];

- український артист і театральний діяч, режисер, народний артист СРСР з 1944 року, лауреат Державної премії СРСР та Державної премії УРСР ім.. Т.Г. Шевченка Борис Васильович Романицький (народився 31.03.1891 р. у селі Чорнобай) підготував близько 60 вистав, грав чимало провідних ролей і в період Великої Вітчизняної війни [5, 500];

- український хоровий диригент, народний артист СРСР, з 1940 по 1944 рр. – художній керівник капели "Трембіта" Олександр Назарович Сорока (народився 21.04.1900 року у селі Хлипнівка Звенигородського району), не раз виступав перед радянськими воїнами [5, 546];

- надзвичайною популярністю користувалася у роки Великої Вітчизняної війни народна артистка СРСР (1971 р.), нагороджена орденами Червоної Зірки, Леніна, Трудового Червоного Прапора Клавдія Іванівна Шульженко (народилася 11.03.1906 року у с. Гушівці (нині Вітове) Чигиринського району), а в усіх словниках записано, що вона народилася у Харкові. У 1941-1945 рр. вона – солістка і художній керівник Ленінградського фронтового джаз-

ансамблю. Найбільш популярні її пісні «Синий платочек», «Давай закурим», «Где же вы теперь, друзья однополчане» та інші [5, 170–670; 6, 295–520; 11, 85; 9, 405].

Учасниками Великої Вітчизняної війни були талановиті скульптори і художники Іван Макарович Гончар, Дмитро Федорович Головка, Анатолій Федорович Пономаренко, Іван Сергійович Куц та інші. Іван Гончар – лейтенант-зв'язківець під час бойових походів підготував багато замальовок, портретів, графічних робіт, краєвидів зруйнованих міст і сіл Угорщини, Австрії, Німеччини. Після війни підготував скульптурну композицію “3 поля бою”, яку створив за лічені дні у приміщенні Віденської академії мистецтв. Він брав участь у виставці “Шлях І-го Українського фронту” у Відні.

Іван Сергійович Куц у 1941–1944 роках був партизаном, служив на Балтійському фронті, працював у головному штабі військово-морського флоту. Це йому вдруге в історії Російського флоту присвоєно звання контр-адмірала за заслуги в образотворчому мистецтві. Він створив для музеїв України та Росії скульптурні портрети Героїв Радянського Союзу та полководців. Він автор понад 500 настільних медалей, нагрудних знаків і значків. А народився Іван Куц у селі Сахнівка Корсунь-Шевченківського району.

Анатолій Пономаренко, як український театральний художник і графік, був автором медалей і нагрудних знаків, брав участь в оформленні фільмів “Подвиг розвідника” та “Третій удар”.

Всі вони духовно збагачували бійців у роки Великої Вітчизняної війни.

1. Письменник Радянської України, 1917-1987: Біобібліогр. довід. – К.: Рад.письменник, 1988.
2. 22 июня – 9 мая: Писатели Украины в Великой Отечественной: Биобиблиогр. справ. – К.: Рад. письменник, 1985.
3. Антологія української поезії. В ст. т. 5. Укр. рад. поезія: Твори поетів, які ввійшли в літературу 1933 – 1958 рр. – К. Дніпро, 1985.
4. Письменники Черкащини. Біобібліографічний покажчик – Черкаси, 1990.
5. Митці України. Енциклопедичний довідник. К., 1992.
6. УРЕ – 2-е вид. К., 1984 – Т. 3.
7. Енциклопедія Українознавства. –Л., 1993-2000.
8. Мануйкін О.О., Поліщук В.Т. З літопису духовного єднання. – Черкаси, 1993.
9. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. – Черкаси, 2004.
10. Найда О. “Пісня про синю хустинку”. Про народну артистку СРСР

*К.І. Шульженко, уродженкусела Гушівка (тепер Вітове) Чигиринського району // Черкаська правда. — 1979. — 4 березня.
11. УРЕ. 2-е вид. — К., 1984. — Т. 8.*

Вихристюк А.Л.,
*Уманський краєзнавчий музей,
старший науковий співробітник музею
літератури та мистецтв Уманщини*

ПЕРОМ ТА БАГНЕТОМ: ІМЕНА ПОЕТІВ ТА ПИСЬМЕННИКІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З УМАНЩИНОЮ

Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. була великим випробуванням для всіх людей. Перед лицем смертельної загрози батьківщині українські літератори вбачали за святий обов'язок бути зі своїм народом.

109 літераторів тодішнього складу Спілки письменників України протягом війни перебували в діючій армії та партизанських загонах, 40 чоловік полягли смертю хоробрих, 19 українських письменників стали Героями Радянського Союзу.

Наш земляк Микола Платонович Бажан з перших днів війни на фронті. Починав він у званні полкового комісара, закінчив війну полковником. У липні 1941 року було утворено газету “За Радянську Україну”, головним редактором якої було призначено Миколу Бажана. В першому номері цієї газети було надруковано славнозвісну “Клятву” головного редактора. То був вірш-молитва, вірш-гімн, вірш-клятва, де Бажан стверджував, що:

Ніколи, ніколи не буде Вкраїна
Рабою фашиських катів.

Пізніше ця поезія була покладена на музику Г. Верьовкою. Під час відступу, коли позаду залишились останні українські села, поет писав у листі до дружини Ніни Володимирівни: “Тяжко мені. Рідної землі не буде під ногами. В серці її несуть і носитиму скільки житиму”.

Героїчний час кликав до героїчної тематики, і поет у 1942 р. створив історичну поему “Данило Галицький”, де Бажанові вдалось відтворити благородство, честь і мужність руської душі, протиставити її вандалізму агресора і ще раз утвердити думку про непереможність руського народу. Між спалахами ракет, і

канонадами артилерії складалися рядки “Сталінградського зошита” (1943), в яких оспівувались солдат-визволитель.

Микола Бажан брав участь у обороні Києва і Сталінграда, у визволенні Харкова, Києва, Львова, Ужгорода, нагороджений багатьма орденами та медалями.

З першого і до останнього дня війни був на фронті і єврейський письменник – уманчанин Григорій Ісакович Палянкер. Серед офіцерів, учасників історичного параду Перемоги на Червоній площі в Москві 24 червня 1945 року, був і Григорій Палянкер. В роки війни вийшло дві його книги “Фронтіві замальовки” (1942) і “Помста” (1943 р).

Чи не тому, що письменник знає війну не з чііхось розповідей, а сам особисто не раз зустрічався зі смертю й своїми очима бачив усі жахи, що приносить війна людям, в творчості Григорія Палянкера невтомно звучить антивоєнна тема. Вона визначає зміст ледве не всіх творів, написаних в післявоєнні роки. Це романи “Доля художника”, “Учитель з Меджибожа”, “Время Больших надежд”.

На полі бою з перших днів Великої Вітчизняної війни і Федір Олексійович Мицик – наш земляк, який народився в селі Вишнопіль на Тальнівщині. Війна його застала в Тернополі, де він працював кореспондентом. Під гуркіт канонад їхав він до Києва. По дорозі вирішує навідатись у рідне село, щоб залишити свої твори.

Від Козятина до Умані, а далі до Вишнополя, більше двохсот кілометрів йшов пішки. Мати умовляла його залишитись, але він твердо сказав, що його місце на полі брані з ворогом, і пішов на Тальне. А у липні 1941 року загинув на Київському напрямку. Він так і не встиг побачити свої поезії окремою книгою.

Федір Мицик був посмертно прийнятий до Спілки письменників України. Його життєва позиція втілена в таких рядках:

Я чесно пройду до кінця

І зброю в путі не віддам.

Відвагу і пристрасть борця

Лишу своїм хлопцям – синам.

Учасником військових операцій на Уманщині був російський письменник, перекладач з української Євген Аронович Долматовський. В трагічних умовах довелося вперше познайомитись Долматовському з Уманню. Трапилось це в перші місяці Великої Вітчизняної війни, в суворі дні тяжких воєнних

випробувань. Євген Долматовський був військовим кореспондентом газети "Звезда Советов". В середині 1941 р., беручи участь в Уманській оборонній операції разом з військами 6-ї та 12-ї армій поранений поет опинився у ворожому оточенні біля села Підвисокого (урочище Зелена Брама), а згодом і в фашиському полоні – в жахливому таборі смерті "Уманська яма".

Є. Долматовському пощастило скоро втекти з табору військовополонених і перейти лінію фронту. Але "Уманська яма" залишила важкий слід в душі і пам'яті поета. До цих сторінок перших місяців війни письменник не раз звертався у своїй творчості. Чимало рядків про "Уманську яму" та про "Умань – белый городок" знаходимо в поемі – трилогії "Одна судьба".

Героїчним сторінкам початкового періоду Великої Вітчизняної війни присвячена документальна легенда "Зелена Брама", де розповідається про подвиг воїнів 6-ї та 12-ї армій, які в ході війни прийняли на себе удар фашиських армій. Своєю мужністю та героїзмом вони затримали 22 німецькі дивізії біля села Підвисокого і виграли 19 днів, які були тоді вкрай необхідні Червоній армії, щоб утримати рубежі на Дніпрі та в промислових районах України.

Один з розділів повісті під назвою "Уманська яма" висвітлює події 60-річної давності, що мали місце в Умані. Після війни поет неодноразово приїздив до Умані.

Я твердо знал – не проживу без Умани,
Вернее не умру, не повидав
Той ямы, раскаленной, как безумие,
Где не от глины южный склон
кровав,
где выцарапав надписи предсмертные
гвоздями на барачных кирпичах.
Старались дотянуть хоть до рассвета мы,
Заклятья и проклятья шепча.

В тилу ворога теж велась активна агітаційна й підривна робота, спрямована проти окупантів. З 1942 року по березень 1944 року в с. Вільховому діяла підпільна група "Червона зірка", керівником якої був російський поет, журналіст Герман Леонідович Занадворов. Відступаючи з боями, він потрапив в оточення в районі Києва й разом з Марією Яремчик, майбутньою дружиною, пробрався до її батьків. На його очах проходили жахливі події часів фашиської окупації Уманщини. Ризикуючи своїм життям, Занадворов вів щоденник, який є безцінним документом, де з

хронологічною послідовністю розповідається про здійснені злочини окупантами на Уманській землі. В 1944 р. групу розкрили і Занадворнова разом з дружиною розстріляли.

В партизанському підпіллі на Уманщині брала активну участь видатна українська поетеса Інна Кульська. З жовтня 1942 р. під кличкою "Черемха" вона входила до київської підпільної організації "За Радянську владу", якою керував лікар Савінов. А з жовтня 1943 р. була членом підпільної групи лікаря – фармацевта Санова, що діяла в Умані, з серпня 1942 р. по січень 1944 р. Жила вона в с. Родниківка, була зв'язковою з організацією "За Радянську владу", друкувала німецькою мовою перепустки для підпільників, розмножувала важливу інформацію, писала агітаційні вірші.

З Уманню пов'язана доля єврейських поетів Лева Квітко і Раїси Троянкер. Лев Квітко – єврейський дитячий поет, деякий час проживав в нашому місті.

Життєвий шлях Квітка був тернистим, а доля трагічною. Під час Великої Вітчизняної війни Лев Квітко брав участь у роботі Єврейського антифашистського комітету, який був створений на початку війни і проводив масштабну агітаційну та інформаційну роботу. Після війни почалося переслідування членів комітету. На початку 1949 р. Л. Квітко був заарештований і 12 серпня 1952 р. розстріляний.

В Умані народилась, тут пройшло дитинство і юність поетеси Раїси Львівни Троянкер. Під час Великої Вітчизняної війни вона працювала військовим кореспондентом газети "Полярная звезда"; часто бувала на передовій. В 1942 р. виходить її збірка "Суровая лирика". Лейтмотив збірки – героїка боротьби з ненависним ворогом, любов до Вітчизни, віра в Перемогу.

Відразу після закінчення війни була нагороджена медаллю "За оборону Советского Заполярья".

Життя та діяльність митців слова, чия доля опалена війною, – це подвиг гідний пошани та наслідування. Адже своїм власним прикладом та агітаційним словом вони будили любов до Вітчизни, ненависть до агресії, вселяли віру в прийдешню Перемогу. З цікавістю і захопленням читаються її твори, написані і в роки Великої Вітчизняної війни і після неї, тому що в них щира розповідь тих, хто на своїх власних плечах відчув тягар фронтних доріг.

1. Бажан М. – *Поезії та поеми.* – К., 1984.

2. Долматовський Е. *Зелена брама* – М., 1989.

3. Долматовський Е. Одна судьба — М., 1983.
4. Занадворов Г. Ветер мужества. — Перм, 1967. УКМ 5966.
5. Нариси історії Уманщини / Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнець Т.В. — К., 2001.

Єрмілов Є.П.,
старший викладач кафедри історії України
Черкаського державного технологічного університету

ПАРАД ПЕРЕМОГИ І ЧЕРКАЩАНИ — ЇЇГО УЧАСНИКИ

Навіки в пам'яті народній залишаться героїчні роки Великої Вітчизняної війни. Важливим джерелом розповіді про той період, що безповоротно відходить в минуле, є спогади ветеранів війни, в тому числі і учасників знаменитої події — Параду Перемоги, який відбувся 24 червня 1945 року на Червоній площі в Москві. Підготовка до цього урочистого і радісного свята розпочалася завчасно. Відповідно до директиви Генерального штабу, від кожного фронту, що діяли під час війни, виділяли зведений полк до складу якого входили шість піхотних рот по сто чоловік, по одній роті артилеристів, танкістів, льотчиків та зведена рота саперів, зв'язківців та кавалеристів. Підрозділи включали солдат і офіцерів, які відзначилися в боях і мали високі урядові нагороди. Тільки в одній колоні 1-го Українського фронту було 98 Героїв Радянського Союзу, декілька чоловік удостоєних трьох орденів Слави (повні кавалери ордену Слави). Попереду кожного зведеного полку 36 прапороносців з чотирма асистентами несли бойові знамена частин і з'єднань фронту, які найбільше відзначилися в боях за Батьківщину. 20 червня з Берліну в Москву був доставлений Прапор Перемоги.

24 червня 1945 року о восьмій годині ранку вже стояли наготові зведені полки десяти фронтів Великої Вітчизняної війни. На трибунах члени Радянського уряду, депутати Верховної Ради СРСР, представники громадськості Москви, інших міст країни. На спеціальному майданчику перед Мавзолеєм зайняли місця прославлені полководці і генерали.

З боєм Кремлівських курантів о 10 годині ранку на Червону площу виїхав на білому коні приймаючий парад тричі Герой Радянського Союзу Г.К. Жуков. Лунає команда: "Парад, струнко!" Командуючий

парадом Маршал Радянського Союзу К.К. Рокосовський віддав рапорт. Г.К. Жуков і К.К. Рокосовський, зробивши об'їзд вишикуваних для параду військ. Г.К. Жуков по черзі вітає воїнів зведених полків, воїнів частин Московського гарнізону, слухачів військових академій, суворовців. У відповідь роздається здравиця на честь маршала і могутнє "ура" громом розноситься по Червоній площі, по всьому центру Москви. Об'їхавши війська, Г.К. Жуков піднімається на трибуну. Зведений оркестр виконує "Слався" М. Глинки. За дорученням Уряду виступив Г.К. Жуков. В своїй промові він поздоровив Збройні Сили і народ СРСР з великою перемогою над силами німецького імперіалізму. Нагадав, що перемога прийшла не просто, а в надзвичайно важкій війні союзників по антигітлерівській коаліції і що головний тягар цієї війни ліг на плечі Радянського Союзу. Здравницею на честь народу - переможця та його Збройних Сил Г.К. Жуков закінчив свою промову [1].

Звучить мелодія державного гімну, який виконується оркестром в складі 1000 музикантів. Одночасно лунає п'ятдесят залпів артилерійського салюту з гармат.

Рушили зведені полки фронтів. Вони проходили в порядку розташування з півночі на південь. Спочатку Карельський, потім Ленінградський, 1-й Прибалтійський і так до 3-го Українського. Замикали це проходження зведений полк Військово-Морського Флоту, частини московського гарнізону. На чолі полків йшли: Карельського – командуючий фронтом Маршал Радянського Союзу К.П. Мерецков, Ленінградського – Маршал Радянського Союзу Л.О. Говоров, 3-го Білоруського – Маршал Радянського Союзу О.М. Василевський, 2-го Білоруського – заступник командуючого фронтом К.П. Трубніков (командуючий фронтом К.К. Рокосовський командував Парадом Перемоги), 1-го Білоруського – заступник командуючого фронтом – генерал армії В.Д. Соколовський (командуючий фронтом Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуком приймав Парад Перемоги), 1-го Українського – командуючий фронтом двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу І.С. Конев, 4-го Українського – командуючий фронтом, генерал армії А.І. Єременко, 2-го Українського – командуючий фронтом Маршал Радянського Союзу Р.Я. Маліновський, 3-го Українського – Маршал Радянського Союзу Ф.І. Толбухін тощо.

Об одинадцятій годині двадцять хвилин Червона площа в Москві

зустрічає зведений полк Військово-Морського Флоту. Його очолює віце-адмірал В.Г. Фадеєв. В зведеному полку представники Балтійського, Чорноморського, Північного флотів, герої Дунайської і Дніпровської флотилій, моряки – герої оборони Ленінграда, оборони і визволення Одеси, Севастополя, Новоросійська, підводники, які затоплювали ворожі військові кораблі і транспортири, катерники, які брали участь в численних операціях і морських боях, проходять представники морської піхоти, яку панічно боялися вороги, називаючи морських піхотинців “чорною смертю”.

В одинадцять годин двадцять п’ять хвилин на Червоній площі змовкає мелодія урочистого маршу і залунав різкий гуркіт вісімдесяти барабанів. Двісті воїнів несуть схилені до землі фашистські прапори, під якими гітлерівці марширували в Берліні і по вулицях столиць багатьох європейських країн. Прапори вони мали намір пронести вулицями Москви. Згнули, зникли господарі цих прапорів, а самі прапори були кинуті на дерев’яні помости, щоб вони не осквернили своїм торканням брущатку Червоної площі.

Серед учасників Параду Перемоги 24 червня 1945 року було чимало черкащан – уродженців і жителів нашої області. Це І.П. Бондаренко з села Демки Чернобаївського району, М.Г. Борщ з села Ташлик Смілянського району, І.М. Горбатенко з села Вишнопіль Тальнівського району, І.В. Медвідь з села Чапаївка Золотоніського району, С.Р. Богайчук з села Паланочка Маньківського району, В.А. Хижняк Черкаського району І.Л. Танцюра з села Добра Маньківського району, М.Д. Шевченко з села Вільшана Городищенського району, Т.І. Плисюк з села Степанці Канівського району, С.М. Ветушко з міста Шполи, О.В. Стоноженко з села Пединівка Звенигородського району, А.Й. Чекаль з села Райгород Кам’янського району, І.Н. Бровченко з села Самгородня Корсунь-Шевченківського району, І.М. Коломієць з села Константинівка Смілянського району, М.К. Лисенко з села Погреби Драбівського району, І.Ф. Радецький з села Пугачівка Жашківського району, І.М. Тягун з села Воронівка Городищенського району та багато інших.

Особливо слід виділити бойові заслуги Миколи Юхимовича Плисюка. Народився він 21 грудня 1913 року в селі Степанівці Канівського району. З першого дня Великої Вітчизняної війни брав участь в бойових діях в складі військ Донського, Сталінградського, Воронежського, 1-го Українського фронтів.

За героїзм і мужність, виявлені під Курськом, полку, яким командував М.Ю. Плисюк було присвоєно звання гвардійського. Бійці цього полку в наступальних боях в районі селища Цибулів біля Монастирища знищили 45 ворожих танків, 8 бронетранспортерів, майже 500 гітлерівських солдат і офіцерів. В боях за плацдарм на Одері полк М.Ю. Плисюка першим форсував річку, відбиваючи безперервні атаки ворога, забезпечив просування вперед наших основних наступальних військ. За сміле командування полком, особисту мужність і відвагу, виявлені в боях з противником, М.Ю. Плисюк був удостоєний найвищої нагороди Батьківщини – Героя Радянського Союзу [2].

Героїчно воював Іван Лазарович Танцюра. На фронтах Великої Вітчизняної війни з січня 1942 року. Брав участь в бойових діях у складі військ Південного, Північно-Кавказького, 4-го Українського фронтів. Батальйон, яким командував капітан І.Л. Танцюра, входив до складу 51-ї армії, яка разом з Приморською армією вела наступ на Севастополь. Після жорстокого бою батальйон в ніч на 8 травня 1944 року захопив позиції на Сапун-горі. Фашисти 14 разів кидались в атаку і кожного разу змушені були відходити, зазнаючи великих втрат. Очолюючи одну з штурмових груп, комбат діяв з нею на самих небезпечних ділянках. Був поранений, але не залишив батальйону. Бійці І.Л. Танцюри підірвали 6 дзотів. Вранці висоту 1727 було взято. Одним з перших досяг її командир батальйону разом з 4 матросами.

Через деякий час командир 3-го стрілецького батальйону 948-го стрілецького полку 257-ї Сивашської Червонопрапорної дивізії 51-ї армії 4-го Українського фронту капітану І.Л. Танцюрі було присвоєно звання Героя Радянського Союзу [3].

Непростими шляхами пройшов Велику Вітчизняну війну Василь Адамович Хижняк. Народився він 24 лютого 1912 року в селі Куликівка Кам'янського району У 1932 році був призваний до лав Червоної Армії. Після завершення дійсної служби лишився на надстрокову. Брав участь у радянсько-фінській війні. З перших днів Великої Вітчизняної на фронті. Воював у складі 116-ї Харківської стрілецької дивізії 52-ї армії 2-го Українського фронту. Старший сержант. Нагороджений трьома орденами Слави, орденом Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями. Після демобілізації повернувся в рідне село Куликівку, працював у колгоспі, а з 1948 року – на спорудженні залізничних мостів у

Амурській області, в Читі, Комсомольську-на-Амурі та інших містах. З 1973 року вийшов на пенсію, з 1978 року проживав в Куликівці [4].

Глибоку відданість своїй Батьківщині під час Великої Вітчизняної війни виявив Михайло Михайлович Харченко. Народився він 12 листопаду 1923 року в селі Худяки Черкаського району. В 1941 році добровільно пішов на фронт. Брав участь в бойових діях у складі Південного, 2-го та 1-го Українського фронтів. Полковий розвідник. Командир відділення 2-го Червонопрапорного стрілецького полку 50-ї Запорізько-Кіровоградської Червонопрапорної орденів Суворова і Кутузова стрілецької дивізії 52-ї армії. Тричі поранений. Нагороджений трьома орденами Слави, орденом Вітчизняної війни I-го ступеня, рядом медалей. В 1945 році демобілізувався інвалідом II групи Великої Вітчизняної війни. Понад 30 років працював механізатором колгоспу "Маяк" село Худяки Черкаського району. За трудові успіхи в мирний час нагороджений орденом Леніна, кількома медалями [5].

Героїчними справами під час Великої Вітчизняної війни відмічений шлях Медвідя Івана Вікторовича, який народився в селі Чапаївка Золотоніського району. З перших місяців Великої Вітчизняної війни на фронті. Брав участь в історичній битві під Москвою. Служив старшина І.В. Медвідь у кінній розвідці. Його мужність і відвага були відомі всьому полку.

Брав участь у визволенні багатостраждальної землі Білорусії і Польщі. Під час Вісло-Одерської операції, неподалік Варшави, група розвідників, якою він командував захопила "язика", котрий дав цінні відомості радянському командуванню. Засяяв на грудях мужнього старшини орден Вітчизняної війни I ступеня. Вінцем його бойового шлях стала участь в грандіозній Берлінській операції. 24 червня 1945 року І.В. Медвідь карбував крок у тріумфальних шеренгах Параду Перемоги в Москві в числі найхоробріших під прапорами 1-го Білоруського фронту.

Досить типовою доля свого покоління була біографія мешканця Умані, почесного громадянина міста Олександра Івановича Мітряєва. З жовтня 1938 року до серпня 1946 року – в лавах Червоної Армії. Пройшов шлях від рядового до капітана, командира роти. Нагороди: орден Вітчизняної війни II ступеня два ордени Червоної Зірки, близько 20 медалей. Його військовий шлях,

нагороди – свідчать про сильний характер, незламну волю, непересічну хоробрість. О.І. Мітряєв так згадує ранок 24 червня 1945 року: "... здавалося до стін Кремля зібралася вся Москва. Особливого піднесення додавала музика духовного оркестру із тисячі труб.

Раптом – тиша, яка зірвалася потужним барабаним боєм: це курсанти Військової академії несли і кидали до стін Кремля прапори ворожих армій – штандарти переможеного фашизму.

І саме тієї мети я, як мабуть, і всі, хто був поруч в шерензі, відчув всю повноту Перемоги, всю велич всенародного подвигу. Ми вистояли і перемогли" [6].

Своїми спогадами про Парад Перемоги ділився на сторінках преси його учасник – колишній командир саперного взводу, а в мирні дні – бригадир шляхової бригади колгоспу імені Карла Маркса Корсунь-Шевченківського району О. Міненков: "... На серці у кожного з нас – учасників Параду Перемоги – свято.

До нього ми йшли чотири довгих роки, проливаючи кров, втрачаючи бойових побратимів. Нам він марився в боях під Сталінградом і на Курській дузі, під час формування Дніпра і штурму Берліна.

З першого і до останнього дня війни я не скидав військової гімнастерки. Починав війну солдатом, закінчив командиром гвардійського саперного взводу, кавалером п'яти бойових орденів і багатьох медалей... Ми вірили в Перемогу, бо відстоювали честь і незалежність нашої держави" [7].

З дня Параду Перемоги минуло 60 років. Цей строк на годиннику історії – лише мить, в житті людини – значний етап. Виросли покоління, які не знали жахів війни. Але і нині не можна без хвилювання в серці згадувати вже далекий, але дорогий для нас день 24 червня 1945 року – день Параду Перемоги. І сьогодні, як колись, він живе в нас і буде жити вічно.

1. Парад победителей. – Днепропетровск, 1985. – с. 13.
2. Они отстояли мир. – Днепропетровск, 1985. – с. 233-234.
3. Они отстояли мир. – Днепропетровск, 1985. – с. 293.
4. Ключенко Д. Слава солдатська. – Дніпропетровськ, 1994. – с. 210.
5. Там же. – с. 205.
6. Соціальний захист. – № 5. – Травень. – 2004.
7. Черкаська правда. – № 143. – 24 червня. – 1980.

Чепурна І.В.,

*старший науковий співробітник
відділу охорони пам'яток історії,
культури та природи національного
історико-краєзнавчого заповідника "Чигирин"*

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ПАМ'ЯТКАХ ЧИГИРИНЩИНИ

Минає 60 років з дня перемоги у Великій Вітчизняній війні. Та час не може стерти із пам'яті народу безприкладний подвиг радянських воїнів, які відстояли свою свободу і незалежність, розгромивши гітлерівських загарбників. В ім'я майбутнього рідної землі близько 11000 жителів Чигиринського району піднялися на боротьбу з ворогом. За героїзм, мужність, відданість 5000 з них нагороджено орденами і медалями. Перемога далася надзвичайно дорогою ціною. Лише на Чигиринщині 6149 чоловік не повернулися до рідних осель, розстріляно близько 2000 мирних жителів, 1161 чоловік вивезено на примусові роботи до Німеччини [51,280].

Рік встановлення	Населений пункт
1944	с.Вершаці
1951	с.Трушівці
1952	с.Худолівка
1953	с.Суботово
1955	с.Тарасо-Григорівка
1956	сс.Красносілля, Стецівка, Рацево, Тіньки, Розсошенці, Іванівка, Івківці
1957	м.Чигирин (2 пам'ятники), сс.Вітово, Матвіївка, Медведівка
1958	сс.Чмирівка, Новоселиця, Полуднівка, Мельники
1959	с.Боровиця
1966	х.Буда, х.Вдовичино, х.Д'яківка

Масовий героїзм вірних синів і дочок сьогодні увічнений в творах письменників, поетів, кінофільмах, невмирущий у монументах і обелісках. Щороку, 9 травня, в день великої перемоги ми схиляємо голови над пам'ятниками на знак найглибшої шани і любові, вічної пам'яті своїх героїв. Їх імена увійшли в безсмертя.

Стимулом для спорудження пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни стала постанова Раднаркому УРСР та ЦК КПУ "Про благоустрій братських могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боротьбі за незалежність своєї Вітчизни" від 1 квітня 1944 року [50,20]. Протягом 1950-60 рр. чигиринці провели значну роботу по увічненню пам'яті загиблих. Всього в районі за цей час було облаштовано 20 пам'ятників односельчанам і 25 братських могил [26-45,2], [1-25,2]. Згідно відповідних рішень виконавчого комітету Чигиринської міської ради та рішень сесій сільських рад району майже у всіх населених пунктах Чигиринщини на місці братських могил були встановлені скульптурні пам'ятники радянського воїна, виготовлені живописно-скульптурним

комбінатом Київського обласного відділення художнього фонду УРСР. Дані наведені в таблиці:

На меморіальних дошках пам'ятників увічнені імена воїнів, які загинули при визволенні Чигиринського краю.

Визволителям Чигиринщини від німецько-фашистських окупантів присвячена меморіальна дошка встановлена на місці розташування в кінці 1943 - початку 1944 рр. штабу 4-ї гвардійської армії.

Вперше цей пам'ятний знак був встановлений в 1954 р., поновлений - 14.12.2004 р. з нагоди 61-ї річниці визволення міста і 60-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні [53,1].

Близько 60% наших земляків, що взяли в руки зброю, не повернулися до рідної домівки. Безмірне горе торкнулося кожної сім'ї. Лише чигиринців на фронтах воювало 1598 чоловік. За відвагу і героїзм нагороджено 1111, загинуло 480 чоловік (дані по району наведено в таблиці). В пам'ять про жителів району, які загинули в період Великої Вітчизняної війни, за рішенням сесії Чигиринської міської ради та сесій сільських рад у Чигирині та селах району споруджені обеліски слави, на меморіальних дошках яких увічнено імена загиблих [26-45,2].

Окремою сторінкою у Великій Вітчизняній війні є боротьба партизанських загонів і підпільників. На території Чигиринського району в роки війни діяло 8 партизанських загонів, підпільні організації і групи. Центром партизанської війни став Холодний Яр, де базувались загони "За Вітчизну", "За перемогу", ім.Дзержинського, "За Батьківщину". Найвідомішими і найчисельнішими були партизанські загони "Москва" (командир І.М.Боровиков) та ім.Сталіна (командир П.А.Дубовий), які налічували у своїх рядах 738 і 931 чоловік відповідно [51,274]. Завдяки їх діяльності - напади на німецькі гарнізони, знищення поліцейських груп, диверсії, надання допомоги червоноармійцям та ін. - тимчасово окупована гітлерівцями територія стала для загарбників караючою землею.

Згідно постанови Черкаського обкому КПУ і виконавчого комітету обласної ради № 184 від 3 квітня 1968 р. у Холодному Яру на місці базування партизанських загонів "Москва" та ім. Сталіна у цьому ж році встановлені пам'ятні знаки. У 1973 році за рішенням виконкому Черкаської обласної ради № 544 від 28 вересня 1973 р. було відкрито пам'ятник партизанам Холодного Яру. Пам'ятник має вигляд прямокутного стовпа, в середині якого скульптура партизана, праобразом якого став уродженець с.Мельники Григорій Красота. Біля підніжжя пам'ятника, виготовленого Черкаськими художніми майстернями, встановлена меморіальна дошка [46-48, 2].

Місцеві жителі активно допомагали партизанам: постачали харчі, одяг, взуття, медикаменти. За непокору окупантам фашисти по-звірячому розправлялися з мирним населенням, знищуючи цілі

населені пункти. Найбільшими трагедіями для Чигиринщини стали масові вбивства мирних громадян холодноярських сіл. Зокрема, 19 жовтня 1943 р. на хуторах Вдовичене, Ленінське, Д'яківка німці спалили 276 житлових будинків, вбили та закатували 1200 стариків, дітей і жінок. 18 червня 1943 р. фашистами було вчинено розправу над жителями х.Буда. Гітлерівці розстріляли 85 чоловік, тих хто не годився до висилки на каторжні роботи в Німеччину [52,52-53]. В пам'ять про загиблих мирних жителів під час Великої Вітчизняної війни за рішенням загальних зборів громади сіл на х.Вдовичено та х.Буда в 1966 р. споруджені пам'ятники: жінкамати з дитиною на плечах. На меморіальних дошках увічнені імена усіх загиблих [2-3,2]. На х.Д'яківка того жовтневого дня фашисти вкинули до криниці живими 26 чоловік. Нині це місце зветься "мертвою криницею". Тут, на братській могилі, споруджено символічний надгробок з меморіальною плитою [6,2]. Щороку, в день трагедії, на цих хуторах проводиться мітинг-реквієм за участю жителів навколишніх сіл, учнів, ветеранів та очевидців цих страшних подій.

З метою впорядкування, обліку, реєстрації, охорони та збереження пам'яток виконкомом обласної ради було прийняте рішення (№ 448 від 23 жовтня 1963 р.) "Про проведення реєстрації та паспортизації пам'яток області". На виконання даного рішення Чигиринським виконкомом видано розпорядження (№ 57 від 25 листопада 1963 р.) "Про створення комісії з питань паспортизації", яку очолив завідувач районним відділом культури Кучман М.М. За співпраці комісії та Чигиринської районної організації Товариства охорони пам'яток історії і культури, яке відновило свою діяльність 1966 року, до кінця 1960-х років було взято на державний облік, складено паспорти та зроблено фотофіксації братських могил, пам'ятників односельчанам, пам'ятних знаків та усіх інших, виявлених на той час, об'єктів культурної спадщини [49].

Своєрідним реквієм народного подвигу, виявом найглибшої шани і любові до тих, хто ціною власного життя відстояв свободу і незалежність Вітчизни є історико-меморіальний серіал - Книга пам'яті та Книга скорботи. За кропіткої пошукової багаторічної роботи працівників міської і сільських рад, краєзнавців, вчителів і учнів, працівників військомату, жителів району під керівництвом колишнього завідувача районним відділом освіти Вдовенка І.І. у серіалі увічнені імена усіх наших земляків, що полягли на фронтах,

прізвища цивільних громадян, що загинули внаслідок бойових дій, під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині.

Не заросте повік народна стежка до меморіалів, пам'ятників і монументів, нетлінними сторінками вписані у звитяжний літопис героїчні подвиги синів і дочок України в роки Великої Вітчизняної війни. Вони в нашій свідомості, в душі кожного із нас. Ніхто не забутий, ніщо не забуте...

Паспорти на братські могили:

1. с.Боровиця.
2. х.Буда
3. х.Вдовиченко.
4. с.Вершаці.
5. с.Вітово.
6. х.Д'яківка.
7. с.Іванівка.
8. с.Івківці
9. с.Красносілля.
10. с.Матвіївка.
11. с.Медведівка.
12. с.Мельники.
13. с.Новоселиця.
14. с.Полуднівка.
15. с.Рацево.
16. с.Розсошенці.
17. с.Стецівка.
18. с.Суботів.
19. с.Тарасо-Григорівка.
20. с.Тіньки.
21. с.Трушівці.
22. с.Худоліївка.
23. м.Чигирин.
24. м.Чигирин.
25. с.Чмирівка.

Паспорти на пам'ятники односельчанам:

26. с.Боровиця.
27. с.Вершаці.
28. с.Вітово.
29. с.Галаганівка.
30. с.Голоківка
31. с.Зам'ятниця.
32. с.Івківці.
33. с.Красносілля.
34. с.Матвіївка.

35. с.Медведівка.
36. с.Мельники
37. с.Новоселиця.
38. с.Рацево.
39. с.Стецівка.
40. с.Тіньки
41. с.Трушівці.
42. с.Топилівка.
43. с.Чернече.
44. м.Чигирин.
45. с.Худоліївка.
46. Паспорт на пам'ятник партизанам с.Мельники.
47. Паспорт на пам'ятний знак на місці базування партизанського загону "Москва".
48. Паспорт на пам'ятний знак на місці базування партизанського загону ім. Сталіна.
49. Державний архів Черкаської області. - Ф.Р-4313, оп.3, спр.78.
50. Воловик Я.С. Охрана памятников истории и культуры на Черкашине 1925-1990 гг. - Черкассы.
51. Лазуренко В.М. Історія Чигиринщини (з найдавніших часів до сьогодення). Навчальний посібник. - Черкаси, 2004.
52. Камінський В. Встановлено меморіальну дошку на честь визволителів // Чигиринські вісті". - №95. - 18 грудня 2004.

Шуйська Л.Д.,

*завідувач відділу історії сучасного періоду
Уманського краєзнавчого музею*

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 РР. В М. УМАНЬ

Віддаляючись від нас у часі, події Великої Вітчизняної війни не відходять у небуття. Священна пам'ять про них завжди живе у наших серцях, увічнена в бронзі та граніті.

Трагічні події відбувалися на уманській землі в період Великої Вітчизняної війни. У липні 1941 р. тут розгорнулися запеклі бої. Героїчний опір фашистським загарбникам чинили бійці 6-ї і 12-ї армій. Головні сили противника: 16-а і 11-а танкові дивізії були скуті в боях під Уманню. Та сили виявилися нерівними. Ворожа авіація господарювала в повітрі. Ворог мав значну перевагу в артилерії, танках. А тому наші війська 31 липня залишили Умань. З 1 серпня 1941 р. Умань була окупована німецько-фашистськими військами.

Уманчани стали на захист рідної землі. На бій йшли мобілізовані й добровольці, чоловіки і жінки, робітники, атеїсти і віруючі, люди різних поколінь, національностей, професій. Воєнне лихоліття забрало життя у тисяч наших земляків. За період окупації фашисти знищили в Умані близько 25 тис. чоловік, 7 тисяч уманчан відправили на каторжні роботи до Німеччини.

Реквіємом безсмертному подвигу жертвовності українського народу у Великій Вітчизняній війні стала поіменна Книга Пам'яті України у 250-ти томах, де увічноєно імена наших земляків, полеглих на фронтах [2, 24-532].

Створено поіменні Книги Скорботи по регіонах України. На їхні сторінки занесені прізвища цивільних громадян, полеглих внаслідок бойових дій, під час гітлерівської окупації та на каторжних роботах у Німеччині. У другому томі Черкаського обласного видання Книги Скорботи України увічноєно імена загиблих цивільних жителів м. Умані та Уманського району [2, 98-127].

Як докір нацизму, що ніс з собою людиноненависницьку політику, - карта концентраційних таборів на території України, створених німецько -фашистськими загарбниками. На ній позначено наше місто Умань. В 1941 р. гітлерівці на території Умані розташували концтабір під назвою "Уманська яма". Тут побували військовополонені з різних фронтів, але в основному, полонені 6-ї і 12-ї армій, які потрапили в оточення у битві біля села Підвисоке Кіровоградської області. Оточені війська вели героїчну боротьбу і зуміли затримати стрімкий наступ ворога, але багатьох радянських бійців і командирів спіткала тяжка доля фашистського полону. Полонених зігнали в кар'єр колишнього цегельного заводу, 10-гектарну площу обшували двома рядами колючого дроту, звели сторожові вежі, встановили на них кулемети і потужні прожектори.

В "Уманській ямі" знаходилося біля 75 тис. чоловік просто під відкритим небом. Нелюдські умови утримання полонених, жорстокість наглядачів стали причиною щоденно смерт сотень військовополонених. Кореспондент 6-ї армії Євген Долматовський, який був в'язнем концтабору, в своїй книзі "Зелена брама" присвятив "Уманській ямі" окремий розділ [3].

В фондах уманського краєзнавчого музею зберігаються

спогади колишніх в'язнів табору [4–7]. Тепер на місці колишнього концтабору стоїть пам'ятний гранітний знак [8].

Крім "ями" в Умані було ще кілька так званих ревірів (таборів для хворих і поранених). Один з них розташовувався у двоповерховому будинку колишнього гуртожитку цегельного заводу, інший - у клубі залізничників, а третій, найбільший, знаходився на території теперішньої адмінзони дендропарку "Софіївка", у довоєнних складських приміщеннях місцевої військової частини. Не одержуючи ніякої допомоги, поранені помирали від голоду, ран і хвороб, їх ховали в братських могилах.

Так, по вул. Енергетичній - одна з таких могил. Тут поховано більше 300 чоловік, з яких відомі прізвища тільки 24 бійців. Пам'ятний знак установлено в 1985 році [9]. В братській могилі біля залізничного вокзалу поховано близько 1000 чол. [10]. А по вул. Київській, біля дендропарку "Софіївка" з 1941 по 1943 рр. було поховано понад 2 тис. громадян [11].

До 60-річчя визволення України на цьому місці створено меморіальний комплекс [12, 1].

За період німецької окупації місто дуже змінилося. В планах рейхскомісара України Еріка Коха Уманщина мала стати заповідником для полювання диких звірів, населення підлягало винищенню. Першими в плановому винищенню населення Уманщини стояли євреї. Усіх євреїв, яких фашисти застали в Умані, загнали в гетто, за колючий дріт, їх, як і циганів, знищували без будь-яких причин, а українцям у кращому випадку випадало бути довічними рабами [13].

Місцями масових розстрілів були Сухий Яр та Гродзевський ліс (Сушківське урочище). В районі Сухого яру – глибокого та довгого яру в північно-західній частині міста, фашисти розстріляли більше 12 тис. мирних жителів. Про це нагадує встановлений там пам'ятник [14].

Дні окупації були страшним лихом для населення нашого краю. Але більшість людей чинили опір окупаційному режиму. Неоціниму допомогу Червоній Армії у боротьбі з фашистами надали партизани і підпільники. На території Умані та Уманського району діяло 751 партизан і підпільників та 5 патріотичних груп під керівництвом Павелковського В., Петрова П., Сомова О., Єршова І., Романщак А.

В Умані по вул. Леніна на будинку головпоштамту встановлена меморіальна дошка Павелковському В., який до війни працював там зв'язківцем [15]. А по вул. Садовій, на будинку педагогічного університету меморіальна дошка нагадує, що там вчився Романщак А.П. – керівник підпільної комсомольської групи [16].

Є в Умані і пам'ятні місця, пов'язані з подіями визволення від німецько-фашистських загарбників. Вони нагадують, що місто було звільнено 10 березня 1944 р. у ході Умансько-Батошанської операції.

Наші війська 2-ї, 5-ї танкових армій та 52-ї загальновійськової армії, долаючи опір, з різних сторін рвалися до Умані. І було чимало підрозділів, які першими увірвалися в місто.

Меморіальна табличка на будинку по вул. Л. "Іскри", 2 свідчить проте, що однією з перших до центру Умані ввійшла танкова рота гвардії лейтенанта В.І. Мельникова [17].

Героїзм, відвагу, мужність і безстрашність у боях за визволення Умані проявили танкісти 50-ї, 51-ї та 11-ї танкових бригад. Першими на вулиці міста ввірвалися танки підрозділів, якими командували ст. лейтенанти Є.К. Тищик, М.Д.Саначев, мол. лейтенанти К.О. Смірнов, Л.П. Теличенко. Пам'ять Героїв радянського Союзу Є.К. Тищика та К.О. Смірнова, які загинули при звільненні Умані, увічнено в назвах вулиць [18; 19]. Пам'яті всіх воїнів-танкістів, які визволяли наше місто, на площі Перемоги, на пагорбі встановлено танк Т-34 [20].

Батьківщина високо оцінила мужність учасників визволення Умані, високого звання Героя Радянського Союзу були удостоєні 26 воїнів. Свій внесок до розгрому гітлерівської Німеччини зробили наші земляки. 15-ти уродженцям Уманщини присвоєно звання Героя Радянського Союзу, один з них – двічі Герой. Це І.Д. Черняхівський. Бронзовий бюст нашому землякові встановлено в Умані в 1948 р. [21].

У ході боїв за Умань 455 воїнів загинуло, вони були поховані в братських могилах і в індивідуальному порядку в різних частинах міста, а в 1968 році останки 55-ти радянських воїнів перенесли в братську могилу в парк Героїв по вул. Радянській [22].

Поруч з братською могилою 9 травня 1967 р. встановлено Обеліск Слави, біля підніжжя якого в знак немеркнучої людської

пам'яті – Вічний вогонь. А написи на Обеліску свідчать: "Ніхто не забутий і ніщо не забуто" [23].

Ми пам'ятаємо "Уманську яму" і "Сухий яр", уманське підпілля, тисячі уманчан, які полягли на полі бою, і тих, яких вивезли в фашистську неволю. Ми пам'ятаємо і тих, хто знайшов вічний спочинок у братських могилах.

1. Книга Пам'яті України. Черкаська область. - Т. 5. - К., 1996.
2. Книга Скорботи України. Черкаська область. Т.2. - К., 2004.
3. Долматовський Є. Зелена брама. - М, 1983.
4. Угловий Г.П. Спогади колишнього в'язня. УКМ., НДФ - 438.
5. Кравець Л.Д. Спогади. УКМ 9373 -761.
6. Панов Б.Ф. Тяжкі спогади. УКМ № 9963-1037.
7. Казанцев А.І. В "Уманській ямі", УКМ., НДФ - 825.
8. Паспорт на пам'ятник воїнам Радянської Армії, замученим фашистськими катами в 1941-1942 роках. - УКМ., НДФ 756.
9. Паспорт "Братська могила радянських воїнів по вул. Енергетичній" -УКМ., НДФ 851.
- 10.Паспорт на братську могилу радянських воїнів біля залізничного вокзалу.-УКМ., НДФ 801.
- 11.Паспорт "Братська могила радянських воїнів по вул. Київській" - УКМ., НДФ 1205.
- 12.Козицька В.А. Пам'ятаймо минуле заради майбутнього. // Уманська зоря. -2004. -№94. -С.1.
- 13.Нарис історії Уманщини. / Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнець Т.В., та ін.К.,2001.-С.135.
- 14.Паспорт на братську могилу "Сухий яр". УКМ., НДФ 920.
- 15.Паспорт на меморіальну дошку, встановлену на будинку головоштамту. УКМ., НДФ - 780.
- 16.Паспорт на меморіальну дошку, встановлену на будинку пед.університету. УКМ., НДФ - 781.
- 17.Паспорт меморіальної дошки по вул. Л."Іскри" 2. УКМ., НДФ 690.
- 18.Паспорт меморіальної дошки Герою Радянського Союзу мол. лейтенанту К.О. Смірнову. УКМ., НДФ.
- 19.Паспорт меморіальної дошки Герою Радянського Союзу мол. лейтенанту Є.К Тищику. УКМ., НДФ - 715.
- 20.Паспорт на пам'ятний знак Танк-34. УКМ., НДФ - 750.
- 21.Паспорт пам'ятника І.Д.Черняхівському. УКМ., НДФ 801.
- 22.Паспорт братської могили в парку Героїв по вул. Радянській. УКМ., НДФ 842.
- 23.Паспорт Пам'ятника захисникам і визволителям м. Умані та землякам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни. УКМ., НДФ 793.

Бахмут А.І.,

*завідувач художньої галереї Корсунь-Шевченківського
державного історико-культурного заповідника,
заслужений працівник культури України*

КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

На території, де в січні-лютому 1944 р. проходила Корсунь-Шевченківська наступальна операція, у 1960-1980-х роках був створений меморіальний комплекс – низка пам'ятників і пам'ятних знаків, які увічнюють подвиг воїнів Червоної Армії в цій операції. Мета даного повідомлення коротко відтворити історію створення Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу та привернути увагу громадськості до стану збереження його пам'яток.

Про меморіал широкому загалу відомо мало. Кілька статей в журналах "Пам'ятники України" [2, 4 - 17; 6, 2 - 4], "Український історичний журнал" [3, 47 - 52], коротка інформація в довіднику "Памятники истории и культуры Украинской ССР" [4, 561 - 583], книга "По місцях Корсунь-Шевченківської битви" [5], два комплекти листівок - це майже повний перелік публікацій про меморіал. У 1986 р. автор даного повідомлення підготував фотопутівник "Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс" (58 сторінок машинописного тексту та 30 ілюстрацій), але за браком коштів Київське видавництво "Мистецтво" видало лише сигнальний примірник [1].

Створення меморіалу, присвяченого Корсунь-Шевченківській наступальній операції, розпочалось у 1967 р., коли Черкаський обком Компартії України та виконком обласної ради депутатів трудящих виступили з ініціативою про увічнення подвигу воїнів Червоної армії в Корсунь-Шевченківській наступальній операції. Ініціатива була підтримана ЦК Компартії України і Радою Міністрів УРСР.

Розробити проект меморіального комплексу було доручено Київському науково-дослідному і проектному інституту містобудування і архітектури. Важливо зазначити, що українські фахівці на той час не мали досвіду створення подібних комплексів, та й в СРСР було лише кілька меморіалів, присвячених подіям

Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Брестський, Волгоградський, Ленінградський.

Київські архітектори Т. Довженко, Г. Щербина, А. Рустичький розробили проект величного меморіалу, що складався з 30 монументів, пам'ятних знаків і скульптурних груп. Окремі з них були цікаві за композицією і використанням сучасних матеріалів. Однак втілення проекту в життя потребувало значних коштів, великих людських і матеріальних ресурсів та багато часу. До святкування 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції, а саме до цієї дати було приурочене створення Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу, залишалось трохи більше року. Отже, реалізувати задум київських митців у такий короткий термін було неможливо. Тому керівництво Черкаської області відмовилось від київського проекту і вирішило надалі у створенні меморіалу спиратись, в основному, на власні сили.

Для розробки нового проекту Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу запросили черкаських архітекторів, скульпторів та художників. Була створена творча група в такому складі: М. Кириленко, М. Кондрацький, Ф. Майстренко, С. Рець, М. Собчук, С. Фурсенко (архітектори), С. Грабовський, А. Кравченко, А. Шалімов, О. Шалімова (скульптори). Згодом до групи увійшли скульптори з інших міст України: В. Слюсаренко, І. Собкало, Ю. Студенник, В. Селиверстов. Молоді митці одержали завдання розробити проект меморіального комплексу, який можна було б побудувати впродовж року.

Автори проекту працювали з повною віддачею, розуміючи святій обов'язок перед живими і перед пам'яттю загиблих учасників Корсунь-Шевченківської операції. Враховуючи короткі терміни, вони запропонували створювати меморіал у дві черги: перша – 22 пам'ятники і пам'ятні знаки – до 25-річчя Корсунь-Шевченківської операції, друга – до 30-річчя Корсунь-Шевченківської операції. Авторі проекту пропонували не обмежитись створенням меморіалу лише до 30-річчя Корсунь-Шевченківської операції, а продовжити його створення і далі, зокрема, встановити пам'ятники на братських могилах. Проект черкаських митців одержав позитивну оцінку в урядових колах, мав схвальні відгуки громадськості України.

Паралельно з розробкою проекту Черкаська обласна і всі районні організації Українського товариства охорони пам'ятників історії

та культури організували збір коштів на створення меморіалу. Багато підприємств, колгоспів, установ та навчальних закладів Черкаської області взяли участь у будівництві комплексу.

Вивчаючи місця для встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків, автори проекту спільно зі співробітниками музею історії Корсунь-Шевченківської битви визначили два кільця меморіалу: мале (периметр - 170 км) і велике (периметр - 400 км). Монументи малого кільця уособлювали подвиги воїнів Червоної Армії на внутрішньому фронті, великого - на зовнішньому. Всі пам'ятники вдало прив'язані до місцевості, з урахуванням пішохідних та автобусних екскурсій.

Згідно з першою чергою проекту, встановлені пам'ятники і пам'ятні знаки були присвячені десяти арміям 1-го та 2-го Українських фронтів, 5-у гвардійському Донському козацькому кавалерійському корпусу, 1-й окремій Чехословацькій бригаді в СРСР, парламентарям, партизанам і підпільникам, жертвам фашизму, зустрічі військ 1-го і 2-го Українських фронтів, танкістам 5-ї гвардійської та 6-ї танкових армій, героїчній обороні сіл Квіток та Шендерівки, а також на місці штабу 2-го Українського фронту,

У 1973 р. було створено шість пам'ятників другої черги проекту меморіалу. Вони присвячені конкретним героям Корсунь-Шевченківської операції [2, 4 - 17]. У цих роботах автори досягли значної монументальності і виразності.

Нині меморіал нараховує понад 30 пам'ятників і пам'ятних знаків. Пам'ятники Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу виконані з граніту лабрадориту, нержавіючої сталі, залізобетону; встановлено також кілька танків Т-34 і гармат.

Найбільш виразні і значні монументи з нержавіючої сталі. Насамперед, це пам'ятний знак на честь з'єднання військ 1-го і 2-го Українських фронтів та пам'ятник воїнам 2-ї повітряної армії (автори: С. Рець, 1969 р., 17-й кілометр дороги Корсунь-Шевченківський - Київ; архітектори Л. Кондрацький, С. Фурсенко, М. Собчук, 1969 р., околиця м. Городища) [5, 57; 5, 562].

Головний монумент меморіалу - "Багнет" - також був виготовлений з нержавіючої сталі. За формою він нагадував багнет, увіткнутий в землю, у верхній частині зрізаний під кутом 450, у розрізі - п'ятипроменева зірка. Висота пам'ятника - 70 м, вага - 150 т (автор Селигер, 1969 р., околиця с. Комарівки). Вражаючий вигляд мав монумент вночі, коли освітлювався ліхтарями. Під час

буревію у ніч з 14 на 15 лютого 1969 р. (за два дні до відкриття) через технічні прорахунки монумент переломився на висоті 4,5 м від основи. Було прийнято рішення пам'ятник не відновлювати.

Із гранітних пам'ятників найбільш вдалі пам'ятники "Воїнам 5-ї повітряної армії" (архітектор М. Кириленко, 1969 р., с. Комарівка), на місці штабу 2-го Українського фронту (архітектор С. Фурсенко, 1969 р., с. Шендерівка), "Жертвам фашизму" (архітектор Ф. Майстренко, 1969 р., поблизу м. Корсуня-Шевченківського).

Корсунь-Шевченківський меморіальний комплексом одержав високу оцінку учасників Корсунь-Шевченківської битви. Він став важливим об'єктом військово-патріотичного виховання. У 1970 – 80-х рр. його щорічно відвідувало понад 100 тисяч екскурсантів із всіх куточків Радянського Союзу і багатьох зарубіжних країн. Біля пам'ятників і пам'ятних знаків меморіалу проходили зустрічі жителів сіл і міст Черкащини з сотнями учасників Корсунь-Шевченківської битви. Над монументами шефствували підприємства, установи, навчальні заклади.

Однак в останні роки все змінилось на гірше. За завданням Черкаської обласної державної адміністрації два роки тому група науковців Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника обстежила об'єкти меморіалу і виклала свої пропозиції з їх збереження і використання. Обстеження показало, що пам'ятні знаки 5-ї гвардійській та 2-й танковим арміям – танки Т-34 – розбираються на металобрухт. Така ж доля металевої рельєфної карти біля монументу на честь з'єднання військ 1-го і 2-го Українських фронтів, яка вже замінена на гранітну. На гранітних пам'ятниках розходяться блоки, руйнуються фундаменти, розкриваються шви між блоками і плитами; тексти на гранітних плитах братських могил майже втрачені із-за недостатньої глибини висікання-гравірування. На залізобетонних об'єктах розкриваються захисні шари і проглядають металеві конструкції (каркас, арматура).

Шефство над об'єктами меморіалу поступово перейшло до міських, селищних та сільських рад, які не мають необхідних коштів для їх реставрації і збереження. На жаль, за два роки, що минули з того часу, нічого, принаймні в Корсунь-Шевченківському районі, не зроблено. Руйнація Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу продовжується.

З метою використання Корсунь-Шевченківського меморіалу у

патріотичному вихованні бажано найближчим часом видати набір листівок і буклет або фотопутівник по меморіалу.

1. Бахмут А.І. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. Фотопутівник. Рукопис. 1986 рік // Архів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.
2. Борщ М.І. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс // Пам'ятники України. - 1974.- №1.- С.4 - 17.
3. Лемещук М.М. Увічнення в пам'ятках Корсунь-Шевченківської битви // Український історичний журнал. - 1984.- № 1.
4. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. - К., 1987.
5. По місцях Корсунь-Шевченківської битви. - К.: Мистецтво. 1968.
6. Стешенко О. Меморіал слави // Пам'ятники України. - 1984.- № 1.
7. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 - 1945 гг.: В 3 томах. - К., 1975. - Т. 3.

Мельниченко О.В.,

аспірантка Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького.

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ БИТВИ - ЦЕНТР ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У справі громадянсько-патріотичного виховання все більшу роль відіграють музейні заклади – важливі центри науково-дослідної та освітньо-виховної роботи. Їх експозиції та фондові матеріали привертають увагу не тільки широких верств громадськості, а й науковців і фахівців музейної справи, оскільки містять значний обсяг інформації про різні аспекти вітчизняної історії, в тому числі й воєнної. Одним із найперших державних музейних закладів України з історії Великої Вітчизняної війни є музей історії Корсунь-Шевченківської битви, дослідження діяльності якого впродовж усього періоду його існування набуває особливої актуальності напередодні 60-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною [1].

Об'єктом даного дослідження є музей історії Корсунь-Шевченківської битви, а предметом – сукупність основних форм і методів роботи цього музейного закладу як важливого центру патріотичного виховання населення. Хронологічні межі

дослідження охоплюють період з 1945 року – часу заснування музею і до сучасності.

В лютому 1944 року, як відомо, в районі міста Корсунь-Шевченківського (нині - Черкаської області) відбулася і переможно закінчилася масштабна операція по оточенню і розгрому великого угруповання німецько-фашистських військ. Першим заходом на державному рівні щодо увічнення цієї та інших історичних подій регіону була постанова Ради Народних Комісарів УРСР та ЦК КП(б) України від 28 липня 1945 року про створення Корсунь-Шевченківського історичного музею. В постанові зазначалося: "З метою увічнення подій, які відбулися на Корсунщині в минулі і особливо під час Великої Вітчизняної війни, для зібрання, систематизації та збереження матеріалів і матеріальних цінностей Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б) України постановляють: 1. Дозволити виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих організувати в 1945 році в м. Корсунь-Шевченківському Київської області державний історичний музей з відділами: а) історичним; б) Великої Вітчизняної війни. 2. Надати цьому музею назву "Корсунь-Шевченківський історичний музей". 3. Музей обласного підпорядкування" [2, 84-85].

Музей тоді було розміщено в пам'ятці архітектури XIX ст. – колишньому палаці князів Лопухіних-Давидових. Першим директором історичного музею було призначено відомого журналіста і письменника Д.І. Бедзика, який прибув до міста за дорученням редакції газети "Радянська Україна", заступником – Б.Купневського. Становленню музею всіляко сприяли тодішні заступник голови Раднаркому УРСР Микола Бажан і нарком освіти Павло Тичина [3, 8]. З 1 червня 1946 року музей віднесено до музеїв республіканського підпорядкування 2-ї категорії.

Практична робота музею набула системності зі створенням 28 жовтня 1947 року наукової ради, яку очолив призначений 10 квітня того року новий директор П.В. Голік. Одним з головних напрямків діяльності музею стала дослідницько-пошукова робота по формуванню фондового матеріалу. В липні 1948 року були організовані відрядження в архіви, експедиція по вивченню місць Корсунь-Шевченківської битви [4, 3-5].

Важливе пізнавально-виховне значення мали перша експозиція "Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти гітлерівської Німеччини 1941 - 1945 рр.", що відкрилася у листопаді 1947

року, і друга, яку було відкрито 1 січня 1952 року [5, 53-54]. В перші, як і в наступні, роки свого існування музей, крім науково-дослідницької роботи велику увагу приділяв популяризації подій Великої Вітчизняної війни, мужності і героїзму учасників Корсунь-Шевченківської битви. Працівники музею вели також освітньо-виховну роботу і за іншими тематичними напрямками. Так, у листопаді 1956 року обласна газета "Черкаська правда" повідомляла, що "музей веде серйозну підготовку до 100-річчя з дня смерті українського поета-революціонера Т.Г. Шевченка. Зібрано матеріали, пов'язані з перебуванням Кобзаря на Корсунь-Шевченківщині" [6, 3]. Однак з 1957 року робота музею повністю зосереджується на воєнній історії, оскільки музей набуває вузькопрофільного статусу і називається "Державний музей історії Корсунь-Шевченківської битви" (з вересня 1965 року – "Музей історії Корсунь-Шевченківської битви") [4, 3 - 5].

І в наступні роки значно розширювалися форми і методи роботи музею по патріотичному вихованню. З кінця 1950-х років в музеї починає працювати стаціонарний кінозал, в якому для відвідувачів демонструвалася документальна стрічка "Корсунь-Шевченківська битва 1944 року", яка викликала великий інтерес відвідувачів [3, 8]. Тільки в першому кварталі 1960 року проведено 35 кіносеансів. Працівники музею постійно виступали в республіканській, обласній та місцевій пресі [7, 140].

Посиленню виховного потенціалу музею сприяла наполеглива науково-дослідна робота колективу, завдяки чому музейні фонди і експозиція постійно поповнювалися. Зокрема, на початку 1960-х років від військової частини, яка брала участь в Корсунь-Шевченківській операції, до музею надійшов танк Т-34, пістолет Героя Радянського Союзу О.В. Тканка. В грудні 1961 року в Брест, Борисов, Орел, Москву, Клин, Ленінград та інші міста Радянського Союзу для зустрічі з учасниками битви - Героями Радянського Союзу виїжджали наукові працівники музею. Їм було передано фотографії, документи, грамоти, ордени, зброю, одяг [7, 142].

Цінним надбанням музею у 1963 році стали зброя, документи, особисті речі воїнів 375-ї стрілецької дивізії, полеглих у лютому 1944 року. Їх було знайдено разом з останками воїнів на місцях боїв поблизу міста Ватутіне під час земляних робіт [8, 17]. Напередодні 25-річчя битви в одному із залів музею розміщено

діораму "Корсунь-Шевченківська битва" з довжиною полотна понад 14, а висотою 4,4 метра. Вона з великою точністю передає напругу операції "другого Сталінграда".

На кінець 1960-х років науковим працівникам музею вдалося зібрати понад 25 тисяч експонатів, з яких близько 4 тисяч розміщувалися в експозиції. А в 1976 році в його фондах було вже понад 30 тисяч експонатів [9, 4]. В результаті багаторічних пошуків науковці музею встановили імена 1144 воїнів, похованих у братських могилах під час битви [3, 8]. У комплекс музею в той час входили також 30 пам'ятників і пам'ятних знаків в ознаменування перемоги в Корсунь-Шевченківській битві [10, 182].

Складовою частиною роботи по патріотичному вихованню було встановлення зв'язків з учасниками битви. На 1982 рік такі зв'язки підтримувалися майже з 10 тисячами учасників битви, на половину з них було заведено облікові картки. В просвітницькій роботі широко використовувалися виставки. В 1976 - 1980 рр. діяло близько 100 стаціонарних та пересувних тематичних виставок. Якщо на початку свого існування музей мав експозиційну площу 200 кв. метрів і кілька сот експонатів, то в 1982 році вона становила вже 2100 кв. метрів, на якій розміщувалося понад 7 тисяч експонатів. Тоді музей мав 5 філій у місцях найбільших боїв - у Звенигородці, Лисянці, Сахнівці, Квітках, Шендерівці [5, 55 - 57].

Одночасно з розвитком музею історії Корсунь-Шевченківської битви все нагальнішою ставала проблема збереження і всебічного дослідження великого масиву інших історичних пам'яток краю. Музей, хоч і мав вагомий науково-дослідницький потенціал, але з огляду своєї профільної спеціалізації вирішенням цих питань не займався.

Реальні можливості для реалізації ідеї про державну охорону і збереження комплексу історико-культурних пам'яток та їх популяризації відкрилися лише з проголошенням незалежності України. Враховуючи думку громадськості і клопотання місцевих органів влади та з метою охорони і збереження пам'яток історії, культури і природи, уряд України 8 лютого 1994 року прийняв постанову про створення Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника [11, 81 - 82]. Згідно цього документа музей історії Корсунь-Шевченківської битви увійшов як структурний підрозділ до складу заповідника.

Готуючись до 60-річчя Перемоги, колектив музею у 2000 році

розпочав роботи по оновленню експозиції музею [12, 3]. Її відкриття викликало значний інтерес відвідувачів. Колектив музею здійснює різноманітну роботу по патріотичному вихованню населення, насамперед молоді. Серед форм - екскурсійна робота, організація лекцій та виступів як у музеї, так і в навчальних закладах та виробничих колективах. Наукові працівники музею виступають керівниками учнівських наукових робіт у конкурсах, які проводяться МАН України, надають консультації.

Таким чином, музей історії Корсунь-Шевченківської битви, який бере свої витоки з 1945 року, коли було утворено Корсунь-Шевченківський державний історичний музей з відділом Великої Вітчизняної війни, проводить багатогранну роботу по патріотичному вихованню. Статус музею зазнавав змін, зокрема з 1957 року він був перепрофільований у музей конкретної вузької тематичної спеціалізації - історії Корсунь-Шевченківської битви 1944 року, а 1994 року музей - у складі Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. Впродовж усього майже 60-річного періоду існування музей здійснює системну роботу по дослідженню і популяризації знань про одну з наймасштабніших операцій Великої Вітчизняної війни і є важливим центром громадсько-патріотичного виховання населення.

1. Бахмут А.І. Науково-дослідна і військово-патріотична діяльність музею історії Корсунь-Шевченківської битви // Український історичний журнал. - 1984. - №1. - С. 53 - 57; Степенькіна П. Тут стіни дихають пам'яттю і вдячністю за подвиг // Черкаський край. - 2000. - 26 липня. - С. 8; Гришовський В.О. Корсунь-Шевченківський музей. До 10-річчя з дня заснування // Черкаська правда. - 1956. - 22 листопада. - С. 3.
2. Про організацію Державного історичного музею в м. Корсунь-Шевченківському. Постанова РНК і ЦК КП(б) України від 28 липня 1945 року // Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1959. Збірник документів: В 2-х т. - К., 1960 - 1961. - Т. 2.
3. Степенькіна П. Тут стіни дихають пам'яттю і вдячністю за подвиг // Черкаський край. - 2000. - 26 липня.
4. Сторінки історії. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви - 50 // Корсунський літопис. - 1995. - №2. - С. 3 - 5.
5. Бахмут А.І. Науково-дослідна і військово-патріотична діяльність музею історії Корсунь-Шевченківської битви // Український історичний журнал. - 1984. - №1. - С. 53 - 57.
6. Гришовський В. Корсунь-Шевченківський музей. До 10-річчя з дня заснування // Черкаська правда. - 1956. - 22 листопада.

7. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО). - Ф. Р - 2631. - Оп. 2 (д), спр. 60.
8. ДАЧО. - Ф. Р - 2631. - Оп. 1, спр. 216.
9. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы. - Днепропетровск, 1976.
10. Гупало М.Д. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви // Радянська енциклопедія України. - К.: УРЕ, 1971. - Т. 3.
11. Про державний історико-культурний заповідник у м.Корсунь-Шевченківському Черкаської області: Постанова Кабінету Міністрів України №137 // Зібрання постанов Уряду України. - 1994. - №5.
12. Степенькіна П. Тут правду подвигу хранять для поколінь (Музею Корсунь-Шевченківській битви - 55 р.) // Надросся. - 2000. - 26 липня.

Шамара С.О.,

аспірант Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

Дубовий О.М.,

студент 2-го курсу історико-юридично-філософського
факультету Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ І РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ЧЕРКАЩИНІ

На сьогодні набуває гостроти проблема охорони пам'ятників, які були встановлені в свій час з метою вшанування героїки і героїв Великої Вітчизняної війни в Україні, – на прикладі зокрема Черкащини. Слід визнати за ними не тільки духовно-моральну, а й культурну цінність, оскільки чимала їх частина є не просто пам'ятною плитою чи обеліском, що увічнюють пам'ять полеглим, а являють собою доповнення конкретних природних (архітектурних) ландшафтів або, навіть, і навпаки. Прикладом такого меморіального комплексу є черкаський Пагорб Слави над берегами Дніпра. Уявити місто без величної жіночої фігури, що тримає у витягнутій руці над схилами не менш величної річки смолоскип вічного вогню, сьогодні просто неможливо. Не зважаючи на в цілому могутній і вражаючий вигляд, меморіал потребує термінових ремонтних робіт (наприклад, деталі металевого каркасу пам'ятника сильно підточила іржа - так що голова символічної Матері може в будь-яку мить відпасти).

Черкащина – це край, на території якого були проведені дві

визначні військові операції зі звільнення України від фашистського режиму - Корсунь-Шевченківська і Умансько-Ботошанська. Черкаська область нараховує понад 500 обелісків, котрі вшановують пам'ять полеглим в роки війни земляків. Лише частину з цих пам'ятних знаків - щоправда кожного року - сільська і міська громадськість піддає косметичному ремонту. В період з 1975 по 1990-ті рр. близько 60% братських могил Черкащини (всього їх відомо, принаймні, 773) було оковано мідним листом. Найкраще ця справа була поставлена у Кам'янському, Корсунь-Шевченківському, Канівському і Звенигородському районах, однак - районів у Черкаській області двадцять. Меморіальний комплекс Корсунь-Шевченківської битви знаходиться сьогодні теж не в найкращому стані: понад 30 його об'єктів у 6 районах області потребують капітального ремонту.

Значно ускладнилась ситуація з пам'яткоохоронною справою і реставраційними роботами на Черкащині у зв'язку з почастилими випадками вандалізму і появою так званих "мисливців за кольоровим брухтом".

Прикро, але таких прикладів на Черкащині не мало. Це спилана частина скульптури "Маленький Тарас" у селі Шевченкове Звенигородського району [1, 10]. Це і вандалізм щодо пам'ятника воїнам-афганцям у Черкасах, розтягання на металобрухт пам'ятників Корсунь-Шевченківського меморіального комплексу. Викрадення меморіальних дошок, нівечення могил воїнів має сьогодні привернути увагу передусім правоохоронних органів. Відповідні вказівки по запобіганню подібних явищ мають отримати від місцевого керівництва пункти прийому кольорових і чорних металів. Не доводиться, на жаль, констатувати про якусь зацікавленість і самих органів влади в охороні і відновленні історичної пам'яті регіону.

Було б доцільно, щоб в області була розроблена комплексна пам'яткоохоронна програма, яка б охоплювала усі види пам'яток, в тому числі і періоду Великої Вітчизняної війни. Насамперед це стосується місць поховань. Адже на території області є 773 братські могили (194250 похованих), 158 індивідуальних і 195 безіменних могил. В усіх могилах покоїться прах 196806 воїнів. А всього загинуло на території області 210668 чоловік. Ми повинні пам'ятати, що майже 150 тисяч черкащан полягли на фронтах війни [2, 190-191].

1. Толочко П. Доповідь на Пленумі УТОПІК // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. - 1999. - № 2.
2. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. - Черкаси, 2000.

*Священко З.В.,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
історії України Уманського державного
педагогічного університету ім. П. Тичини*

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Дослідження історії Великої Вітчизняної війни набуває сьогодні особливої актуальності. В цій війні взяли участь представники різних вікових категорій громадян, різного соціального походження, суспільного статусу. Активними її учасниками були студенти і викладачі Уманського в той час учительського інституту.

Закінчувався 1940-1941 навчальний рік. Випускники Уманського учительського інституту складали останні державні екзамени, отримували відрядження на педагогічну роботу за рознарядками мирного часу. З'їхалися, викликані на сесію, студенти-заочники. Навіть почалися лекції. Але подих війни відчувався в усьому. Студентам почали прибувати телеграми про прибуття до своїх військоматів на мобілізацію. Тому керівництво інституту вирішило припинити сесію заочників і розпустити їх додому.

"Розпочинався чудовий святковий день раннього літа. Червневє сонце високо знімалося над Уманню. Природа аж оце тепер розправила груди після весняних турбот і зітхнула, заходжуючися до літнього ранку...", згодом написав такі рядки письменник Іван Ле в повісті "Право молодості" про те, як починався в Умані вікопомний день 22 червня 1941 року. "В цей час і просвістіли перші бомби з німецьких літаків над Уманню. Та це не був звичний для людського слуху й розуміння звук свисту. З усіх існуючих у природі звуків бомба увібрала все найстрашніше, найтрагічніше, щоб на цілі покоління отруїти слух людини диким виттям жаху і смерті"[1, 56].

Велика Вітчизняна війна тимчасово припинила роботу інституту. На другий день війни колектив Уманського учительського інституту проводить свій мітинг, на якому звучать слова вірності Батьківщині, слова клятви боротися до кінця з німецько-фашистськими загарбниками. Газета "Колгоспна правда" розповіла про цей мітинг у статті "Голос радянської інтелігенції" [2].

В Умані все стало перебудовуватися відповідно до завдань оборони. На стінах будинків забілили Укази Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних, про оголошення воєнного стану [3, 19-20]. Штаб міської протиповітряної оборони розповсюдив свій наказ № 1, на якому зазначався час його видання - "22 червня, 13 годин 25 хвилин". Оголошувався стан загрози і наказувалося привести до бойової готовності загони протиповітряної оборони на всіх підприємствах, учбових закладах, будинкоуправліннях і установах [4].

Київська обласна газета "Пролетарська правда" 26 червня вмістила телеграму з Умані про масовий вступ трудящих до лав Червоної Армії, в телеграмі також писалося: "До військкомату щодня надходять заяви від юнаків, дівчат, літніх людей, в яких вони настійно вимагають прийняти їх добровольцями..." [3, 20].

27 червня в Умані було створено батальйон народного ополчення. До його складу ввійшла частина викладачів та студентів інституту, які жили в Умані, а також ті, які почали сюди прибувати із західних районів. Викладачі І.В.Підпригорщук і Т.Я.Судак в народному ополченні командували взводами. Не раз бійці цього винищувального батальйону брали участь у складних бойових операціях, подавали також першу допомогу потерпілим під час нальотів ворожої авіації на місто [5]. Міські школи перетворилися на військові госпіталі. В них знайшлася робота для студентів і студенток інституту.

Багато студентів і тих, хто вже одержав призначення на роботу в школу, добровільно вступили в ряди Червоної Армії або народного ополчення. Влився в ряди армії і директор інституту Шакало М. Б. Наказом № 204 від 25 червня 1941 року він призначає виконуючим обов'язки директора Олійника М. А. - завуча інституту, а сам добровольцем іде на фронт [6]. Його приклад наслідували студенти та викладачі. До запасного полку, що організовувався в Умані з мобілізованих, входили й викладачі інституту О.С.Будніченко, П.В.Мазур, М.В.Стащук [7].

А через Умань все частіше проїжджали масові валки з біженців з дітьми, всі ті, хто рятувався від фашистів. А відходити треба було, бо ворог швидко просувався в перед, "незважаючи на великі втрати,... продовжував нарощувати свої сили,... вів наступ на Уманському і Київському напрямках [8, 19]. В напрямку на Умань відступали 6-а і 12-а армії. "Під вечір 16 липня на правому фланзі 6-ї армії порушилося управління військами і ніхто не знав місцеперебування 16-го мехкорпусу... Ще більше становище загострилося 17 липня в смузі 12-ї армії [9, 43]. Значні сили німців зайняли Жмеринку й загрожували Вінниці, де містився штаб армії. Створилася загроза оточення обох армій [9, 44], які були занадто знесилені в бесперевних ар'єргардних боях. Так, у "6-й армії генерала Музиченка залишилося всього сім зовсім виснажених боями стрілецьких дивізій. В деяких стрілецьких полках лишалося в строю не більше 300 чоловік. У цій армії всього один мехкорпус, в якому біля 50 танків. В 12-й армії і менше цього - всього п'ять таких само виснажених у бесперевних боях дивізій, а в мехкорпусі цієї армії (генерала Понеделіна) танків зовсім уже не було [9, 48]. 21 липня гітлерівцям удалося ще глибше прорватися в напрямку Умані. Створилася загроза захоплення сусідньої вузлової залізничної станції Христинівки [10, 9-10].

В Умані приступили до евакуації всього найціннішого. Несподіваний хід війни і швидке просування гітлерівців висунуло першечерговим завданням вивезти людей, які неминуче б стали жертвами терору. Проте і в цьому мало що можна було вже зарадити, бо було пізно; так евакуйовані діти з дитячих будинків попали в оточення і мусили повернутися в Умань. Основне устаткування лабораторій і кабінетів інституту також запакували й вивезли на залізничну станцію. Однак звіди нікуди воно не пішло і було знищено окупантами. Були відібрані найважливіші документи (накази про випуски з інституту, списки студентів і викладачів тощо), які забрав з собою М. А. Олійник і вивіз у глибокий тил, зберігши їх аж до тогу часу, коли він повернувся у звільнену Умань.

Між тим, 6-а і 12-а армії продовжували відступати. В район Умані прибув другий механізований корпус. Спільними діями з іншими частинами, які тут були, було завдано 22 липня контрудар і фашистські дві танкові дивізії, зазнавши значних втрат, панічно відступили в північному напрямку на сорок кілометрів. Це тимчасово полегшило становище радянських військ, що діяли в районі Умані,

але все ж не могло змінити загального стану і відвернути катастрофу. Гітлерівцям вдалося 2 серпня перехопити комунікації основних сил наших армій. Вони попали в оточення на рубежах р. Синюхи в районі Підвисокого і Ново-Архангельська. Окремі з'єднання цих армій з боями відступили в район Первомайська [11, 89].

В ніч на 31 липня із міста вийшов батальйон народного ополчення. Проте лише частині його вдалося пройти через кільце, яке вже замкнули фашисти за Уманню [5]. На день раніше залишив місто і запасний полк, якому вдалося не потрапити в кільце, але не раз довелося зазнавати нальотів гітлерівської авіації. 31 липня гітлерівці окупували Умань.

Уманський учительський інститут на час тимчасової окупації Умані припинив своє існування. Його викладачі, кого не було прийнято до лав Червоної Армії і хто встиг вирватися з міста перш ніж загарбники перерізали шляхи на схід і південь, працювали в різних закладах на території РРСФР та інших республік.

Окупанти зайняли приміщення інституту. Все обладнання, крім столів і стільців, викинули на подвір'я. Дещо його колишні співробітники подбали перевезти до будинку педучилища. Проте й його фашисти скоро зайняли. Звідти бібліотеку учительського інституту перевезли в бібліотеку сільськогосподарського інституту, дещо з неї все ж збереглося. Частина лабораторного устаткування була теж вивезена до основного корпусу сільськогосподарського інституту; там усе загинуло, бо під час відступу, окупанти спалили цей корпус.

Зі зброєю в руках захищали свободу й незалежність Батьківщини немало студентів і викладачів інституту. В перші дні війни з оголошенням мобілізації став до лав Червоної Армії директор інституту Микола Борисович Шакало. На Сталінградському фронті він уже був гвардії капітаном. Повернувся до Уманського інституту і продовжив працю в ньому на посаді директора, Микола Борисович у 1945 році у званні гвардії майора.

Викладач інституту Іван Володимирович Підпригорщук 27 червня 1941 року вступив до винищувального батальйону народного ополчення. Разом з тим не залишав своєї участі в житті інституту.

Разом з винищувальним батальйоном залишив Умань і Підпригорщук, влившись в ряди діючої регулярної армії. Довелося відступати з боями в напрямку Сталінграда. Тут він у районі Калача воював у складі військ, що здійснили утворення кільця сталінградського

"котла". І брав участь у жорстоких боях з гітлерівськими військами, що намагалися прорвати це кільце, щоб визволити оточених. Тут І.Підпригорщук одержав перший бойовий орден Червоної Зірки. Громив ворога на Курській дузі, а після цього командир мінометної батареї гвардії лейтенант Підпригорщук форсував на північ від Канева Дніпро. За участь у форсуванні Дніпра І.Підпригорщука було нагороджено другим орденом "Червоної Зірки". Йому довелося ще переможно пройти з боями полями Манчжурії, взяти участь у розгромі японської Квантунської армії.

Колишнього заступника директора по навчально-науковій роботі Бориса Наумовича Товбіса було мобілізовано до лав Червоної Армії ще в грудні 1939 року під час війни з білофінами. В роки Великої Вітчизняної війни довелося йому брати участь у бойових операціях 2-го і 1-го Українських фронтів, зокрема в Ясько-Кишинівській операції. Начальник оперативного відділу дивізії майор Б.Товбіс пройшов з боями, визволяючи Румунію, Польщу, Чехословаччину; громила його дивізія і гітлерівців на німецькій землі аж до Одера та під Прагою. Б.Н.Товбіса нагороджено двома бойовими орденами - "Вітчизняної війни I ступеня" Червоної зірки.

Із числа викладачів, що стали працювати в інституті після війни - Петро Олександрович Золототерхий, який більше десяти років був проректором інституту по заочній освіті. Він перебував на фронті з перших днів війни. Брав участь у ліквідації блокади Ленінграда, у визволенні Варшави і Гданська, громив гітлерівців під час боїв за Кенігсберг і переможно дійшов до Берліна.

П'ятьма бойовими орденами і шістьма медалями нагороджено колишнього викладача математики Григорія Йосиповича Імаса. Ще в грудні 1939 року пішов він з педагогічного колективу Уманської середньої школи № 2 до лав Червоної Армії. Службу почав рядовим, а закінчив гвардії майором, перебуваючи в діючій армії з першого до останнього дня Великої Вітчизняної війни.

Г.Імаса готували в десантники, але з початком війни довелося перекваліфікуватися в розвідники. Рядовий Імас у процесі виконання бойових завдань набував досвіду і майстерності. Командування побачило його здібності, і Григорій Йосипович згодом став начальником розвідки 416 стрілецької дивізії, яка входила до складу 3-го Українського фронту. Брав участь в визволенні України, зокрема Донбасу і м. Миколаєва.

На останньому етапі Великої Вітчизняної війни в бойових операціях

брав своєрідну участь і прапор Уманського інституту соціального виховання, виготовлений в 1930 році з початком існування інституту. На червоному шовковому полотнищі портрети В.І.Леніна, М.І.Калініна, Г.І.Петровського...і видніється напівстертий бронзовий напис: "Уманський інститут соціального виховання". Невідомо, як попав цей прапор у гітлерівську Німеччину. Можливо його прийняли за прапор військової частини, але він експонувався в мезеї міста Дрездена, як рідкісний трофей [12]. Одна з частин Червоної Армії під час боїв на території Німеччини знайшла цей прапор і стала використовувати його як перехідний Червоний прапор. Він вручався тому підрозділові, що особливо відзначився в процесі чергового наступу. Так прапор Уманського інституту соціального виховання пройшов у руках звитязних радянських воїнів. Він був з бійцями під час штурму Берліна, в останньому бою під час визволення Праги. Прапор інституту і після закінчення війни залишався в військової частині. В 1948 році привезли його до Умані й віддали господареві - педагогічному інституту. В урочистій обстановці гвардії молодший сержант Микола Слободенюк передав прапор колективі вузу. Як реліквію інститут передав прапор на збереження до Уманського краєзнавчого музею, де він експонується.

Чимало викладачів інституту не повернулись з фронту. Серед тих хто загинув товариші: Кардаш Василь Петрович, Гронтюк Анатолій Хомич, Бобер Ісак Якович, Яцюк Антон Іванович, Фоменко Іван Іванович та багато інших, обставин загибелі яких ще остаточно не встановлено.

В перші дні війни добровольцями на фронт пішли і студенти інституту. Серед перших були четверо друзів-студентів: Г.І.Бондаренко, М.Н.Голодненко, О.О.Заграничний та Л.Ф.Розенблум. Свою вірну студентську дружбу пронесли вони через все своє життя. Кожен із них чесно і мужньо виконав свій обов'язок перед Батьківщиною. Воювали на різних фронтах. Героїчно загинув в боях Заграничний Альоша. Розенблум Л.Ф. війну закінчив у званні гвардії капітана. Двічі був поранений. Удостоєний урядових нагород. Голодненко М.Н. був зв'язковим-телеграфістом і теж нагороджений нагородами.Бондаренко Г.І. мав високе військово звання. Збереглася фотографія, на якій відбито незабутню подію - бойовому офіцеру Григорію Бондаренку вручає урядову нагороду Маршал Радянського Союзу С.М.Будьонний. По закінченні війни друзі знайшли один одного, і довгий час

підтримували зв'язок з матір'ю свого загиблого товариша Заграничного Альоші [13].

Під час окупації німецькими загарбниками міста, ті хто не встигли евакуюватись і не могли стояти в стороні від народної боротьби з ворогом, стали членами підпільних груп або пішли в партизани. Серед них - Романцак Андрій Петрович - студент-заочник інституту. Разом із своєю сестрою Надією Петрівною і товаришами він організував молодіжну підпільну групу. Підпільники розповсюджували зведення Інформбюро, але гестапо вдалося їх виявити. Багато хто був заарештований. Андрія було розстріляно 24 жовтня 1942 року [13; 14].

Учасниками партизанської боротьби були студенти: Капустін Ростислав, Бойко Іван, Мазурик Микола, Лопатін Олександр, відомий український письменник В.Козаченко та ін. [13].

Особливу сторінку в історії боротьби партизанів і підпільників Київщини вписав Микола Захарович Панченко разом із своїми товаришами. М. Панченко був студентом Уманського учительського інституту в 1937 - 1939 роках. Після закінчення навчання його було направлено на роботу завучем у Княжанську школу. Микола Захарович був одним із організаторів підпілля у Поташнянському лісі. З 21 вересня 1943 року він - командир партизанського загону 6-го батальйону. Життя цієї людини обірвалося трагічно - 7 листопада 1943 року він загинув, прикриваючи відхід загону, оточеного окупантами. Разом з 11 партизанами Панченко був заживо спалений. Поховано М. З. Панченка в місті Богуславі [13; 15].

Під час навчання в інституті дівчата закінчували курси медсестер, тому на початку війни їх дуже багато пішло на фронт медсестрами. Серед них була і Марія Дудіна, яка згадувала: "Грязюка, дощ, піхота йде мокра, голодна, про сон і думать забули. Хоч би де посидіти де-небудь - неможна, треба йти за солдатами, щоб не відстати. Горе, кров, тільки стогін і прохання пити, допоможіть. І знову перев'язки, шини..." [16].

Серед тих, хто не повернувся з війни - Герой Радянського Союзу Паланський Олександр Степанович - студент-заочник Уманського учительського інституту, хробрый і відважний командир танкового взводу.

Героїзм і рішучість виявив він у битві за Дніпро в жовтні 1943 року в районі міста Лоев у складі 95-ї танкової бригади. Про бойовий подвиг Олександра Паланського розповідається в його

нагородному листі: " взвод Т.Паланського добився успіху по розширенню плацдарму вздовж Дніпра на 25 км і глибину 7-12 км. Тов. Паланський в цьому бою знищив: 2 гармати, 4 кулемети, 1 мінометну батарею і 45 фашистів." [17].

Ці рядки яскраво доповнює оцінка подвигу молодого танкіста, яку дав йому Маршал Радянського Союзу К.К.Рокоссовський. "Просування військ у той період - пише маршал у своїй книзі "Солдатский долг" - проходило з великими труднощами. Ворог чинив впертий опір, прагнучи будь що затримати наш наступ. Від бійців і командирів вимагались велика мужність й широка ініціатива...

Наведу один з багатьох прикладів... Танковий взвод лейтенанта Олександра Степановича Паланського вирвався вперед. Позад нього наших військ не було, але танкістів це не збентежило. Знищуючи гітлерівців вогнем й гусеницями, вони влетіли в селище Городок, яке обороняли більш п'ятисот фашистських солдатів.

Ошелешені раптовою появою радянських танків, ворожі війська були швидко розгромлені і втекли, залишивши на місці чотири важких гармати й іншу зброю. Продовжуючи виконувати завдання, лейтенант Паланський атакував наступний населений пункт - Стародубки, знищивши тут понад двісті гітлерівців. Захопивши кілька мінометів з тридцятьма ящиками мін, танкісти використали їх проти ворога. Взвод утримував населений пункт до підходу основних сил танкової бригади, відбивши чотири контратаки ворога" [18, 248].

За цей бойовий подвиг, що відіграв велику роль у прориві оборони ворога, лейтенантові Олександру Степановичу Паланському Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 січня 1944 року було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу [19].

У складі 95-ї танкової бригади герой-танкіст пройшов свій славний бойовий шлях далі по Білорусії, Польщі, Німеччині, але дожити до Перемоги йому не судилося. Він загинув в бою на підступах до Берліну в 17 годин 6 березня 1945 р.

Із числа викладачів і співробітників, які стали працювати в інституті вже після війни багато також брали участь у боротьбі за визволення Вітчизни. Серед них колишні ректори інституту - М.Д.Березовчук і І.В.Горбач, а також викладачі - В.Д.Григор'єв, В.С.Домарчук, Б.П.Ігнат'єв, І.С.Кива, П.Е.Поліщук, Г.К.Семенов, В.А.Ставицький, С.Г.Шевчук, В.Т.Фещенко та інші.

Наведені вище факти дають підстави говорити про досить широку участь викладачів та студентів Уманського державного педагогічного

університету в подіях Великої Вітчизняної війни, а саме в лавах регулярної армії та в русі Опору. У боротьбі з фашизмом обірвалось не одне життя. Беззавітний героїзм і невимірна трагедія - то два рівних крила минулої війни - найстрашнішої драми в історії людства.

1. Ле І. Право молодості. - К., 1953.
2. Голос радянської інтелігенції // Колгоспна правда. - 1941. - 24 червня.
3. Киевщина в годы Великой Отечественной войны. Сб. документов. - К., 1963.
4. Наказ № 1 штабу міської протиповітряної оборони // Колгоспна правда. - 1941. - 23 червня.
5. Багацький А. Уманський винищувальний батальйон // Уманська зоря. - 1961. - 22 червня.
6. Наказ № 204 по Уманському державному учительському інституту від 25 червня 1941 року // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 73.
7. Із розмови Г.Храбана з П.Мазуром 10.05.1966. // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 7.
8. Строкач Т. Наш позивний - "Свобода". - К., 1964.
9. Баграмян І.Ю. Город-воин на Днестре. - К., 1965.
10. Якубовський Г.І. Героїчні бої Радянської Армії на території України в червні-жовтні 1941 р. // Український історичний журнал - 1966. - № 5. - С. 7-12.
11. Великая Отечественная война Советского Союза. Краткая история. - М., 1965.
12. Буряченко С. Священна реліквія // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 74.
13. Шептій Н. Студенти вогнених літ // Уманська зоря. - 1980. - 5 лютого.
14. Андрій Романщак // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 23.
15. Панченко М.З. // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 1, 26, 27, 48, 49, 50.
16. Дудіна М.А. // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 80.
17. Нагородний лист О. Паланського // Музей історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. - Ф. І-2 - 28.
18. Рокоссовський К.К. Солдатский долг. - М., 1968.
19. Комарницький М. Про нього згадує маршал // Уманська зоря. - 1978. - 15 березня.

*Волошенко І.І.,
старший науковий співробітник
Монастирищенського районного музею, лауреат
обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича*

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ КРАЄЗНАВЦІВ МОНАСТИРИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ

Події Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. надихали і продовжують надихати багатьох дослідників, зокрема й нашого району. В різний час і за різною тематикою їх здійснювали письменник Яків Гончарук та Степан Ткачук (Коритня), краєзнавці Цибулева Сава Журавель та Ізабела Коваліцька, Лев Васильков (Монастирище), Микола Бондар із Полудні, Панас Данчук (Івахни), Юрій Калашник (Івахни) та інші.

Тема подвигу воїнів-земляків стала провідною в творах місцевих поетів: Олександра Петриченка, Михайла Ярового, Тамари Крохмальної. В книзі "Сто літ дорогою здоров'я" Галина Андрущенко розповідає про воїнів-лікарів.

Найбільш узагальненими, документально аргументованими стали "Історія міст і сіл Української РСР", "Книга пам'яті", в створенні яких є доля і наших краєзнавців, а також мої видання "Монастирищина. З історії рідного краю" (1995 рік), "Шляхами нескорених" (1999 рік), "Нариси з історії поселень Монастирищенського району" (2004 рік).

Разом з відділом освіти розробили ми й програму вивчення історії рідного краю з 1-го по 11-й клас. Дослідження здійснювалися за такими напрямками: а) обставини, в яких розпочиналася війна на території району, б) окупаційний режим ворога, в) підпільно-партизанський рух та його значення, г) бої за визволення району, д) збитки, нанесені ворогом, та відбудова зруйнованого господарства, е) увічнення подвигу своїх земляків та визволителів.

Які причини підштовхували керівництво району, краєзнавців, зокрема мене, на такі дослідження, крім загальноприйнятих вимог до вивчення цієї теми?

По-перше. До 1954 року Монастирищенський район був у складі Вінницької області. Вінничанам ми стали непотрібними,

черкащани славили своїх воїнів. Події ж 1941-1945 років на території нашого району залишалися поза увагою, хоч саме у нас пролунав перший партизанський постріл.

По-друге. У виданнях того часу всі події зображувалися як результат керівництва Івана Калашника, що викликало незадоволення і ще живих партизанів, його земляків із Хвилі і населення. Існували й різні плітки щодо його смерті.

По-третє. Зразу після війни в районі було зареєстровано 101 партизан та підпільник. Після 1964 року (втручання М.С. Хрущова) їх стало понад 500. Потрібно було розібратися, хто є хто.

По-четверте. Уже в ході нашої роботи виявилось, що організатором підпільно-партизанської боротьби на Вінничині вважався підпільний обком партії на чолі з Д.Т. Бурченком, котрого десантувала Москва, що не зовсім відповідало дійсності. В перший раз його направила Москва в червні 1943 року з чужим складом партизанів, яких вороги зразу ж розгромили, другий раз - на початку січня 1944 року, коли радянські воїни уже почали визволяти область.

На сході ж Вінничини виник обком самотужки уже 18 серпня 1942 року і називали його МРПК (Міжрайонний Підпільний Комітет). Керував ним агроном із Теплика А.К. Микитенко, а після його загибелі - М.С. Корнійчук.

Ця обставина стала також причиною відмови "Політвидава" друкувати мої наробки "Шляхами нескорених". В своїх рецензіях дали добро на друк - Вінницький, Черкаський, Київський обкоми партії, філіал інституту Марксизму-Ленінізму, а "Політвидав" відмовляє: "Обком партії Микитенка незаконний". Дали добро аж у 1985 році, коли на "Політвидав" уже не було впливу члена ЦК КП (б) У Д.Т.Бурченка. Видання з'явилося уже в незалежній Україні.

В ньому показано реального, а не міфічного Івана Калашника, виявлена структура підпілля та партизанських утворень, описані їх конкретні дії, розкрита роль організаторських груп ЦК КП(б)У та Українського партизанського штабу. Тоді ж з'явилися й уточнені списи месників, які районна влада офіційно затвердила: партизанів стало 114, підпільників - 155, учасників інших форм боротьби - 260.

Думаю, що ми зуміли довести, що і в нашому краї поява і боротьба партизан та підпільників були закономірною реакцією на жахливі злочини ворога.

Гітлер розчленував Україну на 4 частини, Вінницьку область - на 2. В складі Монастирищенського гебіткомісаріату (а це 3 райони:

наш, Дашівський та Оратівський) ми потрапили до складу Житомирського генерального округу. Ось чому, досліджуючи події того часу, ми змушені вийти за рамки Монастирищенського району: у виданнях мова йде також про події у Дашівському, Оратівському, Теплицькому, Іллінецькому та інших районах.

Гebітскомісар Цельнер, жандармерія, ляндвiрт (агрокомендатура), охоронці війська на залізниці та вокзалі, комендатури поділ району на 6 кущових агрокомендатур, які очолювали німці - спеціалісти сільського господарства (майбутні поміщики), чотири тюрми - ось таким був апарат насильства.

Слідом за окупантами прийшли в район українські націоналісти. Не Бендери (він уже сидів у тюрмі), а Мельника, який був ближче до фюрера. Вони утворили українські органи влади: районні та сільські управи, українську поліцію, селом управляли старости та поліцаї, керівники громгоспів. Як це відбувалося конкретно, показано на прикладі Коритні.

В дослідженнях читач дізнається про головні каральні заходи окупантів:

а) реєстрацію комуністів та оточенців. Хто не зробив цього - розстріл;

б) збір врожаю, конфіскація худоби, розмір офіційних податків;

в) збір теплих речей для армії Гітлера, що замерзала під Москвою;

г) у нас є свій Бабий Яр (Поперечний), де 29 травня 1942 року було розстріляно 6055 осіб в основному євреїв: з Монастирища - 4924, Цибулева - 489 і т.д. На початку війни подібний злочин фашисти вчинили в Терлиці. Там 400 осіб, що тікали з Гайсина та Вінниці, розстріляли і забили лопатами, напівживими засипали землю. 1005 імен загиблих ми встановили, передали в Ізраїль. Там їх викарбували на Стіні плачу в Іерусалимі.

Однак найголовніша акція, яка тривала протягом 1942-1943 років, це набір робочої сили для рейха. В 1942 році відправили до Німеччини більше 2-х тисяч, а всього у фашистському "раю" побувало понад 5 тисяч осіб. Як це відбувалося ми показали на прикладах набору остарбайтерів у Цибулеві, Монастирищі, Копіюваті. Ось документ від 9 липня 1943 року за підписом Житомирського окружного комісара: "1. Той, хто саботує наказ фюрера і не з'явиться для відправки до Німеччини повинен бути заарештованим і доставленим в Монастирище.

2. Члени його сім'ї: а) віком до 16 років передаються в сирітський приют у Дашів; б) від 16 до 50 років заарештовуються і разом доставляються в Монастирище; в) старше 50 років передаються на утримання родичів.

3. Все майно конфіскується...".

Як тут не поїхати при такій загрозі для родичів. Однак і переховувалися і тікали. Микола Лебідь з Нового Міста 11 разів.

Читач знайде в дослідженнях документальні повідомлення про матеріальні збитки, які вороги завдали нашим господарствам району: 17479 голів ВРХ, 11268 свиней, зруйновано 2 цукрозаводи, 3 МТС, пограбовано 52 колгоспи, 6 відділень радгоспу, знищені 2 залізничні колії, вокзали тощо.

Ми з'ясували, що Коритнянська та Цибулівська підпільні організації виникли незалежно одна-від-одної, що у них була різна структура, різні люди, різна мета. Якщо в першій переважали місцеві жителі, то в другій - оточенці. Перша складалася з 5 підпільних організацій і кількох груп і стала основою Монастирищенського підпільного райкому партії, Цибулівська складалася із бойових груп на відділках радгоспу. Якщо перші готувалися шкодити ворогу на своїй землі, то бойові групи Цибулева Маркович планував об'єднати і догнати фронт. Коритнянське підпілля створював П.О.Саморуха (політрук), Цибулівський лікар - Б.М. Маркович, який втік з Уманської Ями, а не Калашник І.І. як це трактувалося раніше. Довели, що коритнянські партизани та цибулівські бойовики народилися із підпільних організацій, а не навпаки. Так, у звіті Монастирищенського підпільного райкому партії є графа: "направили в партизанські загони 218 чоловік". З них і були сформовані загони ім.Чапаєва, "Іскра", партизанські групи Кучеренка (Цибулів), Михайлюка (Долинка-Івахни), Пороховецького (Конело-Попівка), пізніше – 4-го батальону Х.Агладзе. Вважаємо, що рішення про внесення до списків учасників інших форм боротьби було вірним. Це ті, що годували партизанів, переховували оточенців, прали білизну, доставали зброю, ремонтували її, розповсюджували листівки тощо, їм також загрожувала смерть. Так ми підкреслили всенародну підтримку партизанам та підпільникам.

Відтворено також роль так званих організаторських груп, яких направляли в тил спочатку з Москви, а пізніше з Українського Партизанського штабу при ЦК КП(б)У. Невідомо, яка доля чекала

і наших партизанів, якби штаб не перехопив німецьке повідомлення про те, що на сході Вінничини діють партизани. І ось у нашій Хвилі Жовтня 19 серпня 1943 року з'являється така група на чолі з І.Д.Мединським, котрий і розпочав створення Другої Української партизанської бригади. Так само і загін "Іскра" здобув друге дихання після об'єднання з іншими посланцями Великої землі. Організаторська група Героя Радянського Союзу Бойка доставили в штаб бригади військових спеціалістів, зброю, підривні устрої, 2 радіостанції і навіть друкарню.

З видань читач дізнається і про участь у боротьбі проти ворога неповнолітніх месників. Зокрема про те, як Коритнянські та Халаїдівські комсомольці-підпільники готували втечу військово-полонених із Уманської Ями у Шабелянські ліси і як трагічно загинули в гестапо, про 11-річного піонера Леоніда Стратієвського. Пораненого його схопили карателі і закатували насмерть. Вміщена хвилююча розповідь про подвиг 13-річного піонера – сина П.О.Саморухи - Володі, котрий зумів добратися до Рівного (а це 500 км), знайти там у Цуманських лісах загін полковника Медведєва і передати йому координати партизанів Другої бригади, перелік того, що їм потрібно. Результатом цього подвигу і стало прибуття з Москви організаторської групи Бойка.

У виданнях наводяться жахливі картини розправи окупантів з месниками та їх родинами: трьохразове спалення Підвисокого, розправа з коритнянами на другу Причисту 1943 року, коли сам гебітскомісар Цельнер спалив 96 хат і застрелив п'ятьох жителів, спалені частини Хвилі, Долинки, Івахнів, Тарнави, знищення Антоніни, трьохразове катування та розстріл партизанів та їх родин із Хвилі та Підвисокого (розстріляли 27), знищення в гестапо комсомольців-підпільників тощо. Всього загинуло партизан та підпільників лише у нашому районі 72. На братській могилі 22-х стоїть пам'ятник. Є братська могила і у Підвисокому.

І як підсумок боротьби, цифри звітів: а) підпільного райкому партії - організували 16 підпільних організацій і груп... передано в партизани 218 чоловік, 309 гвинтівок, 17 автоматів, знищено 17 молотарок... б) рапорт командирів за партизанські дії: знищили ворогів - 1667, поліцаїв - 230, пустили під укіс 33 поїзди, знищили 37 паровозів, 380 вагонів, 24 автомобіля, 2 залізничних мости, вивели з ладу 5 цукрозаводів і т.д. Представлено до нагород 14 партизанів.

Отже, краєзнавці довели, що на території району діяли дві підпільні організації, різні за структурою і формами боротьби, показана їх структура, дії, названі організатори і рядові месники, що на їх основі виник підпільний райком партії на чолі з Саморухою П.О., були утворені партизанські загони ім. Чапаєва, "Іскра", групи Кучеренка, Михайлюка, Пароховецького, які потім стануть складовою частиною Другої партизанської бригади і в складі 4-го батальону (командир Х.Агладзе, комісар Я.Нижник) діятимуть на території Монастирищенського, Оратівського, Дашівського, Тетіївського районів.

Документально довели, що перший постріл Івана Калашника пролунав у нас, у Хвилі Жовтня 4 травня 1942 року і сповістив про початок партизанської боротьби на сході Вінничини, показали реального Калашника, а не міфічного, поклали край пліткам про його загадкову смерть, підкреслили: якщо невеликий партизанський загін І.Калашника прославився своєю зухвалістю, безстрашністю дій (за голову командира окупанти давали спочатку 1000, 10 тисяч, а потім і більше крб.), то партизани його наступників із 4-го батальону нанесли ворогу значні втрати. Була відкинута також теза про легітимність обкому партії Будченка і нелегітимність обкому Микитенка-Корнійчука.

До речі, легенди не завжди приносили позитивний результат. Так трапилось із партизанським з'єднанням М.І.Наумова, яке від переслідувань ворога вирвалось із голованівських лісів Вінничини, де діяв, як вони почули, якийсь Калашник, у якого було аж 100-тисячне військо. Вийшли вони на наші: Халаїдове, Терлицю, Нараївку 18-го березня 1943 року і потрапили в подвійний смертельний трикутник: більший Умань-Гайсин-Монастирище - ланцюг непрохідних для коней ставків. Вони не знали, що під Гайсином та Калинівкою так зустрінуть відбірні ворожі частини, які охороняли "Вервольф", та і Калашника уже не було: він загинув 28 лютого. Врятувало їх те, що карателі, які прибули до нас з Умані затрималися на добу у Халаїдовому і не встигли закрити капкан трикутника: вночі загін Наумова.

Про бої за визволення району краєзнавці району написали майже все, хоч залишаються окремі проблеми.

Хочу зразу зробити наголос на тому, що події у Корсунь-Шевченківському котлі відвернули увагу дослідників від подій, які передували їм на території нашого району. А жаль.

Як відомо, Українські фронти уже в кінці 1943 року вийшли на Дніпро, звільнили Київ, Дніпропетровськ, Черкаси. На черзі Праобережна Україна. Розвиваючи наступ від Дніпра у напрямку Христинівка-Вінниця, війська Першого Українського фронту звільнили Білу Церкву, Ставище, Жашків, 6 січня 1944 року вийшли на межі нашого району по Гірському Тікичу. Це були визволителі 40-ї армії генерала Ф. Жмаченка у складі 240-ї, 163-ї, 42-ї стрілецьких дивізій, Чехословацької бригади та 5-ї дивізії з 8-ї армії. Вони з ходу визволили 6-10 січня чверть поселень району, наближалися до ст.Монастирище. Однак саме тут ворог отямився. Зосередивши танкові з'єднання генералів Хубе та фон Модена в Умані, Гайсині, Вінниці, він плекав надію не лише про призупинення нашого наступу, а й прорвавши фронт, повернутися до Дніпра.

Коли перша спроба прориву фронту по лінії Іплінці-Дашів провалилися, головний удар із Гайсина та Христинівки ворог направив проти 40-ї армії, котра вела бої на території нашого району. Зібравши в один кулак три танкові дивізії 18 січня він наносить удар по 240-й дивізії. Напівоточена в районі Цибулева-Новосілки, вона кілька днів обороняється, потім потрапляє під Фронтівкою в оточення. Фронт оголений. Щоб вийти на Жашків, з 22 по 29 січня німці здійснюють 4 танкові контратаки. Тим більше, що вони уже відчували небезпеку оточення в Корсунь-Шевченківському котлі.

Перша контратака розпочалася з Монастирищ по Соколівському шляху на Княжики-Остражани. Становище рятують танкісти 64-ї танкової бригади підполковника О.Бурди. Двобої під Владиславчиком-Княжиками. Великі втрати, проте контрнаступ зірвано. 24-25 січня новий танковий таран ворог здійснив на Цибулів-Івахни. Його також зірвано, але великою ціною загинула майже вся бригада та її командир Бурда. На щастя з-під Липовця встигла прибути 44-та танкова бригада І.Й.Гусаковського, яка буквально проутюжила Івахни і відбила остаточну спробу вийти на Жашків.

Зрозумівши небезпеку прориву, радянське командування в ці дні перекидає на територію району 4-ту повітряно-десантну дивізію генерала Румянцева, котра закрила оголений фронт від Івахнів до Балабанівки, 8-му протитанкову бригаду підполковника Чеволі (Долинка-Івахни) та 294-й полк протитанкової артилерії підполковника Глігорашвілі, котра стала насмерть між Цибулевым та Шарнополем. Коли ворог 25 січня спробував обійти Цибулів

справа і нанести 3-й танковий удар артилеристи полку лише за півгодини бою підбили 13 танків, більше 20 бронетранспортерів, але й наш полк полк поніс величезні втрати.

Напевне, ці командири, ні тим більше рядові воїни, ще не знали, що 12 січня радянський генеральний штаб поставив завдання розпочати оточення загарбників 25-26 січня силами 1-го та 2-го Українських фронтів. Від Першого фронту це повинна здійснювати саме 40-а армія Жмаченка, 27-а армія Трофіменка, 6 танкова армія Кравченка.

Отже, коли 24 січня розпочалися операції по оточенню, у нас це були бої з метою ворога вийти до Дніпра. У своїх спогадах маршал Конєв лише одним реченням обмовився про те, що підготовка до оточення ворога проходила у складних умовах, 40-а армія відбивала удари німців з Вінниці та Умані. В спогадах генерал Уманський (командир 240-ї дивізії) стверджував, що до 25 січня стратегічною метою німців було прагнення повернутися до Дніпра і лише після 25-го мета атак змінилася: здійснити прорив на Жашків з метою зриву оточення своїх військ.

Для воїнів 4-ї десантної дивізії, 8-ї протитанкової бригади вони стали смертельними. 26-27 січня німці наносять четвертий танковий удар із ст.Монастирище на Лукашівку, проривають фронт через Гірський Тікич. Їх танки зустріли артилеристи 8-ї бригади, котрі за 4 дні тут підбили 54 танка, 44 бронетранспортера-спартера. 4 воїни з стали Героями, а бригада нагороджена орденом Леніна.

Тоді ж здійснили подвиг і стали Героями посмертно Іван Жеребцов та Семен Тартіков, які кинулися під танки зі зв'язками гранат і підірвали їх. Коли танки вийшли на командний пункт 15-го полку під Лукашівкою, їх зустріла батарея капітана В.М. Леженка і загинула вся. На трагічно-переможній ноті пішли з життя воїни роти автоматників Георгія Бастракова, котрий викликав вогонь "Катюш" на себе (вони стояли під Тарасівкою). Згоріли ворожі танки, згоріла й рота зі своїм командиром. Ми встановили, що за визволення району загинуло 2543 солдати, їх прах знаходиться у 18 братських могилах (в Івахнах - 1118, Цибулеві - 402, Княжиках - 378 і т.д.). За бої на Монастирищині звання Герої одержали 7 воїнів, з них О.Бурда, І.Жеребцов, С.Таритиків посмертно.

Чимало документів спогадів зібрано й опубліковано. Встановлено, що пішло на війну за два заходи (літо 1941 року, березень 1944 року) 6543 монастирищанина, не повернулися з

фронтів - 3732, з яких загинуло в боях - 1273, пропали безвісти - 2271, загинуло від ран - 305, в полоні - 64. П'ять наших земляків стали Героями (генерал Поплавський, полковники Мільнер та Фуковський, підполковник Лахольок, лейтенант Дзигунський), Василь Кибальний - кавалер трьох орденів Слави, їх подвиги описані і в дослідженнях, і на сторінках інших видань, зокрема подвиг Михайла Дзигунського та дії старшини-кулеметника Кузьми Москаленка із Терлиці увічнені на діорамі "Сапун-Гора" в Криму.

Кілька слів про особливості відтворення подій. У виданні "Шляхами нескорених" 25 розділів, біля 600 діючих осіб. Щоб створити достовірність подій, кожен розділ розпочинається з документа, а потім розкривається його суть у конкретних діях месників.

В книзі "Монастирищина" події Великої Вітчизняної війни висвітлюються у 9-му розділі. Тут з метою економії обсягу роботи, підкреслення достовірності використовується форма щоденника подій.

В третьому виданні "Нариси з історії поселень Монастирищенського району" по кожному поселенню є опис подій 1941-1945 років хронологічно. Так, скажімо, по Коритні йде опис подій першого місяця війни, встановлення окупаційної та української влади, формування П. Янишевським підпілля, перебування в селі підпільного обкому партії (МРПК) і прийняття партизанами присяги, каральні дії окупаційної влади (спалення 96 хат, знищення комсомольців-підпільників, розстріл тих, хто переховував оточенців, як два рази село визволялося, діяв тут госпіталь, про дії окремих воїнів-земляків, ук увічнена пам'ять воїнів.

Є й проблеми. Одна з них стосується відтворення імен воїнів, що загинули в 1941 році на початку війни. Ми встановили, що тоді, відступаючи з Оратова на Умань, на території району вели нерівний бій під Тарасівкою та Зозулинцями 80-а та 140-а стрілецькі дивізії, а по лінії фронту Копіювата-Халаїдове - рештки 24-го мехкорпусу та 45-ї танкової дивізії (з 23 по 30 липня), що там згинув чимало наших воїнів. Ім'я відоме лише одного. Встановили також, що під Цибулевым з відступаючих частин командування сформувало бойову групу у 2 тисячі воїнів і поставило завдання зупинити наступ ворога до тих пір, поки на Жашків не прийдуть рештки техніки та кіннота. Утримали і пропустили, а самі поляли: ворог уже захопив Цибулів. В 1950-х роках прах багатьох з них перезахоронено у братську могилу Цибулева, однак імена їх

залишилися невідомими. Тепер син одного з них підняв клопотання про увічнення їх пам'яті. Там, де вони загинули планується встановити пам'ятний знак, а поле, де йшли бої, назвати Солдатським.

1. Колишній Партархів Вінницького обкому партії (ф.425, оп. 1).
2. Вінничина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 -1945 рр.
3. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, Одеса, 1980.
4. Українська РСР у Великій Вітчизняній Радянського Союзу 1941-1945 рр., Київ, 1967.
5. Історія міст і сіл Української РСР (Вінницький, Київський, Черкаський томи), Київ, 1972.
6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - К., 1963 рік.
7. Д.Т. Бурченко. Рейд до Південного Бугу. Київ, 1978.
8. МЛ. Наумов. Степовий рейд, Київ, 1990.
9. Д.М. Медведєв. Сильні духом, 1979. 10.Корсунь-Шевченківська битва, Київ, 1989.
- 11.Історія Української РСР, т.П, Київ, 1967.
- 12.Архівні матеріали Монастирищенського райвійськкомату.
- 13.Газети "шлях колгоспника", № 142, 144, 149, (1941р.), № 2 (1945 р.).
- 14.Щоденник Я.Нижника - комісара партизанського батальйону №24, спогади командира Другої партизанської бригади А.К. Кондратюка, колишнього голови комісії по евакуації майна та людей М.М.Бредулі та інших.

Авраменко В.П.,
старший науковий співробітник Шевченківського
національного заповідника (м. Канів)

ВІЙНА У ЗАПИСАХ КНИГИ ВРАЖЕНЬ НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ

Щороку канівчани відзначають в кінці січня день визволення рідного краю від німецько-фашистських загарбників в роки Великої Вітчизняної війни та славний травневий День Перемоги. Відходять в історію дні та роки, коли на дніпровських рубежах точилися запеклі бої. Давно відгриміли грози атак, заорано траншеї на полях і спокійно тече Дніпро, але всі наступні покоління повинні знати й пам'ятати, якою ціною було здобуто перемогу. Адже

війна не обминула жодного куточка нашої країни, жодного міста, села, родини, жодної людини. Не обминула вона й Канів, Тарасову гору та музей Т.Г. Шевченка.

Грозивий подих цієї найкровопролитнішої війни пронизує й окремі записи з Книг вражень, які з 1897 року пишуться на Тарасовій горі. Вони змушують кожного з нас знову і знову повернутися до тих грізних часів, щоб крізь товщу десятиліть, крізь призму пережитого краще зрозуміти велич подвигу і осмислити уроки історії.

Багатох звістка про початок війни застане саме тут - у Каневі, на Чернечій горі. Тому, перебуваючи в цей день поряд з могилою Кобзаря, люди могли поділитися з ним своїм гнівом і обуренням, проявити свою мужність у ці сташні хвилини і готовність до самопожертви в ім'я Батьківщини:

"...Гнівом сповнюється серце, коли згадаєш, що там, на заході нашої землі, гримлять гармати, що знахабнілий ворог насмілився порушити наші священні кордони і піддав бомбардуванню мирні міста...Що ж, нехай знають ті, які підняли на нас зброю, що наш волелюбний народ, народ-богатыр, народ, що виплекав і зростив таких полум'яних борців за свободу і щастя свого людства, як Т.Г.Шевченко, цей народ ніколи і нікому не поступиться і п'яддю землі, він зітре на порох кожного, хто порушив мирну працю щасливих народів великої соціалістичної Батьківщини" - записав у Книзі вражень журналіст Г. Лінчевський 22 червня 1941 року.

Люди йшли до Святої могили, але дещо з іншою метою ніж в мирні дні. Вони присягалися... Так, за дорученням Н-ської частини, Балицький 25 червня 1941 року напише:

"Ідучи по призову робітничо- селянського уряду на захист нашої Батьківщини-Вітчизни від німецько-фашистських загарбників-варварів, ми, мобілізовані бійці Червоної Армії, відвідали музей великого українського поета Т.Г.Шевченка. Ми зобов'язуємося до останньої краплі крові і останнього дихання захищати нашу Батьківщину від фашистських варварів. Не володіти Гітлеру Україною!"

У серпні 1941 року ворог наблизився до Канева. Оборону нашого міста тримала 26-та армія під командуванням генерал-лейтенанта Ф.Я. Костенка. Канівщину обороняли

227,264,97,159,301 стрілецькі дивізії, 5-й кавалерійський корпус, повітряно-десантна бригада, танкова дивізія. Атаки фашистських літаків на дніпровські мости відбивали артилеристи 127-го та 286-го зенітних дивізіонів. За Шевченківський Канів велися жорстокі бої. Це були бої за святую землю, адже в її лоні покоївся прах Тараса Шевченка. Цим вона ставала ще ріднішою, неймовірно близькою навіть тим, хто ніколи по ній не ступав.

Один із бійців, учитель Олександр Феофанович Грицик, писав у листі до рідних з палаючого Канева:

"...Ніколи мені не була такою дорогою рідна земля. Все таке дороге: Дніпро, канівські поля, напоєні кров'ю.

Ворог рветься до Канева. Тільки тепер я зрозумів так глибоко ціну рідного краю. Вчора німець був коло самого міста. Там, кажуть, могила Т.Шевченка. Я не бачив. Серце здригається, коли подумаєш, що ворог може топтати могилу поета, глумитися над нею...

Мила моя! Якщо доля вготувала мені вмерти - не впадай у відчай. Безмірно більше горе всього народу. Комусь треба вмерти, комусь вижити. На те війна. Щоб зі мною не трапилось, я вірю в нашу перемогу..

Цей лист буде знайдено в 1970 році під час будівництва Канівської ГЕС на будівельному майданчику в засмоленій пляшці. Тепер він зберігається у фондах Шевченківського національного заповідника.

На Канівщині підступного ворога у складі 26-ї армії зустрів і рядовий Данило Бакуменко. В майбутньому відомий український поет передасть ті почуття, які рвалися з розтревоженої душі в поезії "За нас правда", яку підполковник запише у Книзі вражень вже після війни 21 травня 1961 року:

Канів рідний! Тут до болю
Все близьке мені, як дома,
І у лісі, і у полі
Кожна стежечка знайома.

На твоїй Чернечій кручі
В сорок першому в одранні,
Коли дим війни до тучі
Піднімав клуби багряні.

Я, поранений, прощався
Із Тарасом в пеклі бою...

Про запеклі бої на дніпровських рубежах Данило Бакуменко розповість у романі-хроніці "Живих кличу" та поетичних творах "Легенда Чернечої гори", "Тарасова гора" та інших.

Наші війська билися за кожний населений пункт, за кожне перехрестя доріг, кожний оборонний рубіж, відбиваючи спроби противника прорватися до річки. Тому далеко не всі залишилися живими, не всі отримали від долі можливість ще хоча б раз піднятися на Тарасову гору.

Через 50-го років після грізного 1941 у Книзі вражень за серпень знаходимо такий запис: "Ветерани 26-ї армії посетили музей Великого українського Кобзаря Тараса Шевченка в дни 50-летнего юбилея героической обороны Земли Шевченка.

Вечная вам память и низкий поклон!" (Підписи.)

А ось ще один запис цього ж року: "11 серпня 1991 року відвідали могилу Т.Г.Шевченка ветерани Дніпровської військової флотилії, які захищали м.Канів в 1941 році." (Підписи.)

Сьогодні на західній околиці Канева стоїть велична постать радянського воїна з протитанковою рушницею в руках. Це пам'ятник всім бійцям і командирам 26-ї армії, що не схиляли голови перед знавіснілим ворогом, своїм життям відстоювали рідну землю від поневолення. Його спорудили трудівники "Дніпробуду" за проектом заслуженого архітектора УРСР В.Г.Гнездилова у серпні 1981 року.

Безцінну допомогу військам 26-ї армії та інших частин надавав екіпаж фортеці на колесах - бронепоезда № 56 під командуванням старшого лейтенанта П.К.Іщенко. Він вписав славу бойову сторінку в героїчну оборону Канева, до останньої можливості разом з катерами Дніпровської флотилії бронепоезд прикривав відведення наших військ на лівий берег Дніпра. Тільки пошкодження стратегічно важливого канівського мосту змусило екіпаж підірвати бронепоезд і влитися в піхоту.

Серед бійців героїчного екіпажу був і старший механік бронепоезда № 56 П.І.Васянович, який 1 березня 1978 року зробив такий запис до Книги вражень: "Я - захисник міста Канева в 1942 році в складі екіпажу легендарного бронепоезда №56... Тут, на канівській землі, пролита моя кров і моїх товаришів."

В честь героїв бронепоезду було названо вулицю в місті Каневі.

З часів війни збереглася частина цього бронепοїзду, що тепер як пам'ятник нагадує жителям міста про існування легендарної фортеці на колесах.

Незважаючи на мужність і героїзм проявлений при обороні Канева, наші війська змушені були відступати. З біллю в серці на палаюче місто, на могутий та рідний Дніпро дивились в той час О.Гончар, Г.Тютюнник, В.Кондратенко, А.Гайдар.

"Що буде з тобою, свята могило Тарасова, з тобою що буде, рідний народе мій? Чи вистоїш, чи перебореш?" - напише пізніше згадуючи про ці трагічні події Олесь Гончар в романі "Людина і зброя" [1, 156].

Хвилини прощання воїнів з Шевченковою могилою в останні дні перед вимушеним відступом зафіксував військовий кореспондент Віктор Кондратенко у книзі "Кров'ю серця".

"...На солдатах пошарпанний одяг, на багатьох з них скрєвавлені пов'язки, але вони всі зупиняються перед дорогою могилою...із стогоном та гнівом з їхніх грудей вириваються слова: "Прощай, Тарасе! Ми вернемося! Ми прийдемо!" [2, 3-4].

А ось як про ці події через багато років, а саме 18 травня 1978 року, згадуватиме у книзі вражень музею Михайло Котов: "У тяжкі дні війни, залишаючи Канів, я бачив, як радянські воїни прощались з Тарасом Шевченком. Разом зі мною був Аркадій Гайдар – письменник, який безмірно любив геніального сина українського народу. Він сказав тоді: " Ми повернемося до тебе, дорогий Тарасе..."

У жорстокому смерчі під Каневом, ці люди мріяли і вірили у яскраві зірничі перемоги. Вони вірили, що знову повернуться на цю землю і пройдуть по ній як визволителі, як переможці.

Попереду були неймовірно тяжкі дні і ночі фашистської окупації, смертельні атаки, але у вересні 1943 року радянські війська повернулися до Дніпра. Розпочалася одна з найвизначніших операцій Великої Вітчизняної війни – битва за Дніпро.

Збиваючи ворога на підступах до Дніпра, проривалася 206-та стрілецька орденів Суворова, Кутузова, Богдана Хмельницького дивізія. Її воїни першими форсували Дніпро біля Канева, захопили три плацдарми на правому березі і кілька місяців вели кровопролитні бої за визволення міста.

У книзі вражень 22 жовтня 1959 року колишній старшина, а в

той час директор їдальні №14 тресту "Первомайськ-вугілля" записав: "У вересні 1943 року в цьому районі,напроти пам'ятника великому Кобзарю, 722-й стрілецький полк 206-ї стрілецької дивізії,в якому я служив старшиною кулеметної роти, з ходу форсував Дніпро..."

Наступний запис зробив доктор мистецтвознавства С.П.Сміян з міста Москва, 18 липня 1978 року:

"Уперше я був тут у 1943 році. Ми тільки-но форсували Дніпро.Тоді я низько уклонився Великому Тарасу...Сьогодні 18.07.1978р., я знов у Кобзаря..."

За спогадами ветеранів, бійці 206-ї дивізії першими прийшли на Кобзареву могилу після її звільнення. Вони з гордістю поставили біля її підніжжя щит з написом: " Ми повернулися, батьку!" А на могилу поета визволителі поклали скромний вінок, сплетений із соснових віт, на якому були стрічки із звичайних бинтів, пофарбованих марганцем [3. 155].

"І, мабуть, жоден з великої кількості розкішних вінків, які були чи будуть покладені на могилу Тараса Шевченка, не проявлять з такою силою глибокої любові народу до поета, як цей простий вінок солдатів переднього краю,"- написав учасник визволення Тарасової землі Сергій Смирнов у книзі "На війні" [4, 336].

Разом з бійцями 206-ї дивізії перший скромний вінок на могилу Кобзаря поклали й партизани загонів, що діяли на Канівщині й з честю носили його ім'я (під командуванням В.Д.Ломако, М.Дудченка та інші). Про це згадується в Книзі вражень 9 травня 1971 року: "Ми, колишні партизани Канівщини, поклали перший після визволення Канева вінок на могилу Кобзаря в лютому 1944 року.

Сьогодні, через 27 років, ми знову зібралися на могилі великого сина України, щоб вшанувати світлу пам'ять Тараса Григоровича, і поклали до підніжжя пам'ятника новий вінок в День Перемоги..."(Підписи.)

Момент покладання вінків до могили радянськими воїнами, відобразив у своїй ліногравюрі колишній автоматник батальйону капітана С.Мурзи 206-ї стрілецької дивізії,а в майбутньому член Спілки художників СРСР - Олександр Петрович Тарасенко.Серед його творчого доробку основне місце займають полотна на тему Великої Вітчизняної війни і, зокрема, про форсування Дніпра в районі міста Канева. Вище згаданою роботою відкривається

серія графічних робіт " Бої за Тарасову землю", в яку входять такі ліногравюри: "Форсування Дніпра 1-м батальйоном 722-го стрілецького полку капітана С.С.Мурзи", "Полк Л.М.Дудки висадився поблизу могили Т.Шевченка", "Бій на висоті 225", "Бій коло дуба" та інші (в даний час роботи зберігаються у фондах музею Т.Г.Шевченка у Каневі).

Свої спогади О.Тарасенко теж залишив на сторінках Книги вражень 15 травня 1977 року: "Будучи бійцем 206 с. д., мені довелося визволяти від фашистської нечисті твої Тарасе священні землі та твою домовину. І перший вінок положили на твою могилу бійці нашої дивізії...

...я вдячний за свою долю, що я остався в живих після пекельної війни, що став художником..."

До глибини душі зворушливий ще один запис із Книги вражень, зроблений 9 травня 1974 року: "Я, Чебанюк Анатолій Леонтійович, ветеран 206-ї с.д. 737-го полку, рядовий, в 1943-1944р.р. визволяв землю великого Тараса...На висоті Княжій був тяжко поранений. Сьогодні в День Перемоги, будучи інвалідом (без обох ніг), прибув через 30 років знову на цю землю подивитися на бойові місця і низько вклонитися дорогому Тарасу...

Люди, бережіть мир і будьте щасливі!"

Війна покалічила тіло цього чоловіка, смерчем пролетіла крізь його серце, але живою залишилася душа...На честь всіх воїнів-визволителів 206-ї с.д., що вистояли чи полягли в боях, у Каневі встановлена пам'ятна стела, її ім'я носить одна з центральних вулиць міста.

1944 року поетичні твори, присвячені визволенню Канева на сторінках Книг вражень запишуть М.Т. Рильський, О.Ющенко.

1944-й та переможний 1945-й роки особливо багаті на записи, адже люди приходили, щоб сповістити про довгождану Перемогу. 9 травня 1945 року шанувальниця Левицька зробить такий запис: "Дорогий Тарасе! Сьогодні, 9 травня, в день остаточної перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, я вирішила прийти вклонитися і сповістити тобі, батьку Тарасе, про День Великої Перемоги.

Фашистські загарбники уже більш ніколи не топтатимуть своїми кованими чобітьми нашу рідну українську землю. Радянський народ ніколи не забуде те горе, яке було нанесене проклятими окупантами..."

Бійці йшли до святої могили. Вони приносили любов і тепло своїх сердець тому, хто разом з ними пройшов фронтові дороги, хто допомагав своїми творами вистояти у найтяжчу годину. Підтвердженням цього є велика кількість записів. Ось які величні слова напише 13 липня 1945 року Г.Незамай: "Бринить і вічно бринітиме в серцях поколінь Тарасова кобза - вічна, жива, безмертна. В тяжких боях з фашистськими загарбниками пісня Кобзаря, велична, горда, не вгасима, кликала на боротьбу за незалежність нашої Батьківщини. Вона допомагала, вона надихала на подвиг бійців, з нею боролися і перемогли."

В ці дні на Чернечій горі люди раділи і плакали від пережитого. Ні з чим незрівнянна біль втрат обпікала груди. Вони з скорботою згадували імена тих, хто навіки залишився на Дніпровських берегах, окропивши своєю кров'ю Тарасову землю. Землю, що стала дорогою кожному бійцеві, адже я думаю, немає такого воїна - ветерана, хто б, можливо не відразу, нехай через багато років не повернувся сюди. І якби можна було скласти список відвідувачів Тарасової гори, музею Т.Г.Шевченка, то почесне місце у ньому зайняли б ветерани. І нехай мало залишилося людей, яким ще й досі сниться війна, але вони приходили й приходять сюди, щоб пройти фронтовими дорогами, щоб віддати свою шану Кобзареві, щоб вкотре згадати те, про що ніколи не забували. І ці спогади, хоча б кількома рядками лягають на сторінки Книг вражень

"А, скільки слів напише людина - це не так важливо. Якщо вони здаються дуже тихими, це теж не саме важливе. Слово повинно бути перш за все сильним, щоб його не тільки зрозуміти, але особливо глибоко відчуті..." [5, 94].

Ми пишаємось Вашим подвигом, дорогі ветерани, ми прислухаємось до кожного стуку ваших сердець, ми перечитуєм кожне ваше слово і намагаємось відчуті все те, що відчуваєте Ви, наші рідні...

1. Гончар О. Людина і зброя. - Дніпропетровськ, 1989..

2. Кондратенко В. Кров'ю серця. - К, 1946.

3. Маркушевський П. За землю радянську Кобзар воював. - Одеса, 1969.

4. Смірнов С. На війні. - М., 1961..

5. Із книги народної шани / Упоряд. Т.Ф. Базилевич, М.В. Баранова, Я.М. Данилов. - Дніпропетровськ, 1989.

Мицик В.Ф.,
фольклорист, директор Тальнівського
музею історії хліборобства, лауреат обласної
краєзнавчої премії імені М. Максимовича

СУТНІСТЬ ВІЙНИ У НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Тяжка історична доля випала українському народу. Він ні на кого не нападав, не загарбував інші народи і землі. Зате на нього, як не одні, то другі близькі й далекі вороги йшли війнами. Хижаки з чужих сторін загарбницькими кігтями впивалися в тіло України. В її обороні гинули кращі сини. Найвідчайдушніші покидали справу свого життєвого призначення і ставали лицарями борні, скроплюючи рідну землю кров'ю для проростання майбутнього життя. Про славу боротьбу за рідний край, про її героїв багато створено героїчних дум та історичних пісень. Серед них оспівано і поборників Української козацької держави гетьмана Богдана Хмельницького, селянського ватажка полковника Максима Кривоноса - Перебийноса. У пісні "Гей, не дивуйте добрії люди" про похід козаків на Поділля під проводом цього черкаського полковника. Образно зображуються битви Богдана Хмеля у думках, особливо про унікальну у світовому бойовому мистецтві - битві під Корсунем, коли козаки вщент розгромили польське військо, втративши більше десятка своїх побратимів. У думі "Перемога під Корсунем" козаки на заклик Богдана не просто виступають на битву, а починають "варити пиво":

Браття козаки-запорожці!
Добре дбайте, барзо гадайте,
Із ляхами пиво варити зачинайте:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда [1, 277].

Саме в народних піснях, уславляючи своїх хоробрих мужів і героїв, безіменних лицарів, подано справжнє народне розуміння війни: смерть, руїни, горе. Понад три десятки пісень - чи не найбільше про героїв-лицарів! - створено про Морозенка - корсунського полковника Станіслава Мрозовицького. Його героїчна боротьба і мученицька смерть, то доля усієї України.

Уся то ти, Україно,
Славою покрита,

Лютим горем та сльозами
Та кров'ю полита [2, 252].

Козаки-лицарі, як представники військової верстви, на відчай духу йшли в бій, мов на герць, зневажаючи смерть. Навіть з певною рисою ніжності викликали до себе: "Наїжджайте воріженьки, // Сам вас накликаю". Трагічними барвами, узагальнюючої художньої сили порівняннями оспівано смерть борця і лицаря. Війна в народних піснях оспівується, то як сімба, від якої нічого не родить, то як чорні жнива смерти, то як трагічна оранка. В загальному це - нищення життя і його основ.

Чорна рілля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена [3].

Хижість війни підсилюють хижі птахи. Чорний ворон є її сповісником і супутником смерти. Хоч буває і орел над трупом розкошує. Образ ворона йде від "Слова о полку Ігоревім", через козацькі пісні аж до народних пісень Української Повстанчої Армії: "Летить ворон з чужих сторін // Та й жалібненько кряче". Його невпинне "кра-кра" є голосом самої Карни - давньоукраїнської Богині покари. Після її карних справ проходить Богиня Желя, сіючи жаль і тугу на землі. Ворон добиває зраненого - " у голові ськає", довершує нищення не тільки життя, а й самого тіла. Хижі птахи прилітають:

Червону кров випивати,
Жовті кості розбирати,
З вілба очі вибирати [3, 155].

Ратники, козаки, вояки, бійці ідуть на захист рідного краю. Вони знають не тільки свою мету і покликання, але відчують доконечну фатальність, жорстоку нещадність війни. Вони можуть не просто загинути, а собою доповнити усе в рідному краю:

Своєю кров'ю червоною моря доповняти,
Своїм тілом білесеньким орлів годувати,
Своєю костью козацькою поля устиляти [4].

Яка б війна і в який би відрізок життя народу не відбувалася: чи в роки киеворуські, чи в добу козацької України, чи в роки недавні, а наслідок війни один і той. Не виграш і не програш, а смерть і руїни. Тому й стиль у піснях майже однаковий. Коли б вони не складалися, якими б художніми засобами не змальовувалися, коли

б не співалися, а картини війни будуть подібними. У "Слові о полку Ігоревім" читаємо як "часто ворони крякають", про опис битви:

З зарання до вечора,
З вечора до світа
Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи харалужнії... [5].

Достоту так співається і в українській козацькій пісні кінця XVII ст. Тільки інша зброя нищить людей:

Летять бомби тесовії,
Шумлять пулі свинцовії,
Лежать тіла убитії,
Течуть річки кров'янії [3, 152].

Смерть, руїна, погуба всього живого, а за ними біда, горе, нестатки. Усе це війна. У пісні козак каже дівчині: "Мене к собі із походу з славой очидай". Та для неї, а особливо для матері, є найважливішим: "Був би живий та здоровий, // А все - пропадай!" Бо наслідок війни, то суцільні і безповоротні втрати. Ще й сльози невтримні: материнські, вдовині, сирітські. Жінки, мов три голубки, ридма ридають:

Де мати плаче - там криниця стоїть,
Де сестра плаче - річенька біжить,
Де мила плаче - там роси нема,
Там роси нема, трава посиха! [3, 154]

Світові про смерть захисника краю оповіщується не дзвоном - його на полі брані нема. Трагічна вість звучить по усьому дооколу:

Ой за темними лісами
Лежить козак застреляний,
Ще й кривльою обілляний.
Нема кому потужити,
По козаку подзвонити.
Дзвонять коні підківками,
А козаки шабельками,
Чорний ворон крилоньками,
А матінка слізеньками [3, 165].

Смерть людини на війні в українських народних піснях здебільшого не пов'язана з конкретною битвою, подією. У них

розкривається сутність війни і горе від загибелі людини, як горе усієї землі. Життя є найвищою цінністю і для людини, і для світу. Смерть у піснях є позачасовою, але завжди суцєю трагедією. Як ось у цій з часів козаччини, хоч можна її віднести і до Другої Світової. За мотивом пісня подібна до тужиння.

А всі хлопці-молодці із війни ідуть,
Мого братика коника ведуть.
Мого брата коник чорним ковром покритий,
Ой же мій братичок на війні забитий.
Й а його несли - земля дрожала,
Й а його везли - коні стогнали.
Ой забубніте у бубни, гармати,
Нехай почує отець і мати [3, 137].

Загибель неодруженого козака часто в піснях зображується як одруження із землею, в котру він переходить навіки. У пісні "Ой на горі огонь горить" це виразно оспівано навіть з усіма весільними чинами.

Не плач, мати, не журися,
Бо вже син твій оженився.
Та взяв собі паняночку -
В чистім полі земляночку.
Та взяв собі дружиночку -
В чистім полі могилочку.
Та взяв собі два бояри -
В чистім полі два явори... [4].

Останні війни, як ось Велика Вітчизняна, принесли незліченні втрати українському народу. Засоби нищення життя збагатилися на різні скоростріли, на гармати різнокаліберні, на танки із снарядами, на літаки із бомбами. Від удосконалених засобів війна стала ще кривавішою і погубнішою

Мільйони людей загинуло із правих і неправих сторін. Українські народні пісні збагатилися на нові твори трагічного звучання. Люди оспівали переживання, біду, горе, полон, каторгу, підневільля, смерть. Хоч художність зображуваного дещо зменшилася, образна виразність послабшала, але трагізм і смертоносність війни - вбивства, зраненість душі та тіла, людська згорьованість - підсилилися. З пам'яті зринули пісні давніших років і щемливо зазвучали в інший трагічний час. Це і "За світ стали козаченьки", "Іхав козак за Дунай", особливо "Ой на горі огонь горить" - цій

баладі про смерть козака. Також поширеною була пісня "Їхав козак на війноньку". Її вважають стрілецькою і відома вона із 1915 року. Мелодію до слів створив відомий творець стрілецьких пісень М.Гайворонський. Одначе за сюжетом, образами, зворотами, ритмікою пісня є суто народною. У роки війни і впродовж наступних десятиліть її співали дівчата в обряді виряджання до війська, коли наряджали призовника, даруючи йому вишивані хустинки.

Пісні років Великої Вітчизняної війни радянською пропагандою підносилися як щось надміру патріотичне, де основними героями були Сталін із поплічниками, пізніше компартія, обов'язково Червона армія та офіційні герої, які не завжди були справжніми. ("Если страна прикажет быть героем, у нас героем становится л ю б о й" – так відверто оголошувалося комуністичною пропагандою). Збірники до середини 1950-х років заповнено псевдотворчістю, яка видавалася за народну. Пропагандистська фальсифікація відкидала людське горе, переживання, злигодні, смерть, що їх несла "священна війна". Тому й не сприймалося істинне народне розуміння подій війни. Люди творили правдиво і про те, що їх найбільше боліло.

З перших років війни найпоширенішою – від Поділля і за Сіверщину – була пісня про смерть бійця, як основний наслідок війни. Вона має багато варіантів. Сюжет її характерний для війни, яка охопила усіх. Бійці йдуть до бою. Батько копає окопи. Опису самого бою нема, але батько бачить як падає боєць і впізнає у ньому сина. Між ними відбувається розмова характерна для української звичаєвості: штири дошки на домовину, насипання могили (Уманщина, Поділля), дубова труна (Чернігівщина). Чутка, а таких у війну було різних, доходить до дівчини Галини і вона сповіщає батькові коханого, що Василь живий. Саме імена Василя і Галини є однаковими в усіх варіантах. В них проявляється новий сюжетний хід. У народних піснях вбитого нема кому поховати, а тут сам батько його хоронить. Про цю трагічну подію він з гіркою повідомляє Галині:

Поховав я сина
В чужому краю,
Насипав могилу
На груди йому [4].

Дівчина побивається від несправедливості: "Що я буду жити, /

/ А ти будеш гнить". Життя має продовжуватися і батько відверто каже дівчині:

Оце тобі стежка,
Оце тобі путь,
Покохай другого,
Василя забудь [4].

У варіантах з Поділля співається, що не так легко забути коханого як про те каже батько. Горі підсилюється ще й тим, що невідомо де його могила. Тому опечалена дівчина співає:

Як мені забути за Василечка.

Коли я не знаю де могилочка [6, 447-449].

Дуже часто вдови співали пісню "Осінь моя довгая", плачучи впереміжку із співом. Життя без милого, то суцільна осінь, темна ніч, нема ні з ким спати, ні з ким повечеряти. В горі жінка, мов птаха, облітає кругом Дону - середня й нижня частина якого здебільшого заселена українцями. Тут жінка знаходить "миленького могилу" і припадає до неї, мов до живого чоловіка. Як і традиційно у народних піснях, між ними відбувається розмова. Чоловік розпитує: як вона йшла, з якими силами? Трагічно звучить відповідь удови, котра прибилася на могилу милого:

Ні з хмарою, ні з дощем,
Тільки з горем та плачем [8].

Другою поширеною є пісня "Кувала зозуля" або "В неділю раненько" з різноманітністю варіантів про виряджання матір'ю сина на війну - "в солдати". Коли дівчат і хлопців із червня 1942 року стали масово вивозити в німецьку неволю, її переробили під ту трагічну подію. Ця пісня є найпоширенішою в обряді виряджання до війська. Взагалі вона оспівує важку розлуку, горе на війні, в армії, на чужині.

Після війни дівчата, жінки, які поверталися із каторжних робіт з Німеччини, Австрії, часто співали пісні про неволю. Більшість з цих пісень так і залишилося незаписаними. В деспотичні сталінські часи тему неволі, полону не висвітлювали і в фольклористиці. Навіть пісня про смерть бійця із вигуком солдат: " - Прощай, Україна!" не могла бути надрукованою, бо ж війну, як беззастережно трактувалося, виграв Радянський Союз під проводом компартії, завдяки дружбі народів.

Визволення рідного краю від німецьких загарбників відбулося і в творчості кобзарів та бандуристів Черкащини. Кобзарі Нікін

Прудкий (Черкаси), Олексій Чуприна (Корсунщина) співали пісні про перемогу. Останій створив пісню про Корсунську битву 1944 року. Разом із воїнами-визволителями пішов кобзар Кость Яцик від села Росішок (батьківщина Івана Гонти). Аж до західного кордону України звучала його пісня про звільнення Умані. Вона є творчою переробкою пісні про славетного гайдамацького полководця Максима Залізняка. Навіть день один і той називається.

Як вдарили із "катюші"
У середу вранці.
Накидали за годину
Німців повні шанці.
Отак славно військо красне
Билось з німчурою.
Геть погнали з України
Усіх чередою [9].

Радість повернення бійців із фронту оспівав бандурист із Вишнополя фронтовик Іван Сотниченко. Її і зараз співають хори української пісні "Берегиня" (Київ), "Ордана" (Тальне) як народну.

А на вулиці дівчата,
Як маки цвітуть,
А вже наші гарні хлопці
Та й додому йдуть.

Відчиняй же, мати, двері,
Зустрічай синів,
Що служили чесно й добре
Били ворогів [2, 257].

Пісні про війну, записані в межах теперішньої Черкаської області, відтворюють трагічні події в житті людей і їхнє розуміння та виображення сутності війни. З особливою трагічністю наслідки війни втілено у таких рідкісних народних поетичних творах як тужиння. Автору поталанило їх записати на Посуллі - селах Мохначі та Жовнині Чорнобаївського району. У першому з них 1970 року відкрили пам'ятник загиблим воїнам. Люди відсвяткували 25-річчя з часу перемоги над німецько-фашистськими загарбниками і події війни розтривожили людські душі.

В літературі ці зразки народної пісенної творчості здебільшого називають голосіннями. Голос - це зовнішній вияв, а туга є внутрішнім станом душі. У народних піснях, а вони є мірилом

істинності, йдеться тільки про тужіння. За покійним чоловіком жінка виспіває: "Ой тужу, тужу по своєму мужу". Інша, котра з чоловіком прожила абияк, чесно зізнається: "І жив - не любила, і вмер - не тужила". Коли козак десь далеко і в самотині гинув, то жаль був подвійним через нездійснений звичай:

Нема кому потужити,
По козаку подзвонити.

Опріч цього у пісні розмежовується плач і тужіння. Про смерть славетного звияжця козака Морозенка співається:

Заплакала Морозиха
Та й стала тужити [10].

У пісні "Зелена дібрівонька", записаний у Мохначі, коли помирає зранений козак, то з жалем промовляє:

Якби в мене сестри були,
Вони б мене обтужили,
Вони б мене обтужили,
В золотий гріб положили [11, 113].

Отже, народ свій жалобний поетичний виспів назвав тужінням. До цієї назви й науці потрібно повернутися.

Тужіння - здебільшого імпровізована творчість, обумовлена горем. В давніше витворений зразок додається виспів про добродійність покійного, змальовується важке становище, яке буде без нього, і речитативом повідується про це світові і людям. Саме такими є тужіння на Подніпров'ї та Посуллі. Так їх тут і називають. Високохудожніми творами є тужіння із села Мохнача. Судячи по зворотах, порівняннях, вони є найдавнішими зразками цієї журливої народної поезії. Тужіння із Жовниного мають в собі елементи імпровізації. Тужать тут жінки за полеглими у війні не тільки на похоронах, а й на поминках, на проводах, в поминальні дні, у день визволення села, в день Перемоги і взагалі, коли туга за рідним чи близьким наляже на душу. Зразком імпровізації є тужіння з Мохнача, коли у двадцять п'яту річницю Перемоги матері Харитині Ярко за вбитого сина дали п'ять карбованців:

Ой, де ж ти, мій синочку,
Так довго пробував,
Що досі вісточки не прислав?
Чого ж ти так мало заробляв,
Що з двадцять п'ять років
Тільки п'ятірочку прислав?

Тужіння за вбитими на війні довелося записувати відразу після відзначення 25-річчя Перемоги і це полегшило справу. Жінки входили в тужливий стан і мовби відокремлювалися від навколишності. Не спів, а стогін душі вимальовував цілі трагічні картини.

Вбито чоловіка і кругом ладу нема: "позаростали стежки-доріжки". Не знати, де і що з ним сталося, то ж звертається жінка до посередниці між білим і тим світом - зозуленьки, щоб вона сказала правду про загиблого. Як ось у цьому тужінні записаному від Ганни Макаренко, яка весь час печалилася за своїм чоловіком Кирилом - хліборобом та будівничим:

Мій хазяїне, та мій дорогенький,
Та де поховане твоє тіло біленьке.
Та позаростали стежки-доріжки,
Де походили твої білі ніжки...

Раз по раз брала вдова похоронку і, підвівши голову до сонця красного, до неба синього тужила на весь світ:

Ой, де та зозуленька, що вона мені кувала,
Ой чого вона мені правдоньки не сказала:
Ой де вона мого хазяїна поховала?
Чи прикривала сірою шинелькою,
Чи пригортала щирою земелькою?
Ой чи ти, моя зозуленько, кісточки розтягала...

Житель Жовниного Василь Ступін загинув 8 травня 1945 року "в чужій землі та в чужій стороні". Все життя за ним - "хазяїном дорогеньким, голубом сивеньким" тужила дружина Настя. Згорьованим життя було для вдови:

Та, мій хазяїне, та мій дорогенький,
Та, мій соколе ясненький!
Та на кого ж ти мене покинув,
Та на кого ж ти мене доручив?
Та, мій хазяїне, та мій дорогенький,
Та прийди-прилини з чужої сторони,
Та мене до себе забери.
Та розчіпай же, мій хазяїне, ручечки
І бери мене до себе до купочки.

Своє життя гіркими сльозами обмивала Катерина Гордівна Дудка з Мохнача. У хаті на самоті, на людях жінка у світ тугу посиляла.

Тужіння - стогін душі згорьованої. Чотирьох синів, чотирьох соколів Андрія, Грицька, Івана, Василя забрала в матері війна.

Ой розкотився горошок по горах, по долинах,
Ой загинули мої синочки по безрідних країнах!
Вже ж я того горобку не позбираю,
Вже ж я своїх синочків не поскликаю.
Прибувайте, мої рідненькі, в гості,
Ой буду столи застеляти
І вас у гостоньки виглядати.

Оцей паралелізм робить твір не тільки художнішим, а й трагічнішим, бо горошку не можна позбирати, а загиблим не вдасться повернутися.

У горі, залитому слізьми, мов у сні, діти ходять вулицями і розгортають людські гурти, шукаючи загиблого у війні батенька, хочуть йому "свою правдоньку носити". Смерть тут відтворена містким художнім образом:

Та вже ми його ніде
І не поймаємо, і не познаємо,
Бо впустили нашого батечка
В безоднеє море
Та буде нам без батечка
Великеє горе.

Відразу після закінчення війни жителі села Мохнача восени 1945 року насипали на честь загиблих воїнів могилу. Робили так як це споконвіку узвичаєно. Пригорщами, пеленами, хвартухами носили жінки землю і маленький горбочок почав виформовуватися у гостроверху могилу. Хто йшов, тут же до гурту ставав, свою грудочку землі клав. Це, мовляв, і моя частка в будіванні пам'ятника. З людського горя, праці та звичаю постала Воїнська могила. Грудочка землі, як дія-символ, побутована і в обряді похорон. Коли опустили домовину з покійним у яму, кожний присутній повинен кинути жменьку землі - свою грудочку в могилу покласти. Цим він засвідчує шану й любов. Символ йде з праукраїнських часів, коли могила уявлялася і будувалася, як оселя для життя померлому на тому світі. Спочатку для покійного споруджували хату, а потім в ній сплювали його. На цьому місці і насипали могилу. Або ж над спаленим прахом будувалася "домовина" і в ці "дома" приносили весною і восени їжу. Згодом над домовинами почали насипати земляні кургани. Про могилу,

як хату, йдеться в похоронних приказах: "Ой нащо тобі така хата темна та сира". В народних піснях полеглий від ран козак звертається:

Треба, мати, майстрів ськати,
Мені хату будувати,
І без дверей, без віконць,
Щоб вітронько не віяло,
Щоб сонечко не сіяло.

Не тільки про смерть йдеться в тужіннях, а про перехід в якийсь інший стан, на той світ. Тому в них і запитується, куди ти ідеш, куди від'їжджаєш? Образ хати-домовини на тому світі надто похмурий.

Та ти ж, мій братіку, такої хати забажав,
Що туди ні сонечко не прогріє,
Ні вітер не провіє.

Наталка Лазірська розповідала, що коли підводою їхала то тужила серед степу, аж коні від жалю зупинилися та шкулилися. Усе притихало. Тільки тужний голос жіночий за розстріляним братом Михайлом над степом побивався:

Ой, братіку мій рідненький,
Ой, соколику мій ясненький,
Ой, де ти головочку поклав,
Що ти мені вісточки не прислав?

Часто на Воїнську могилу ходила тужити Марія Лепська. Горе жінку заставляло. Син бо ж загинув смертю хоробрих.

Моя дитино, моя й рибино!
Тільки на тебе надіялася,
Тільки на тебе робила.
Куди ж ти, синочку, полинув,
На кого ж мене стареньку покинув...

До рідкісних зразків належить тужіння-поклон. Він передається через щойно померлого покійному на той світ. Вірилося, що все розказане в тужінні донесеться близькій серцю людині. Як у пісні про смерть козака, у ньому йдеться від зворотнього. Щоб рідний на тому світі не переживав, йому треба казати тільки про добре. Жодного похорону не минула Катерина Троцька відтоді, як отримала похоронку, що 1943 року вбито її сина Тимофія. Не один десяток літ, як один день, мати тужила. Та все ходила на похорони своїх односельців і передавала через них, мов живому, поклони-тужіння:

Приступаю до вас близесенько
Та буду просити вірнесенько,
Та перекажіть моєму синочкові ріднесенькому.
Та не кажіть, що я тут горюю,
Та кажіть, що я тут паную...

Поклін, як низка інших тужинь, закінчується образно змальованим станом безутішного горя. У цьому також відмінність тужинь з Мохнача від таких зразків усної творчості з інших регіонів України. Це поетичне звертання на "той світ" описує гірку долю жінки, яка залишилася без своєї надії і помічі:

Увійду я в хату та й стану -
До тієї стіни недохилюся,
А до тієї не дістану.
У хаті чотири стіни, а я п'ята,
Яка ж моя доленька проклята.

Залишається надія, ще небувана у світі, нездійсненна, але надія. За давніми віруваннями нашого народу, душі померлих навідуються до свого роду на великі свята на честь Сонця. Тож саме на них будуть покійних у "гості виглядати". Звичайно, що краще не на Коляду і не на Великдень, а на Зелену, або ж святу, неділеньку, навіть вказується, що треба йти лугами, бо "Лугова дорога аж до мого порога".

Ой буду я травицю виривати
Та жовтий цвіт топтати,
Та вас у гостоньки виглядати.

Тужіння - це своєрідна розмова живих з мертвим. В одному з них оповідається, що чужі батьки за своїх дітей дбатимуть, а сиротами будуть "руки потирати". Після загибелі батька на війні діти не лише осиротіють, а й порозкидає їх недоля по світу.

Та буде ж нас, мій татусю,
По горах і по долинах,
Та буде ж нас, мій таточку,
І по чужих країнах.

Мотиви тужіння близькі до народних пісень, в яких співається про смерть козака. Тільки в піснях образом смерті є чорний ворон, а в тужіннях зображується сива зозуленька, як посередниця між живими і мертвими.

В українській думі, як і в тужіннях, замість матері сива зозуля розпоряджається. Якщо вона спілкується з матір'ю, то діє від

імені сина, а якщо із сином, то навпаки - мов від душі ньеньки оплакує, як ось у думі "Втеча трьох братів з Азова":

Ей то то-же козака ні отець, ні мати оплакала,
Як сива зозуля прилітала,
Да у головах сідала,
Да жалобно закувала:
"Ой голово, голово козацькая-молодецькая!
Се ж ти ні допила, ні доїла,
А й довелося валятися,
Звіру-птиці на поталу податися!" [5, 111]

Про давність походження тужинь свідчить не тільки вірування пращурів, уособлені в образах потойбічного світу, птахів, а й зразки колективних тужинь. Так, у Мохначі жінки на спільних заходах гуртом тужили за вбитими у війні чоловіками, синами:

Та наші хазяїни дорогенькі,
Та наші синочки молоденькі!..
Та де ж ви побували,
Що нам жодної вісточки не прислали?
Та де ви свої голови поклали,
Що ми вас не поховали,
Вашого тіла не обмили
І на перехресті не становили?!

Подібний зразок колективних тужинь є і в літературній пам'ятці Руси-України "Слові о полку Ігоревім":

Уже нам своїх милих лад
Ні мислю смислити,
Ні думою сдумати,
Ні очима оглядати...

Цінність тужинь, як високохудожніх творів, розкриває духовно-етнічну єдність народу (адже за мотивами і поетичними зворотами тужиння із Київщини, Полтавщини, Галичини, Буковини є спільними) у його довготривалому життю, який опоетизовує навіть смерть, змальовує драму людського життя, уславляє велич людини, яка своїми "ручечками трудящими, ніжечками ходящими" творила добро на рідній землі. Тужиння, як пісні і ритуальне дійство, ріднять живих і померлих людей, дають відчуття причетності до свого роду і народу. В цих народних творах люди втілили основну сутність війни - нищення життя і горе живим від втрати рідних.

1. Украинские народные думы. - М., 1972.
2. Історичні пісні. -К., 1961.
3. Українські народні пісні. - К., 1967.
4. Із записів В. Мицика.
5. Слово о полку Ігоревім. - К., 1967.
6. Із записів В. Мицика.
7. Радянська пісня. - К., 1967.
8. Пісня із записів Мирослава Мицика. - Фонди ІМФЕ, ф.14-3.
9. Записав В.Мицик у с.Росішках: Христинівського р-ну від кобзаря Косгі Ячика у серпні 1970 р.
10. Пісня записана від автора Івана Сотниченка студентами Київської консерваторії у с.Вишнополі Вабанського р-ну 1949 р.
11. Пісні і тужіння в записах В. Мицика.
12. Ревуцький Д. Укратнські думи та пісні історичні. - К., 1919.

Ткаченко М.І.,

учитель історії ЗОШ-інтернату
I-III ст. м. Звенигородки

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У системі історичного навчання старшокласників нашої школи важливе місце займає пошукова, дослідницько - краєзнавча робота учнів. Враховуючи вагоме місце Черкащини і Звенигородщини в історії України та у зв'язку з 60-річчям визволення Звенигородки, 60-річчям Корсунь-Шевченківської битви, 60-річчям визволення України від фашистських загарбників та 60-річчям Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні, протягом 2003-2005 рр. ми з учнями займались пошуком маловідомих свідчень спогадів безпосередніх учасників Корсунь-Шевченківської битви та визволення Звенигородки.

Адже саме у нашому місті зімкнулось кільце оточення, саме на вулицях Звенигородки зустрілись танкісти ІІІ Українських фронтів, а в районі хутора Червоне та села Ризино Звенигородського району фашисти здійснювали спроби прориву і виходу з "кільця".

За 10 км від Звенигородки виросло шахтарське місто Ватутіне - вічний пам'ятник командуючому І Українським фронтом, генералу армії, Герою Радянського Союзу М.Ф. Ватутіну. У районі понад 40 братських могил, в яких поховані радянські воїни-визволителі,

дехто з колишніх учасників боїв за визволення нашого краю проживають, чи проживали в районі.

Вивчення подій Великої Вітчизняної війни на місцевому матеріалі сприяє глибокому усвідомленню учнями героїчного подвигу нашого народу, вихованню патріотизму і вічної шани героям-визволителям.

В ході роботи ми з учнями 11-х класів зібрали спогади учасників Корсунь-Шевченківської битви і визволення Звенигородщини, відомості про визволителів нашого краю. Це - спогади:

1. Маршала Радянського Союзу І.С. Конєва, генерал-майора Т.Ф. Воронцова, генерал-полковника О.Д. Цирліна.

2. Маршала бронетанкових військ П.О. Ротмістрова, генерал-майора артилерії Д.Є. Глебова.

3. Маршала авіації С.Я. Красовського, генерала І.Г. Лазарева.

4. Маршала М.В. Захарова, маршала Г.К. Жукова, генерал-майора І.С.Грушецького, майора Жука, О.О. Парія, колишнього редактора армійської газети "Мужество" С.О. Смирнова, учасників визволення Звенигородки і району М.Богомолкіна, Е.О. Хохлова, В. Мазири, Героя Радянського Союзу М. Кузьмина та інших.

Було зібрано матеріали газетних публікацій починаючи з 1960-х років, книг, мемуарів учасників Великої Вітчизняної війни, історичних джерел. Також зібрано відомості про тих, хто ціною свого життя прискорив визволення Звенигородщини і навіки залишився на землі Великого Кобзаря;

- про партизанський і підпільний рух на території району ;
- окупаційний режим 1941-1943 рр.

Зібрані матеріали ми використовуємо на уроках, позакласних, виховних заходах, виставках, зустрічах з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Важко вибрати і визначити, що з них важливіше, щоб помістити на п'яти сторінках. Ось лише деякі з них. Спогади М. Богомолкіна: "Опівдні 28 січня передові загони І.І. Прошина і командира 8-ї танкової бригади В.Ф. Орлова в центрі міста зустрілись з танковою групою І Українського фронту під командуванням генерала М.І. Савельєва."

Із спогадів Е.О. Хохлова, колишнього командира Т-34: "Згадую, як 28 січня 1944 р, я зупинив свій танк на розі вулиць Шевченка і Пролетарської у Звенигородці. Трохи далі зупинились машини моїх товаришів - М. Богомолкіна, І. Погуляя, П.Харламова, Ф.Хомякова.

Я першим побачив біля одного будинку танк. Це був екіпаж з

І Українського фронту. Біля будинку № 11 по вул. Шевченка відбулась моя зустріч з І.Г.Гуськовим. До нас вийшов мешканець цього будинку, корінний звенигородчанин П. Здрайківський. Він привітав нас."

У ті героїчні дні командир танкового корпусу ІІ Українського Фронту генерал І.Г.Лазарев написав пісню " Их слава проникнет в века" в якій є такі слова:

"С Днепром не хотели фашисты растаться,

настроили много преград.

Танкисты рванули, и клинья сомкнули,

Создали второй Сталинград".

А у фронтовій газеті "За победу" № 45 від 23 лютого 1944 р. були надруковані такі рядки:

" Хоть память у врага бывает и коротка,

Икнется Гитлеру Звенигородка.

Собьет ему немало форсу Шевченковская Корсунь.

І.С. Конев - Маршал Радянського Союзу колишній командуючий ІІ Український фронт писав: "Коли я згадую Корсунь-Шевченківську битву мені хочеться відзначити дії наших танкових військ - провідної сили в операції по оточенню і розгрому угруповання ворога. Безстрашно билися всі наші воїни-піхотинці, артилеристи, льотчики, сапери й зв'язківці. Діючи в умовах негоди і бездоріжжя, в складній обстановці, віддаючи всі свої духовні і фізичні сили, переборюючи нестатки і злигодні, вони з честю виконали завдання, знову показали всьому світу, на що здатні радянські солдати, вірні сини Вітчизни. Багато сотень і тисяч воїнів віддали своє життя за цю перемогу".

Із спогадів Д.І. Заєва, генерал-лейтенанта танкових військ, колишнього начальника штабу 6-ї танкової армії: "Неоціненну допомогу надавало радянським військам місцеве населення. Чоловіки добровільно вступали в ряди регулярних частин, що вели бойові дії з ворогом. Жінки, діти, старі - допомагали військовим споруджувати оборонні укріплення, розчищали дороги, будували мости і переправи, переносили в мішках і корзинах по непрохідних дорогах снаряди, міни і патрони, доглядали поранених".

"Неоцінниму допомогу у визволенні нашого краю надавали регулярним військам партизанські загони імені Кутузова, імені Щорса та під командуванням А. Мктрчана. Група загону ім. Кутузова під керівництвом М.П. Мухіна надзвичайно активно діяла на Звенигородщині з 5 по 28 січня 1944 р." Вона провела ряд

сміливих операцій перед наступом регулярних армійських частин " (Ю. Могильний).

У "Черкаській правді" від 25 травня 1967 року розповідалось про дії партизанського загону М.П. Соколова з Тальнівського району, який під час Корсунь-Шевченківської битви пробивався назустріч Червоній Армії. Біля села Гусаково Звенигородського району загін вступив у бій з фашистами. У цьому бою загинув наймолодший партизан – піонер Віталій Проценко.

Смертю хоробрих у боях на землі Звенигородщини загинули Олена Лосева, Клавдія Шевцова, Петро Мащенко, Василь Добротворський, Віктор Литвиненко, Михайло Михайлов, Василь Махиборода, Василь Гончаров та сотні інших.

Не дарма у своїх мемуарах Маршал Радянського Союзу Г.К. Жуков писав: "...перш за все ми повинні вклонитися до землі нашій радянській людині, котра, відмовляючи собі у найнеобхіднішому, харчуванні і сні, робила все від неї залежне, щоб виконати завдання перемоги над ворогом.

Де б не знаходилася ця людина всюди і завжди вона робила все від неї залежне, щоб наблизити час перемоги".

-
1. "Безсмертя подвигу". М. Гулько. - Київ, 1968.
 2. " Вічний подзвін Звенигори". Ф.Білецький. - Звенигородка, 2003.
 3. " Воспоминания и размышления " Г.К. Жуков. - Москва, 1981.
 4. "Записки командующего фронтом " І.С. Конев, Москва, 1981.
 5. "История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. Т.4. — Москва. 1967.
 6. Бушин М.І., Гудачкова Н.В., Лазуренко В.М., Лисенко А.І. Історія Шевченкового краю: 1939-2002. - Черкаси, 2003.
 7. " Корсунь-Шевченківська битва " Київ, 1974.
 8. "Корсунь- Шевченківська битва " Д.І. Заєв, Москва, 1983.
 9. "По місцях Корсунь-Шевченківської битви " Київ, 1968.
 - 10.Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1970.
 11. "Сталінград на Дніпрі " С.Смирнов. Москва, 1983.
 12. "Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди" Москва, 1989.
 - 13."Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. " Київ, 1969
 14. " Черкащина " Київ, 1984.
 15. Юні партизани Черкащини. Черкаська правда. Травень 1967.
 - 16.Шлях генерала. Черкаська правда. Травень 1986.
 17. Танк на п'єдестал. Шевченків край. Лютий 1983.
 18. На Звенигородку! Шевченків край. Лютий 1985.
 19. На з'єднання вів Савельєв... Шевченків край. Лютий 1985.

20. *Завтра - день танкістів. Шевченків край. Лютий 1987.*
21. *У боях під Звенигородкою. Шевченків край. Лютий 1991.*
22. *Там, де йшли жорстокі бої. Шевченків край. Січень 1999.*
23. *Визволяючи місто стояли на смерть. Шевченків край. Січень 2000.*
24. *На землі великого Кобзаря. Шевченків край. Січень 2000.*
25. *Замкнув кільце. Шевченків край. Січень 2000.*
26. *Партизанський рух на Звенигородщині. Шевченків край. Вересень 2003 р.*
27. *Спадщина. Науково-популярний краєзнавчий журнал. - Звенигородка, 2002 р.*

Кукса О.О.,
редактор ТРК " ВІККА ", краєзнавець;
Федорова Т.М.,
головний спеціаліст управління культури
облдержадміністрації, краєзнавець.

ГОВОРЯТЬ ВУЛИЦІ ЧЕРКАС

Бої за визволення Черкас тривали місяць (із 13 листопада до 14 грудня 1943 року) і були надзвичайно запеклими та жорстокими. Завдяки неабиякій мужності та героїзму радянських воїнів місто було визволене від німецько-фашистських загарбників. Двадцяти двом військовим частинам і підрозділам було присвоєне найменування " Черкаських ". Близько 20-ти солдатів та офіцерів удостоїлися високого звання Героя Радянського Союзу. Їхній подвиг увічнений у назвах вулиць обласного центру.

Є у Черкасах святе місце, де знайшли вічний спочинок ті, хто приніс нам свободу і визволення. Це Пагорб Слави, який велично підноситься на високій дніпровській кручі. Десятки, сотні поховань тут... Серед них і п'ятеро молодих хлопців, які посмертно удостоєні найвищого звання – Героя Радянського Союзу. Їм було трохи більше двадцяти, коли вони здійснили свій останній подвиг. А наймолодших із них - Валентин Подневич, якому доля відміряла лише двадцять...

1 грудня 1943 року гаубичний дивізіон 849-го арtpолку 294-ї стрілецької дивізії 73-го стрілецького полку зайняв вогневі позиції на шосе Сміла-Черкаси. 1-ша батарея старшого лейтенанта В.Подневича була розташована так, щоб зручно було вести вогонь прямою наводкою вздовж узлісся, що виходило клином до дороги правіше позицій.

Зранку 2 грудня німецька авіація завдала бомбового удару по позиціях артилеристів. На батареї В.Подневича з'явилися вбиті і поранені, було знищено і гармату, багато снарядів виявилися непридатними для стрільби. Через півгодини після нальоту на дорозі з'явилися ворожі танки. Підпустивши гітлерівців поближче, артилеристи відкрили вогонь. Прямими попаданнями було підбито три танки. Інші намагалися якнайшвидше вийти з-під обстрілу.

На батареї гостро відчувалася нестача снарядів. Крім того, противнику вдалося місцями вклинитися в оборону наших підрозділів, і батарея В.Подневича була відрізана від штабу полку і дивізіону. Але все ж 200 снарядів було доставлено на батарею вранці 4 грудня.

В той же день авіація німців майже годину бомбардувала наші позиції. Вціліли лише одна гармата і близько 10 бійців на чолі із командиром. Піхоті противника вдалося вклинитися у розташування наших військ між містом та хутором Кирилівка. 1-й дивізіон майора Істоміна, у тому числі і гаубична батарея Подневича, були відрізані від головних сил дивізії.

Ставши біля гармати замість навідника, комбат В.Подневич підбив два танки, потім ще один. Але гітлерівці продовжували рухатись вперед, обходячи наших артилеристів із флангів. Аж ось німецький фердинанд знищив останню гармату. І тоді комбат наказав приготувати до бою гранати. Він був уже поранений у голову та плече, але зміг підбити першою ж гранатою німецький танк. Тут Валентин Подневич помітив самохідку, яка заживо ховала наших бійців, йдучи прямо по окопах. І останньою гранатою він зміг зупинити броньовану машину.

Уже будучи смертельно пораненим, комбат-1, як інколи називали старшого лейтенанта у дивізіоні, з пістолета знищив ще декількох фашистських автоматників. Останню кулю він лишив для себе... Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 травня 1944 року В.П.Подневичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно.

У дні вуличних боїв за Черкаси особистою відвагою відзначився командир взводу управління 4-ї батареї 2-го дивізіону 849-го артполку 294-ї стрілецької дивізії 52-ї армії Володимир Молотков, який прославився як майстер ведення вогню прямою наводкою.

В.Молотков одним із перших підійшов до околиці Черкас, встановивши гармату на зручні позиції, впритул розстрілював

фашистських автоматників. 29 листопада 1943 року він за власної ініціативи очолив стрілецьку роту і повів її у наступ. Пробившись із боями на вулицю Гоголя, командир знищив протитанкову гармату і тим самим допоміг нашій піхоті просунутися уперед.

У центрі міста гітлерівці пристосували до кругової оборони Будинок піонерів. Звідси вони контролювали кілька кварталів. Тут було п'ять ворожих кулеметів і взвод автоматників. Підтягнувши свою гармату ближче до будинку, лейтенант Молотков знищив 3 кулемети, 2 подавив і разом із піхотою увірвався усередину, знищивши при цьому кілька гітлерівців і одного взявши у полон.

Німці спробували пробитися на допомогу оточеному гарнізону міста. На одній із ділянок склалася критична ситуація. Тут в атаку пішли близько 25 танків і до батальона піхоти противника. 4-та батарея В.Молоткова була виведена на пряму наводку. У ході бою було знищено чотири фашистських танки.

Відвагою та умінням діяти у вуличних боях відзначився безстрашний воїн і у наступні дні. Вибравши свій спостережний пункт на третьому поверсі будинку школи, В.Молотков коригував вогонь усієї батареї. Німці кинули у бій 6 танків і батальон піхоти. Командир дивізіону майор П.Юрченко доручив Молоткову керувати вогнем всього дивізіону. Прямим попаданням були виведені з ладу 105-ти міліметрова гармата, міномет, танк і знищено до взводу солдат ворога.

Десятки разів відважний лейтенант вступав у бій на вулицях м.Черкас. 2 грудня він був контужений, але не залишив поле бою. Командуючи гарматою прямої наводки, Володимир Молотков підбив 4 танки, знищив мінометну батарею, декілька кулеметів і близько сотні фашистських солдат і офіцерів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 року Молоткову Володимирі Михайловичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. Іменем Молоткова названо вулицю у м.Черкасах, його ім'я носить середня школа №3.

Долаючи опір німецьких частин, наші війська просувалися до Черкас. У боях за с.Руську Поляну брали участь і " тридцятьчетвірки " 378-го танкового батальону 173-ї окремої танкової бригади. Серед них був і екіпаж танка Т-34 під командуванням Федора Лазарева. У складі екіпажу Лазарева був Степан Чалов, на три роки старший за Лазарева.

Екіпаж Ф.Лазарева першим прорвався до околиці Черкас. Було

знищено більше десятка кулеметних гнізд, кілька десятків ворожих солдат і офіцерів. Танк Лазарева вийшов до залізничного насипу. Двома пострілами було подавлено ще одну вогневу точку німців. Наша піхота пішла в атаку. Однак у цю мить у танк Ф.Лазарева влучив німецький снаряд. лейтенант наказав рухатися на повній швидкості. Але другий і третій снаряди, випущені німцями, також влучили в ціль. Заклинило башту, виявилось перебитим дуло гармати, пошкоджено кулемет.

Загинув баштовий стрілок. Танкісти задихалися у палаючому танку. Ф.Лазарев направив броньовану машину на ворожу гармату. Гітлерівці в паніці розбіглися. У цьому бою мужні танкісти Федір Лазарев і Степан Чалов загинули. Указом Президії Верховної Ради СРСР їм присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. Іменами героїв названі вулиці обласного центру. А самі Ф.Ф.Лазарев та С.А.Чалов спочивають вічним сном на Пагорбі Слави у Черкасах. У боях за Черкаси мужністю та героїзмом відзначився навідник гармати 3-ї батареї 130-го винищувально-протитанкового дивізіону 254-ї стрілецької дивізії старший сержант Іван Олексійович Онопрієнко. 14 листопада 1943 року на правому березі Дніпра І.Онопрієнко спалив німецький танк, знищив 4 вогневі точки і близько взводу гітлерівців.

У боях на підступах до Черкас і у самому місті старший сержант Онопрієнко подавив два спостережних пункти противника. У одному із вуличних боїв він побачив, що вогневі позиції взводу сержанта Смирнова атаковані ворожими танками. Відважний артилерист, не будучи поміченим фашистами, відкрив раптом вогонь по броньованих машинах. Підбивши один танк, він підпустив другий і влучним пострілом змусив броньоване страхіття зупинитись. Онопрієнко встиг підбити ще два танки. А коли гармата вийшла із ладу, він продовжував боротьбу, закидаючи німецькі танки гранатами. Залишивши на полі бою більше 10 танків, гітлерівці змушені були відійти.

Звання Героя Радянського Союзу Івану Олексійовичу Онопрієнку було присвоєно посмертно. 1 грудня 1943 року, в одному із наступних боїв, він загинув смертю хоробрих. Герой похований у Черкасах на Пагорбі Слави. Одна з вулиць міста носить його ім'я.

Є також у м.Черкасах вулиці Героїв Радянського Союзу - визволителів міста лейтенанта Вернигори, старшого сержанта Хоменка, капітана Пилипенка, сержанта Волкова.

1. Айзенберг Й., Жук П. Вогонь негасний // Радянська Україна. - 1977. - 11 травня.
2. Березовский А.А., Зудина А.Н. Герои-освободители Черкасщины. - Днепропетровск, 1980.
3. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. - М., 1987. -Т. 1-2.
4. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. - К., 1972.
5. Монумент Вічної Слави у Черкасах: фоторозповідь. - Київ, 1978.
6. На честь героїв-визволителів // Черкаська правда. - 1971. - 16 грудня.
7. Пшеничний М. У бронзі і граніті // Черкаська правда. - 1979. - 22 лютого
8. Сандул В.О. Пагорб Слави у Черкасах. - Дніпропетровськ, 1983.
9. Соса П.П., Березняк Г.І, Мельниченко В.М. Пам'ятки Черкас. - Черкаси, 1998.
10. Соса П.П., Кривенко С.І., Страшевич В.Б. Вулиці Черкас. - Черкаси, 1997.
11. Свято вулиці // Черкаська правда. - 1975. - 30 квітня.

ЗМІСТ

Друга наукова-краєзнавча конференція Черкащини.	4
Звернення учасників Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.	6
Капралов Г.І. Знати і шанувати свою історію.	8
Лисенко О.Є. Методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни.	10
Морозов А.Г. Актуальні проблеми вивчення історії Великої Вітчизняної війни.	23
Мельниченко В.М. Черкащина періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. в сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях.	34
Перехрест О.Г. Соціально-економічні наслідки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. для українського села	41
Голиш Г. М. Трагедія неповнолітніх жителів Черкаського краю в умовах нациського окупаційного режиму 1941–1944 рр.	51

БОЙОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Загоріна Р.К. Оборона Черкас в серпні 1941 року.	61
Страшевич В.Б. Участь Дніпровського загону Пінської військової флотилії в оборонних боях липня-вересня 1941 року.	68
Спіріна Т.М. Основні операції та бойові дії на території Черкащини в роки Великої Вітчизняної війни.	79
Домаш Л.Д. Роль 373-ї стрілецької дивізії у визволенні території Чернобаївщини від гітлерівців у 1943 році.	84
Загоріна Р.К., Мельниченко В.М. Героїзм і трагедія Дніпровського десанту.	89
Почепцов В.Ф. Свидівецький плацдарм.	95
Страшевич В.Б. Чотири штурми Черкас (1943 р.).	100
Перепелиця А.І. З історії визволення села Вершаці Чигиринського району в грудні 1943 року.	108
Танцюра А.І. Бої за місто Смілу і Смілянський район.	113
Сірик С.В. Корсунь-Шевченківська битва.	118
Гарбузова Л.Д. Уманська оборонна операція.	122

Качалаба П.В. Таємниці танкової битви.	127
Овсієнко Л.Г. Бомбардувальна авіація Червоної Армії в Корсунь-Шевченківській операції	135
Іваненко Л.М. Мобілізація до Червоної Армії під час Корсунь-Шевченковської операції та втрати новобранців	140
Залевська Л.О. Переможна зима Смілянщини 1944 року. . .	145
Осипчук В.С. Умансько-Ботошанська операція та звільнення Умані.	150
Сокирська В.В. Тема Великої Вітчизняної війни в дослідженнях Г.Ю. Храбана.	154
Джолос С.В. Мотиви військових злочинів нацистів.	160

ПАРТИЗАНСЬКИЙ І ПІДПІЛЬНИЙ РУХ ТА ІНШІ ФОРМИ ОПОРУ ОКУПАНТАМ

Нікіфоров В.І. Маловідомі сторінки з історії Смілянського молодіжного підпілля 1942 року.	166
Абашіна Л.О. Діяльність підпільно-диверсійних груп в Чигирині у роки Великої Вітчизняної війни.	168
Таран В.А. Партизанськими стежками Смілянщини (факти з біографії та бойовий шлях Михайла Данильченка).	171
Кукса Н.В. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля.	181
Золотоверха О.І. Холодноярський партизанський загін ім. Сталіна.	186
Жигало Т.В. Партизанський та підпільний рух на території села Жовнино.	190
Дорошенко Т.Є. Партизанський і підпільний рух на Канівщині в період Великої Вітчизняної війни.	192
Коханчук В.М. Партизанський і підпільний рух на Канівщині. . .	197
Жук П.П. Рух опору на Черкащині (1941–1944 рр.).	202
Дорош В.І. Рух опору на території Золотоніщини в роки Великої Вітчизняної війни.	209
Лазуренко В.М. Участь населення Чигиринщини у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами.	216
Тесля Ю.В. Рух опору в Черкаському районі в роки німецько-фашистської окупації.	227
Ветров О.В. Тясминський прорив.	235

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА ЖИТТЯ КРАЮ У ВОЄННИЙ ЧАС

Клименко Т.А. Архівні джерела до вивчення історії Черкащини період у Великій Вітчизняній війні: документи окупаційного режиму.	244
Танана Р.В. Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації.	258
Шамрай О.Г. Економічні збитки нанесені німецько-фашистськими окупантами на території Кам'янського району.	264
Ярмош Т.В. Канівщина під час фашистської окупації.	268
Шевчук В.В. Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації.	271
Масненко В.В., Кулаківська О.В. Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941–1943 рр.	282
Коваленко І.В. Доля оstarбайтерів Чорнобаївського району	288
Присяжнюк Ю.П. Колізії у взаємних українських селян з нацистською окупаційною владою в роки Другої Світової війни (на матеріалах Черкащини).	293
Щербина М.М. Черкаська "Просвіта" в роки нацистської окупації.	298
Абашіна Л.О. Чигирин в роки окупації.	302
Нагорна Н.В. Окупаційний режим в місті Умані.	306
Шостік О.І. Окупаційний режим на сторінках щоденника юнака з села Ліпляве (1942-1943 рр.).	310
Гончаренко О.М. Нацистська політика щодо євреїв Черкащини.	316
Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки війни та окупації для Черкас та їх подолання (1943-1945 рр.).	327
Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних установ для постраждалих неповнолітніх громадян Черкащини в період відбудови (1943-1950 рр.).	330
Чиж М.М. Робота правоохоронних органів на Черкащині після звільнення території від німецько-фашистських окупантів.	340

**ГЕРОЇ ВІЙНИ — ЧЕРКАЩАНИ. УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.**

Бушин М.І., Загоріна Р.К. Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. на Черкащині.	348
Лазуренко В.М., Вовкотруб Ю.М. Уродженці Черкащини — видатні постаті Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.	353
Мащенко І.Ю. Штрихи до історичного портрета генерала К.М. Дерев'янка.	368
Вовкотруб Ю.М. Видатний полководець Великої Вітчизняної війни І.Д. Черняхівський.	372
Демчук М.Г. Уродженці Села Боярки — Герої Радянського Союзу.	383
Борщ М.І. Митці Черкащини у роки Великої Вітчизняної війни	387
Вихристюк А.Л. Пером та багнетом: імена поетів та письменників, пов'язаних з Уманщиною.	393
Єрмілов Є.П. Парад Перемоги і черкащани — його учасники.	397
Чепурна І.В. Увічнення подій Великої Вітчизняної війни у пам'ятках Чигиринщини.	403
Шуйська Л.Д. Увічнення подій Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. в м. Умань.	409
Бахмут А.І. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс.	413
Мельниченко О.В. Музей історії Корсунь-Шевченківської битви — центр патріотичного виховання.	417
Шамара С.О., Дубовий О.М. Проблеми охорони і реставрації пам'яток Великої Вітчизняної війни на Черкащині.	422
Волошенко І.І. Про результати досліджень подій Великої Вітчизняної війни краєзнавців Монастирищенського району.	432
Авраменко В.П. Війна у записах книги вражень на Тарасовій горі.	443
Мицик В.Ф. Сутність війни у народних піснях.	450
Ткаченко М.І. Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні теми Великої Вітчизняної війни.	463
Кукса О.О., Федорова Т.М. Говорять вулиці Черкас.	467

ЧЕРКАЩИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини
(до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.)

Технічний редактор *Євген Гордієнко*
Комп'ютерний набір *Юрій Лазуренко*
Комп'ютерна верстка,
дизайн обкладинки *Євген Гордієнко*

Здано до набору 12.04.2005. Підписано до друку 23.04.2005.
Формат 60x84/16. Папір офс. Друк оперативний. Гарнітура Journal
Умовн. друк. арк. 21,95. Обл. вид. арк. 22,28.
Вид. № 019. Тираж 1000 прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК №
1667 від 29.01.2004 р.

"Ваш Дім"

Видавець ПП Дикий. О.О.

м. Черкаси, вул. Одеська, 8, корп. 43, оф. 701
тел.: (0472) 36-20-14, 36-20-15, 36-20-16

Віддруковано в друкарні ПП "Галактикс"